B 455371 DUPL

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ДРУГА ГОДИНА.

КЊИГА ЧЕТВРТА.

СВЕСКА 13, 14, 15 и 16.

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1880

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТА?

I Лепа књижевност

1. Лирске песме, баладе.

2. Приповетке, новеле.

II Наука

1. Етнографија, историја.

2. Из науке о природи.

3. Из финансије.

4. Из просветне струке.

5. Из грађевинске струке.

6. Из војне струке.

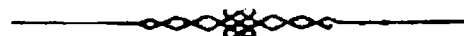

МАЧ И ПЕРО.

Умукнуо гром топова,
Занемеле убојнице,
По гробови' трава ниче,
Мач је лег'о у корице.

Да-л је лег'о да уздахне
Са неправде наших днева,
Ил уморан да у миру
О победи друкчој снева?!

Камо среће да су увек
Ведри, благи, мирни данци,
Па да нису ни скована
Ни мачеви — ка' ни ланци!

Место топа, тигра љута,
Место мача и ханџара,
Да *духови* крче пута,
Да се *пером* вечност ствара!

Мене гони, — ја бих клео
Мач убојни, мач крвави, —
А перу бих венце плео,
Да се диже, да се слави.

Не може се мач проклети
Док нам наше муке море.
— Нит могосмо перо хтети
Док не сину зрачак зоре.

— — — — — — —
— — — — — — —

Мач и перо, — два посланца.
Од једнога, силног бога!
— Мач и перо, — два братанца,
Беже један од другога.

Та не беже што се мрзе.
Није мржња. — А да шта је?
Они с' клоне што се штују;
Један другом места даје.

Хај, да не би љута мача
Којим крета виша сила,
Код толико угњетача
Шта би прошлост српска била?

Шта би била?! — То, што-но ће
И будућност, — санак дерни, —
Ако немаш, српски роде,
Соколова, тића *перни*.

Умукнуо гром топова,
Занемеле убојнице,
По гробови' трава ниче,
Мач је лег'о у корице.

Да-л је лег'о да дочека
Кад ће правда свима сјати, —
Или ће га нужда прека
Опет скоро — — — бог ће знати!

Али хвала бритком мачу!
Светлости нам тол'ко стек'о

Да се наше мало гњездо
Сад већ види на далеко.

Слободе нам тол'ко дон'о,
Кол'ко треба да се дише,
Да соколи кликнут' могу, —
Данас мање, сутра више.

А сад кад се судба скрива
Рода тол'ко мученога,
Догод бритки мач почива
(: Бог д'о нико не треб'о га! :).

Донде, перо, ти се лати
Да прихватиш дар од мача, —
Што је никло да процвати,
Што се стекло да ојача.

Мач је само темељ мет'о —
Од пера се више иште;
Мач је рек'о: Ето, ето
Соколима полетиште!

По прашини зашт' да гмиже
Кога у вис зове вила? —
— Што соколе у вис диже,
То су *пера*, — **то** су крила.

Ђ—Ј. Ј.

„ОТАЏБИНИ“

Ево нам опет старе знанице,
Ево нам наше миле сестрице,
Ево је спремне да с' међ нас вине,
Ево „Отаџбине“ . . .

Кад куцну часак суђена дана,
Кад дође доба часна мејдана,
Освете свете косовских рана, —
Наша је сеја криланца свила,
Бога молила:
Да браћи даде јунаштва, свести,
Да могну ланце варвара стрести,
Вековне ланце грозних турака,
И назадњаштва, глупости, мрака . . . .

И бој се био — пуно-значајни,
— То беше бојак страшан, очајни —
И бој се био, — па се свршио.
И сину зора — слобода млада —

И наста време *душевна* рада,
И наста време *умна* мејдана,
— Без оштра мача и љутих рана —
Ал мејдан препун части и славе
Књиге, наставе . . . .

Па с тога наша зillegible мила,
Опет је своја развила крила,
Развила крила да на *рад* зове
Сву листом браћу *Србије нове!* . . . . .

Ој, здраво да си поносна селе!
Рашири недра, листиће беле;
Нек раде браћа, нека се сложе,
Па се све онда учинит' може —
Ој, у то име помози Боже! . . . . .

Марта 1880 год.

ДРАГОМИР ЂРВАК.

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

Служећи, за време другога рата нашег, у Врховној Команди, ја сам имао част да од начелника врховнога штаба, г. ђенерала К. С. Протића, добијем, ако је дозвољено рећи, једну малу научну мисију.

Г. ђенерал Протић знао је да на земљишту које је наша војска држала има неколико манастира српских који су, старином својом, важни споменици религијозног, историјског, и културног живота предака наших. Он је с основом могао мислити да ће у тим манастирима бити и каквих старина које би биле важне или за историју или за књижевност српску, па, налазећи да је потребно да се још онда, макар и површно, прегледају ове временом освећене богомоље српске, и да је дужност да се књижевне или историјске старине које буду у њима размотре, процене, испишу или у целини потомству очувају, — заповедио ми је, да у тој цељи походим не само њему знане манастире, него и све друге старине за које будем сазнао да их где има.

Вршећи његов налог, ја сам имао срећу да, у времену између непризнатог сан-стефанског и неуглављеног берлинског мира, у најлепше доба од године, пропутујем не само данашњу нашу *нову Србију*, него и све крајеве које је у оно време држала наша војска (осим Куле), па гдегде да се машим и преко обележених линија наших.

Путујући послом који ми је одређен, моје се око, осим на старинама, често заустављало и на предметима друге врсте и друге природе, и ја нисам могао да не поклоним, узгред, колико толико пажње појавама које су достојне да се о њима мисли. Пишући о ономе што ми је дужност, мени се чинило да неће бити на одмет да том приликом проговорим и о другом чему, и ласкам себи да ће се наћи да то није сасвим без интереса.

Осим тога, рад сам био да гдекојем месту и гдекојој ствари нађем потврде и осветљења у старини, и за то сам, на брзу руку, завирио у неколике старе књиге и научне списе, и извадио отуд малко зачине ономе што сам на путу своме видео и спазио.

I

ПРОКУПЉЕ

Да би било са срећом, ја почињем с десна на лево, као што се пшеница сеје. Идем најпре у Прокупље.

Од Ниша до Прокупља има четири часа. Пут, веома добар насип, води до Мрамора на запад, остављајући десно Нишаву да, близу Мрамора, више села Лалинаца, уђе у Мораву, а лево Курвин-град и друм лесковачки.

До Мрамора биће један час. Ту се прелази Морава преко новог моста на зиданим тумбасима који је, као и насип, дело Митад-паше, некадашњег мутесарифа нишког. Мост, је кажу, зидао Везенко, који је, доцније, био познат у Београду, ма да није ништа зидао. Мрамор је мало село које има једну турску кулу, од камена зидану, која се зове *беклеме*. 20 јуна 1876, ми смо узалуд кушали

да заузмемо Мрамор; то је било остављено тек другом рату нашем, кад је, 6 декембра 1877, пао у наше руке.

Од Мрамора, пут нагиње к југозападу, и иде пространим заталасаним пољем, које, унапред, траје све до Прокупља, а у ширину хвата од Малог Јастрепца и Змијине Главе, старе границе наше, па до Пасјачке планине и ушћа Топлице у Мораву и до Чечине. То поље зове се *Добрич*, а тако је име и једном малом планинском огранку који се свршује у Орлâну, према Курвин-граду. У старо време звало се *Добриче*, и било је веома на гласу: **то бо полѥ дивьно ѥсть и велико вь мѣстѣ рекомѣмь Топлици; прилежѧ бо кь рѣцѣ Моравѣ; на томь бо поли мнози оть древьнихь царь страшьныѥ брани междоу собою сьтвориші**[1], на том пољу и Стеван Дечански мислио је дочекати „сујемудрног и зломисаоног" цара бугарског Михаила, 1330 године.

Прокупље је мала и незнатна варош, али врло лепо место. Наслоњено, северозападно, на столицу брега *Бумбарека*, последњег огранка Јастрепчевог, њега, с југа, пирка левом страном својом прекрасна бистра Топлица, која му тече од Куршумлије и око њега се змијовито обавија. Преко Топлице, а испод Прокупља, прострло се поље од по часа, између брдâ од Пасјâче, често водоплавно. Њега веже за варош један мост од четири ока, који су Турци начинили пре две године, и преко њега побегли топличком долином, на Чечину у Лесковац, кад се наша војска појавила на Бумбареку 5 декембра 1877 и опалила 2—3 топа. На истоку је једнó брдашце, на ком има нека турска текија. Иза поља, на ком сада војска логорује, брдо је *Губа*, поред којега Топлица отиче даље на југоисток. Југозападно је планина *Сокôлица* са својим висом *Зелèним Каменом.* До Бумбарека је, пошав уз Топлицу, брег *Ћирèшли-бајир* (кречно брдо). На западу пак, одмах иза Прокупља, отвара се дивотна долина

[1] *Иван Павловић*, **житиѥ краль срьбскыихь**, 278.

топличка. Сва северна страна Прокупља, а нарочито северозападна, пошав у Куршумлију, покривена је грозним виноградом.

Ретко је наћи овако лепо и романтично место. Као год што ће сада, и још коју година од сада, ретко ко хтети да живи у овој варошици која не изобилује угодбама за живот, тако ће се некада, кад она стече оно што сада нема, отимати да живе у том лепом и пријатном месту српски пензионари и сви који траже одмора од рада и труда, и жуде за лепотама природним.

Пре рата, Прокупље је имало 405 турских, 299 арнаутских, и 440 српских кућа, — свега 1114. Сада има само оволико српских, али и оне су све мале и слабе.

Душа има 928 мушких и 876 женских, свега 1604, и то српске. Турци и Арнаути избегли су испред наше војске, и нема их ни једнога у Прокупљу.

Пореских глава има — 5. То јест, у Прокупљу су људи тако слабог стања, да је начелник срески нашао за добро да само од њих петорице наплати порезу.

По попису од 1879 године, Прокупље (са селом Гаријћем с којим је једна општина) има 604 куће, 2560 душа — 1391 мушка и 1169 женских —, и 585 пореских глава. Писмених има 446 мушкиња, и 63 женскиње.

Прокупље је имало и лепу велику школу, коју су Турци, тек што је озидана, пре две године спалили и до темеља срушили.

Турци су га звали *Уркјуб*, а како му је у најстарије време било име, о томе не могу да се сложе учени археолози. Катанчић и Данвиљ мисле да је Прокупље римски Hercules. Хан пак ово место меће на ушће Пусте Реке[1]. Г. пуковник Драгашевић држи да Hercules мора бити Прокупље и за то што је „звук у Херкулес и Прокоп сличан".[2] Не будући компетентан да пресудим ко има

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 233.

[2] Археологијско-географијска истраживања, *Гласник* XLV, с. 61.

право, и не имајући тако фино ухо које би нашло да ове две речи слично звуче, ја ћу бити слободан само да поменем да се Прокупље звало у средњем веку *Комплос* (*Κόμπλος*)[1], и да се *Прокупље* прозвало доцније по Св. Прокопију, који је, пошто су Турци освојили Ниш, 1386, пренесен одатле[2] Г. Др. Јиречек мислио је да се Прокупље од четрнаестог века звало *Копријан*[3], али је то побио арх. Руварац у својим «кронолошким исправцима» који се сада штампају у «Гласнику.» Г. Драгашевић има о овом имену своје особено мишљење: у поменутој својој аркеологијској студији, он је читаву једну страну посветио да докаже да је данашње име *Прокупље* исквареноод речи *Прокоп*; да ова реч значи «да је нешто (пут или река) прокопано»; да ће бити да је «људска рука прокопала и пропустила Топлицу каналом» којим сада поред Прокупља тече; и да је према овоме, пошто је ово место «по свом створу тако назвато,» природније мислити «да је црква добила свеца по имену места,» него да се место прозвало по имену свечевом.[4]

15 минута од вароши, диже се југозападно један кљун од брега, коме врх изгледа као јаје, и око кога се Топлица вије као змија, док се пробије између њега, Зеленог Камена и Соколице, те се дочепа слободне обале јужно испод вароши. Овај кљун или ова чука звала се турски *хисар*. На врх чуке имају остаци некаквога града, без сумње старога Комплоса. Источна страна њена није тако стрма, и на њој имају остаци од 3 куле; на врх врха, свуд у наоколо, остаци од зида; са западне стране стрма као стрела обала, на дну које, до саме Топлице, без сумње 200 хвата нанижe, најбоље очувана, до 6 хвата

[1] *Голубински* не зна где би био Комплос (Краткій очеркъ исторій православныхъ церквей, p. 67).

[2] Jireček Con., Die Heerstrasse, p. 88.

[3] Jireček C., die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, p. 77.

[4] *Гласник* XVL. p. 62.

висока, четвртаста кула, до које се, кажу, лагумом, слазило озго по воду; испред појасева градских, познају се свуда унаоколо некадашњи ровови.

Обично се као и увек кад се пита о каквим старинама, каже да је ово био латински град, и овде ће, по свој прилици, и бити тако; али многи ће рећи да је то био град Југ-Богдана, баш онако као што и Рајко, војвода из Срема, казује Маргити девојци:

„На Прокупљу граду бијеломе,
„Онђе бјеше стари Југ-Богдане,
„С девет сина, с девет Југовића."[1]

Поред свега распитивања, нисам могао дознати ни за какву традицију о овом граду. Чуо сам само причу о некаком топу који је био на овом граду, и који је, кад су се Турци приближили да град узму, «уснуо» у земљу, па се сада покаткад јавља. Тако веле једни; а други кажу да тај топ није уснуо овде где је град, него с ону страну Топлице, у Зеленом Камену, југозападно од града.

Хан помиње да овде у народу има традиција да су Турци после многих узалудних покушаја, узели на јуриш Прокупље од Немаца, пошто су га, испреко Топлице, с једне стене к северу окренуте, били јако из топова, и да је том приликом изгинуло седам паша; али ни сâм не верује да ће у аналима аустријских ратова с Турском бити спомена о овој опсади.[2] Ја пак наводим ово само ради потпуности.

Пошав од вароши ка граду и брду хисару, стоји једна мала, стара, обрушена црква, зидана каменом и цигљом, — све по један камен између четири танке цигље. Црквица је 3 хвата дуга, а $1^1/_2$ широка. Доцније јој је дозидана мала препрата, у коју су водила врата са севера. Црква нема облик крста, нити има прозорâ онде где би требало да су певнице, него с обе стране стоји по

[1] *Караџић В. С.*, Српске народне пјесме, III. стр. 53.

[2] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 20.

једна рупа-пушкарница. Сводова и крова нема, и нико не памти кад их је било. Унутра имају остаци од живописа, који је био врло леп, али је сада оштећен и исвкварен варварским рукама: ликови измрљани, свецима очи избодене, натписи истрвени и уништени. Најбоље се још очувао лик Багородичин, у олтару униши, с ореолом око главе и рукама к небу дигнутим.

За ову цркву кажу да је Милана Топлице, и да ју је зидао кад је на Косово пошао, и тада се у њој причестио; други, да је Југ-Богданова; трећи, (који су најкомотнији и слабо разбирају за приче и историјска предања) да је латинска. Сви пак веле да је служила Св. Николи.

Педесет корака пошав од ове црквице ка граду, стоји црква Св. Прокопија, која служи, и за коју попови веле да је много стара, а свакојако старија од оне мале. То не може никако бити, јер све што је на њој и у њој сведочи да је из турског доба. Она је у земљи, као и све нове цркве по Турској; живопис јој је фушерски; улазак са севера; ту најпре некакав ходник, па у средини права црква, па онда опет неки ходник, и у њему, на крају, на истоку, до олтара, гробница Св. Прокопија, на коју долази народ, с дарима и прилозима, да се смирено простре на свето место, те да се извида од тешких болезања. Многи се, који само нису сувише грешни, помогну и здрави кући врате; али је унутра тако влажно и загушљиво, и тако пуно неког кужног ваздуха, да се ја заиста дивим величини вере која је кадра и на овако нездравом месту да нађе лека телу и олакшице душама верних. Ту, под овом каменом плочом, на коју верне душе побожно душе падају, лежао је, кажу, Св. Прокопије, али сад га више нема. На питање: куд се део одатле?, одговорише ми попови да је однесен у Фрушку Гору; али ко је однео, у који манастир, и када, — то не знаде да ми каже ни један од осам попова (заборавио сам поменути да у Прокопљу живи осам по-

пова: два одатле, а шесторица са сеоских парохија, далеко од стада свога). Ни један ништа не зна о историји своје цркве и свеца њенога. Знају само да је Св. Прокопије био војник; али, ко је он? откуда је? како се и кад посветио? итд., — о том ни један ни помена.

Мошти су Св. Прокопија лежале у први мах у Нишу, у јепископској цркви, која се звала црква Св. Прокопија. Кад су, године 1072, Маџари пустошећи продрли до Ниша, отворили су ћивот, узели једну руку свечеву и однели је у цркву Св. Димитрија код Сирмијума, у данашњу Митровицу. Кад је цар Манојло освојио Срем 1162, онда је и рука Св. Прокопија враћена у Ниш другој руци и моштима његовим. Кад су Турци освојили од нас Ниш, 1386, онда је светац пренесен у ово место, које се по њему прозвало Прокупље.[1] Куд је се део и кад га је одавде нестало, то, на жалост, не знам.

У цркви нема никаквих старина ни рукописа. Било је, рекоше ми, много „старовр̂емски писаних књига," али сам их ја узалуд сада тражио.

Кад се уђе у капију од порте Св. Прокопија, види се на левој страни до зида једна плоча, која је узидана као клупа за седење; на тој плочи има овај запис, у оквиру оваког облика:

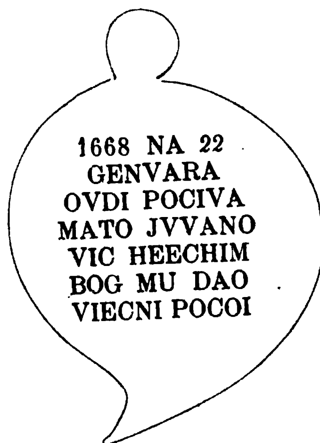

[1] Jireček, Con., Die Heerstrasse. p. 87 и 88.

Што ће рећи: 22 генвара (јануара) 1668, овди почиво Мато Ивановић, хећим. Бог му дао вјечни покој.

Ово није нимало важан, али је пуно жалостан спомен од пре двеста и неколико година; спомен из кога видимо у оно време не ретку појаву, да син нашега народа стаје у службу највећега непријатеља његовог. Да је Мато умр'о као слуга турски, а не као санитетски официр у војсци ћесаревој, ја мислим да се може закључити по речи *хећим*, како се, без сумње, не би звао да је у аустријској војсци био.

У срезу прокупачком има 141 село, међу којима више од 60 сасвим пустих. Та су села збијена у 12 општина.

Пре рата, данашњи срез прокупачки имао је 2031 дом српски, 74 турска, 2054 арнаутска, и 200 черкеских, — 4359 домова. Данас, може се рећи, стоје само српске куће.

У први мах, пошто је наша војска заузела овај срез, у њему је било 14792 душе српске, од којих 7680 мушких и 7112 женских, и 865 душа арнаутских, од којих 424 мушке, а 441 женска; свега је дакле било 15657 душа.

Пореских глава било је 3845 српских и 177 арнаутских, — свега 4022.

Данас ваља одбити број арнаутских душа и пореских глава, јер, у тренутку кад ја ово пишем, мучно да ће и једне бити у овом крају, — све се то иселило преко садашњих граница Србије.

Према томе, у области прокупачкој биће 14792 душе и 3855 пореских глава.

По новој административној подели 1879 године, место привременог прокупачког, имају сада два среза: добрички и прокупачки, који су друкчије ограничени и заокругљени.

Данашњи добрички срез има 72 села, 1782 куће, 13.949 душа — 7269 мушких и 6680 женских — и 2869 пореских глава Писмених има 23 мушко и 1 женско.

А прокупачки срез има 60 села, 1417 кућа, 9759 душа — 4198 мушких и 4651 женских, 722 пор. главе. Писмених има 22 мушких.

Пореских је глава за то мало у овом срезу, што су ово већином досељеници, који по закону не плаћају порезе за две године дана; а 1881 године, биће пореских глава, према досадашњим насељеницима, скоро 2000.

II

КУРШУМЛИЈА

Од Прокупља до Куршумлије рачуна се обично 6 часова. Пут је као и до Прокупља, врло добар насип; најпре, скоро до половине, иде право на запад, па се после спушта на југ и југозапад; путује се све уз Топлицу, левом обалом њеном. Десно, на северу, остаје у даљини Јастребац, који јужном падином својом, дели Топлици неколико речица, а радним сељацима овога краја питому и родну земљу; лево, с југа, стрче, баш до саме Топлице, крајњи висови Соколице, Видовске и Пестишке планине, а поврх њих, у даљини, издигао се високи Радан. Ја путујем красном долином топличком, којој нема равне ни у лепоти ни у родности.

По часа од Прокупља, више села Топлице, на десној страни Топлице, у Видовској планини, има једна стена која се зове *Видовски Камен*, и у њој вода која се зове *Видовица* или *Видовска вода*. Из тог Видовског Камена, вода нити тече нити капље у друге дане у години, него само на Видов дан; тада се отвори пред зору, и, што у тај мах пусти воде, то је доста за годину дана. Вода се излије у једно камено корито, до 20 стопа пространо. Видовска је вода, верује се, врло лековита;

са свију страна, па и од Крушевца, долази свет од Видова дне до Видова дне, да захити Видовске воде која, до другог Видов дана, лечи од сваке болести, а нарочито од краста и од очију.

И у смедеревском округу, у селу Водицама, има оваква Видова вода и светиња. Њу помиње Милићевић, у *Кнежевини Србији*, на страни 133.

Један час од Прокупља, место је *Крња Џамија*. Ту је била некад некаква џамија, којој се мунаре окрунило, те се тако прозвала крња џамија, а по њој и место ово у ком има некаква механштина. Мунаре је лепо, и рекао бих да је старо; зидано је старом циглом; џамија је пак једна нова страћара.

Докле год око може догледати, свуда су поља чудесно засејана и обрађена. Оваких жи̑та̑ ретко је где видети.

Куршумлија лежи на утоку *Бањске* у Топлицу, на левој обали Бањске а на десној Топлице, у једној дољи међу бреговима, и опет на једном малом платову, или још боље рећи, на једној тераси. Бањска јој долази с југа, из Марице планине, а Топлица са северозапада. испод Копаоника, управо од села Рамништа. Лицем је окренута к југу, и упрла је очи на *Самоков*, вис који је гледа у теме, поред кога жубори брзо Бањска речица, и око кога се пролила толика крв наша у овом рату. Иза леђа јој, северно, дивотна долина топличка; западно јој *Тӣјовац* и *Чу̏ндра* планина; југоисточно *Здравац*, леви кљун Самокова; источно, на једном голом брду, развалине од цркве.

Куршумлија је било гнездо арнаутско; у њој је живео и владао сам чист Арнаутин. Овде су били најстрашнији, и, управо рећи, независни. Сви путници, па и сам Хан, који је на путу свом свуда са званичном почашћу праћен и дочекиван, умеју врло речито да причају о страху од њих.[1] А колико су били силни и самовољни,

[1] *Hahn.* Reise von Belgrad nach Salonik, p. 22.

може се судити и по томе, што је Митад паша морао да изведе војску и топове, те да, клисуром бањском, просече пут низ Лаб у Приштину; и опет су му, том приликом, исекли Арнаути, прича се, читаву чету низама. У осталом, врло је природно да су Арнаути морали бити овде силни: њихово племе било је насељено дуж целе Топлице, изузев околину извора и увора њеног; оно је, може се рећи, било у маси притисло сву јужну падину Јастрепчеву, све до гребена његовог, пређашње границе наше, а десно од Топлице, под Петровом Гором и у Лабу, био је сам чист Арнаутин.

Ко је читао или слушао што о Куршумлији, тај је морао мислити да је то каква варош; а међу тим то је један скуп од неколико жалосних страћара, плочама покривених, које не знају ни шта је креч, а камо ли срчали прозори.

Овај јад и чемер ми смо морали зимус двапут да освајамо, и око њега се пролила толика драгоцена крв српска!

Куршумлија није ново место; она је постојала и у најстарија времена; али како се тада звала, о томе још не могу да се сложе учени старинари. Тако једни мисле да је овде био римски Hammeum, други пак држе да је овде морао стајати Fines. Пре Немање, и за време Немањића, звала се *Топлица*; доцније, *Бела Црква*[1]; а у новије време Куршумлија.

У *Топлици* била је катедра јепископска, коју је основао св. Сава.

Кад се пређе мост на Топлици и хоће да уђе у Куршумлију, онда десно, баш на путу и до пута, види се зид од старе цигле, у ком има некакав тамник и једна мала дупка (ниша). Остаци тога истог зида виде се и на путу којим кола иду и испод пута до у саму Топлицу. Десетак корака напред, виде се опет трагови од некаког

[1] Jireček Con., Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel, p. 77.

зида. Рекоше ми да се зна да су то остаци од града, који је некад у Куршумлији био. Пре неке године, имало је много више ових остатака, али је раскопано и употребљено на које шта друго.

Пут од моста до у варош савија око једног лакта, око једне стене која се зове *Крш*. Одатле, на левој страни пута, меље једна воденица на јазу од Бањске; више те воденице, на тераси, био је некад некакав хан, у који је једном Св. Сава, кад је путовао, пао на конак. У ханџије био један петâ који је лепо певао, и Св. Сави се допао. Ханџија био рђав човек, Арнаутин, (и онда било овде Арнаута!) па, у јутру, кад Св. Сава пође, тури кришом петла у торбу његову, и кад Св. Сава одмакне неколико корака, он потрчи за њим, стигне га код стене Крша, и стане викати и бедити га да му је украо петла. Кад се светитељ узме бранити и говорити му: „Бог с тобом, човече! зар ја да украдем твога петла!", он се маши руком за торбу светитељеву, извади из ње петла, и рекне му: „Ето видиш да си украо!" Озлојеђен овим непоштењем, Св. Сава дигне леву ногу и љутито удари њоме стену пред собом, рекавши: „Проклета да си, Куршумлијо, од сад па до века!" Његова се стопа и сад познаје у камену; дубока је 8 сантиметара, а дугачка је као и обична стопала. И за то, причаше ми мој вођ, не може Куршумлија никако да се подигне и да буде велик и леп град.

На североисточном крају терасе, на којој је сада чаршија, и баш на ивици те терасе, била је, прича се, некаква „латинска" црква. Од ње нема сад никаква трага; него је, у развалинама једне куће ту, нађен један тесан камен, са два три уреза, који је, по својој прилици, могао бити у рагастову од врата црквених; по урезима судећи, црква је била хришћанска Код ове црквине, која је до скора стајала, нађен, је кажу, један велик камен с некаким натписом, па је употребљен као басамак пред

једном арнаутском кућом, која је сада срушена и собом камен покрила. Ако би се кадгод чинила каква откопавања, можда би се нашло интересних података не само о овој цркви него и о другом чем старом, јер, веле, где се год закопало, било за бунар или за што друго, налажене су велике кости и лубање људске.

Источно према Куршумлији, на једном голом вису на левој обали Топлице, а према ушћу Бањске, стоје развалине од једне велике цркве. Од ње има сада скоро читав храм и на њему кубе; потом спреда, на уласку, једна четвртаста кула, читава, и нешто мало зида од друге, северне, која је срушена пре тридесет година. Између ових кула и олтара с кубетом, нема сада ништа, све је порушено, а кад је, пре двадесет година, Хан овуда пропутовао, он је видео осамнаест корака дугачку „лађу" којој су сводови још цели, и каже да је међу ова два *пирга* био улазак са сводовима[1].

Ово је црква, или, боље рећи, манастир, **светаго отьцѧ Николы оу Топлици, на оусти рѣке Баньске,**[2] што ју је зидао Стеван Немања. Зидана је *туглом* (циглом), као што се у Новој Србији зове. Од пиргова до крај олтара, дугачка је 28 корака. Широка ће бити четири хвата; а висока је врло. Нема облик крста, али место оних поткапина за певнице, имала је, на јужној страни олтара, једну засебну поткапину, на свод, сада обрушен, која изгледа као неки олтар за се, само мањи. У цркви нема никаква живописа; све је затрвено. У јужном читавом пиргу, који на врху има, са страна, по три прозора, најпре један већи, па испод њега два мања, имају остаци живописа, по чему се може судити да ово нису биле звонаре, као у цркава на западу, него куле у којима је какав отац имао исповедаоницу или што друго

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 22.

[2] *Ив. Павловић.* **Житиѥ кралѥ срьбьскыихъ,** стр. 5.

од службе црквене. Људи, вештији овим стварима, знаће пресудити за што су управо били ови пиргови.

Ово је једина велика црква коју сам на путу своме видео, једина достојна задужбина царска. Са своја два пирга (кад се и онај обрушени замисли читав), много опомиње на Notre Dame de Paris.

Без сваке сумње, ово је једина српска црква која је имала две куле, и ово је тим значајније што је она једна од најстаријих цркава наших.

Црква је, кажу, била покривена оловом, које су Арнаути, незнано кад, поскидали и у пушчана зрна прелили, те отуда и Куршумлија своје име добила (јер *куршум* значи олово). Ову исту причу чуо је и Хан,[1] а помиње је и М. С. Милојевић[2]; али биће приличније да је Куршумлија стекла своје име од каквих оловних мајдана у близини, било од Самокова, комо и само име казује да је био некакав мајдан, и око кога Хан вели да имају велике гомиле згуре, или од другог ког места на близу, јер Хаџи-Калфа, турски писац, у својој књизи *Румелија и Босна*, на стр. 117, помиње да «овде имају рудници у *Саплини*.[3]» Које је пак ово место, још нисам могао разабрати.

Једно је извесно, а то је: да ми грешимо што свуда, и у преписци и у публикацијама званичним, пишемо не *Куршумлија*, као што треба и као што је свачија уста тако изговарају, него *Куршумље*, као што нико не говори, нити, без велике муке у устима, може да изговори. Не могу да се досетим за што се то чини, осим ако не за то, да не би свет помислио да није погрешно оно што се пише и казује званично. У нас, у садањој Старој Србији, свак се навикао да се званично изврћу имена местима и крајевима. Између неизбројних примера, да

[1] Reise von Belgrad nach Salonik, p. 22.

[2] Путопис по старој (правој) Србији, I, 118,

[3] *Hahn*, p. 28.

поменем само један: свака жива душа у књажевачком и нишком округу каже: *Сврљиг* и *Сврљишко* (Одакле си? — "Из Сврљишко"); али, ко би казао у министарству унутрашњих дела да ваља овако писати, а не, као што се званично пише, *Сврљик* и *Сврљички*, њему би се одговорило да не зна и да квари «ред.»

Од Св. Николе четврт часа низ Топлицу, пет минута испод пута, готово на самој левој обали Топлице, а према утоку *Косанице*, има једно црквиште, од кога сада стоје велика врата на која се улазило у цркву, а остало је све до темеља срушено и једва му сѐ траг познаје. То је **храмь прѣсветые богородице, на оусты рѣкы рекомые Косьльнице,** који је подигао, «украсио и свима црквеним повластицама» даривао Стеван Немања, и који, је заједно с *црницама* (калуђерицама), које је ту завео, поверио на бригу и старање «часном и богољубивом подружју своме Ани.»[1]

Судећи по високим и великим вратима, која су наши војници подупрли да се не би срушила, и Св. Богородица била је велика и красна црква као и Св. Никола. Ко види овај остатак Богородичиног манастира и цркву Св. Николе, и ко је гледао Студеницу, јединствену по лепоти цркву нашу, и сети се чије су задужбине Ђурђеви Ступови на Рашкој, Арханђел у Скопљу, Св. Пантелија у Нишу, Св. Симеун у Просфори, Хиландар, Ватопед, и ко је чинио богате прилоге цркви Господњој у Јерусалиму, Петру и Павлу у Риму, Св. Николи у Бару, и Богородици у Јевергеотиду у Цариграду, — тај се неће чудити

„Куд се ђеде Цар-Немање благо,
„Седам кула гроша и дуката!",

него ће знати да оно није отишло

„На наџаке ни на буздоване,
„Ни добријем коњма на рахтове,

већ да је похарчено на

„Б'јел Вилиндар на сред Горе Свете,
„Студеницу на Влаху Староме,

[1] *Ив. Павловић.* **Житиѥ кралѥ срьбьскынхь,** стр. 5.

„Красну славну себе задужбину,
„Вјечну кућу на ономе св'јету,
„Да се њему поје летурђија
„Оног св'јета, као и овога."[1]

У народу се још памти да су ово цркве Немањићске, али се заборавило коме су свецу служиле. Тако, за Св. Николу кажу да је Св. Успеније, а за Богородицу да је Св. Ранђел. Ову другу порушио је један Турчин, те начинио воденицу испод ње на Топлици, коју му је ова после однела. Ону прву порушио је, пре 30 година, лицем на Св. Тројицу, неки Суљ Крвеш, из Ниша, чији је био Бачки хан (на по пута из Прокупља у Куршумлију), и неки Мула Халил. Тражили су пара. После су одатле Арнаути вадили туглу и камење те зидали *мејтеп* у Куршумлији. Прекслане, за време првога рата нашег, порушено је с једне стране кубе на олтару и срушена сва „лађа" између олтара и пиргова, те отуд зидане пекарнице и друго које шта за војску.

Сада нема никаквог камена ни плоча ни око једне цркве. Хан, пре двадесет година, узалуд је тражио ма какав натпис на неколиком гробном камењу, које је тада видео. Међу тим М. С. Милојевић саопштава у свом Путопису (I, 118) натпис „са надвратног камена" цркве Св. Николе, по ком је натпису ова црква зидана **S Ц M** то јест 6140, а то ће рећи *632* године по Христу, дакле онда кад још није било ни Ћирила, ни ћирилице, нити Срба као хришћана, нити Стевана Немање!

Река *Косâница* (ја пишем онако како се на месту изговара) долази с југа, извире из Мрдар-планине, водомеђе измеђ Лаба и Топлице (пределâ), а тече измеђ Самокова и Соколске планине. Косâничка долина, која је и дуга и пространа, права је красота природна. У њој има десетак села, чисто арнаутских, која су сада сасвим пуста. Овом долином ишао је некад пут за Приштину, и човек се мора чудити за што и насип није просечен овуда, куда

[1] *Караџић, В. С.,* Српске Народне Пјесме, II, стр. 101, 102.

му је тако згодно било проћи, него је проведен кроз тесну клисуру бањску и преко брда Преполца. Ако икад железница састави Београд с Приштином, њена ће се пруга морати повући само Косаничком долином, па на Јанкову Клисуру и даље.

На утоку своме у Топлицу, Косâница има на левом углу један вис од Самокова, а на десном Крчмарски вис (од села Крчмара), кљун соколске планине. На том десном вису имају неке камене руине (то су управо стене, које су можда биле саставни део каквога зида, али малтера и зидинâ нема никаквих). То је, веле, била крчма *Крчмарице Маре*, посестриме Краљевића Марка, по којој се и садашње оближње село зове *Крчмаре*. У Вуковим Народним песмама (II, 415), ова се посестрима-крчмарица зове, можда погрешно, Јања, и она помаже своме побратиму као права посестрима.. Кад Ђемо Брђанин догони Марка савезана њојзи у механу, она уводи Турчина унутра, и

„Донесе му вина и ракије;
„Пије вино Брђанине Ђемо,
„А наздравља Краљевићу Марку,
„Наздравља му, али му не даје.
„Кад се Ђемо накитио вина,
„Донесе му крчмарица Јања
„Рујна вина од седам година,
„Меће у њег' биље свакојако, —
„Паде Ђемо главом без узглавља,
„Скочи Јања на ноге лагане,
„На свом побру гвожђе отвораше,
„А на Ђема Марко удараше;
„Кад удари синџир-гвожђе тешко,
„Па засједе пити рујно вино,
„Удари га чизмом и мамузом:
„Устан, Ђемо, да пијемо вино!“

Кад човек види Косâницу и Топлицу, он се и нехотице сећа двојице побратима Милошевих, — Милана Топлице и Ивана Косанчића. Овде се верује да су они

одавде, и да је Бањска река место Страхињића Бана, а прича се да у Косанници, близу села Кравље, испод Ђакпланине, има кула Косанчићева. Ја нисам био срећан да се о том уверим. Међутим, и народне песме тако исто веле; Рајко, војвода од Срема, набраја Маргити девојци:

„На бијелу граду Куршумлији,
„Онђе бјеше Бановић Страхиња;
„На Топлици, на води студеној,
„Онђе бјеше Топлица Милане;
„А на оној равној Косајници,
„Онђе бјеше Косајчић Иване."[1]

Десет минута северно од Куршумлије, у топличкој дољи, на левој страни Топлице, биле су до скора две крушке које су Арнаути звали *дарда-бинаки*, што ће рећи близанци-крушке. Одатле је Карађорђе у првом нашем устанку био *црешњевим* топом Куршумлују, и двапут је палио, други пут тако, да су само четири куће остале читаве. Он је дошао од села Перунике и Микуљана, северозападно више Куршумлије. Био се и на Самокову, куда је у оно време пут ишао; прешао преко њега и Преполца, попалио село *Мавриће* у врх Лаба, спустио се у Лаб, и ту, близу Подујева, испод њега, ископао шанац.

Ја нисам веровао ово, ма да ми је причао човек који је 30 година живео у Куршумлији, и који је све ово сазнао од самих Арнаута. Ја сам знао да је, славне 1809 године, кад су Срби од Буне на Даије прешли на рат против Турске, кад су пребродили „поноситу међу измеђ Босне и Србије," и захватили Сребрницу и Вишеград, ја сам знао да су тада освојили Сјеницу и Нови Пазар; али да су долазили и до Куршумлије, њу освојили, и чак у Лаб сишли, то нити сам гдегод читао, нити сам могао ласно веровати. И ма да ми је приповедач говорио с уверењем, поуздано, без икаква врдања, као човек који зна и истину говори, ја сам

[1] *Караџић, В. С.,* Српске Народне Пјесме, III, 54.

опет радије мислио да је то каква варка, и да је овај човек можда један од оних што нас, од неколико година на овамо, варају којекаквим крунама, перперима, Душановим мачевима, и другим лажним старинама. Али кад сам, доцније, сишао у Лаб, ја сам и тамо ово исто чуо; а, после тога, и на другој страни Нове Србије сазнао сам да су јуначке чете наших славних дедова, тако звани *хртници*, продирале чак и тамо где не бисмо никад ни слутили (о томе на свом месту). И ја сада потпуно верујем у истинитост овога што ми је причано, ма да наши историјски подаци из оног времена савршено ћуте о тој ствари; верујем тим пре што сам у Милићевића *Кнежевини Србији* (стр. 672), у биографији *Јаћима Шућура*, из Грачаца, у чачанском округу, нашао ово место: „Особито се прича његово јунаштво на *Маврићима*, месту преко границе, кад су Срби ударили на Пазар," а од Пазара на овамо нема никаквих *Маврића* осим ових у врх Лаба, — и што Француз Пуквиљ, који је 1807 путовао Косовом, сведочи да смо те године држали у својим рукама чак и Бањску на Косову.[1]

Г. поручик Вукоман Арачић био је љубазан саопштити ми да у Косâници, близу села *Зебице*, имају развалине од некакве старе цркве; тако исто у Топлици, у селу *Пачаради*, и у Запланини, испод самог Сувог Рудишта, близу села *Бозољина*, развалине од четири цркве; а у селу *Штави*, у Топлици, има црква Св. Николе, која је, прича се, зидана још пре Косова, и појала све до преклањског рата, а тада је Турци попалили и свецима очи изболи; иначе је читава.

Нисам могао добити вођу који би ме одвео да видим ова места, јер наши војници не знају, а Арнаута, који су једини знали места и путове, нема нигде ни једног у овом крају.

[1] *Новаковић Ст.*, Ка години 1807, у *Годишњици* II-ој.

Југозападно од Куршумлије, има село и вис *Тијовац*, и ту, у једној пољани, црквиште, не зна се ни чије ни кадашње.

Иза Тијовца има слана вода која се зове *Сланиште*.

У срезу куршумлијском има 127 села, из којих је начињено 6 општина.

Кућа има српских 572, турских је било 1956, а за арнаутске не знамо ни колико их је било.

Душа има 2732 мушке и 2485 женских, свега 5217 душа српских.

Пореских глава набројало се 959.

А у граду Куршумлији, осим наших војника, нема апсолутно ни једног јединог житеља.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

М. Ракић.

РИМ СТРЕПИ...

Над сједим Алпом силан се ор'о диже,
Над гордим Римом помамљен вихор бјесни.
Од Алпа већи,
Тврђи од стјене тврде
Осветне Картаге син
Ето га иде:
Дркћи, о горди Риме!
Од гњева силног у мору грјеха свог,
Грешниче, тони!

* * *

„Видите л' Талију красну,
„Земни рај?
„Тамо је слава ваша,
„Јунаци 'рабри!
„Видите ли' орјатско гн'јездо,
„Грозни Рим?

Тако ми Хрона светог,
„Ханибал, Баркасов син,
„Завјет ће испунит свој,
„О, Дидо!
Смрт Риму!
„Картага зове вас,
„Јунаци, за мном!"
И с' бурним гњевом Етне страшне,
Силна се војска креће,
Ведро се небо ломи,
Планине, брда јече,
Ори се дô,
Стење и дркће сједи Алп.
Пред силном војском к'о вито снопље,
Падају горди легиони!
Тако стољетни пада храст
Пред вих'ром пустим.
Талија пламти . . .
Квирити, гдје сте?
Гдје ти је орјатска моћ,
Риме?
Тичино, Требија, Тразимене,
Ено те зове,
Поздрав ти шаље Кана!
Над гордим Римом помамљен вихор бјесни,
Бри земља,
Небо трепти,
Јаук и лелек у један грме глас:
Hanibal ante Portas!"
Рим стрепи!
Дркћи, о горди Риме!
Од гњева силног у мору грјеха свог,
Грјешниче, тони!

И.

УЧИТЕЉ

ПРИПОВЕТКА СА СЕЛА

—

I

Казначеји, рачуновођи, рачунополагачи и сви који год рукују каквом касом стрепе од месеца новембра, болешљиви и кашљуцави људи — од марта, а учитељи — од јуна. А како и да не стрепе, кад баш тада изасланици обилазе школе?

Ретко има ког учитеља а да га не прође нека језа, кад само помисли — јун је већ на прагу.

Еле, некако о Ивању дне, баш у том прилично страшном месецу, састаше се случајно три учитеља у Сопоту код среске куће. Учитељ Милан из Рогаче, учитељ Влајко из Стојника и учитељ Негован из Неменикућа. Дошли да приме оно мало платице, и да узгред упитају капетана: хоће ли скоро ревизор?

Капетан им рече да ће кроз који дан бити већ ту.

Они се, боме, мало замислише. Изиђоше из канцеларије капетанове, па полако и ћутећи одоше пред механу. Ту се око једног стола шћућурише, као оно кад људи хоће да говоре што врло важно и тајно.

„Ама да ми је знати на чију ли ће прво школу? поче Влајко, плашљиво и шарајући очима.

— Јамачно ће на Негованову, дочека Милан прилично немарно и куражно.

— Не верујем, одговори Негован замишљено; пре ће му бити на твоју, Милане.

— Аја! не може никако бити, рече Милан. Пре ће овуда друмом, на Неменикуће, па онда мојој школи.

— О, брате, поче Влајко забринуто, да ми је само претурити ту бригу преко главе — баш као да бих се родио!

— Оно знаш, Влајко, прихвати Негован, није ни мени ласно. Деца су, брате, па мука ти је то!

— А што се опет толико бојите! рече Милан куражно. Па нека дође! Свега бриге по сахата. Како — тако проћи ће се! Та није ваљда ни он баук!

— Е, али знаш ти каква су питања? прихвати Влајко. Кашто се и зрео човек мора збунити, а камо ли дете.

— Па и опет неће питати бог зна шта, него што мало за децу.

— Неће ја! Тако сам и ја мислио: неће, неће. Кад лане дође ти онај, ви га већ знате, па чим у школу запита прво дете: „Кажи ми, мали, за што бог није дао човеку рогове?" Дете туц-муц, погледај на ме, да га посетим. Откуд ћу га посетити? Нисам ни ја ђаво да све знам!... „За то што човек није во!" каза му он, па онда мени: „Учитељу, нисам задовољан!" Ја у земљу да пропаднем! Он се онда окрете једном ђачићу из трећег разреда: „Кажи ми, мали, је ли кнез Лазар јео кромпира?" Ето ти сад! Дете опет туц-муц, а мени се само окреће она школа. „Нисам задовољан, учитељу!" опет примедба. Већ сам видео своје добројутро. Питао је још њих двоје, троје — све тако нека необична питања, па онда мени кврц у протокол: „слаб успех"! Ето ти, брате, како пита!

— Море то је ништа, прихвати Негован; али да знате што сам ја једне године налепио! Мучио сам се и петљао с децом, мишљах ићи ће све дивота. Једва сам чекао кад ће изасланик. Док ето ти га! Читаше му деца мало, завири у прописе, па тек упита једно: „Колико је, дете, три пут седам двадесет и један?" Деца су ми знала особито

таблице; али ко је видео да се тако пита! Дете се збуни; ја слегох раменима. Он се онда окрете другоме: „На једном дрвету петнаест чворака, твој отац узме пушку и убије седам, колико је остало?" Дете одговори „осам"; он маше главом — „није!" И ја шанух „осам", а он се окрете: „није, вели, него седам; осам је одлетило." Ко би се ђавола сетио да то хоће. Онда узе свештену историју. „Кажи ми ти, запита једног из другог разреда, ко је био отац Нојевим синовима Сину, Хаму и Јафету?" Дете ама ни да запне. Он се онда окрете једном трећаку: „Кажи ми ти, мали, живи ли човек за то да једе или једе да живи?" Дете ни бекнути! Несрећа, просто несрећа, а мени „рђав" у протокол!

— Море, људи, шта је вама? куражи их опет Милан. Ја вам кажем да тако сад не питају.

— Е да боме! А као бајаги мене су лакше питали преклане у Крајини? рече Влајко. Разнесе се глас: ето новог изасланика! Пита децу лако и разговетно. И ја и други оближњи учитељи обрадовасмо се. Ето ти њега мени у школу. Поче испитивати. Упита једно дете: „Ко, мали, живи у Кобишници?" — „Стока", одговори дете већ збуњено. — „Није," вели он. — „Људи." — „Није. Власи живе." За тим се окрете другоме: „Које је најближе место Тимоку?" — „Кобишница." — „Није." — „Мокрања." — „Није. Али онако веће место, где има овака школа где ти учиш и нешто више онако." — Радујевац." — „Није.... Та знаш, где су власти онако веће, него на пример капетан и тако даље; тамо где има један велики свештеник." — „Ла Неготина," одговори дете у забуни влашки. Он се онда окрете другоме: „Кажи ми ти, мали, који је пут најпречи у Цариград?" — „На Видин, па Софију, па у Цариград." — „Али другим, не сувим путем?" — „На гвóжђу," одговори дете. — „Е није, вели, на гвожђу; има нешто на ту форму, али оно где се иде водом, као Тимок?" — „На вапор!" од-

говори дете.... Еле, видиш ли где питају некако чудновато сви.

— Па нек питају, чуда боже! рече Милан већ готово и немарно. Ако деца знадну, добро; ако не — толико и чини. Спремао сам их; мирна ми је савест.

— Та и ја сам их спремио, рече Влајко; али опет ђебем.

— Не могу се ни ја на моје ђаке потужити, прихвати Негован. Ја сам још од Тројица почео с њима све така питања. Ако само успита — свако ће му одговорити као вода! Тек опет, опет....»

И још ту продиваннше неко време о испитима, о школама, о учитељима и изасланицима, па се разиђоше свак на своју страну.

II

Сутра дан порани рано учитељ Милан, уми се и обуче брже него обично. Призва једног ђачића и рече му да спреми чутуру ракије, сира, хлеба и лука па да изнесе, док се мало одјутри, горе у Тресије. Фамулусу рече да распусти ђаке за данас кући, а сутра зором да сви дођу; каза му још и то да ће пред подне бити у Тресијама с попом. Ако буде каква важна посла, нека га одмах тамо потражи.

Еле све лепо нареди, узе пушку и упути се право поповој кући.

Поп већ чека спреман.

«А што, попо, ниси навукао чакшире? Сметаће ти мантија кроз шевар, рече Милан кад виде попа где га чека с пушком пред кућом.

— Неће ваљда, одговори поп. Баш ме мрзило ваздан утезати се и петљати. Могу и овако.

— Е како ти драго! Ајдемо док је раније!

— Збиља, учо, да ја не заборавих синоћ петрањ и требник код тебе?

— Јес, попо; ено у соби на полици. Ја се јутрос зачудих, како то да заборавиш.

— Ех, ех, добро те је тамо! А заборавих, ја! заговорисмо се, па ни до сто умâ!

— Ајде, море попо, одоцнићемо! жури га Милан.

— Е ајде де! рече поп, па обеси пушку о раме и пође. Него, учо, да смо понели што за јело.

— Наредио сам ја већ! Мало ракијце, сира, хлеба и лука. Таман кад се спустимо у Тресије, дете ће нас чекати.

— Ех, ех, лепо, лепо! Ајдемо!"

И обојица се упутише преко потеса горе у Велики Космај. Они ће, као што видите, да лове. Нека их, да им не сметамо! Док проврљају мало по планини, да вам дотле прикажем учитеља Милана.

Већ сте видели од прилике, да је Милан један од оних ретких учитеља, који не презају толико кад чују: „ето изасланика!" а што и да преза, кад он у својој школи има тако добре ђаке да се уче сами — без њега: старији преслишавају млађе, показују им што треба, одржавају ред у школи итд.

Међу тим учитељ се стара, да и општина види вајду од њега. У том старању примио се да буде и писар општински, али не за љубав оних сто талира, него чисто за љубав општини — да јој буде у свако доба на руци својом памећу и науком. А како је већ поуздан у своје ђаке и зна да су кадри учити се и без њега, — он ти је непрестано у општини или код механе, где се састају кметови и одборници и где се обично расправљају спорови сеоски. Он тамо пише сељацима: уверења, тапије, облигације, процене, и све што год коме затреба. Сељаци му се чуде како је писмен; кметови и одборници хвале се њиме; а већ срески начелник, господин Станко, кује га у звезде и много жали, што је учитељ а није срески ћата — јер му ни један ћата није раван на перу.

Осим општинске плате, Милан је добијао и онако по нешто за труд: било у новцу или у смоку или ма у чему. Истина, он то није ни од кога тражио, али кмет је обично опомињао свакога, да ваља што дати ћати-учитељу за труд.

Учитељ Милан пазио се добро и с попом Мирком. Није дана било а да се не састану и не обиђу један другога. Често је говорио, да таког попа у далеко нема, да му је најбољи пријатељ и да само њему сме казати и највеће тајне своје.

Еле, једном речи, Милан је био веома уважен у свом селу.

Што се тиче његовог приватног, домаћег живота, и у том је био на длаку у свачем уредан, и пазио је, што кажу, на себе. Ради примера доста је, да вам само кажем како се он обично умива.

То ради овако: Чим устане, протрља очи, зевне и протегли се, па викне: „децо!“ Одмах утрчи у собу четворо деце и разреде се овако — једно држи сапун, друго сунђер, треће воду, а четврто држи пешкир и велики чаршав. Почне се умивати; сапуни се, трља прси, руке, врат и леђа сунђером; по читав сахат прође док буде готов. Чим рекне „доста!“ одмах оно дете што је држало сапун, докопа једно мање огледало и стане преда њ; оно друго што је држало сунђер, докопа друго два пут веће огледало и стане му иза леђа мало по даље; оно треће, што је поливало, дода му помаду и некако стакоце с миришљавим зејтином; оно четврто дода му пешкир и чаршав да се избрише, а одмах му принесе чешљеве и четку. Тад се Милан измеђ два огледала брише, маже, чешља, догони бркове. И то траје читаво по сахата и више. Кад се већ очешља и углади, онда му деца приносе — кошуљу, хаљине, појас, ципеле, капу, те се облачи. Кад и то буде готово, онда се помоли на врата пето дете и унесе на чистом послужов-

нику: слатко, чашицу ракије и воду. Он, онако с ногу, узме слатко и воду, па мало прохода, па узме и чашицу ракије те само до пола среке. За тим уђе шесто дете и донесе на шареном послужовнику велику шољу каве; а једно од оних четворо дода му дуван. Он начини цигару, запали, сркне једном каве, па онда командује деци (или како их је он назвао — „услужачима"): „на своја места!" Деца се по војнички окрену и измаршпрају из собе. Тако је бивало свако јутро, осим кад раније устане и пође у лов.

А поп Мирко? Е, што се попа тиче, он је, као што већ рекох, први пријатељ учитељев; чак је, ето, отишао и у лов с њим.

III

Тресије су под Великим Космајем. Леп пропланак; с обе стране жуборе поточићи — један баш близу, а други мало даље. Одмах до потока једног развалине су неког старог манастира, што се звао Тресије. Још стоје опали зидови и мало свода. Види се да је био мали манастир. Наоколо се познају још зидине уравњене већ са земљом. Кажу, да су то биле ћелије. Мало више познаје се, колик добро гувно, где је био ваљда рибњак — шта ли. И сад је ту блато и вода. Има и један пањ огорео крај зидина. Ту су, веле, закопана манастирска звона; још онда кад је настао турски зулум. Испод једне букве близу извире изворац, бистар као суза; најхладнија и најлепша вода у Космају. Одатле се види на према се: Сибница, Ропочево, нешто Рогаче, наменикућанске њиве и тресијска механа за добар пушкомет крај пута рогачког.... Ко год дође под Космај, ретко те неће изићи и до Тресија.

Беше већ прилично дан оскочио. Да је на ма којој букви био обешен ма какав сахат — макар и онај оздо

из механе тресијске што му се бројеви већ не виде колико је почадио и колико су га муве испрљале и што му, место ђулади, висе о ланцима коњске плоче и некаки мертеци, — би јамачно показивао већ „десет пре подне."

Учитељ Милан и поп Мирко већ се спустили у Тресије и разузурили код оног изворчића. Пред њима чутура, сир, хлеб и лук. Припијају и присмачу.

„Охо — хо! слади Милан. Деде, попо, деде мало лука!

— Хм, хм! слади и поп. Дајде, учо, ту чутуру!"

Еле сладише, присмакаше, припијаше — док имадоше шта. Кад већ осташе пред њима само мрвице хлеба и сира, оперци лука и празна чутура, онда ће се учитељ окренути оном ђачићу: „Скупи, море, сад ово, па носи и подај фамулусу. После можеш ићи кући. Али у јутру да си зором код школе! Јеси чуо?" — „Јесам," одговори дете, па прибра торбицу и чутуру испред њих, и оде на ниже.

Милан сави цигару, запали наслони се мало, па рече: „Баш, попо, јутрос не бисмо батли!

— Е шта ћеш! Не може се свакад ни уловити.

— Али оваки дан, овака згода, па опет ништа.

— Море, учо, готово би боље било да нисмо ни излазили.

— А што?

— Та ето ми у лову, а школа сама.

— Ако ће! За данас сам децу распустио. Ако ме ко затражи, фамулус је тамо — јавиће.

— А знаш ли ти да сваки час може рупити изасланик?

— Аха! чуо сам још јуче! Једва прексутра ако стигне амо! Не бери ти бригу. Најпре ће на Негованову школу.

— Ко зна! може баш најпре нама.

— Боже сачувај! У што год хоћеш неће. А прексутра око подне надајмо му се!

— Е ајде де! Ја само рекох.

— Али, попо, настави Милан, да си само видео како су се она двојица јуче престравили!

— Који?

— Негован и Влајко. Кад нам каза капетан да иде изасланик, лепо премреше људи!

— Није ни чудо! Бога ми и јест прпа! А као бајаги ти се не бојиш? упита поп и насмеши се.

— Ко? Зар ја! Ама ни оволико! рече Милан и закачи ноктом за зуб. Сутра ћу ваздан прорадити с децом, па крај!

— Али ни лане ниси добио оцене?

— Нисам ја крив, што се баш онда кречила школа.

— Вала, Мићо, међу нама буди речено, поче поп поверљиво, да сам ја на твом месту — не бих га смео чекати.

— А за што?

— Па знаш за што! Ти некако слабо завирујеш у школу, немој се љутити — али ја ти кажем братски — требало би мало више да се потрудиш....

— О, мој попо, знам ја то добро и без тебе, поче сад и Милан поверљиво. Ево ти у четири ока кажем — мој си човек, теби смем — да ја знам све лепо како би требало. Видиш, попо, ја сам се у први мах и мучио и трудио, само да се што боље покажем. Кад ето ти изасланика, прегледа школу па мени само: „приличан, добар.” Гледим ја, други се ни у пола не кидају, па њима: „врло добар” а кашто и „одличан.” Кака су то посла? — мислим и једем се од муке. Док ти мене један стари учо из Груже, кад оно силазих у Београд, лепо научи и упути. „Што си, море, луд? рече ми. Зар ће ти неко рећи: хвала? Видиш ли, болан, како смо јадни и жалосни! Сто година — деведесет гроша! Гледај, море, себе — хеј! Гледај то, то, то!” и куцну се по џепу. Ја сам после све путем до нашег села премишљао и најпосле рекох: „бога ми, право вели!”

— Оно, готово и јест тако, потврди поп.

— Еле, ја ти онда, мој попо, окренем други лист. Пропиткам старије учитеље и вештије како они раде, па и ја онако. Најбоље ђаке задржим опет у разреду да повторавају. Чим видим да које слабо учи, ја њега испиши из школе, а код куће му једва то и чекају. Па онда само накривим капу!

— Готово право си и имао! одобрава поп.

— Ето ти мени изасланика. Испит красота, не може боље бити! Мени одмах „врло добар!" Аха! тако ли је — мислим ја. Е чекај онда! Почнем ти ја, мој попо, мало више гледати себе. Опет ја боље задржи, а лошије испиши. Па онда де у општину пиши: процене, тапије облигације... Ако нећу ја — хоће други, је ли, бога ти?

— Тако је! потврђује поп.

— Еле, погледим ја, мени боме лепа парица остаје. Мало по мало, па ето ти оних који су ме до јуче преко рамена гледали: „молим те, учо, дај учини љубав, узајми коју пару!" Хоћу, брате, само интерес; није право да ми новац лежи бадава. Нек и ја видим вајдице, а и он нек се помогне. Је ли тако?

— Јест! потврђује поп.

— Прикучи се опет Петров дан. Ето изасланика. Чу се, да дају и учитељима да сами пропитују ђаке. Одмах ти ја одаберем њих пет — шест најразборитијих: ти ћеш научити ово, ти оно, а ти оно; спремим их за дан поједно — два питања. Дође испит. Изасланик мени: „дела, учитељу, питај их што." А ја се уозбиљим и начиним се строг, па почнем: „кажи ти, море, то и то! кажи ти то и то!" Одговарају дивота. Он мени у протокол „одличан."

— Е, Мићо брате, рећи ће поп чисто раздраган; сад те волем још толико!

— Ја како, мој попо! рече Милан и устури се још мало. Тако ја знам! Онај ме учо лепо научи — бог да про-

сти! Нисам се покајао, што га послушах.... Сутра рано одабраћу њих неколико, до мрака научићу их па да видиш....

— А шта ли онај трчи? учини поп, погледавши случајно на ниже и спазивши фамулуса, где јури к њима као луд.

— Гле. та то је фамулус! викну учитељ изненађен и скочи. Шта ли је сад?!

— Господине, изаслан.... рече фамулус загушено од умора, па колики је дуг пружи се о ледину; спотаче се преко једног пањића.

— Ко, море, ко?! упита учитељ и набра обрве, а у том ђипи и поп.

— Изасланик, господине! једва изговори фамулус, дижући се.

— Шта наопако! викну учитељ и пљесну рукама.

— Рекох ја! рече поп и погледа забезекнуто у учитеља.

— Ама одиста велиш? окрете се учитељ фамулусу.

— Бога ми јес! одговори он задувано. Сад ће школи. Мало час дотрча биров без душе: „Шта је, море?“ — „Посл'о ме кмет, вели; иде изасланик с њим; сад ће амо школи.“

— Потеци, попе! викну Милан и зграби пушку па на ниже.

— Потеци, учо!“ учини поп па за њим.

И обојица стиштише низ поток што игда могу. Не гледе ни где ће стати ни како ће; прескачу кладе, жбуње, камење, пањеве. Час поп престигне учитеља, час учитељ попа.

„Бог с нама шта је учитељу те јури попа!“ учини један сељак у њиви крај пута.

— Бог с нама шта је поп напопастио оног учитеља! рече једна жена крај потока.

— Ене! ене! како бежи учо! зачуди се једно дете код говеди.

— Ене! ене! како бежи попо! зачуди се друго, што беше пошло на воду.

— Брже, учо! виче поп задувано и промукло.

— Брже, попо! једва изговара учитељ, већ разбарушен и гдешто изгребен кроз трње.

— Низ поток, учо! виче поп.

— На прозор, попо!" вели учитељ, и ударише низ поток.

У том се спуштаху однуд ка школи два човека; један у црном варошком оделу, а други у сеоским хаљинама. То беху: изасланик и кмет.

Поп и учитељ већ стигоше одвуд, прескочише у школску авлију, а све склањајући се да их они однуд не смотре. Немадоше кад на врата, него хоп — један за другим кроз прозор, што срећом беше отворен, те у учитељеву собу.

Учитељ се само пружи на кревет, онако запурен, знојав, разбарушен, па викну попу полугласно:

«Читај, бре!

— Шта да читам? упита поп једва шапћући од умора.

— Читај, шта знаш; молитву, петраиљ — брзо!"

Поп брже зграби с полице требник и петраиљ.

«Брже, брже! Ух, ух, јао!" стаде учитељ јечати као болестан и превртати се.

На пољу већ шкринуше врата и чуше се кораци.

Поп отвори требник и утањи читати прву молитву, коју је отворио.

Закуцаше на вратима.

«Слободно!" рече поп па читај даље. Учитељ само стење и хукће.

Уђе у собу изасланик, повисок, црномањаст човек, па се чисто изненади кад виде шта је. За њим уђе и кмет; и он се забезекну,

„Ух! ух! јао! јао! ух!" јечи учитељ а поп чита; али му дркћу руке и тресе се мантија.

«Шта је учи? упита полако кмет.

— Болестан, одговори поп.

— Болесан! понови изасланик тихо и са сажаљењем. Сиромах! А откад?

— Од синоћ му позлило!" одговори поп па настави читање.

Учитељ јечи, већ — рекао би издахнуће.

Изасланик слеже раменима па изиђе. Чуше се врата од друге собе, где је школа. Као да уђоше тамо.

„Још, још читај! шану учитељ.

— Та прочитао сам све до исповједанија.

— Читај и исповједаније! Ух, ух! јао!"

Поп настави даље.

Чу се већ где изасланик и кмет изиђоше из школе; кораци се удалише мало по мало.

Ућута поп, ућута и учитељ. Стадоше ослушкивати, рекао би не дишу.

Потраја тако подуго. Док опет кораци и неко шушну на врата.

„Псс! читај, море! шану учитељ па опет зајеча: Ах! ух! јао!"

Таман поп промрмља неколико речи, а врата се отворише и уђе кмет.

„Је ли отишао? шану учитељ.

— А већ је пресамитио преко брда!" одговори кмет гласно.

Скочи учитељ, зграби попа па стаде подигривати с њим по соби. Кмет само гледи и чуди се.

„Је ли записао што? упита учитељ кмета.

— Јес, нешта је отварао протокол.

— Срећа те сам га оставио на столу, као да сам знао!" рече учитељ и потрча на врата; за њим кмет и поп.

Кад у школу, а на столу стоји протокол још отворен; изасланик оставио да се осуши мастило. Учитељ прочита гласно: „Због слабости учитељеве нисам могао прегледати школу!"

„Ура! дивно! кликну учитељ и брже боље затвори протокол у фиоку.

— Ама ја баш премрех кад уђе, рече поп. Помислих, познаће, бога ми, па зло!

— Е баш лепо се сврши! прихвати Милан радосно.

— Е јеси ђаво, учо! примети кмет смешећи се; јер већ виде каква је ујдурма била.

— Ко би се надао, да ће баш данас? чуди се учитељ. Да не би петраиља и требника, не знам како бих се изговорио.

— Е, учо, па и ове године ти оста без оцене! рече поп.

— Ево мени оцене ту!" рече учитељ и куцну се по џепу.... Молим вас, само ово нек међу нама остане.

— Немај бриге, немај бриге! рекоше поп и кмет у глас.

— А сад идем и ја кући да мало душом дахнем, рече поп. Одавно се нисам уморио овако!... Збогом, учо!

— Збогом, попо!

— У здрављу, учо! рече и кмет смешећи се.

— У здрављу, кмете!"

Милован Ђ. Глишић.

СИНЂЕЛИЋЕВ ГРОБ

(† 19. Мај 1809 год.)

....Себ' прегорјев' највише се може ....
Милутиновића Србијанка III. стр. 170—174.

—

Скоро је било, — још људи знају,
Јоште се старци тога сећају,
Када се оно Србија мала
Снажити стала;
Када се Витез Сјеници диже
Када Синђелић ка Нишу стиже

Кад листом Срби са свију страна
Латише мачe жудни мејдана............
Скоро је било, — још смомен живи,
Да му се Србин с поносом диви;
Још стоји шанац, још стоји рака.
Дичних синова, дичних јунака!......
И уста раја,

Та тужна, јадна, презрена раја,
Мучена муком векова кобних,
Шибана бичем варвара злобних,
Бачена у море заборава,
Да сама себе свети, спасава.....
И. уста раја!.....
У ропству живот ништа не вреди
Па или да умре ил да победи!......
Ој, на Каменици,

Код седог. Ниша, тврдога града,
Сведоку многих рајиних јада,
Сведоку многих љутих мејдана.
Јуначких рана, крвавих дана:
Синђелић Стево — узор јунака —
Са својих триста дичних момака,
Јуначки стиже, шанчеве диже,
— На ниском венцу брда Чагара —
Да одтуд бије душмана стара,
Крвног зулумћара!.......

И сијну зора мајскога дана,
Ко љубак осмех дивних усана;
Природа мати чедо разбуди,
Диже му главу са меких груди,
И грану сунце поносно, бајно
— За неког тамно, за неког сјајно! —
А нишким пољем ко мутни вали
Коњици љути у трку с дали!
Јекнуше поља од турска беса,
Застења земља од громка треса;
Сијнуше сабље, гракнуше мује,
Цикнуше пушке ко љуте гује!...
Синђелић Стево, са триста друга,
Из шанца гледи па им се руга:
„Пазите браћо, соколи моји:

„Како се сила душманска роји!
„Хај, биће славе, хај, биће стрви!
„Гаврани црни напиће с' крви!“.....
И стаде јека од џевердара,
Фијуче тане па груди пара;
— Ватра је жива, срце да стопи,
— А црна крвца потоком лопи! —
Падоше земљи редови први,
Ал зверски турци жедни су крви!
Па напред јуре, друг друга стиже,
Коњица љута све шанцу ближе!.........
„Држ'те се, браћо! Држи се роде!
„Гле! Како сија сунце слободе,
„Кроз врелу пару крвце румене,
„Што небу лети с траве зелене!...
„Држ'те се браћо, не жалте пра,
„Ура!.... Ура!“....
И триста грла, триста јунака,
Триста синова Краљевић Марка,
Грмнуше сложно: Ура!.... Ура!....
Још један грозан, ужасан фијук,
Још један страшан, очајан јаук,
Још једно тане олова мека,
Још једна врућа крвава река
Још један узвик:
„Држи се роде
„У име Бога, части, слободе!“....
И звизну челик оштра ханџара,
И јекну земља брда Чагара....
Али у — заман!....
Од густа праха облак се диже,
А турци шанцу све ближе... ближе....
Виде Синђелић да мрети треба,
Па гледну попут ветрога неба,
И иза паса кубуру трже,
Знамење крста на браћу врже:
„Простите мени, соколи моји!“
Па сађе доле где барут стоји....
И већ стигоше помамни турци,
У шанац скачу ко гладни вуци
Ко бесног мора валови пусти
— Адске чељусти —

Ко дивља зверка кад хоће стрви,
Кад хоће меса и вруће крви;
Зубима кољу и ....
Ал грмну ... јекну ... подземни тресак!...
И сену ... пуче ... ко муњин блесак ...
Ко паклен трес ..... ђавола бес .....
Диже се урнебес! ......
И звизну .... прште све у зрак ....
И земљу трошну притиште мрак ....
А кроз страхоту и кроз прах
Чује се урлик: Алах! .... Алах! ....
— — — — — — — — — — — — — —
Тишина нема по земљи свуда,
Нестаде треса, нестаде чуда,
Магла се диже полако гôре,
А сунце сјајно сијну озгôре,
Па гледну тамо где с' битка бй.ла,
Где-но се крвца потоком лила;
Ал место шанца стајаше рака,
Витешких срба, бесних турака! ......

Ниш, 19. Маја 1878 год.

Драгомир Брзак.

СТАРА НАРОДНА ПЕСМА

О ОДЛАСКУ СВ. САВЕ У КАЛУЂЕРЕ

Приложак литерарно-историјском изучавању српских народних песама

од

Стојана Новаковића

Двоје смо поставили за задатак овоме прилошку. *Прво* је, да на два три примера (узета из истраживања својих и из истраживања другйх књижевника) покажемо један од главних метода, којим се у изучавању усмене

или традиционалне народне књижевности могу добијати литерарно-историјски научни резултати; — *друго* је, да се тим методом (који се овде само ширем кругу читалаца „Отаџбине" објашњава) послужимо на једноме заплетеном примеру, те да из народних песама овога века нађемо останке и последње трагове једне старе народне песме, која је у народној појезији већ изгубљена.

I.

До скора се у нашој књижевности именом *народних умотворина*, не најбоље погођеним, називало све оно, што у простом народу врши службу писане или штампане књижевности Онај духовни живот и оне умствене творне моћи, које на вишим ступњима образованости помоћу писмености, а после и штампе, стварају виши књижевни и научни живот, јављају се у народном развијању и образовању много раније него ли писана и штампана књижевност. Те моћи управо стварају тако зване *народне умотворине*, које је прикладније звати усменом или традиционалном књижевношћу народном; оне усменом импровизацијом и традицијом стварају језик и за њим *беседну уметност*, па кроз њу примитивне облике свију оних беседних уметности, које касније, прихваћене и даље развијене књижевношћу, постају разни књижевни облици, стил, итд. Много је старија народна, т. ј. усменом импровизацијом склопљена и исказана песма, него ли писмом на ма какав писаћи материјал стављена песма ученога појете књижевника; много је старија народна традиционална, него ли ма каква писана историја; много су старије приче, изреке и пословице, створене у народу усменом импровизицијом људи који нису марили ни да им се за име зна, него ли најстарији приповедачи, философи и научници. И данас нема ни у једнога народа писане и учене књижевности, којој не би била претходила

или с којом не би друговала ова усмена, традиционална импровизована књижевност; а наћи ће се још доста племена на земљи, у којих и сад нема ни почетака писане књижевности, а има добро развијена народна усмена књижевност.

Ова усмена, традиционална књижевност у примитивних народа, има и своју критику, ма да се никад не зна за име ни производника ни критичара. То је за то, што по особитој уредби ове књижевности имена књижевника или производника не играју никакву особиту улогу; на њих се слабо пази, за њих се слабо распитује. У тој усменој књижевности ни мало се не истиче лична заслуга; све је опште; па ником и не пада на ум да тражи какву славу у томе, што је спевао песму, или што је спеваној песми одобрење или поругу изрекао. Критику у њој води сва публика једнодушно. Ако је производ створен размишљањем или импровизацијом, по себи нејаке унутрашње вредности — он налази с места коначну осуду; пропада без милости и нестаје га, јер оно што публици није по вољи, нико неће да *памти* ни *да другоме казује*. Ако ли је творац новога производа угодио публици, његов производ памте други, казују га даље, поправљају му недостатке, прерађују га у течају времена према ново-посталоме „духу времена," и сви га сложни чувају од пропасти. На овоме начину стварања, изношења пред публику (издавања) и критиковања од стране публике дубоко је основан онај атрибут *народна*, који се по правди даје усменој традиционалној књижевности, томе првоме, примитивном периоду сваке књижевности. Овим начином стварања и критиковања у усменој књижевности излазе на видик, јаче него у ма каквој писаној на широко и на дугачко све истините народне моћи, народни укус, карактер и тенденције. За то је земљиште усмене народне књижевности најтврђи и најчвршћи, историјски темељ за оснивање научне и писмене књи-

жевности. За то је увек време и никад није касно повраћати рђаво постављене темеље књижевности на ово здраво земљиште. За то су тако добро основани и тако срећна рода сви покушаји, учињени у прошломе и овом веку, да се незгодно основане или започете књижевности многих народа врате, на овај природни, историјом образованости створени корен и темељ свакога здравог развијања.

Што се тиче постајања и живљења свога, овај свет народне усмене књижевности друкчије постаје, друкчије се с колена на колено пренаша, и друкчије прерађује и чува него свет писане и штампане књижевности. Писана или штампана књижевност много је тврђа, постојанија, спорија; народна усмена књижевност, напротив, много је течнија, непостојанија, промењивија. Писмо или штампа у стању су, да и текст и све појединости једнога књижевног дела сачувају на векове. За то је писаној или штампаној књижевности лако ухватити њене промене, све од почетка, па кроз њено напредовање до њезина цвета. Нови производи писане или штампане књижевности не сатиру старијих, не прерађују их (бар не увек), они просто настављају на њих. За то су књижевности које дуже потрају, тако пуне разних назора, мисли, праваца и периода. У усменој пак традиционалној књижевности старо се мучно држи поред новога. Ново може наћи места истом пошто неки део старога истисне. Сви пропали или прошасти периоди у новој се усменој књижевности народној држе само ако се непрестано по свима спољним својим странама потпуно изједначују с новима. И за то у периодима народне усмене књижевности видимо само савремено стање, у ком је од старих времена употребљен само прерађени и до крајње могућности новоме духу прилагођени материјал. Само вештој критици (која опет ради тегобе посла, ту може поклизнути и погрешити лакше него игде) дато је, да под новим, савре-

меним облицима распозна стари материјал; да га од нових придевака опрости и на првобитно зрно васпостави. Па би по самим народним производима, н. пр. по самим савременим народним песмама, често врло тешко било и то учинити, кад критика не би била у стању користити се или старијим *записаним* народним производима (где је дакле књижевним средствима сачувано нешто из старијих у народу већ потпуно заборављених и прерађених периода народне књижевности) или производима других народа, сродних по раси или једнаких с нама по судбини и по једноликим културним упливима К овоме још долази тражење литерарних извора усменој књижевности, пошто је много којешта и из старих књига и старе просвете разним путовима отишло у народну усмену литературу и у народној преради нашло пријема код горе напоменуте народне критике. То су *прераде*, *преводи* или *по туђој мисли* израђени производи усмене народне књижевности.

Правоме рашчлањавању народне усмене литературе и критици њених производа највише помаже дубоко познавање закона који владају животом те књижевности.

У начину чувања и преношања с колена на колено народне усмене књижевности има пак један закон, који истиче из саме природе њезине. Ево у чему је тај закон. Што се год слушањем и памћењем од човека човеку предаје, оно се из једног ума у други преноси више по *главној ствари*, него ли по *појединостима*. Форма је општа и заједничка свима оваким производима, и у њу се нови производи инстиктивно, без многога премишљања одевају. На форму, дакле, у производима народне усмене књижевности нико много не мисли; ма да она из уста даровитијега и умнијега увек излази округлија, лепша и смишљенија него ли из уста недаровитога и умном снагом нејачега. *Имена*, често ни историјска ни религиозна, *много не значе*; каткад се она лако и без икаква устезања мењају или заборављају. Много чешће ствар

преживи имена, а једва да кад могу имена преживети ствар. Отуд уз нека имена, која народу буди по чем омиле, припону дела, која нису учинили људи који се оним именом именују. Томе за пример може најбоље послужити Краљевић Марко у српској народној поезији и историјској традицији. Друга се опет имена за чудо забораве. Тако су у нас у нашој народној појезији и у историјској традицији заборављена имена старијих јунака и народних људи; а њихова су места заузела имена новијих радника, за то што су она народу заједно с њиховим делима већма на памети. Из овог узрока се и хронологија забацује, те отуд видимо јунаке позниjих времена помешане с јунацима старијим. Све историјске личности, на прилику, које наша народна историјска традиција памти из XIV и XV века, народна појезија сматра као савременике, мешајући их једне с другима. За то је опет памћење народно поузданије у памћењу теме или језгре приче или традиције. И за то ко би год н. пр. почео да народне историјске песме ређа *по хронологији*, држећи се историјских имена у њима, добио би распоред, који би га кадар био завести у безбројне погрешке. Ко ли би пак све народне песме поређао не по *именима* и *спољним знацима*, на које народ, већ ради општих закона пренашања и чувања производа усмене књижевности, не може пазити, него по темама и унутрашњем зрну производа без обзира на имена, тај би добио распоред, који би му већ сам собом открио најлепшу страну ове радионице народнога духа и показао му ресултате, драгоцене за књижевну историју ове врсте књижевних производа.

Да бисмо ова неколика, објашњења ради наведена тврђења, осветлили, машићемо се којега примера.

У другој књизи Вукове збирке под бр. 12 и 13 наштампане су песме о *гуји младожењи*. У њима је позната прича о јединчету чеду, које се рађа у родитеља без порода, а жељних порода, али се међу тим, и то

јединче рађа као змија, која, „како паде на земљицу, једнак у дувар одмиле". Овако чедо иште, по том, да се жени; по његовом упутству просе му и доводе девојку. Кад се доведе девојка, младожења опет одмили у дувар. Мати такога чеда, вођена и материнском љубављу и женском радозналошћу, пожели да види расплет ове чудне загонетке, и тим се начином показује, да је змијска навлака само привремени и мађијски облик, у ком се скрива јунак, коме треба пара тражити. Прехитра и непромишљена материнска љубав, занесена за овако драгим а сакривеним обликом, баца змијску навлаку у ватру — али с навлаком пропада и живот јединчета! Ни змије, ни сина!

Тај предмет или боље рекавши то змијско јединче приписује се у Вуковој песми друге књиге под бр. 12 *будимскоме краљу и краљици*, у Вуковој пак песми исте књиге под бр. 13 некаквоме *Михаилу бану*. У Јукићевој збирци народних песама из Босне[1] исти се предмет приписује опет *будимскоме краљу* и *краљици*. У Петрановићевој збирци народних песама из Босне и Херцеговине (штампаној у Београду 1867) исти се тај предмет приписује *Љутици Богдану и његовој љуби*. Па тај исти предмет не певају само народне песме, него га причају и народне приче (међу остале у Вуковој збирци бр. 9 и 10). И ко би покупио преда се, па прочитао једну за другом све те прераде ове теме, зачудио би се једнакости предмета, једнакости главних карактеристика форме, а уз то *различности* обраде у појединостима, које се у разним прерадама виде. Ту се врло јасно види, како у усменој народној књижевности живи поглавито *предмет*, и како је све остало, појединости места, времена и имена, са свим споредна ствар. Сам предмет није управо *народни* т. ј. није ни у нас ни у осталих Словена оригиналан, није наша *умотворина*, него стоји у нашој усменој на-

[1] Narodne piesme bosanske i hercegovačke, Osiek 1858, стр. 116.

родној књижевности као што би стајао *превод* или *прерада по туђој мисли* у књижевности писаној. Оригинал ове теме горе поменутих прича и песама народних налази се чак у *Панчатантри*, индијској књизи прича̂. Та је књига преводима на источне језике докотурала се до Византије; ту је у средњим вековима преведена на грчки; са грчкога је превођењем ушла у словенски и у остали јевропски свет. Стари књижевници и писмени људи наших средњих векова приповедали су ову причу из Панчатантре слушаоцима из народа на једном или на више места, или с намером да своју ученост и начитаност покажу, или да угоде народном укусу, који је рад био, да штогод из књижевне мудрости и из књига чује. Таким је начином прича нашла пријема и уласка у народну усмену књижевност, и, њеном критиком примљена и одобрена, разишла се на све стране, и добила је горе напомenуте обраде. У своме оригиналу, у Панчатантри прича носи наслов „*О опчараном сину браманову*". Слика гује, њено свлачење коже, Индија, као земља у којој се тај природни појав чешће него игде мотрити даје, религиозно поштовање змија, које је у тој земљи јако раширено било — све су то околни и на једно место сабрани услови, који су утицајем својим учинили, да прича добије такав облик. Поставши један пут, прича се по том као зрно, које је свуд могло бити радо примљено, кренула на пут кроз источне земље у Јевропу. Свуда је редом налазила преводника, слушалаца и читалаца, особито у средњим вековима, тако склоним на све чудновато, фантастично и замршено, а тако оскудним својом властитом литерарном производном. Судбином ове приче из Панчатантре прошло је не мало других прича источних и из те књиге и из других извора. Њени су последњи изданци и горе наведене наше песме[1].

[1] Види Јагићеве белешке на Петрановићев зборник босанских народних песама, у Radu jugosl. akad. II, 226—228.

Да пређемо сад на пример друге врсте.

Свак познаје прекрасну народну песму о *женидби Душановој*, наштампану под бр. 29 у другој књизи Вуковој стр. 132—155. У њој је предмет *по ствари* из живота, а само *по именима* из историје. Предмет је у неку руку *отмица девојке, довођење невесте са савлађивањем извесних не малих препрека*. У томе савлађивању истичу се са стране девојачких родитеља и са стране младожењине јунаци, отвара се међу њима борба, и песма, увек симпатичније истављајући страну младожењину, на послетку даје њојзи победу. Младожења дакле, поред свију препрека, добија своју невесту. У самој Вуковој другој књизи имају неколики варијанти ове исте теме под различитим именима, и да је Вук свој тај зборник уредио не *по хронологији имена* (као што је учинио), него по *једнакости предмета и теме, коју песме певају* — с места би се видело, колико су мало историчне неке песме, које су на историчка имена испеване. Осим Вукове збирке тих је варијаната још и по другим збиркама, и имаће их данас познатих на десетину. Међу најстаријима је један, који је још А. Качић слушао негде око половине прошлога века у Босни или у Херцеговини, ако не у Далмацији, по којима је земљама тада путовао тај далматински књижевник купљења ради народних песама. У томе варијанту младожења није Душан, него Сибињанин Јанко; девојка није ћерка „латинског краља Михаила од Леђана града," него је некака *Јања Темишварка*; јунак младожењин није Милош Воиновић, него *Секула* нећак. На сродан овоме варијанат наишао је и г. И. Брлић, који је после 1850 по војничкој граници народне песме купио, али их није штампао. По томе варијанту младожења је такође Сибињанин Јанко; јунак песме, који савлађује препреке, сестрић је Јанков Нине чобанин у Козар-планини; девојка је кћи краља латинскога. У истој Вуковој књизи, на стр. 469 (под бр. 79) исти се предмет

пева под именом „*женидба Ђурђа Смедеревца*". Ту је младожења Ђурађ Смедеревац; девојка је кћи „краља Мијаила из лијепа града Дубровника," и име јој је *Јерина*; јунак је Краљевић Марко. У истој Вуковој књизи на стр. 514, под бр. 87, пева се исти предмет под насловом „*женидба Поповића Стојана.*" Поповић Стојан као младожења тражи девојку такође од млетачког краља Мијаила. И овде је јунак *Марко Краљевић*. Па у исти круг припада и песма, која се чита у другој књизи Вуковој на стр. 577, под бр. 92 и носи наслов „*женидба Змај деспота Вука.*" Као што се види, ту је младожења *змај деспот Вук*. Девојка се проси у *бана млетачкога*. Јунака, онако одвојитога, у овој песми, која је обрадом већ прилично од осталих сродних одвојена, нема, него препреку савлађује сам змај огњени Вук, а као јунаци се уза њ спомињу девери Јакшићи. У горе поменутој нештампаној збирци г. Брлића, има још два варијанта који овај исти предмет певају. По једноме од њих цар Степан се жени из Удвина града; нећак му, јунак песме, који треба да савлада препреке, зове се *чобанин Миле*. По другоме опет младожења је *Сенковић Иво*; жени се из земље латинске; и ту је опет јунак који савлађује препреке, „у гори чобанин." У Срп. далм. магацину за 1849 год. стр. 101 штампао је Ј. Сундечић песму једну о *женидби Јакшића Димитрија*, која такође припада у овај круг, а записана је и штампана по певању Јова Колибабића из Неретве. Девојачки отац је овде *бан Мађарин* у *Мађару граду бијеломе*. Јунакову улогу врше *Краљевић Марко* и *Кршикапа Перо*. Па најпосле припада овамо и нар. песма, коју је Ђ. Сентомашки штампао у „Даници" за 1866, стр. 782, где је младожења *Црничић Ал'-ага*, препрека јунак *Шестокриловић*, а јунак који из невоље избавља — Хасан-ага.

Па предмет није само у српској народној поезији, него је и познат и раширен и у бугарској, која познаје

истина епску, али слабо познаје праву јуначку епску поjезију. Ја познајем међу бугарским народним песмама четири варијанта, који би припадали у овај круг, а налазе се у збиркама Бесонова, В. И. Григоровића и Миладиноваца. Али ћу преко њих прећи мӯком. А ко би хтео да јасно уочи законе, по којима живе и пренашају се предмети народних песама, ко ли би хтео да ухвати како се из једне теме разгранавају читави кругови или разне обраде песама — на овој би се теми и на овоме кругу најбоље поучио, ако би се потрудио, да га с једном мишљу пропрати и једнакости му и разлике испита. Ту се дâ најлакше видети, шта у народној усменој књижевности чини дар и речитост певача, и како су историјска имена много пута *чврсте* али опет за то *празне* цеви или форме, кроз које се у свакој прилици друга садржина пропушта.[1]

Сад ћемо с једног примера из источне приче и с другога из живота народнога прећи на један од правих историјских предмета, да се види, како исти закони владају и на том пољу.

За тај је посао сад најзгоднија песма једна, коју је из уста некаквога певача у Хрватској или у далматинском Приморју године 1663 на хартију ставио Петар Зрињски, једно време и бан Хрватске. Исту је песму по том Вук Ст. Караџић, купећи народне песме својега издања, записао год. 1815 у Карловцима од некаква трговца из Босне, који је за Карађорђева времена у Србији живео и ратовао, а после 1813 у Карловце пребегао. Ту имамо на два краја народа забележену једну исту песму у размаку од 152 године. Ко те две у тако размакнутом времену и географском простору записане

[1] Подаци су већином из испитивања Ил. Руварца, штампаног у његовом чланку «Прилози к испитивању српских народних песама» у «Седмици» 1856—1858. Објашњење саме језгре ове песме, којим се већ И. Руварац почео бавити, предмет је колико занимљив толико и тежак, али тражи осим доста муке јачу засебну студију.

песме прочита, па их упореди с оном историјском основом, која је у њима за песму употребљена, моћи ће такође видети ширину и замашај закона, који у народној усменој литератури владају, и које смо горе обележили. Да почнемо од онога, што се види у песми коју је записао Вук.

Песма Вукова, штампана у другој књизи под бр. 52, на стр. 319—323, зове се *Јуришић Јанко*, и не можемо сумњати, да је лепоте њене ради многи наши читаоци памте. Цар Сулејман — по тој песми — долази на тамничка врата сужњу Јуришићу Јанку — који је својим цвиљенем „досадио студену камену, а некмо ли цару Сулејману", — па га пита, за што цвили. Јанко одговара, да му је „тама досадила", па завршује:

Султан-царе, ако Бога знадеш!
Ишти блага, колико ти драго,
Пушти, царе, кости из тамнице.

Султан не тражи блага, већ иште од Јанка, да му каже: које су оно војводе „крдисале" његову војску, кад је ишао кроз Косово. Јанко одговара:

Кад ме питаш, право ћу ти казат':
Штоно бјеше најпрва војвода,
Што веома разгоњаше Турке,
Нагоњаше у Лаб и Ситницу,
Оно бјеше Краљевићу Марко;
Штоно бјеше за њиме војвода,
Што веома с'јецијаше Турке,
Оно бјеше нејачак Огњане,
Мио сестрић Краљевића Марка;
А што бјеше трећа војевода,
Штоно сабљу бритку саломио,
Па на копље набијаше Турке,
Преко себе у Лаб потезаше,
Потезаше у Лаб и Ситницу,
Оно бјеше Јуришићу Јанко,
Ето ти га, царе, у тамници,
Чини од њег', шта је теби драго,

Чувши то, цар га позива. да каже, „коју муку најволи мучити," да му њоме душу извади, и Јанко, као „јунак од јунака," тражи

. . . . . . коња разломљена,
Нејахана тридесет година,
Нејахана, на бој нећерана;
. . . . . . сабљу посталицу,
Неваћену тридесет година,
Неваћену, на бој неношену,
Која се је рђом протурила,
Те с' из кора извадит' не море;

и говори цару:

Па ме пусти у поље широко,
А напусти двјеста јањичара,
Нека мене на сабљам' разнесу,
Нек погинем јунак на јунаштву.

Цар га послуша, али сукоб испадне на Јанкову срећу:

Кад се Јанко коња доватио,
Љуто Јанко коња удараше,
А љуће му коњиц побјегао,
— — — — — — — — —
За њим трчи двјеста јањичара.

Од јањичара се један био одвојио и већ сустигао Јанка, да га посече,

Кад се Јанко виђе на невољи,
Он помену Бога истинога,
Од појаса сабљу потегао,
Извади се ка' нова с ковача, и т. д.

Чим је посекао тога јањичара, Јанко је већ имао и коња и сабљу према себи, и за у напредак се није имао о чему бринути. За час је остале јањичаре „пола сабљом исјекао, а пола цару опремио,"

Па отиде пољем широкијем
Двору своме здраво и весело.

Ја не истражујем каква је естетичка и појетичка вредност ове песме; али да је она спевана из дна душе правога јуначкога поноса народнога, о томе ће увек сведочити утисак, који је она кадра произвести. У коме

има ма и најмлитавија искрица поноса народнога, букнуће у жив пламен, кад прочита песму, у којој је народна машта кадра била створити такав јуначки тип, какав је тип Јуришића Јанка у овој песми.

Тако је Вуку певано у Карловцима 1815 године, и какав је текст ушао у његове славне зборнике. Да видимо шта је у години 1663 забележио хрватски племић Петар Зрињски, који 1671 као саучесник једне завере би погубљен у Најштату код Беча[1].

Записку ову Петра Зрињскога штампао је као прозу, не опазивши метра, први Ф. Миклошић у његовом зборнику Slavische Bibliothek, Wien 1851, 259—260. Одатле је унесена у Миклошићеву књигу Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie. I. Die Volksepik der Kroaten, Wien 1870, где је већ у метар стављена, поводом истих таких песама, које су А. Хиљфердинг и Богишић открили. На послетку је иста песма ушла у зборник В. Богишића. „Народне пјесме из старијих, највише приморских записа. Књига прва. Биоград 1878", који је трошком Српскога ученога друштва света угледао[2]. Ево каква је садржина те записке. У њој је метар старински, сад у народној појезији необичан, а језик јој показује уплив удаљенога југо-запада, на који је песма допрла са источних страна. Да јој је пак српски исток права колевка и постојбина, о томе сведочи и садржина и историјска основица њена.

Девојка заручница пита у тој песми месец, који долази с истока, је ли видео у Цариграду *млада Свилојевића*, заручника њена, је ли још у животу, или су га

[1] То његово погубљење као да је било непосредни узрок, што је ова песма сачувана за науку, јер су све хартије Петра Зрињскога као завереника донесене у Беч, и ту су сачуване у дворском архиву. Међу њима је ову песму нашао и Ф. Миклошићу предао Ј. Фидлер, чиновник придворнога и тајног архива у Бечу.

[2] Текст је на стр. 120—123. О изворном рукопису говори се у приступу на стр. 125.

погубили. Месец одговара, да га је видео, и почиње приповедати овако:

Цар је чинил преда се нут' јунака дозивати,
Цар силени турски;
Тере сиде говорити младому Свилојевићу:
Да имаш ми истину, Свилојевић, казивати,
Мој сужњу невољни,
Што те хоћу зможан цар, ја садахна опитати.

Свилојевић се заклиње, да ће право говорити, и онда следују ова питања:

Кој је оно јунак био сиде браде до појаса,
Сужњу мој невољни,
Кој Турака побијаше буздоханом шестопером,
Тере војску побијаше, и нитко мур супрот сташе,
Каурину једну?
Али наста Свилојевић цару зможну говорити:
Оно бише делија, кој Турака убијаше
С мојим буздоханом,
Сиде браде до појаса, Краљевићу витез Марко.
А он јунак кој бише, кој копијем обајаше
Витезове моје,
Табор мој прогарио, а брки му до рамена?
Оно јунак бијаше Секула сестричићу,
Јунак један врли,
Брке имал до рамена. копјем Турак прометивал.
А он јунак гдо бише, младо момче, голом сабљом,
На дуратом једном,
Прик табора мога прошал, сикућ љуто мојих Турак,
Бил дошал до шатора на витешким коњем,
Једно младо момче,
Код шатора расикао конопце шаторове,
И ја сам се кумај макнул, да ни ме је посикао,
Мене господина.
Али сиде Свилојевић цару свому говорити:
Оно сам ти главом мојом на медану,
Мој честити царе!
У руках ти бритка сабља, а на земљи глава моја;
Оно сам ја Свилојевић голом сабљом проходио
Прик табора твога.

После тога га султан пита, којом смрћу најволи погинути, а Свилојевић одговара:

> Сабљом сам се хранио, од сабље ћу и умрити:
> Чини мене посадити на мојега добра коња,
> Мој честити царе,
> Да јунаци међу собом завезана да ме губе.

Три стотине јањичара, којима цар заповеди да ову пресуду изврше, нађоше да је руга за њих, да убијају везана јунака. С тога га одрешише, но он њих онако исто почасти као и у познијој преради заменик му Јанко Јуришић.

У овој песми има доста стилистичке храпавости и места потпуно неизведених, што сведочи, да је или преписалац рђаво упамтио и забележио, или да је певач невешт био, те није умео песму како ваља испевати. Међу тим нема сумње, да је зрно и у једном и у другом варијанту једно исто, и само да је познија песма вештије, с више осећања и разумевања предмета и с лепшим, округлијим стилом изведена. Што нас интересује, то је историјска основа. А да њу нађемо, могу нам помоћи имена. Ваља, дакле, потражити куд нас воде имена, колико ли нам помажу, да историјску основу нађемо.

У овоме послу свакојако је најближе памети узети за полазну тачку старију песму, па историјску основу тражити по знацима, који су у њој сачувани. Питање је, дакле прво и прво: је ли кад био међу јунацима наших народних песама какав Мих. Свилојевић?

На то нам већ одговара најпре славни Гундулић у своме „Осману", на често помињатом месту, где ређа јунаке народне српске песме. Поменувши Лесандра Србљанина (Александра Великог), Немањиће, Обилића, Гундулић пева:

> Просвијетлит' се је у њих хај'о,
> Не завидећ' сунце жарко,
> *Свилојевић* још *Михајо*
> и *Краљевић* јунак *Марко.*

Гундулић, дакле, *Свилојевића* меће са свим упоредо са Марком Краљевићем. Ово је глас из почетка XVII века. Из треће четвртине истога века имамо о Свилојевићу горе напоменуту песму. У горе наведеном Богишићевом зборнику старинских народних песама има под бр. 23, на стр. 67—69 песма: *Кад се оженио Јанко војвода* (т. ј. Сибињанин) *од Михајла Свилојевића*. У тој се песми пева, како је сестра Михајла Свилојевића пошла за Јанка Сибињанина, и Свилојевић је, по томе, Сибињанину Јанку био шурак. Толико старе народне песме или белешке о њима. У савременој народној поезији тај је Мих. Свилојевић, којега Гундулић напоредо с Марком Краљевићем помињаше, са свим заборављен.

На питање: познаје је историја каквога Мих. Свилојевића? — одговорио је оштроумни Ил. Руварац још у „Седмици" од 1857, на стр. 178, и тај одговор не само да до данас није поремећен, него су га понављали и самостално налазили и сви други, који су после себи оно исто питање постављали. Ил. Руварац је, дакле, први казао, да је Свилојевић Михаило — *Силађи Михаљ*, Маџар, *шурак Сибињанина Јанка*. Живот и јавна радња тога човека падају у време пропадања старе српске државе, онда кад су прилике и заједничка одбрана од непријатеља биле Србију најтешње везале с Угарском. Много је година тај Мих. Силађи провео у Београду (онда већ угарском) и око Београда, јако заплетен у догађаје који су онда били живац у српској историји. За то за њ знаду и српски летописи. У њих се он већ зове *Свилојађевић*, *Силојађевић*, *Свилајевић*, *Свилојевић*, како у ком рукопису.[1] По својим политичким везама овај је *Свилојевић* (како га је песма народна именовала) припадао угарској политичкој партији, противној Ђурђу Бранковићу, и 1456 би умешан у убиство зета Бранковићева Улрика Циљ-

[1] Упореди Ђ. Даничића Рјечник из књ. ст. под тим именима.

ског.[1] Деспоту је стало било, да му се освети за то; нареди неку заседу, која не успе; али Свилојевић уграби бољу прилику, те се сукоби с деспотом и ухвати га. Деспот се у том сукобу обрани, из ропства сè силним новцем откупи; али од ране, чемера и ојађене старости умре исте те године. Исти Свилојевић био је командант града Београда у години 1456, кад пода њ са силном војском паде султан Мехмед, и он је, напоредо с Јанком Сибињанином и Јованом Капистранским, бранио град и учинио да хришћанска војска однесе онако сјајну победу и да онако витешки под Београдом разбије онога истог султана, који је Цариград освојио. И после тога боја, у ком је и сам *султан рањен* био и шатори су му били хришћанском војском заузети, М. Свилојевић је остао командант Београда, и 1459 или 1460, баш онда кад су Турци коначно уништавали српску државу, допадне ропства, а 1460 буде у Цариграду погубљен од *оног истог султана, којега је под Београдом он сам у друштву са Сибињанином Јанком разбио и обранио*. Султану је та битка под Београдом била тако срамота, и он ју је тако осећао, да после тога пред њим нико никад Београд поменути није смео.[2]

Ето на што нас изводи историја. Мих. Свилојевић би, дакле, *по историји* био доиста онај јунак, којега је султан могао у Цариграду питати, да му право каже, ко је његовој војсци под Београдом јаде наносио и „крдисао" је. *Мих. Свилојевић* је могао именовати *Јанка Сибињанина*. Уза њ је песма народна, која је сву ту фикцију у част јуначкоме спомену и витешким делима Мих. Свилојевића, и склопила, могла именовати и *Секулу*, који је доиста био сестрић Јанков, ма да је *Секула* још пре опсаде Београда од 1456, и то год. 1448 на Косову по-

[1] Ово убиство описује г. Чед. Мијатовић у студији «*Лепи краљ*» у «Српској зори» за 1880 год.

[2] Др. Н. Крстић, Бој под Београдом, 1456 у Гласнику XIX, 55—73.

гинуо. Завршетак био би такође и у старом и у познијем варијанту песничка фикција.[1]

Из те језгре, која се да̂ с историјом подесити, извесно се развила горе поменута песма о М. Свилојевићу, из које позније изађе песма о Јанку Јуришићу. Већ у старијем тексту место Јанка Сибињанина заузима Краљевић Марко. У старијој се не помиње султан Мехмед, али се и други никакав по имену не спомиње; исто тако не спомиње се ни место боја, на који се султан жали. У познијој се и те специјалне историјске црте губе; предмет управо добија више један општи историјски тон, на ком се црта тип једнога витеза. За то се бој већ именује као *косовски*, који је у српској народној поезији већма него икоји други генералисан; име *Свилојевића* такође ишчезава, место њега стаје име *Јанка Јуришића*, о којем се из народне поезије ништа више не зна. Припадајући познијем периоду народне поезије певач зна да се *Секула* слаже са *Сибињанином Јанком*, али да он није сестрић *Краљевићу Марку*. За то су позни певачи место првашњега и извесно старијега и прикладнијега. Секуле ставили *сестрића Огњана*, који је *сестрић* и *нејачак* за то, што је његово *име* ваљало само да замени *име Секулино*, које се морало избрисати ради несклада са Краљевићем Марком.[2] Ето тако је течајем времена из

[1] Догађај песме срећно је везао за поменути београдски бој А. Павић у расправи *Dvije stare hrvatske narodne pjesme* у Radu XLVII, 93—128. У тој расправи је, у осталом, чудна смеса плеве и чистих зрна, научних мисли и шовинистичког празног декламовања. Сврх свега је материјал за чудо несавладан и немоћно распоређен, тако да је читалац принуђен често погледати је ли му у рукама Rad jugosl. akademije или што друго.

[2] А. Павић се у горе поменутој расправи и књизи стара да докаже, да су имена *Јанка Јуришића* и *цара Сулејмана* ушла у песму првобитно спевану о Мих. Свилојевићу из другог, *хрватског* круга песмама о *Николи Јуришићу*, који је 1532 год. бранио *Кисек* против Сулејманова великог везира Ибрахима. Али томе нема просто никаквога доказа осим претпоставке и једнакога презимена *Јуришића*. Ваља знати, да ако народне песме постану о *неком* јунаку или догађају, не морају постати о *свакоm*. То зависи од многих узгредних, често са свим случајних околности, које као да г. Павићу ни на ум не падају. Песничко стварање како уметничко тако и народно, ако се и држи својих закона, опет не иде по циркулу сухопарног професорског умовања.

специјалне историјске постала општа *јуначка типска песма*, која је по певању босанскога трговца у Карловцима 1815 ушла у славни зборник В. С. Караџића, да раздрага и да у напредак раздрагава много већу публику, него што је може имати један певач. Овакав генезис имаће још многа народна јуначка песма; само што је нама тешко ухватити све еволуције ради недостатка потребне за то из старијих времена и историјске и традиционалне грађе. Тек ће и овај пример бити довољан, да осветли нашим читаоцима оно што смо напред говорили и да им помогне погледати у творионицу оних сила, којих радњом народна поједија постаје, живи и развија се.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

ГДЕ ГОД КОЈЕ ДРВО...

Где год које дрво, ја по њему парам,
Нађем ли камичак — и по њему шарам.
По свакој хартици што до руку стиже,
И по плавом небу, само да је ближе,
Хтео бих да пишем:
Да за тебе дишем.

Опазим ли тицу где путује летом
Ја и њојзи шапнем — нек' разноси светом,
Дођем ли на реку, на обалу станем,
Таласиће гледам па и њима шанем, —
Свима тајно трубим:
Да те љубим.

На образи, душо, на челу и оку,
У прсима жарким, у срцу дубоку,

У помисли свакој, у сви моји даси,
К'о луч из вечности који се не гаси,
Анђелски сијаш ти,
Моја светлости!....

Петров дан, 1879.

М.

НАШИ НОВИ ПРОСВЕТНИ ЗАКОНИ

Рад прошлогодишње народне скупштине био је и за просвету обилан. Одавна није толико просветних закона издано, као на народној скупштини за 1879.

Нове законе добилисмо:

1. О уређењу министарства просвете и црквених дела;

2. О уређењу главнога просветног савета;

3. О професорским испитима за средње школе, ниже и више.

4. О изменама и допунама у устројству велике школе од 24 септ. 1863.

I

Министарство просвете и црквених дела добило је ново име. Оно се сад зове министарство просвете и црквених *послова*. Последњи пут је реорганисано кад и сва друга министарства, а то је било 10 марта 1862 године. По том уређењу у министарству је било, осим министра један начелник, четири секретара, један рачуноводја, три писара и четири практиканта; свега дакле 13 личности. По новом уређењу биће у министарству: два начелника, два секретара, један рачуновођа, један статистичар, два писара и потребан број практиканата; што ће чинити 12 лица.

Осим тога, што је број личности смањен, промена је учињена још и у томе, што је министарство подељено на два одељења: *просветно* и *црквено*. За свако одељење биће по један начелник. И тако се почиње озго да дели црква од школе.

Нов закон одређује и круг власти сваком вишем чиновнику у министарству, а уједно их терети и одговорношћу на свој рад.

У нов закон ушла је још једна знатна новина. До сад се нису одређивали услови за постављање чиновника у ма којој грани државне управе. Ово је доба престало за чиновнике министарства просвете. По V одељку, чл. 14 захтева се од начелника и секретара министарствених, да су свршили факултет на вел. школи, универзитету или академији, и да су најмање 3 године били професори.

Занемарена школска статистика добила је новим уређењем, нарочитог радeника. Статистичар је стављен у исти ред са секретарима, али се од њега не траже они услови који се траже од секретара.

Ново уређење узело је и нову поделу у класе и усвојило динарски течај. У осталим министарствима постоје три класе начелника и пет класа секретара. У министарству просвете остале су три начелничке класе са 5, 6 и 7000 динара, а секретарске класе сведене су на четири: са по 2500, 3000, 3500 и 4000 динара плате годишње.

Ново уређење почиње да вреди од 1 марта ове године.

II

Главни просветни савет није нова мисао. Просветни савети одавна живе у свима државама јевропским. Француска има нарочито велики просветни савет, а у Немачкој

скоро свака школа има свој савет, у Швајцарској све школско уређење оснива се на просветним саветима.

И у нас се поодавна размишљало о установи просветног савета. Потреба је нарочито опажана после смрти школске комисије, која је умрла без свеће, а сахрањена без опела.

Број личности у просветном савету ограничен је, и може бити редовних чланова 8—12, а ванредних 10—20; свега дакле 19—32 члана (чл. 7 и 8). Но не само да је број личности ограничен, но су одређени и кругови из којих се смеју узимати људи у тај савет. Закон отвара врата просветног савета скоро само професорима. Осим професора могу ући у савет два школска надзорника, два лекара, два свештеника и пет учитеља. И савет овај могао би се назвати професорски савет.

Рад савета дели се на троје:

а) На просветни

б) Административни

в) судски.

Савет утиче на законодавство, одређује унутрашњи живот школин, цени личности за професорску и учитељску службу, критише наредбе министрове и суди учитељима и професорима средњих школа (чл. 2 и 3). За веку школу овај савет није надлежан. Професорима вел. школе савет не може да суди, ма да у њему може седити четврти део свију професора вел. школе.

Просветни савет у неколико замењује министарство, у неколико одмењује дисциплинирни суд, а у свему оживљава школску комисију. Његов рад биће од огромног утицаја по нашу школу — ако се он буде сложио с министром и министар са њим. Но ако наредбе министрове не нађу одобрења у савета, или ако се министар не сложи с мњењем саветским: тада ће наступити тешки дани по нашу школу. Одговоран министар доћи ће у опреку с неодговорним саветом. Од оваког положаја само ће школа и народна просвета да пати.

III

Професорски испити имају своју историју у нас. Још у «устројенију књажеско српског лицеја» од 1853 помињу се ови испити. Међу осталим дужностима лицејског савета стоји и ово: «Совјет лицејски испитује кандидате за професорска званија у гимназијама, као и за учитељска у писмено-трговачкој школи, и у вишим разредима основни училишта, ако они немају потребни за то свидјетелства школски.[1]»

Но нов закон разликује се од овог старог наређења у томе, што стари закон апсолутно верује професорском испиту и пушта на испит свакога, који се осећа спреман и јак да га положи, необзирући се на формалне школске сведоџбе. Шта више, закон стари пушта на испит и оне, који немају потребне школске сведоџбе. Нов закон не поклања толико вере испиту професорском. Он вели, да право на испит имају они кандидати, који су у нашој великој школи свршили философски или технички факултет, или на страни такав факултет, или вишу стручну школу по тамошњим прописима.» (чл. 2). — Наређено је, да сви професори, који се у служби затекну, а нису навршили 5 година службе, морају да полажу испит, а који испит не положе, ако су супленти, не могу бити унапређени за професоре. А који су већ професори, не могу добити периодску повишицу плате (чл. 3).

Група за испит има 11. *Филологија* подељена је на српску са словенском и руском, модерну (немачку и француску), стару (латинску и грчку). Енглески језик испао је из програма.

Историја стоји засебна, а по потреби иде уз филолошку групу.

[1] Зборник, 7, 1854. Стр, 104.

Упоредни земљопис, психологија с логиком, и педагогија с методиком, стоје као засебне групе, или иду уз филологију и историју.

Зоологија, хемија, математика и физика стоје сасвим засебно, без погледа на икоју другу групу. Ту ће бити понајслабија страна овог закона о испитима. Од зоолога, хемичара, математичара и физичара не тражи се знање народне историје, ни историје литературе и географије.

Док су групе филолошке, историјске и философске укрштане и у свезу доведене; дотле су групе из природних наука и математике потпуно једна од друге одељене. Од физичара не захтева се испит из математике, од зоолога, ботаничара и физиолога не захтева се испит из хемије. Нема сумње, да у след овога неће бити они разултати од овога закона, којима се надамо.

У нашим нижим гимназијама има свега 3 сата физике и 4 сата хемије недељно. Професор, који положи испит само из физике или само из хемије, неће бити употребљив за нижу гимназију, а више имамо свега две.

Број чланова у испитном одбору није одређен, али најмање мора бити пет. (чл. 10).

Испит се дели на четири рада; на дизертацију, писмени испит и практично предавање (чл. 12).

Испит се може поновити једном и то годину дана после пада (чл. 14).

За испите из црквених наука прописаће министар у договору са архијерејским сабором нарочита правила (чл. 8).

Закон вреди од 1 априла ов. г.

Кад је већ усвојен систем испита за професоре, официре, техничке чиновнике и лекаре, не бих знао за што се државни испити не траже и за управну и финансијску струку?

IV.

Велика школа

Редак је случај, да је која друга велика школа толико измена претрпила, као наша велика школа.

Прво формално законско „устројство лицеја" изашло је 23 септембра 1844. У исто доба издато је уређење о основним и средњим школама.

Наша тадања велика школа звала се: *„лицеум или велико училиште"*, а имала је свега два „одјеленија:" „једно за науке *философијске*, а друго за *правословне*."[1] И једно и друго одељење трајало је по две године. Први закон одређује тачно дужности професора. У те дужности иде и наређење, да ако за предавање уређење књиге нема, *„професор је дужан предмет свој сам израдити, и тако устроити, како би се исти с одобрењем попечитељства просвештенија ради олакшања ученика и печатати могао."* А к овој наредби иде још и увет, да професор при израђивању предмета свагда има и призрење *„на дух времена и потребу земље наше."*

Управа лицеја беше поверена ректору, чије су дужности такође тачно прописане.

Наставни план одређивао је § 51.

Овај први закон о лицеју контрасигнирали су Стојан Симић, Алекса Симић и Стефан Марковић.

Четири године доцније попуњен је основни наставни план и установљена је једна катедра, „за науке политическе и народне економије, финансије и трговине, с обичном платом од 600 тал. годишње."[2]

Исте године (1848) јавља се један важан акт, који се тиче наше школске књижевности, а удара и правцем на лицеум.

[1] Зборник закона II. од 1845. стр. 338.

[2] Зборник IV. 1849. стр. 162.

Највишим наређењем налаже се попечитељству просвете, да ваља што пре печатати школске књиге, и наређује се, да само попечитељство изради одмах књиге за ниже школе.

За више школе ево шта се наређује:

„Што се пак тиче учебни предмета, који се по вишим училиштама, а имено у лицеуму, у гимназији и у полугимназијама нашим предају, овде као што сваки учитељ мора предмет свога предавања за ово уредно списани и израђен имати, нити би иначе требало, да такав заузима катедру, који учебни предмет његовог предавања тако списан и израђен нема, и није у стању да тако спише и изради: тако да попечитељство од сваког професора изиште његов рукопис предмета, њиме предавајемог, тако израђен и приуготовљен, како би се печатати мого, а тај да у друштву српске словесности прегледати даде, па што се при овоме прегледу нађе, да поправке потребује, чрез истога сачинитеља поправити, и тако кад сачињеније по могућству поправљено и одобрено буде, онда да попечитељство по благоразумију своме или надлежно одобрену соразмерну награду изда сачинитељу, па сачиненије да да на рачун правитељствене типографије печатати и умереном ценом продавати, или да оно одреди сачинитељу цену, којом да он продаје своју књигу ученицима, па тако му препоручи, да сам дело своје на свој рачун печата и продаје, остављајући му заједно, да другима, осим ученика, продаје, како може"[1].

Интересаитно је, да се измена закона о уређењу велике школе од 25 јануара ове године, у § 14 враћа опет на ово наређење, које је пре 32 године изашло. Разлика је у томе, што је наређење од 1848. одсечније од новог § 14 од 1880. Онамо се јасно вели, *да је недостојан да седи на катедри професора вел. школе сваки онај, који*

[1] Зборник IV. 1849. стр. 169

свој предмет не напише. Ново наређење оставља самим професорима да кажу кад треба који професор да штампа свој предмет.

Кратком височајшом наредбом од 4 фебруара 1849 №. 61. правни факултет диже се од две на три године, и заводи се још једна нова катедра.

У 1851 заводе се још две нове катедре: за немачки језик и историју народа и књижевности српске.

Прво уређење лицеја трајало је 9 година; 15 септембра 1853 год. изашло је друго „*устројеније књажевско-српског лицеја*," које подели лицеј на три одељења наука: православно, јестествословно-техническо и опште,[1]" а учење одреди на три године.

Тада је изашао и нов наставни план. Интересантно је, да је наставни план правног факултета од 1853 скоро исти овакав као што је у закону од 1880. После 27 година опет се враћа стари наставни план. У старом плану (од 1853) нема само ових предмета: трговачко и меничко право, судска медицина и јавна хигијена. Иначе су сви предмети још 1853 били заступљени. У уређењу од 1853 одређују се § 8 предмети за правни одсек, а и у изменама од 1880 беше опет § 8 намењено да одређује наставне предмете правном факултету. Чудна сличност!

Велика већина данашњих одредаба нашег закона о великој школи, може се наћи још у закону од 1853 године.[2] Још онда је одређен број часова, уређење савета професорског, пословни ред у савету, одређене дужности

[1] Зборник 7 1854. Стр. 98.

[2] У опште се сви школски закони од 1853 одликују јасноћом, одсечношћу и збиљским знањем школиног живота. По уверавању г. Саве Сретеновића, све просветне законе у 1853 год. писао је пок. Платон Симоновић, тадањи главни инспектор. И овога пута доказано је, да свестрано и темељно образовање, које је било у пок. Симоновића, од великог је утицаја на целу грану државне управе, која је таковим рукама поверена.

и права ректора и свакога професора. *Могло би се без зазора рећи, да је закон од 1853 млого прецизнији и потпунији у опредељенима, но овај што данас постоји.*

Тек после шестогодишњег опита може савет лицејски чинити претстављења, да се у устројству измене правила, која би се показала недостатачна, вели § 6.[1] Закон се оградио од пренагљених и брзих измена. Две генерације треба из вел. школе да изађу, пре но што се донесе суд о њеном уређењу.

Но и другом уређењу не беше дуг век. После 10 година јавља се нов „*закон о устројству велике школе*" од 24 септембра 1863. Потписан К. Цукић. Овај закон још је до данас одржан као основни. И тако за првих 21 годину наша велика школа изменила је три нова закона.

Нов закон (од 1863) донео је нова имена за старе ствари. Није било више „правословно оделеније," но „правни *факултет*," није било „опште оделеније," но „филозофијски *факултет*" и није било више „јестествословно-техничко оделеније," но „технички *факултет*."

Наставни план у философском факултету скоро није ништа измењен. Шта више изостављене су у 1863. ове науке: Наука хришћанска, статиска, педагогија, и немачки језик, а додат је међу обвезне предмете само латински језик. — У техничком факултету изостављене су 1863 физичка географија и метеорологија, наука о трговини с књиговодством и педагогија. Међу обавезне главне предмете није ни један додат. — Правни факултет добио је више само трговачки закон. — Ето то су све промене наставног плана!

Закон од 1863 носи тип наших нових закона. Неодређеност му је мати, еластичност у разумевању сестра, а непотпуност брат рођени. Нестало је оних тачних опредељаја, које находимо у закону од 1853. Ове мане

[1] Зборник 7 стр. 99.

новог закона брзо су се показале. Већ 2 марта 1864 излази допуна за хонорарне професоре, а 25 јануара 1865 већ се мењају § § 22 и 29, којима се одређују дужности декана.

У скоро се видела и допуна од 2 марта 1864 да је недовољна, и 9 октобра 1868 излази нова допуна у § 31 о хонорарним професорима.

Нове закрпе на старо устројство ударане су још 1871 и 1873. Све ово тицало се ситнијих ствари.

На скоро, 20 декембра 1873 год. у основном закону од 1863, променио се наставни план. После 10 година велика школа опет добија нов програм.

Подела по факултетима остала је стара, само што је философски факултет подељен у два одсека: „историјско-филолошки" и „природно-математички."

Нов наставни план од 20 дек. 1873, враћа се у неколико на наставни план од 1853. После 20 година враћа се у философски факултет статистика и педагогија, које беху у 1853 избачене. Но хришћанској науци не беше суђено да се врати у велику школу, ма да је и она била избачена 1863. 1873. избачено је из старог наставног плана административно право и јавно право Србије и политичка рачуница, а осим хемије и хигијене није ни једна нова грана наука заведена.

Технички факултет изгубио је 1873 зоологију. ботанику, логику, народну економију, финансију, политичну рачуницу, административно право, и литературу, а добио је: приправно цртање и хигијену; изгубио је дакле 8, а добио 2 предмета.

Правни факултет изгубио је: зоологију, ботанику, минералогију с геогнозијом, хемију и философију права; а добио је: стецишни поступак и историју Срба и осталих словенских народа. Изгубио 5, а добио 2 предмета.

После још неких мањих измена, јавља се 25 јануара ове године *пети наставни план за велику школу.*

Радикална измена учињена је у времену трајања за све факултете. „Предавање наука у философском као и у осталим факултетима траје четири године."[1]

У *философском факултету*, у општем делу само је додата упоредна географија; у одсеку историјско-филолошком само археологија. Природно-математички одсек враћа се више на „јестествословно одјеленије" од 1853 но на закон од 1873.

У *техничком факултету* додане су: науке о грађењу мостова и тунела и геологија с палеонтологијом. Измена други нема.

У *правном факултету*, враћа се из 1853 год. историја права, а додаје се историја општа. Других измена нема.

За правни факултет престала је обавеза латинског језика.

До сад су катедре завођене законским путем, кроз Скупштину; по измени од 25 јануара ов. год. (§ 12) катедре се заводе на предлог савета вел. школе и у договору с министром просвете, а књажевим указом. Скупштини остављено је право одобравања буџета за нове катедре.

Уз све ово враћа се 25 јануара ов. год. наређење од 1849 год. у погледу спремања учебних предмета за штампу.

И тако је наша велика школа за 36 година доживела не мање од пет наставних планова, а четири основна закона. Према овоме излази, да се уређења велике школе мењају сваких 9, а наставни планови сваких 7 година.

Законски предлози

V

Поред четири решена просветна закона, остала су још три нерешена законска предлога.

[1] § 13. Закона о изменама и допунама у устројству вел. школе од 24 септ. 1863 а издан 23 јан. ов. год.

1 *Предлог закона о уређењу друге богословско-учитељске школе.* Ова школа треба да буде оно што је било Милојевићево друго одељење богословије, да спрема учитеље и свештенике за ослобођене пределе. Њој је било суђено да иде у Врању. Но пошто закон није прошао кроз скупштину, то је остављамо на миру док добије живота.

2. *Предлог закона о измени § 17 закона о устројству основних школа од 11 септ. 1863 односно регулисања учитељских плата.* Ова стара песма — не песма, но запевка, који се из 800 грла разлеже. Чисто је већ досадно писати о злој плати учитељској, о њиховој сиротињи и јаду. Тек да поменем, да је нов предлог хтео од садањих 11 класа. кује се крећу између 100 и 320 талира, да направи 8 класа. које би се кретале између 500 и 2000 динара, или ако то преведемо на стари порески језик, биле би нове класе између 99 и 396 талира. Чини ми се да овај предлог потпуно промашује цељ. Главна учитељска сиротиња је у нижој класи. Ниже класе ваљало је јаче дићи, ма више остале с незнатнијим повишицама. Са 100 и 120 талира не да се живети. *Испод 150 талира не треба оставити учитеља, па ма био и привремени.* Та то је плата пандура при среским канцеларијама. — Но и са овим законом чекаћемо док се реши.

3. *Предлог закона о надзору основних школа.* Највишим писмом од 16 јануара 1853 № 39 установљен је „*главни инспектор училишта*" са годишњом платом од 1.200 талира. Исте године 17 јуна изашло је „*наставленије за главнога инспектора училишта.*" Ово настављење има 21 § и тачно обележава дужности и права инспектора. Звање главног инспектора трајало је преко 11 година, а укинуто је 24 септембра 1863. Школски надзор прешао је на министарство просвете. Исти вршили су секретари.

Нов предлог дели надзорнике на две класе: на I и II класу. Од надзорника тражи се да су „стручна лица" и да су 5 година провели у просветној струци. И овај предлог одређује дужности и права школских надзорника, но ни из далека не могу се упоредити с оним дужностима и правима, који је имао инспектор од 1853 године. Предлогом новим предвиђа се, да и директори гимназија могу вршити дужност окружног школског надзорника. Још се наређује, да у варошима где има више учитеља, један може бити постављен за управитеља месне основне школе (чл. 8), а измена § 17 закона о устројству основних школа вели, да овакав управитељ поред своје плате ужива додатка у варошима 150 динара, у варошицама 100 динара. Ове додатке плаћа општина.

Надзорници I класе имају права и периодиске повишице као професори велике школе, а надзорници II класе су с положајем, платом и периодиским повишицама директора средњих школа.

У овогодишњем буџету министарства просвете и црквених послова одобрена су два надзорника I, и II класе. Исто тако одобрен је и издатак за другу богословско-учитељску школу.

Сва три предлога доћи ће пред идућу народну скупштину, и пошто прођу кроз скупштину, имаћемо прилике, да се опет на њих вратимо.

Др. Ник. Ј. Петровић.

СУЖАЊ У ТУЂИНИ

БАЛАДА

Жељаног доба сведоци бéсте
  Кад српско име потресе свé. —
Братинске груди бејаху пуне
  Поноса, дике и славе те!

Разви се барјак . . . И народ уста
  У гњевној руци носећи гром:
Велику мис'о — *слободу сужњу,*
  Освету правде душману свом!

Поклич се хори: „На ноге браћо!
  „Стресите ланце — слободе срам!
„Зар вјечно гледат' толике јаде? —
  „Пропишта веће и дрво и кам.“

Гласови стижу да сваки хита
  Умножит' славан ратнички рој;
Когод се *дичи именом српским*
  Приноси жртве за свети бој!

* * *

Знате ли мору жеђи ужасне,
  Када сте близу — извору тик, —
А ти малакс'о — изнурен падаш, —
  Никог на близу — живога лик?!

„Само кап воде,“ шапућу уста,
  А ветар носи слабачки глас;
„Само кап воде — за један живот“ . . . .
  — Мртва тишина, ни одкуд спас!

Страхота то је, гроза и ужас,
  Ал' има горих за које знам:
Кад ти се *народ диже у славље,*
А ти у тами ојађен . . . сам . . .

Браћа се боре, — а ти далеко
Усамљен, мртав за цео свет....
Окови тешки притисли груди,
У црне здине — живот ти клет.

Када се диже старо и младо
Да се остваре младости сни,
А твој те целат још више кињи
Велећ' о браћи: „бедници ти!"

„Буне се — да је слободе душман
„Господар, „нама" ко добар знан,
„Ал' он ће све те буновне главе
„Згазити, смрвит' за један дан"!

Целат се смеје... Ко сушта пакост
На сужња баца још један глед, —
И оде гордо... Реза се спусти...
Очајник оста жалостан... блед.

Па баци очи сузама пуне
На мало окно, радост му сву,
Гледајућ' небу облака витлац
И тице мале летеће ту.

Уздахну сетно: „верни ми друзи,
„Суморног жића, ускорте лет!
„Носите поздрав на Јавор, Дрину,
„Сужњика даљног — аманет свет."

„Нека се држе јуначки, храбро, —
„Нека разпрште душмански вој; —
„Нека их прате братинског рода
„Молитве тихе и славе пој!"

Подиже руку, — звекнуше ланци...
Сенуше очи... Задрхта вас...
Клонуше руке... а дах се крати,
С усана бледих губи се глас....

И тек што јоште изусти речи:
„Од смрти, боже, спаси ме сад —

„Само док чујем веселе гласе:
„*Слободан Срб је и Призрен град*“ . . . .

Сруши се на тле с уздахом задњим;
А у том стику, *ланаца звек*
Био је, више самртне песме:
Сужњеве туге и наде јек!

М. Јов. Ђорђевић — Призренац.

ПОГЛЕД НА НАШЕ ЗАДУЖЕЊЕ И ОТПЛАТУ

ДРЖАВНОГА ДУГА

Година 1876 значајна је у новој Историји Србије и по томе, што је те године први пут у партијалнику државне касе српске забележена рубрика „*дугује.*“

Политични живот кнежевине у границама између Суповца, Дражевца, Дунава и Саве, Дрине и Тимока беше живот у живом организму, но притешњен у једном органу српскога живља. Србија — срце српства — свесна своје мисије, имала је да бира: или да нађе одушке животу своме у проширењу свога организма, или да остави случају, да реши њену судбину. Сви знамо нашта се Србија решила, ми смо учесници у извршењу тога решења.

Србија је проширена.

Из крви и жртава њених синова поникла је проширена независна Србија. Крвоток Србије нашао је природну одушку. Србија је излечена; она је за своје оздрављење поднела многе жртве. У стању болести, у неизмерној трзавици беше се напрегла да као добра мати нађе лека својим синовима. Србија није питала: шта коштају лекови. Сад је криза прошла. Добра мати, добра је и

домаћица. И добра домаћица никада неће пропустити да свакоме, који јој је учинио добра, врати добро за добро.

Први погледи Србије беху управљени на лечење рâна, које је непријатељско оружје задало синовима њеним. Помоћи онима који у рату изгубише хранитеље, подићи кров над главом онима, којима је непријатељ спалио огњиште; исхранити децу своју, која са разних недаћа дођоше у немио положај да ни хлеба немају — то беше прва брига Србије, пошто је дахнула душом од силних потреса, којима је била изложена у борби за опстанак.

Све ово је Србија учинила колико је могла. Уређење инвалидског фонда, три решења народног представништа о помоћи ратним страдалницима, решење народне скупштине о изхрани оскудних — то су мере, које је Србија предузела одмах, чим је завила прве ране на своме умореном телу. После овога Србија је одмах предузела да види: *Шта се коме, зашто и колико задужила, и како ће да пронађе изворе за одужење својих дугова.* О овоме ћемо у следећем да говоримо.

Узрок нашем задужењу треба тражити у рату за ослобођење и независност. И нама је рат доказао да се не може водити без новаца, обистонило се и у нас познато начело великог ратника, да је новац први услов за ратовање. Требало је новаца — новаца је ваљало наћи, јер га у касама не беше. Требало је новаца зајмити с почетка. Од кога?

У првим тренутцима, када се истакло то питање, беше се опазило, да се ради на зајму на страни. Разни државни пуномоћници слати су на стране европске пијаце, да нађу новаца, да закључе српски државни зајам. Многи страни капиталисти слали су своје агенте у Београд, да раде на закључењу зајма. Дела су доказала, да је остало безуспешно и шиљање пуномоћника и долазење агената. Србија није закључила зајам на страни. Са чега је све ово било овако могло би имати интереса за

круг капиталиста. За нас је у овај мах довољно што наводимо факт, да се није дошло до зајма на страни. Колико је ствар ова мени позната, наш зајам на страни пропао је у многоме са неразумевања природе такве финансијске операције.

Од државног зајма на страни, који се није извршио приступило се „*добровољном*" зајму у земљи. *Добра воља*, као основа финансијским операцијама, показала се у овој прилици као недовољна основа. Поред све добре воље наших грађана, „добровољни зајам" није донео државној каси више но 1,224.976 динара и 9 дин. пара. Ова сума беше и сувише малена за огромно предузеће — за рат.

После безуспешног апеловања на *добру вољу*, морало се приступити јачем или управо крајњем сретству: *изнуди*. Ова мера, била је оправдана самим стањем ствари.

Предузет је био „*расписани зајам*", којим је наша финансијска управа мислила да сакупи 15.000.000 динара. Окрузи су цењени. И по тој процени распоређене су суме зајма, коју је дотични округ требао да положи. Зајам је купљен по „*распису*" министра финансије по „*правилима*," и „*упутствима*" које је он издао у месецу мају 1876.[1] После силнога напрезања, за време од 3 године дана, скупило се 3,241.850 дин.

У крајњој финансијској нужди Србија је морала прибећи и крајњим финансијским сретствима, да дође до новаца, који јој треба за ратовање. Приватни капитали, који су као *депозити* лежали у касама разних државних надлежателства, узети су, на основу законодавне одлуке, у државне руке и употребљени за рат. Сума ових депозита изнела је *2,469.045 динара и 65 дин. пара*. Приватном сопственошћу располагале су државне власти као са јавном својином.

[1] Који се ближе интересује за ово, можете наћи све ово печатано у архиви мин. финансије под бр. 3544 и 3 № 2 од 1876 год.

На основу закона о *реквизацији*[1] одузето је истим начином од грађана Србије, у производима земаљским и другим потребама, *7,746,591 динар.* Па када и то не беше довољно, узет је и правилан економни пут. „*Куповина на почек*" (кредит), беше такође једно сретство, којим се Србија послужи у тешким данима финанцијске невоље. И из тог извора исцрпела је Србија *1,731.380 дин.* и 12 дин. пара, и то 1,228,392 дин. и 12 пара у земљи а 502.988 динара на страни. Док су ратне операције гутале из дана у дан знамените суме новаца, дотле су извори за нова новчана сретства, све већма пресушивали. У земљи се беше у брзо пресушио сваки извор. После овога мораде се наша финансијска управа да лати страних пијаца.

Где смо се могли обраћати?

Јевропски капиталисти не дају радо своје паре за ратне цељи, ни снажнијим државама, но што беше Србија. И Србија немогаше од њих очекивати кредита. Браћа по крви, Руси, показаше да „крв није вода." У Русији нађоше се људи, који су веровали у срећну звезду славенства, у снагу српскога народа. Вођени том вером, Руси су пружили Србији зајам од 6.816.000 динара. Као да је само провиђење помагало српској ствари и у финансијским тешкоћама, с којима се у ратним приликама боре све државе — више или мање.

И тако је Србија дошла до дуга: у земљи, на 20,910.856 динара, а на страни 7,318.988 динара. Србија је за своје проширење и за своју независност поднела материјалних жртава свега *28,229.844 динара.*

На ту суму новаца требало је плаћати интереса. Свакога 1 јула, почев од 1877 требало је Србији једно на друго спремати 825,000 динара у име интереса. Мислило се да ће редовни приходи за то довољни бити, па се највишим решењем од 27. окт. 1876 године (збор.

[1] Зборн. 29 стр. 446 и т. д.

XXIX стр. 684) наредило да се интерес на зајам прве године исплати из „готовине државне благајне.“ Но ова готовина не беше толика, да се њоме могаше покрити тај интерес. Увидело се одма, да редовни приходи нису за то довољни. Требало је потражити ванредне изворе.

Народна скупштина, које је за 1878. годину држана у Нишу, донела је решење које је највишом санкцијом од 19. Јануара 1879 године подигнуто на висину закона, по коме су се извори за одужење државнога дуга нашли у „*упису у радњу*“ и „*проценту*“ чиновника, пензионара, правозаступника и т. д. Овај непопуларан закон добио је у брзо народно име „*патентарина*“.

Закон овај беше краткога века. Тешко га беше извршити. Све државне и општинске власти, морале су да уложе сав свој труд и све своје време око извршења овог закона.

Врло је занимљиво испитивати узроке: За што се закон о „пантентарини“ тако брзо досадио нашем свету? Када би се против њега подигла била богатија и трговачка класа — лако би се разумело то незадовољство; Јер он беше управљен противу ње. Али тешко је разумети од куда незадовољство код сељака, код чланова наше тежачке класе? Њу је хтео законодавац да поштеди од терета патентарине.

Да би се разумело то непријатно расположење своју класа српскога грађанства противу патентарине, треба проучити стенографске белешке народне скупштине од 1879 године. Читав низ инкриминација пао је против патентарине. Но главни удар дошао је са стране *неуместног вршења*. Па од куда да баш тај закон буде тако худе среће, да га власти не могоше извршити добро а саобразно духу и садржини његовој? Зна се, да се наше власти одликују брзим схватањем и тачним вршењем свију закона и наредаба, па од куда да баш овај закон, закон о патентарини, доведе власти у положај да га не

разуму, и да га не изврше као што је написан? И на ово питање наћи ћемо одговора у стенографским белешкама, на које смо се мало час позвали. Одговор је ово:

1-во У члану 2, 19. тачки по којој се оптерећује патентом „*свако стање и занимање које какав приход доноси*".

2-го У последњем ставу члана 6, по коме је одбору општинском остављено, да „*по својој савести и увиђавности одреди, колико ко да плати за упис у радњу*"; и

3-ће У погрешном разумевању члана 39 од стране министра Финансије, који је израз закона „*правила и упутства за извршење овог закона прописује министар финансије*" разумео у сувише опширном смислу; па је у место „*упутства*" за извршење давао *објашњење* закона, у место „*правила*" прописао је *допуне* закона. И ако је све ово чињено у патриотској намери, да се дође до потребне суме за отплату дуга и интереса, опет је тај корак наишао на отпор, који је изазвао реакцију противу самога закона о патентарини.

И тако „патентарина," тај Hanibal ante portas — не могаше да се одомаћи у нас. И после године дана би замењена другим извором за одужење државнога дуга: *Процентуалним прирезом по порезу*. И овај нов извор има своју историју. Она почиње од адресе, коју је народна скупштина за 1879 годину, поднела Његовом Височанству Књазу.

Од тога првога корака у радњи скупштинској, па скоро све до краја њене радње провлачила се мисао о процентуалном прирезу као једна од најважнијих мисли којом се занимаше поменута скупштина. Много се радило на томе и ван скупштине, у кругу конференција посланичких. Много је о томе дебатовано и у одбору финансијском и у самој скупштини. Значајно је, и вредно је забележити, да су сва три посланичка предлога, који су поднесени скупштини ради замене закона од 19 јан.

1879 (патентарине) враћали се на старо финансијско начело, на *прирез.* И предлог Мијалка Раденковића, посланика вароши Јагодине, и предлог М. Блазнавца, посланика среза јасеничког, и најпосле предлог Тодора Туцаковића, посланика вароши Крагујевца и председника скупштине, — сви ови предлози оснивали су се на прирезу. Ово је појав, који је вредан пажње. Не може бити да је то било само случајно. И заиста није прост случај што се све наше финансијске операције оснивају на *прирезу.* Узрок овоме треба тражити у непознавању наших економних прилика. Или нема података о нашем привредном стању, или су ови такве природе, да не могу послужити као основа за финансијске мере. Сваки пак који узме преда се да размишља о финансијским мерама мора се обазрети на стање, које постоји, мора тражити тврду основу за свој рад. Та би основа била у сигурним податцима, којих, као што рекосмо, немамо. Једини приближно сигуран податак има у броју пореских глава. С тога се сваки лаћа тога податка и на њ мора да оснива финансијске мере, ако хоће да осигура успех своме раду.

Јавност је слабо продрла у нашу финансијску управу; или, ако хоћете, може се рећи да финансијска управа наша не прибира довољно података о нашем економном стању; нити износи довољно таквих података ширем кругу. Ово је велика сметња за „приватног" мислиоца, који је вољан да се бави нашим економним приликама О ту сметњу разбијају се често најбоље намере. Казасмо бољу, а казали смо и лек. Кад наша финансијска управа прибере и покаже довољне податке о нашем економном стању, да ако се тада нађу и други лекови, за лечење економних болести, а не само прирез. *За сада* не *беше* другога пута да одржимо углед земље, да спасемо кредит нашему народу, но пут приреза. Њега се латисмо када нам требаше новаца да помогнемо ратним страдал-

ницима, на-њ апеловасмо, када нађосмо за потребно, да наоружамо нашу народну војску, њиме се послужисмо, када полагасмо темељ нашем инвалидском фонду, он нам је начин да народну школу одржавамо, да болнице подижемо; па најпосле морадосмо ударити прирез на народ и за одужење нашег народног дуга. Ово је најбољи доказ за наше тврђење: да немамо података о другим изворима у нашем државном газдинству, о економним изворима, којих без сумње у нас има, но се као неиспитани не могу употребити на корист земље и народа.

Прирез за одужење нашег државног дуга ударен је по овим основима:

Основа му је наша *пореска система* (закон о порезу од 12 окт. 1864 год.) Она као што је познато, прави разлику у оптерећивању међу становницима у Београду у варошима и варошицама и у селима. Та се разлика састоји у величини максимума (највеће мере до које се може порез ударити). Ту исту разлику задржао је и закон о одужењу државнога дуга. Друкчије није могло ни да буде с тога, што је нужно било постарати се за *сигурне* изворе, који би дали довољно сретстава, за исплату интереса, јер овај за четири године не беше плаћен. Поред овога морало се имати на уму и *лако* и *брзо* извршење у скупљању срестава за плаћање интереса и дуга. Те три важне околности биле су меродавне при решавању новога закона за одужење државног дуга.

Нико није у новоме прирезу видео идеал правде, нико није у новом извору гледао једини пут за одужење нашег државног дуга; но све то мање је вредило но кредит земље. Требало је пошто по то плаћати интерес који за четири године не платисмо. Сума, коју у то име требаше у брзо наћи, није мања од 3,300.000 динара. Патентарина која беше прорачуњена на 1,100.000 динара, једва даде половину те суме. Половина милиона једва је шести део од оне суме, која се „из ока, из бока" морала наћи, за исплату интереса.

Нов извор за одужење нашег државног дуга оснива се на пореским главама. Ових је у другом полгођу 1879 године било у целој Србији 334.017. Од тог броја 167,318 увршћених је у главницу (пун данак), а 74.769 беху испод главнице, т. ј. плаћаху мање но што износи пун данак (6 талира или 30½ динара годишње); а више но пун данак плаћало је 91.930 глава.

Да би се сиромашнији грађани поштедили од новог терета, закон о одужењу државног дуга од 27 јан. 1880 године изузимље од плаћања овог приреза оних 74.769 глава испод главнице, и почиње теретити од оне класе која плаћа главницу Ова је оптерећена са 2 динара, уза сваки данак. Према томе имао би се од ове класе очекивати приход од 669.272 динара годишње, кад неби скупштинским решењем ослобођене биле од овог приреза даначке главе у крајевима који су 1876 године у рату погорели. Оваквих пореских глава има до 20.000. Према томе 80.000 динара одпадају од оних 669.272 динара, који би ушли у касу од главничара.

Више главнице има 91.930 глава. На њих је примењено начело постепеног оптерећавања. Ово почиње са 7 дин. и 75 пара дин. годишње, па се подиже у селима до 49 д. 70 пара дин. максимум, и до 113 и 70 п. динарских у варошима и варошицама. Београд чини изузетак у пореској системи односно највеће мере оптерећења, а закон о прирезу за одужење дуга чини према Београду изузетак и односно најмање мере приреза. Докле се становници у селима, варошима, и варошицама оптерећавају са 25% најмање, па се од оте мере пење у селима до 55%, у варошима и варошицама до 75% дотле се у Београду почиње оптерећавање са 30%, 9 дин. и 30 дин. пара, па се пење до 100% — 300 дин. Разлоге за ово нашла је скупштина у томе што Београд окреће веће капитале но унутрашњост земље, па му је лакше носити већи терет од осталих крајева отаџбине. То је

популарно мишљење у целој земљи. Оно је до извесног степена и основано. То је душа новога закона за одужење нашег државног дуга.

Довољно је што довде рекох о томе закону, па да се дође до уверења, да он одговара свима трима условима, који су постављени за извор одакле би се за овај мах црпела сретства за одужење нашега дуга. Извори су сигурни. *Сигурност* њихова иде упоредо са сигурношћу скупљања данка. Ванредни буџет прорачуњава из овог извора приход од 1,700,000 динара, цифра, за коју се пре може рећи да је скромно него претерано узета.

Може *ли* се сумњати за *лакоћу извршења?* Ни најмање. Чим општински одбори разрежу данак, зна сваки грађанин из таблице у члану 4. колико има да плаћа у име приреза. Општинске власти не ће са разрезивањем његовим имати да се нарочито баве.

А по што се прирез овај има наплаћивати уз грађански порез, то ће скупљање његово ићи *брзо.* У онај мах када се порез предаје државној каси, предаваће се и приход из овог извора.

Сигурност извора, лакоћа расиореда, брзина извршења — три услова, који су за наша садање прилике, морали бити најмеродавнији, обухвата закон од 27. Јануара 1880 године. Идеално праведан није. Но његовим чланом 2. отворио је поље, да се могу прибрати неки, и ако врло лабави податци о пореској и у опште о имовној снази наших даначких глава. Списак о класама пореских глава. који ће општине подносити надзорним властима,[1] и у коме ће се назначавати: Колико има пореских глава у којој класи и колико плаћа која класа пореза — може, ако се вешто употреби, дати основу за справедљивију поделу приреског терета, може још, на сваки начин, да послужи и као материјал за радњу око преустројства наше пореске системе.

[1] Члан 2. Закона од 27. јануара 1880.

Нећемо да пређемо ни главније махне, закона о коме сада говоримо. Он има својих тамних страна у овоме.

1-во Што се оснива на закону о порези, који не може још дуго живети, без осетнога терета за слабију класу нашег становништва. Ова махна му је и најјача. Но она се није могла избећи у овој прилици. Разлоге за то дали смо напред.

2-го Што имућнију класу по селима и варошима штеди. Ова махна такође ће отпасти, чим се порески систем промене. При претресу ове махне пало је у скупштини тешких речи. Главни разлог, што је скупштина усвојила закон с овом махном у томе је, што у нас нема много богатих људи, а закони се не смеду правити с обзиром на изузетке, него морају имати у виду опште стање. А какво је у нас то стање? неће нико одрећи, да је *средње*. С тога и јесте на средњу класу пало највише терета. То ће увек бити, док се год не нађу други извори и основи за државне приходе.

3-ће Што се у члану 7 ограничава број купона у прирезу. Ограничење ово вреди до душе само за 1880 годину, и то је утеха за оне, који су у овој мери ограничавања предвиђали, да ће се њоме убити кредит нашим обвезницама. Народна скупштина усвојила је ово ограничење са страха, да не падну у прирезу све сами купони, те да се не осујети прибављање новаца за исплату интереса на дуг што га имамо у Русији. Побуда за ово ограничење јс, као што се види, патриотска, али се не да правдати са финансијског гледишта.

Чланом 7 наређено је, да се у 1880 години неће примати више у каматним упутницама од једне трећине оне суме, које буде дотично лице имало да положи у име овога приреза. Тиме је учињено, да ће се у 1880 години платити само једна трећина интереса, који дугујемо повериоцима нашим. Махна је, као што се види, такве природе, да не задире усуштину саме ствари.

Још да споменемо једну околност, која заслужује да се објасни.

Кључ закона из 27 јануара 1880 налази се у члану 4, у коме је изложена таблица приреза. Ова таблица удешења је према потреби, која се у току ове године мора намирити, т. ј. према суми интереса, који је остао неизмирен за прошле четири године. Та је сума огромна. Она износи, као што смо навели, 3,300.000 динара. С тога је и сума приреза доста осетна. Ако се од сада покажу други извори из којих би се такође могла црпсти сретства, за одужење државнога дуга, онда се ова таблица може свести по извесној процентуалној мери на мање, — разуме се законодавним путем.

Ако закону о изворима за одужење државнога дуга од 27 јан. 1880 год. буде суђено, да до краја сам извлачи отплаћивање, може се очекивати да ће Србија за 12 до 15 година отплатити све своје дугове, које је учинила у рату за ослобођење и независност.

Но свакако не би требало оставити да сав дуг падне на терет непосредном давању. Наша финансијска управа треба да се постара, да нађе посредне изворе, из којих би се могла прибављати сретства, за олакшање отплаћивања. Посредна давања лакша су и не носе на себи жиг изнудне тражбине. Све државе теже да отворе што више извора за посредна давања, а да олашкају непосредно оптерећавање. Тако, н. пр. у Грчкој је приход од посредних данака већи него од непосредних, а у Румунији је скоро подједнака сразмера између једних и других. У нас не само да су непосредни данци у несразмери са посредним, него су они у 60% већи од ових. То нити може, нити треба за дуго да остане. Има и у нас извора за непосредне тражбине. Треба их само проучити па експлоатисати. Велику услугу у овом погледу могло би да нам учини наше статистичко одељење.

Вукашин Ј. Петровић.

ЦВЕЋУ С ЈУГА

Као рубин камен, као зора мило,
Као сунчев пламен ти си се развило;
Нежно као душа невинога чеда,
Мириса си пуно, слаћанога меда.

И опет си сетно, неки јад те мори. —
Канда туга тајна из тебе говори?! —
Из далеке земље донеше те амо;
Ти си ропче овде, јадан сужањ само,
Па тугујеш сада за сунашцем јасним
И за небом оним, азурастим, красним. —
Ох облаци овде вавек се погоне
А од зиме сунце брзо код нас клоне;
Ветрови и мрази, снези и мећаве
За тебе су грозе и паклене страве. —
Нити лепир сада, нити чела више
На тебека пада меда да посише.
Нит славуји мали на грану долећу
Да гњезданца праве по мирисну цвећу;
Па оданде да се на сав свет осмену,
Да поздраве сунце, зорицу румену. —
Не чује се песма, нема нигде тића:
Папагаја лепих, итрих колибрића.
Зато ти је тешко, зато венеш тако:
Завичај се неда заборавит лако.

Ну шта! — ти се опет поосмену мило,
Не тугујеш канда, ниси ропче било?!
Има ко те воли, има ко те пази
Да те наши љути не саломе мрази.
Лепира ти нема да ти меда сише,
Ал гле мома тебе чува и мирише:
У киту те кити на груди те меће,
У свионе косе своје те уплеће.
Место ветра тиха с океана плава

Облеће те њена душа мирисава,
Па с мирисом твојим трепти и лахори
О срећи о рају потајно говори.
Место славља она у зору ти поје,
Она љуби лепе те цветиће твоје.
О та није боље там у завичају,
Овдена си само у правоме рају.
Па не тужи више, осмени се мило:
Јер ти ропче ниси, никад ниси било.

Н. В. Ђорић.

„НА ГРАНИЦИ"

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876.

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

I. „Ево мене, и ето вам рата с Турцима!"

18. Јуна 1876.

Тога дана у јутру освану Алексинац у своме најсвечанијем руву, окићен народним заставама, зеленилом и цвећем, јер се тога дана очекивао да дође из Делиграда — врховни заповедник војске, Књаз Милан.

Све беше готово. Делиградска и алексиначка утврђења готова, мобилизација и концентрација беше извршена, целу Рујевицу над Алексинцем беше притисла силна војска, толика војска, колику ја до тада никада у Србији не бејах видео; ако се не варам ту већ беху: две ћупријске, две алексиначке, две смедеревске, две пожаревачке и две крагујевачке бригаде, осим тога силна позициона и довољно пољске артиљерије, два или три кавалериска пука, батаљон инжињерије с мостовом екипажом, и санитет јужно-моравске дивизије (т. ј. 3 бри-

гадна и једно дивизијско санитетско одељење, једна потпуна и две непотпуне пољске болнице). Из дунавске дивизије бејаше дошло само 3 лекара, 1 апотекар и санитетско оделење смедеревске I-ве класе. За све остале трупе концентроване у Алексинцу, требало је да послужи санитет једне јужно-моравске дивизије. Али ја се губим у детаљу, о томе доцније, а сада да опишемо тај дан.

За официре, који несу на служби тога дана, беше изашла наредба да дочекају Књаза у авлији оне куће која беше спремљена за Господара, а то је разуме се кућа г. Прендића. Око 10 сахата одосмо у ту кућу, и представимо се команданту „централних" дивизија, г. ђенералу *Черњајеву*, који је дотле у тој кући становао. Дан пре тога, кад сам свима официрима раздавао пакетиће Есмарховог завоја за прву помоћ, бејах однео и ђенералу један и том сам приликом први пут видео тога човека, чије је име данас чврсто свезано с историјом нашега народа. Али том приликом осем обичних фраза учтивости и врло кратког површног разговора о санитетској спреми алексиначке војске, несам ништа више с њиме разговарао. Данас, чекајући у његовој соби докле огласе да иде Књаз, имао сам више времена да посматрам тога официра коме, беше поверена главна српска војска, и о коме дотле бејах тако много чуо. Морам признати да сам био страшно изненађен појавом ђенераловом, о коме моја сила уобразиља беше начинила много величанственију слику, према ономе што сам о њему слушао и читао. Још пре десет година, када бејах на словенском ацилуку у Москви, приликом етнографске изложбе 1867, чуо сам први пут име Мијаила Глигоријевића Черњајева, и то од осталих Срба депутираца, који су у Петрограду ишли да му учине посету, јер рекоше ми: „То је један од највећих пријатеља српских у Русији. К њему се обраћају сви српски ђаци и официри, који долазе да доврше своје васпитање у Русији, и он

свакога упућује и помаже колико може боље. Тако н. пр. он је израдио те је Сава Грујић примљен у артиљериску академију, и т. д." Али чини ми се он тада не беше у Петрограду, јер га онда несам видео. О њему причаху чудеса храбрости и самосталне војводске предузимљивости. У азијским завојевањима Русије, он је задобио Русији читаву провинцију далеко већу него што је цела Србија, па је збачен с команде, јер је то учинио без дане заповести. Даље причаху како је он дао оставку и отишао да буде адвокат у Москви, како влада руска није могла допустити да један руски ђенерал адвокатише, како му је дала 6.000 рубаља пензије, само да седи с миром. После много година чујем да Черњајев издаје и уређује у Петрограду некакве врло оштре — за Русију — новине, које се зову „Руски свет", и које се руској влади ни мало не допадају. Још доцније, када сам већ био у Ћуприји, прочитам један број тих новина, и нађем на челу један уводни чланак потписан од Черњајева, у коме јавља својим земљацима, како је ступио у српску службу, јер вели, пошто сам прегледао српску војску и њену спрему, да сам одбио понуду српску владе да ступим у српску службу, тиме би само убио самопоуздање и одушевљење у српском народу, а непријатељима словенске ствари само бих учинио услугу, јер то би се узело као да сам ја мојим посматрањима дошао до убеђења да Србија није у стању ратовати. Оно истина победа је у руци Свевишњега, али ја се надам да ће се успети". —

У последње дане, кад је већ био предузео команду као командант „централних дивизија" беше учинио неколико „гиксера", као н. пр. што је збацио с бригадирства ни крива ни дужна г. Јову Мишковића, што је грешио противу многих правила наше службе, али круг официрски у коме сам ја био, није то *њему* замерао, већ г. Бекер-беју, који је био код њега шеф штаба, и на

кога су сви мрзили, не знам да ли с тога што су га сви с основом или без основа држали за интриганта, или што им је криво било да код толиких одличних наших ђенералштабних официра мораде постати шеф штаба код Черњајева баш онај господин, који је морао напустити руску службу што је побегао са женом свога пуковника, који се скитао по Мисиру и Мексики као прави авантирије (пробисвет), па је онда дошао да буде шеф штаба главне српске војске. Али баш и да несу прве погрешке Черњајевљеве бележене у рабош Бекербејов, него да су баш приписиване њему самом, опет то не би кадро било да поремети појам о Черњајеву; који сам ја себи био саставио према свему што сам о њему пре слушао и читао у „органима јавног мњења". С тога се изненадих кад у место какве марцијалне личности видех да је ђенерал Черњајев сувише мршав и ћелав, сувише скроман и погнут за глас на који беше изишао. Његове плаве, пуне израза очи наговешћаваху добро срце и можда човека идеалисту који верује у поштење људско; боре на његовом челу показиваху да мозак иза те чеоњаче није лењствовао; око уста беху оне црте које су за песника увек доказ енергије. Али правих војничких знакова на његовој појави беше врло мало, једино његова сабља и — бркови. Сабља му висаше о танком кајишу преко рамена и беше права черкеска „шашка", дакле прави ампутационски нож за непријатељске главе, а не играчка као што су наше салонске сабље — а бркови му беху увоштени као у каквог Мађара. На њему беше најскромније одело на свету, мрка блуза српског ђенерала, црвене панталоне и чизме. Једино што сведочаше његову војничку храброст, беше бели крст св. Ђорђа, који је имао о врату, јер то је орден који, кажу, ни цар руски не може понети, ако га не заслужи на бојном пољу, својом личном храброшћу.

За време разговора, учинило ми се да Черњајев није особито одрешен на језику, као да се снебива....

Говорило се о дочеку Књаза, о данашњој церемонији, о вероватним првим операцијама ратним и т. д. али никако у разговору не беше особитог живота. Можда томе беше узрок француски језик на коме се вела конверзација, а у коме, чини ми се, не бесмо особито јаки ни један. Осем тога сваки час нас узнемираваше један млад ордонанс официр, Србин, који беше скоро дошао из Русије, и који је остентативно руски јављао ђенералу да је дошао „пачотни караул" (почасна — у нас дворска — стража) једна чета са заставом, да ли треба пред басамацима поставити два „часовије" (стражара) или једног, да је дошла допеша и т. д. Срећом најзад зазвонише сва звона с алексиначке цркве и ми ђиписмо сви од један пут рекавши:

— Књаз иде! — Па сиђосмо у авлију. Али звона преварише. У место Књаза пројури на каруцама Његово Високопреосвештенство Г. Митрополит.

У авлији беше упарађена дворска стража, и ђенерал је непрестано обилазио, казивао како треба да поздраве Господара, за тим је нестрпљиво ходао горе доле, сваки час излазио на искићену капију да погледа уз брдо ка виноградима. Међу тим улица беше пуна народа, који је било тешко одржати у правилном шпалиру и органима старог енергичног полицајца, као што је алексиначки начелник. Сиромах г. Ст. Лукић! Његова је служба у јуну била врло тешка. Толика војска, толики свет скрцао се у његов иначе мирни Алексинац, и целом том свету морао је он да даје ћевапа, сваки се њему обраћао, па он је ипак показао да не уме само састављати поздравителне беседе, него да се уме наћи и у тешким околностима. Сад баш ено га где је скинуо качкету па брише зној с чела.

— Како је г. Лукићу, је ли све готово? —

— Хвала богу јесте, али *ја* знам како ми је. Помислите само, Књаз тек што није дошао, а ону рупу на

ћуприји преко Моравице још не беху заковали, и док несам отишао сам нема ништа. Морао сам да чекам док се последњи ексер закуца.

У тај мах грмну негде близу једна прангија, тај ручни топ српски, као што их један странац путник зове, и с брдашца се стаде ваљати један огроман талас бурних усклицањања, који се све ближе примицао и из ког се само могло разабрати:

— Ура, ура, ура, живео Књаз! — Ми брзо начинисмо шпалир од капије до уласка у кућу, и ма како да смо се брзо поравњали, опет је сваки био на своме месту тако, да ако су била два официра једнаког чина један до другога, онај који је по рангу био старији или који је макар два дана раније авансован у тај чин — стајао је ближе капији....

У то стиже Господар са својом свитом пред кућу, и он искочи из каруца тако чио и весео како га одавно не видех, па рече:

— Помози вам бог, браћо! —

— Бог вас помогао, Ваша Светлост! — Захори се као из једног грла.

Књаз беше обучен у походну униформу српског ђенерала, само му се шајкаша разликовала од прописних тиме, што беше прикачио оно платно које паметни Инглези носе на својој капи када путују дуго по сунцу.

Књаз се руковао с Черњајевом, прими поздрав страже па уђе у кућу, и мало доцније дође заповест да и ми сви одемо горе, где је Господар држао мали „серкл“ т. ј. говорио са сваким од нас по неколико речи, при чему је показао да зна свачије одношаје, где је ко, шта је ко, шта ради и т. д.

Мене је упитао:

— Колико имате свега лекара овде у Алексинцу? —

— С помоћницима има нас десетак, Ваша Светлост! —

— Дакле ипак? То ми је мило, ја сам се бојао да их не ће бити ни толико! —

Пошто се овршио серкл, ми сиђосмо доле и ту нас честита породица г. Прендића послужи слатким, ракијом и кавом. Стари г. Прендић, то живо парче старе Милошевске Србије, беше тако радостан што је дочекао и по други пут „младога Господара" у својој кући, да није пуштао слуге да послужују, већ су то морали чинити његови синови и снаје, а он само хода са својим дугачким чибуком те пуши. Г. Прендић је тако оригинална појава да ми се не може на ино, него му баш морам посветити неколико врста. То је омален старац, сав сед, с озбиљним лицем на коме су дугачки низови година пуних бриге и напрезања оставили дубоке трагове, али коме из целог понашања види, да је срећна старост изгладила све рапавости у карактеру и, кад би га видели у јевропском оделу, ви би држали да је то какав Инглез, особито што би проговоривши с њиме инглески видели да он и тај језик разуме. Али ви га никада не можете видети у капуту, јер се он и данас носи онако као што се носио пре 35—40 година кад је носио писма „високе порте" Књазу Милошу и обратно, јурећи на коњу из Цариграда у Београд за 7 дана (а нама треба данас са паробродима 5—6 дана). На њему је везено јелече или џемадан, па фина чохали-долама, па чохане шалваре с оним златним везом више чланака, који су, колико ја памтим, носили само курири („татари") књажевски; на ногама мекане јеменије од црвене коже, око паса̂ широки тараболос, а по врх њега богато златом извезен силај од црвеног — бива — сахтијана, а за силајем дике ради један сребрњак. Ако је лето рукави његове доламе ландарају као арнаутски „чепкени." а руке су му само у рукавима од ћерћели-кошуље, која помиње доба наше дивне домаће индустрије. Ако је зима, на њему је ћурче постављено самуром. Овако је исто изгледао пре 40 година, као што показује један инглески акварел из тога доба, који сам видео у његовој кући, у коме је он насликан, само што је био

млађи, и што је онда имао чалму, а сада му је на глави књажевско-српска чиновничка качкета. Та капица са „портом" од вишњеве кадифе ужасно квари његову живописну појаву. али оставите му је, она му је представник нове Србије, коју је он видео још у колевци, она казује да је он чиновник „министарства иностраних дела," она му је дика и понос, који он не би трампио ни за које благо овога света. — —

Међу тим доведоше коње за Књаза, његову свиту и све нас, те тако се Господар крену из свога конака пут логора, окружен многобројним официрима, или као што се каже „врло сјајним штабом."

Кроз варош се ишло ходом, јер је не само главна улица, којом је ваљало проћи била пуна света, него су из свију побочних улица врвеле гомиле људи, а нарочичито деце, која су нам непрестано истрчавала пред коње. Радосним усклицима не беше краја.

Чим пређосмо Моравицу, Књаз пусти свога коња те у галопу појурисмо уз Рујевицу. Над сред виса Књаз заустави свога коња тако изненада да је се захуктана свита једва могла зауставити. Шта беше узрок не знам, али видесмо где Књаз скочи са свога коња па узјаха на коња, кога је јахао капетан Цветко Павловић, и одмах каријером до на врх Рујевице.

На источној падини Рујевице беше постројено грдно каре, у коме мал те није свака страна састављена била из две целе бригаде. У средини тог кареа очекиваше већ г. Митрополит са целим свештенством, обучени у одежде, код импровизованог пољског олтара.

Чим је Књаз за својом свитом ушао у каре, одмах се започе молитва.

После свршене молитве, и пошто је Г. Митрополит прошкропио војску светом водицом, Књаз Милан изађе неколико корачаји напред, окрете се источној страни кареа, па грмну јаким звучним гласом:

— „Ево мене и ето вам рата с Турцима." С овим речима је мој славни предак Милош Обреновић I[ви], изашао пред народ српски, на знамените Цвети 1815 године, и са тим истим речима излазим и ја данас пред вас војници!"

Какав величанствени историјски моменат! У животу српскога народа од 1389 године па до тога дана, не беше ни један тренутак тако важан као овај, јер сви устанци и покушаји за ослобођење нашега народа од Цара Лазара до Књаза Милана немађаху тако велику цељ као садашње предузеће. Онај непрекидни низ покушаја од Косова па до почетка овога века, беше само израз очајања, у коме се народ без икакве спреме, тако рећи голих шака, подизао против свога крвника — а сада устаје нова српска држава, која је имала 50 година времена за спрему, и шаље војску од 100,000 бораца да се бије против Турске, која целу годину дана не може са целом својом силом да угуши малени херцеговачки устанак.

За тим је начелник врховнога штаба прочитао прокламацију, којом се рат оглашује.

Не знам да ли је због самог стила прокламације, или због ефектног читања г. Љубиног, или што најзад продре свест о узвишености тога тренутка и кроз дебеле зидове нашег дуплог бригадног κареа, али тек пошто се сврши читање прокламације, одушевљеним усклицима „ура! живео Књаз!" не беше краја, и не само шајкаше полетеше у вис, него чак и кобне шубаре ћупријских другокласаца....

II. У очи прве битке

Беше 19[ог] јуна 1876, у два сахата по подне.

Колона капетана Павла Ђорђевића, која беше одређена да нишким (односно „цариградским") путем пређе границу и да оперира на десној обали Мораве, беше се већ кренула из Алексинца, и како је та колона скомби-

нована тек у вече 18-ог, из бригада које немађаху никаквих санитетских установа, то сам ја морао на врат на нос одвојити трећину целокупног персонала и материјала из санитета јужно-моравске дивизије, па прикомандовати трупама за које би требало да се постарао други који дивизијски начелник санитета.

Наша колона, која беше одређена да почне операције на левој обали Мораве, са Суповца, и која беше много важнија, јер је имала 15 батаљона пешака, једну 12 ℔ батерију, две тешке пољске батерије, један коњички пук, један инжињерски батаљон, једну мостову екипажу, 3 бригадна и једно дивизијско санитетско одељење, две пољске болнице,[1] једну муниционску колону и непрегледно дугачку комору, беше се такође већ у велико одмакла од Алексинца, и сад се спремао и наш штаб (јужно-моравски) да пође.

Колико је свак живи веровао да ће наша наша колона успети у своме предузећу, види се из тога што се сваки ко је могао, искао да га прикомандују јужно-моравској дивизији.

Пред зградом окружног алексиначког начелства, где је био наш дивизијски штаб за оно неколико дана од концентрације до поласка, беше неописана жива сцена. На басамацима стоји пуно млађих официра потпуно опремљених с револверима, дурбинима, ђенералштабним торбицама, вишеклијама чутурицама за воду или за ракију, с крбачем у руци, непрестано погледајући низ чаршију да л већ иду ти сеизи, дал већ воде опремљене коње? Кроз ту гомилицу официра протурују се штабни писари као шила, час уз басамаке час низ басамаке, носе некакве „пољске" сандуке с архивом, товаре, џакају, препиру се, па опет трче тамо амо. Почевши од испод басамака па чак до иза ћошка црквене порте нанизала се

[1] Трећу бејах оставио у Алексинцу, али сам тврдо држао да ћу јој скоро послати заповест из Ниша да прими рањенике у месту кад ми пођемо у Лесковац.

кола до кола. То је наша комора. Што је остало празна сокака то је напунио вод коњаника, који беше одређен за ексорту и ордонансе командантове, и гомила радозналог света, који је хтео да види „како се полази на Турке.“

Кад сам и ја изашао из моје канцеларије, потпуно спремљен за полазак, сиђем до коморе да видим је ли мој писар натоварио све наше ствари, кад ал нађем га где се препире са коморџијом.

— Г. мајор, тужаже ми се г. Симић, — овај је коморџија понео толико својих ствари да у колима нема места ни за архиву а камо ли за друго што! —

Погледам ја коморџију од главе до пете. Беше вам то грдна људа са црвеним запуреним лицем и необријаном брадом, а на њему ћурче од чохе, која је можда пре десетак петнајест година била зелена: од појаса на ниже кариране панталоне, које му досезаху тако до чланака. На ногама неовиксоване „штифлетне.“ То беше мој штабни коморџија. По ћурчету с панталонама мислио би човек да је прави кочијаш од заната, јер то је њихова униформа, пола исток пола запад, али ко би тако мислио љуто би се преварио, јер то је био један од наших Лигурга, то је врло поштовани члан парламента за варош Ћуприју, г. Микић.

Завирим у кола испод арњева и видим да је он свој багаж и нешто мојих ствари тако вешто разбацао да изгледа као да баш нема места.

— Господине Микићу, рекох му ја — ви ћете одмах бити тако љубазни да ове ствари тако сложите како би се не само могла сместити и архива, него како би мој писар г. Симић могао такође сести да се воза, јесте ли ме разумели? —

Микић плану.

— Куд ћу да ги наместим? Ван' да ги носим на моју главу? Ето ти кола па га намешти сам како знаш! —

— Видите, г. Микићу, мени се чини да ви несте одређени за коморџију с тога само да возите само ствари које су потребне на вашу личну угодност, јер у том случају држава не би била тако грозна да вас одвоји од ваше младе госпе, него да.... —

Овде се многопоштовани скупштинар удари песницом у груди па само уздахну.

— Ах, господине, да гу знаш какво је детенце.... У сву Ћуприју да тражиш не ћеш гу нађеш полепшу! —

— .... него да носите ствари, које су за војнички посао нужне — доврших ја моју реченицу, не обзирући се на његов уздах. —

— О Мајковићу, је си ли ти луд? Нел видиш да су кола пуна? —

У том тренутку мал ме не издаде стрпљење. Али опет ја му само остентативно показах како имам леп бич, па лупкајући њиме сару од чизме рекох му:

— Господине Микићу, када сте ви с „вођем крајње левице" г. Стојадином Радоњићем решавали који ће се делови философије предавати на великој школи, када сте решавали да се чиновницима отима плата, коју су крваво зарадили служећи по 20—30—40 година. — ми смо се покоравали, ми смо слушали, и ако ви о тим стварима немате више појма него ма који други сељак; али ово није скупштина, ја вам ништа не предлажем, нити ћете ми ви овде гласати, него вам заповедам, и сад је на вас ред да слушате. Ако за четврт сахата не буде све смештено како сам заповедио, припишите сами себи шта вас снађе! —

Да сте видели како сад мој Микић сави шипке, на стаде товарити ка' мећава, а непрестано говори сам са собом.

— Кажем ја теби, Микићу, море, Микићу, немој да гласаш ни за ни против, изађи на конк, попуши једну цигару док они унутра ломе врат. Аја, морам ја да оста-

нем морам да гласам, па још „за" Ето шта ми сад учини једна реч. Ах, господине, да л' ће само још један пут доћи моје време? —

Сиромах Ликург! Он мисли да је за то коморџија, што је у неком питању гласао „за." —

За 10 минута све беше готово.

У то наши сејизи доведоше коње. Пошто сам се уверио да је колан моме дори добро стегнут, чампара лабава, узенгије довољно дугачке, мекинтош добро везан („у теркије"), вратим се у кућу да видим хоће ли се скоро полазити, и сретнем команданта са шефом штаба на прагу.

— Хоћемо ли, докторисимусе? —

— Све је готово, г. пуковник. „Деца" већ с нестрпљењем очекују! —

Таман ми да узјашемо, а од конака трчи к нама некакав брадат војник, с дугачком косом, у блузи и панталонама произвољног избора, и носи у једној руцу пушку у другој некакву хартију.

Погледасмо.

— Ко је оно? Бог и душа поп Рушчуклија! —

И доиста то беше енергични поп-војник, кога ја памтим још из трећег разреда гимназије, када је хтео да ме баци кроз прозор с горњег спрата, јер — вели — да сам још онда био врло немиран, а његов катихизис нисам увек најбоље знао; поп данас ни мало старији не изгледаше него онда.

— Здраво живо, попе, које добро ти носиш? —

— Молим вас, г. пуковниче, дајте ми ма какво кљусе. Ево акт врховне команде којим сам прикомандован вашој дивизији. Молио сам, молио Књаза да ме пусти с вама, и ето ме. Куд могу ја да седим у врховној команди, а ви да се бијете с Турцима? Дајте ми ма каквог коњића до сутра, а сутра ће бити доста пустих турских атова! —

Командандант смејући се нареди да му се даде коњ, појахасмо, па се онда кренусмо низ алексиначку чаршију. Овом приликом да вам избројим како је био састављен наш дивизијски штаб:

Командант-пуковник Милутин Јовановић.

Начелник штаба-подпуковник Анђелковић.

Начелник санитета — моја маленкост,

« артиљерије — капетан Блажа Јурковић

« инжињерије — « Аранђеловић, (али њега несмо никад видели у својој средини, јер је непрестано био на Делиграду а доцније у штабу Черњајевом). Командант коњице — капетан Коста Јовановић Капетановић. Ађутанти и ордонас официри: поручик Лаза Лазаревић, Светозар Магдаленић, потпоручици: Леонид Соларић, Илија Ћирић, Јован Павловић, Богдан Дамњановић. Командант стана: капетан Кара-Марковић, командант трена: капетан Симић, интедант: г. Милановић; руковалац пољског телеграфа г. Прендић III[ћи].

Осем овог персонала доцније кад се после прве битке отворио дивизијски штаб у Тешици, дошао је персонал за два војна суда и судски комесар г. Јоца Пр. Стефановић.

— Који су то официри, бога ти? — пита један алексиначки гост једног папуџијског момка који стоји на свом ћепенку па гледа.

— То је командант Милутинчић и његов штаб! — одговори млади папуџија и скиде свој масни вес, видећи да цео свет скида капу.

— А куда ће то они? —

— Баш си зевзек Ибрахим, куда ће? Иду на Турке. Сутра на вече биће у Нишу.

Ма колико полако да смо јахали кроз чаршију, опет више не могох чути од тога разговора.

Мало даље, сниже гостионице код „Лафа“ стоје две прије па нас гледају с пуно саучешћа.

— Јадна дру́го — рече једна — колико ли ће се од ове красне деце вратити живо и здраво кући? —

Та ми примедба већ није била пријатна тако, као она да ћемо сутра бити у Нишу. И ја сам до душе мислио да не ћемо скоро видети Алексинца, али с тога што је дуго путовати до — Солуна....

Пред карантином једва наша гомила коњаника прође пут моста, јер се беше зајазила војска. Црне се колоне са врх белога шанца на Рујевици до самога моста на Морави, а припекло сунце као око Петровадне. Цакле се и блистају силни бајонети на сунцу као истрзане муње. Само ми се једно не допадаше. Израз на лицу војника, који показиваше већ сад, при поласку из Алексинца умор и досаду. О свежем еластичном војничком кораку, о веселој песми и шали, ни трага. Само што сам ја у оном тренутку мислио да је она ужасна врућина томе узрок, јер људи и осим тога беху добро натоварени.

Ми пројурисмо поред тих батаљона, који по своj прилици састављаху ариjергарду наше колоне, јер се остале бригаде беху много раније кренуле — сјахасмо с коња пред понтонском ћупријом, која везиваше мостобран с Алексинцем, па пређосмо пешке, јер тако је гласила наредба, а наше коње преведоше за нама. На другој страни опет на коње, па даље. Тек што изјахасмо из мостобрана, угледасмо с десне стран у крај друма гомилицу официра на коњима где нас чека.

— Књаз! Књаз! изишао да нас испрати! осу се у нашим редовима, листови се и без команде притегоше, и ми полетесмо пред Господара као на крилима.

Наш командант приђе на рапорт, Књаз му пружи руку, а он је пољуби по старинском српском обичају. За тим Господар ћутећки пружи руку и осталим вишим официрима, и притисак његове руке показиваше како му узбуђење кипијаше у прсима, у томе тренутку. Његове очи засијаше особитим огњем кад нам рече:

— Срећан вам пут, господо! —

— Живио Књаз! Ура! — грмнусмо сви као из једног грла, ободосмо коње, и одкасасмо преко оне дивне моравске равнице, коју тако без основа зову „Бугар-Моравом." У том касању неко за мном командује полако „очи на лево!" Погледасмо кад ал у кукурузима подалеко с пута стоје једне каруце и на њима до два црна калуђера.

— Ко је оно? Бог и душа г. Митрополит! Децо, да се салутира! —

Наше десне руке полетише на шајкаше, а из каруца стадоше благосиљати оним тајанственим знаком, који се гради укрштањем палца и трећег прста десне руке.

Пошто се тако опростисмо и од православне цркве, запеваше „деца" да се све разлеже, у пркос труцкања на коњу, у пркос крвничке врућине. Разуме се да мајестозо наше химне

„Боже правде, ти што спасе
Од пропасти до сад нас
Чуј и од сад наше гласе
И од сад нам буди спас
Боже спаси, Боже храни
Српског Књаза српски род!"

није ни мало пасовало у касању, али наше су се певаније на свима маршевима почињале с химном па тако и сад а после већ долажаху војничке као:

„Служба гарнизона дуговремена"

„Господар Милане, кад ћемо на војску?" или новијег датума:

„Устај, устај цар Душане и кнез Лазаре
Да видите наследника — Обреновића".

У томе певању за часак стигосмо у Прћиловицу. Ту нађосмо паркирану нашу тешку мунициону колону, све нове зелено бојадисане каре упарађене, а њихову запрегу — волове — видесмо у једном великом тору затворене. Један артиљериски капетан изађе команданту на рапорт.

— Г. полковник, онај, јављам покорно, јављам, онај, да у тешкој.... г. полковник....

— .... муниционој колони има — помаже му дивизијар.

За ме беше та сцена тако мучна да сам окренуо главу на страну. Непријатно осећање које ме обузимало врло често у нашем београдском позоришту кад глумац не зна улогу па запне, при свем том што се свака реч несрећнога суфлера чује чак на трећој галерији — натера ми и саде крв у образ.

Одмах иза прћиловичке механе пукла је дивна моравска равница, које се нисам никад могао довољно нагледати. То је најбрижљивије рађена и уређивана башта дугачка 5—6 сахата а широка 1/2—1 сахата, савијена око прћиловичког виса на глагољ, само што је у место тарабе и врљика заграђена питомим висовима и брежуљцима, који су покривени ћилимима најлепших винограда; то је башта, само што су у њој леје грдне велике њиве и ливаде, само што се у место каквог поточића вијуга кроз њу arteria aorta Србије, њен главни дамар, њена лепа Морава, која сада тако мирно тецијаше, да не би нико рекао е та мала река онако често мења своје корито, или да може онако силно да надође те да у пркос својих често врло високих, отсечних обала, поплави све до брежуљака с једне и с друге стране; то је башта, само што јој хладњаци несу покривени виновим листом и ладолежом, већ су то громадни густи зâбрани, који вас на великој сунчаној припеци, још из далека маме својим загаситим зеленилом и својим дебелим хладом; али немојте помислити да у тој башти расте само пшеница, кукуруз, дуван и вино, у њој има и пуно цвећа, које се бели и шарени по луговима и међу забранима; то су вам богата моравска села, којима су окићене обадве обале моравске, то су лепе ките белих кућа, школа и цркава у Глоговици, у Буимиру, Житковцу, Мрсољу, Лужанима, Тешици — Оризишту, Грејачу и Суповцу, и да не бројим

она села која се не виде на први поглед, која су сакривена међу брежуљцима и сућескама и да не бројим села која нам осташе иза леђа у оном другом коленцу моравске баште од Прћиловице и Адровца па до доњег Љубеша и ђуниског моста. А хоћете ли тица певачица и шарених лептирова у моравској башти? Ето погледајте читава јата једре и веселе деце у једној исцепаној кошуљици, али с руменим и једрим обрашчићима као јабуке, и са русом косом, како трче по ливадама и како се играју, ено послушајте како се ори песма девојачка....

Али баш та деца, баш те песме као да се ни мало не допадаху нашем команданту, бар му се не допадаху сад, *у очи прве битке*, јер се он окрете начелнику штаба па рече:

— Ама, Јово, видиш ли ти да се ова ситнеж није одселила у збегове у пркос свију наших наредаба? —

— Баш и ја сад то премишљам — рече г. Анђелковић завијајући свој десни брк у трећи котур — ја сам нарочито препоручио капетану моравскога среза, да исели сва ова села до Суповца, али људи мисле да је шала, па им се не оставља рођено огњиште. Ја не смем ни да помислим шта ће бити са том сиротињом ако сутра буде-какве несреће....

— Каква несрећа? Какве су то мисли? Г. пуковниче, је ли слободно коју запјевати? — и добивши „тестир", запевах у Морави моју најмилију моравску песму:

„С оне стране Мораве, бео шатор разапет"

и терао сам после свакога да отпева по једну тако да изађе читав концерт. Ту вам је било песама свију народности и свију калибара: „Wacht am Rhein" загрљена са „марсељезом", велико-руска „Низ по матушкје по Волгје" и мало-руска „За рјекој под горој. љес зељони шумит". Песме које наша „деца" певаху беху на моје велико чудо нове тако, да ја ни једне нисам знао, и то ми констатова мало пријатни факт да ја нисам више

тако млад као што сам мислио, у пркос § 1. омладинског устава, по коме се за чланство тражи само „младо срце" па макар иначе члану било 70 година. Тако се распевасмо да ја несам дао мира ни старом Миловану Видаковићу него отпевах његово „Сјајни месец иза горе ево нам се указује" из Љубомира у Елисијуму. Најзад што сам ја толико певао, што несам заборавио ни „Сигфриде граде, весел' се саде" из покојне Генофефе, то није ни чудо, али ако се не варам и сам вечно намрштени Анђелковић, за кога његови ђаци у академији кажу да га несу никад видели ни да се насмејао — том приликом отпевао је једно „Думитра мајка карала"....

Докле смо се ми уморили од певања, дотле нам се коњи одморише од касања, па како се пред нама беше пружио бескрајно дугачак а превасходно добар насип, који је изгледао као да га је бог и створио за касање по њему, то се ја усудих поднети команданту мој усмени покорни предлог за „један мали кас".

— Море, докторисимусе, требаће нам коњи и сутра. Међер право кажу људи да си ти немиран човек. Хајде, што му драго! —

— Касом, ма-а-а-рш! — викнем ја деци, и опет полетисмо сви као на крилима. Ја жалим људе који не знају какво је то задовољство полетети на добру коњу, са веселим друштвом, по равном дивном пољу. Оно истина, човек може скрхати врат, угануги руку, сломити ногу, а све се то може догодити и човеку који седи на фотељу од црвене кадифе у жељезничком вагону прве класе, и са много мање задовољства. Ја сад тек разумем ону љубав наших јунака у народним песмама наспрам њихових коња која тако често у срце дира својом наивношћу, ја сад разумем оног кавалеријског официра који је целу своју унутрашњост исказао пред девојком, коју беше заволео, овако:

— Госпођице, волем вас као мога коња.

У тако веселом путовању и не опазисмо кад стигосмо у тешичку механу, где је штаб мислио „преноћити" управо пробденисати. Пошто смо се одморили, попили по једну ракију и каву, заузели сваки по једну собу за своју „канцеларију и персонал", неки у самој механи а неки у оближњим кућама, појахасмо опет коње, те преко Грејача одосмо до границе, до близу суповачке карауле. Уз пут смо наилазили на поједина одељења наше војске улогорена на местима која су им била одређена за преноћиште. На један пушкомет пред караулама има једно брдашце које је тако испало на друм, да се карауле не виде, док се не прође савијутак друма око њега. С ове стране тога брдашца заустави се командант и заповеди да се сјаше, само једног коњаника посла да зовне нашег ђумругџију и буљубашу из наше карауле, али му заповеди „да иде ходом", да не падне у очи.

Сунце већ беше врло ниско, суповачки висови бацаху дугачке сенке, и ми седомо у хладовини на траву да попушимо по једну цигару, док стигну људи за које беше послано.

Пред нама се пружила живописна вијугања Мораве, а мало даље пукло нишко поље тако, да се *Ниш* види као на длану. Боже мој, с како различним осећањима гледах саде ту велику варош Старе Србије, и године 1862 када сам с проф. Панчићем као ђак лицеја путовао по Србији. Онда ме нарочито интересоваху сјајна кубета велике српске цркве у Нишу, која се онда градила потпором и самога лукавога Митад-паше, тадашњега гувернера у Нишу, а сада сам гледао нарочито касарне и велику војну болницу, на којима се бљештаху прозори од сунца на заходу, и које су на крај вароши идући Горици. На падини Горице беле се шатори у четири грдне гомиле. Ту је један турски логор. Узалуд наперисмо сви наше дурбине на тај логор. Не мош' жива човека видети! Неко од друштва рече да тамо и нема војске, већ

празни шатори, којима Турци хоће да нас плаше „ко мечку решетом." По сред нишкога поља вијуга се Нишава и утиче у Мораву. С леве стране диже се пред Нишом више висова, но међу њима да поменем само оне које беху силно утврђени, а то је Виник и Вртешко брдо. На њима смо могли лепо видети громадне шанчеве, праве градове, јер причаху да су махом цигљом зидани. Но и на тим шанчевима не могасмо распознати никаквих трупа.

Мисао, коју је у том разгледању нишке околине и нишке вароши, сваки од нас помишљао, и ако је нико ннје изказивао, беше без сумње: Да ли ћемо сутра на вече бити *тамо*? Да ли ћемо узети Мрамор? Ако га узмемо, хоћемо ли нападати на сам Ниш, или ћемо га држати у опсади, а с војском поћи даље на Лесковац? Ко зна докле би ме моја машта одвела још у очи прве битке, да не дођоше ђумругџија и буљубаша, последњи разуме се са његовом танком шешаном у арбанаском оделу.

Командант се мало одвоји с њима на страну.

— Надају ли се чему Турци у караули?

— Јок, баш ничему.

— А колико их има?

— Биће их десетак-петнајест.

— Слушајте добро, што ћу ви казати. Ноћас око по ноћи сви наши да се иселе из карауле ама тако да их Турци ништа не осете. Јесте ли разумели? —

— Јесмо, господине, не брини се ништа. — Остало се попунило мимиком.

Ђумругџија и буљубаша[1] одоше на своје место, а ми право уз брдо у село Суцовац, управо на једно склонито место пред селом. Ту нађемо дванајесто-фунташку

[1] Доцније сам слушао да је тај бољубаша уапшен јер се као проносило да је он у «беси» са буљубашом турске карауле издао нашу намеру да ћемо 20-ог да нападамо; али ја у то не верујем, јер нити је сутрадан било више Турака у караули, нити су се они, који су ту били повукли. У осталом Турци су могли још јуче добити оглас рата.

батерију капетана Драгољуба Марковића. Пуковник изађе с командиром батерије на једну главицу одакле се може боље нишанити на караулу; а ми остадасмо овамо разговарајући се. Ту је и разговор постао шаптање и понашање људи свију тајанствено. На свакоме се већ видело да смо у очи дана, од кога зависи цео наш рат, јер у томе се сви слагаху, да је за морал у народној војсци апсолутно нужно. да први корак буде успешан.

Пошто је командант уговорио и са батеријским командиром што је имао, пођемо натраг, најпре у село Суповац где се уверисмо да је већ отворена штација пољског телеграфа, па онда низ брдо, поред села Дреновца, па на Грејач, па у Тешицу, респективе у пешичку механу или Оризиште, где смо стигли, бога ми у сами мрак. Ту су већ чекали бригадни команданти, команданти артиљерије и коњице, сваки са својим ађутантом, који су били дошли „на заповест", и одмах сви који смо били посвећени у „свјатаја свјатих", уђосмо у командантову собу па је забрависмо. Испод јединог прозора беше између два кревета углављен астал и на њему гори лојана свећа. То је био цео намештај. Командант седе на један кревет, начелник штаба на други, а остали остадосмо стојећки јер и тако нас је једва могла да прими та малена собица. Пошто се и завеса навукла, и сваки узео своју записницу да запише онај део заповести, који се њега тиче, поче командант:

— Јесте ли сви на окупу?

Сви беху ту.

Командант алексиначке бригаде I-ве класе мајор *Јован Поповић* са својим ађутантом, поручиком *Манојловићем.*

Командант ћупријске бригаде I-ве класе мајор *Светозар Хаџић* са својим ађутантом потпоручником *Божидарем Јанковићем.*

Командант ћупријске бригаде II-^{ге} класе капетан *Томић* без ађутанта, јер он је био једини официр у целој својој бригади.

Да ли је командант смедеревске бригаде I-^{ве} класе мајор *Бркић* био на издавању те заповести, не знам за цело, али чини ми се да његова бригада у тај мах стизаше у Тешицу.

Имена начелника коњице и артиљерије и њихових ађутаната поменуо сам горе.

— Господо, рече Командант ми ћемо сутра са зором да нападнемо на Турке Наш је задатак да узмемо турски утврђени логор на Мрамору. О начину како има тај задатак да се изврши, изволте саслушати г. начелника штаба!

Господин потпуковник Анђелковић беше међу тим наместио пред собом карту, диспозицију и све што му треба и поче читањем дипозиције. Из те диспозиције врховног ђенерал-штаба за „цернирање Ниша" ја сам запамтио само ово: 20-^{ог} јуна тачно у 4 сахата у јутру имају прећи преко границе у Турску три колоне, прво комбинована дивизија под командом потпуковника Бучевића, и то с Вукање, друго јужно-моравска дивизија под командом пуковника Милутина Јовановића са Суповца, и треће колона капетана Павла Ђорђевића на катунској капији. Док се јужно-моравска дивизија бије да узме Мрамор, дотле комбинована дивизија има да узме Прокупље, и да одмах похита у помоћ суповачкој колони, хватајући мраморску посаду с бока и да поткрепи наше десно крило. Колона Павла Ђорђевића имала је задатак да демонстрира на десној обали Мораве, да ли и да поткрепи наше лево крило активним учешћем у борби, не сећам се добро.

Пошто је прочитана диспозиција потпуковник Анђелковић изговори од прилике ово:

Сутра у 4 сахата треба да је цела наша војска код села Суповца, а да би то могло бити треба г. г. команданти да удесе време за свој полазак према удаљености

њиховог садашњег логора од Суповца, јер алексиначка бригада I-ве класе, њена лака батерија, а њен бригадни санитет, исто тако и 12 ћ-ашка батерија већ су врло близу, док н. пр. ћупријским бригадама које ће заноћити у Грејачу треба више од сахата, а смедеревској бригади два сахата марша. С тога ће смедеревска бригада која ће састављати нашу главну резерву, кренути се са свога преноћишта тачно у два сахата после по ноћи. Да се не би зајазиле трупе на друму, ваља употребити и онај преко брда просечени пут (и он одреди које ће «части» ићи преко брда а које друмом у наоколо, и то у каквом поретку, који ће ескадрон ићи на челу колоне и т. д.) Конфигурација земљишта на коме ћемо се сутра тући овака је: од суповачког виса ка Мрамору терен се постепеним таласањима спушта у један поток. Ту се налази прво старо-српско село *Сечаница*. Изволите видети (сваки се загњурио у своју карту, само коњаници немају, па се пришуњали те гледају у мојој карти. То је она велика ђенералштабна карта из бечког географског института рад које на скупштини у мал не сатераше у топ оног нашег министра војног, који је допустио да аустро-угарски официри израде карту, без које се за време целог овог рата нисмо могли маћи ни на сопственом земљишту, а камо ли у почетку рата на турскоме. Сада сам ја у торби носио од 12 листова те карте само она два на којима је Ниш, Лесковац, Приштина, Скопље. Доцније ми је требао само онај лист на коме је Алексинац, Књажевац, Зајечар и Крушевац). У томе селу организираће начелник санитета главно завојиште (ја записах). У осталом то зависи од тога како се буде битка развила. С оне стране села подиже се одмах једна коса, и чим се наша авангарда попне на њу ваља одмах поћи у десно, јер између те косе и мраморскога виса на коме је турски утврђени логор пружа се равно поље, којим ће доминирати неопријатељски положај с

његовог левог крила, и уједно да се старамо да што скорије дођемо у додир с колоном г. потпуковника Бучевића. Што се тиче развијања нашега фронта, ту, господо.... (и сад настаде читаво предавање о расипном строју, о стрељачком ланцу, о потпорама, о резерви сваког батаљона и сваке бригаде, о главној резерви и т. д. — предавање, које сам ја с врло великим интересом слушао, јер третираше за ме са свим нова питања, и из кога сам видео да с основом хвале г. Анђелковића као професора артиљеријске школе). Пошто је шеф штаба дао сва нужна упутства и сва разјашњења на поједина питања дотичних команданта, и пошто је г. дивизијар изговорио неколико топлих речи о сутрашњем дану и о громадној важности задатка, који је пао у део нашој дивизији, и пошто је команданту коњице наређено да један вод коњаника разашље у поштански реле долином Турије, од Оризишта до Вукање, како би се добила свеза с комбинованом дивизијом, команданти се свечано руковаше, и ћутећи оде сваки у свој круг, да према примљеној заповести изда детаљне наредбе својим потчињенима. И ја одох у моју канцеларију (чини ми се да смо пре тога на двоје на троје нешто јели) где су ме већ очекивали сва г. г. лекари, лекарски помоћници и апотекари. Ту буху капетан Др. *П. Остојић* командир II-ге пољске болнице, капетан Др. *Хаџи-Лазић* командир III-ће пољске болнице, даље Др. *Лаза Стефановић*, Др, *Леви*, Др. *Бикл*, лекар, помоћници: *Јанекосић*, *Андра Петровић* и *Видаковић*. Апотекари беху: *Кедровић*, *Новаковић* и, ако се не варам, *Трухли*, али не знам да ли су ту били при издавању заповести. (Капетана Др. *М Лазаревића* и лекарског помоћника *К. Липолда*, са 50 болничара из дивизијског санитетског одељења наше дивизије бејах још јуче откомандовао колони капетана Павла Ђорђевића).

Ја сам скупљеним колегама од прилике казао ово:

— Господо, изволте сваки забележити шта ко има да ради. Ви ћете г. Јанековићу са бригадним санитетским одељењем алексиначке бригаде I-ве класе ићи свуда где буде ишла алексиначка бригада, а ви г. Бикл тако исто о вашим одељењем иза ћупријске бригаде I-ве класе, као и г. Др. Леви за смедеревском бригадом. Чим која бригада ступи у борбу, дотични лекар ће са својим болничарима изабрати по могућству склонито место, иза средине фронта, који буде та бригада развила, од прилике на хиљаду, до 1500 корачаји, па ће одатле разашиљати болничарске патроле с носилима на све стране да скупљају рањенике и да им граде први завој. Кад их вама донесу, ви ћете се уверити да ли је завој такав да може остати и на транопорту до главног завојишта, а ако није, ви ћете га поправити, па онда рањенике послати на главно завојиште, које ће бити по свој прилици у селу Сечаници ; у осталом ја ћу вас у почетку битке известити где сам постројио дивизијско завојиште. Господа командири друге и треће пољске болнице треба да у селу Тешици, у порти код цркве, паркирају сва своја кола с болничким прибором, и да код њих оставе као чуваре своје апотекаре и комесаре. Прва пољска болница, као што вам је познато, остављена је у Алексинцу намештена, и од лекара остао је у њој г. Др. Ђорђе Димитријевић, у осталом до сутра ваљда ће стићи у њу и Др. Хирш и Др. Милић, а тамо је и Др. Тајсић и Др. Лонткјевић. Ви ћете г. Др. Остојић сместити и вашу болницу у школи, механи и осталим зградама око тешичке цркве и спремићете је тако да може одмах примати рањенике, међу тим како нас има мало, ви ћете оставити у болници само апотекара и комесара. а сами ћете радити са мном на завојишту, па ћете први већи транспорт тежих рањеника спровести у вашу болницу. Тако исто и ви г. Др. Милутине вратићете се на своје место у Алексинцу пошто се сврши рад на завојишту,

са првим транспортом који се буде евакуирао из Тешице. Цео санитетски персонал који није при бригадама, дакле рест од дивизијског санитетског одељења са својим колима, прибором и инструментаријумом, болничари свију пољских болница, које нису постројене, дакле од III-ће наше, и од смедеревске болнице, тако исто сва господа лекари и помоћници који несу при бригадама кренуће се у 2 сахата после по ноћи са смедер. бригадом I-ве класе, која састављa нашу главну резерву, и маршираће с њоме дотле док не добију моју заповест да дођу на дивиз. завојиште, онамо где будем ја место изабрао. Мислим да ми није нужно помињати вам, господо, колика је на свакоме од нас одговорност да се све ово најтачније изврши! —

Док сам ја ту издавао све нужне детаљне наредбе, беше већ пола ноћи. Ја остадох сам с мојим писарем. Био сам мртав уморан, а ваља се кренути у два сахата после по ноћи. Најзад се решим да макар мало продремам, јер сам слутио какав ме посао сутра чека.

— Ви г. Симићу можете сутра ваздан спавати, пробдените ноћас још који сахат, да би се ја могао мало одморити! —

Он одмах врло драговољно пристаде, простре ми нешто на голе даске остављеногa газдиногa кревета, и обећа да ће ме на време пробудити и наредити моме сеизу да пре два сахата буде с коњма готов.

Чим сам се пружио на моју прву „пољску" постељу, заспао сам као заклан.

III. Мраморска битка

20. Јуна 1876.

Тачно у један и три четврти после по ноћи пробуди ме г. Симић.

Ма како мало да сам спавао, опет сам се прилично одморио, и за тили часак ја сам био готов, те изађем пред

кућу. Коњи беху већ изведени. Цео штаб је био готов за полазак.

Млађи официри беху изванредно весели, али нико није смео да цака као јуче, јер се на понашању и речима командантовим видело, да се приближио судбоносни тренутак.

Пошто смо попили по једну ракију „неумивеницу,“ појахасмо коње, и многи од нас који се иначе ретко крсти, прекрсти се узјахујући.

Ми смо полако могли јахати, све у крај пута, јер је цео друм од Тешице био притиснут нашом колоном. Не могу рећи да су нам батаљони врло весело и чило маширали. На свима беше легла нека брига. Местимице видесмо читаве батаљоне где седе с једне и с друге стране пута, па се одмарају.

Командант је сваком одељењу војске поред кога пролажасмо, говорио по неколико патриотских речи, ободравао, одушевљавао, али ни његов глас не беше као обично, ни његова речитост не беше обична.... Он беше врло узбуђен. Ево једног интермеца.

У сред једне пешачке колоне угледасмо некакав ескадрон из дунавског пука. Командант се тако ражљути, што ескадрон не машира на ономе месту у дивизијској колони, које му је одређено, да у пркос његовог обичног врло финог понашаша с официрима, нападе на потпоручика А. Костића (Николчетовог сина) и потеже револвер да га убије на месту. Једва се одбранио сиромах Аца, говорећи како је он потчињен официр, како му је тако наредио капетан Дамњан Глишић. Срећом командант није видео капетана Дамњана, и ако је врло близу под једним дрветом био сјашио, а да га је спазио ко зна како би прошао тај господин.

На четврт сахата пре 4 стигосмо на оно место више Суповца, где је стајала Драгољубова батерија. Пошто се командант уверио да је све онако како је он наредио

синоћ, попе се са штабом на једно узвишеније место, у некакав виноград, одакле се могло добро прегледати кретање наше војске и цело нишко поље. Беше увелико свануло, али ни на горици ни на вртешком шанцу, ни у пољу нишком нигде још трага од живота. Турци још спавају и не слутећи „какав им се колач спрема." То четврт сахата, које смо имали чекати до првог судбоносног топовског метка, учини нам се читава вечност. Сваки је од нас држао сахат у руци, и нестрпљењем бројао је минуте. Најзад настаде и тај историјски тренутак. Командант даде знак, и у исти мах грмну први српски дванајестофунташ да се цело нишко поље разлегло.

Тај „први српски топ" о коме сам двадесет година слушао где се разговара, како ће после њега сва Босна, Херцеговина и Стара Србија устати листом на оружје, и како ће бар десет хиљада Срба граничара притрчати нама у помоћ „мит цак ун пак" као што је гласила стереотипна фраза — тај први српски топ, ево беше избачен. На жалост уздања која нам даваху наша рођена браћа, ако само Србија ризикује својом државном егзистенциом њима за љубав, — показаше се јалова. Старосрбијанци односили су пушке које смо им давали да се за њихово сопствено огњиште боре, и да нам помогну да *њих* ослободимо, те предавали Турцима; у Босни као да није било много боље. А што се тиче наше браће из прека, то су показали еклатантно да они само знаду писати по новинама и осуђивати сваку владу у Србији што не почиње рат за ослобођење и уједињено свију Срба, а кад се најзад нађе влада, која је њима по вољи, они не само да не притрчаше с оружјем у руци у помоћ, него не хтедоше помоћи ни новцем, у чему их никаква хонвидска сила не би могла спречити. Па хајде и то, да претпоставимо да немају новаца, ал' што нам барем њихови лекари не дођоше у помоћ? Један добар медицинар али само *Србин*, више нам је вредио но

30 правих лекара странаца, који не разумеваху рањениковог језика, нити болесници њих разумеваху.

Чим је избачен први српски топ са суповачкога виса на турску пограничну караулу, одмах поче прелазити алексиначка бригада прве класе преко границе пут Мрамора. Коњица, те очи војске, као да беше пре нашег доласка прешла и отишла у рекогносцировку.

Турски стражари у караули истрчаше онако буновни у авлију, па остадоше неколико минута гледајући шта то би. Али пошто неколико топовски зрна провали караулу, и пошто почеше на њу пуцати и с друма, с оне окуке докле смо ми синоћ долазили на разговор с буљубашом и ђумругџијом, они стругнуше који пешке који на коњу испод жита. Дуго смо их могли биноклима пратити како беже поред Мораве.

Чим су наши избацили неколико топова, забљешта на један пут интезивна бенгалска светлост више мраморског моста на Морави и на вртешком шанцу.

— Аха! Сигнали! — повикасмо готово сви у један мах.

Бегством стражара из карауле турске беше отворен слободан пут за нашу артиљерију, и она се такође крену. Доцније сам слушао разна мишљења о тој нашој бомбардировци суповачке карауле. Једни говораху да је једна чета пешака била довољна држати оно мало затворених стражара у караули док се не би предали, други говораху да би нам ти стражари потукли сву артиљеријску запрегу и послугу из својих мазгала, трећи говораху да је наша артиљерија могла рахат прећи преко оних брдашца преко којих је прешла и пешадија па се оном канонадом не би алармирала цела нишка посада и т. д. Ко има право нека реше надлежнији од мене, ја бележим само факта која сам видео и моја лична осећања.

Командант је слао своје ордонансе на све стране, и имао је тако много заповести да издаје, да дође ред чак и на мене да добијем једну не-докторску поруку.

— Докторе — рече ми — Књаз је заповедио да му се често јавља о течају битке. Ја и Јова немамо сад каде да напишемо депешу. Отидите до пољског телеграфа те телеграфишите Господару колико је бригада прешло преко границе и да је канонада отпочета тачно у 4 сахата! —

— Разумем, г. пуковниче! — одсалутирах ја и пођем да извршим заповест, али то није било тако лако као што сам ја мислио. Ваљало је јашити низ брдо, а мој дорат слаб на предње ноге, осем тога при сваком топовском метку почиње да се окреће као да хоће да игра полку. Муке моје! Сјашем па га одведем до друма, па онда опет јаши, те, колико се могло од разних трупа зајажених на путу, одјурим у ону кућу села Суповца у којој је био смештен пољски телеграф. Пошто сам предао депешу, потрчи назад јер сам се бојао да штаб не оде без мене. Срећом затечем га још на истом месту.

— Извршио сам заповест г. пуковниче! —

— Хвала. Сад је већ две трећине наше колоне прешло границу, сад можемо и ми! —

И дивизијски штаб јужно-моравске дивизије пређе границу.

— Добро јутро, нова Србијо! — рече неко од нас, али као да никоме није било до каламбура. Сваки је зверао на све стране, еда ће се где год угледати непријатељ, али нигде никакве колоне да види човек.

Мој пријатељ г. поручик Магдаленић једини видео је трупе, па чак је могао да детаљише колико од прилике од кога рода оружја има, али при тачнијем загледању показало се да су те колоне испод вртешког шанца — просто шумарци и браници, и ништа више. Доцније при разним „узбунама" ти су браници играли још своју војничку оптичку улогу. У то сиђосмо у поток и прођосмо кроз прво старо-српско село Сечаницу. Ту нас срете прво разочарење. Ми се надасмо да ће нас сељаци дочекати с одушевље-

ним радосним усклицима, и да ће се певајући придружити нама, а оно се нашим очима показа слика бежаније. Сви сељаци готово беху се разбегли. Што беше заостало жена и стараца, то тера претоварена кола волујска, на којима је стрпано цело покућанство и не тера поред нас путем, већ бега од нас кâ од каквог свог непријатеља, право уза страну.... Сад ми тек пада на памет како то беше жалосна слика. Онда несмо имали каде о томе да мислимо. Прешавши поток појурисмо уз брдо које се подиже с оне стране села и потока, и кад изађосмо на ивицу, видесмо цео терен на коме ће бити битка, видесмо Мраморски вис, и на његовој ивици некакве црне четвртасте тачке, и то је све....

— Ама шта је ово?.... Где је непријатељ?... —

То беху питања која смо један другом читали из очију. Али не бесмо дуго у неизвесности. Тек што једна наша бригада пође у десно, и разви свој фронт, а на оним мраморским црним тачкама плану нешто.

— Enfin! Опазише нас! — рече шеф штаба.

На један пут зачу се чудновато шуштање кроз ваздух, које се све ближе нама примицаше, и пред којим се многи од нас и нехотице приклонише....

Беше то прва турска граната, која удари на сто хвати испод места на коме смо ми стајали али се зари у земљу не распрснувши се.

Одмах за њом зазуја и друга која још грозније певаше кроз ваздух, и која нам прелети преко главе и преко косе на којој стајасмо.

— Тражи одстојање, пасја вјера! — рече један.

— Најбоље је стајати на гребену каквога виса. Ја знам то из гађања. Зрно или подбаци или пребаци, кад хоће баш у ивицу да погоди. — рече други не сећам се ко.

Морам признати да ми је у томе тренутку била савршено равнодушна свака артиљеријска *теорија*.... Кад стадоше да пуцају гранате, стеже ми се нешто у прсима,

што не бих никако могао крстити храброшћу, али у оном тренутку волео бих погинути него признати то осећање, тако ме беше од њега срамота.... Како је другима било, не знам, али судећи по многим бледим образима, и укоченим цртама на лицу, није ни другоме било весело. У осталом није ни чудо. Сви бесмо први пут у ватри, јер оно 1862 у сокацима београдским беше играчка.... По гдекоји покушаваше да рекне коју шаљиву, али то беше тако отужна шала као Луизина лимунада у 5-ом акту „Сплетке и Љубави."

Међу тим је и наша артиљерија почела да дејствује, и она нам брзо подиже морал, јер она је тукла боље од турске. За то нам беше доказ што се могло јасно видети како наше гранате падају право у турске батерије, и како ове услед тога морају да мењају свој положај.

— Аха, Туро! Ти мислиш да је доста набавити круповских топова, а не знаш да ти они не вреде ништа, ако немаш прајски тачну послугу. —

Не знам ко то рече, и ја сам му у оном тренутку веровао. Доцније при крају рата био сам другога мишљења.

Наше трупе непрестано дебуширају и пролазе поред и испод нас у десно. Међу тим и на Мрамору опажа се силно кретање. Стручњаци рекоше да их може бити на 5-6 батаљона и 2-3 батерије.

— У добри час, помислих ја у себи — биће наших по три на једнога, и без Бучевићеве војске! —

Мостићева батерија летила је с места на место, као да има крила. Није дао, што но кажу, турској артиљерији ока отворити.

Једна наша батерија пролажаше у трку. Потегне једна турска граната па удари у сред те наше батерије (чини ми се да је била лака, бригадна, ако се не варам Цветићева). Свак је живи помислио, да ће тај топ и његова цела запрега и послуга отићи на паран-парче. Кад

се разиђе облак од прашине, коју граната беше дигла заривши се у земљу, коњи и људи који не само беху пали него се и преврнули од силе, поскакаше на своје ноге, коњи се стресоше као пас кад преплива какву воду, послуга појаха и седе на сандуке, и одоше даље као да ништа није ни било.

И ако још не беше ни једног рањеника, шеф штаба ми заповеди да у селу Сечаници организујем главно дивизијско завојиште.

И тако ми не беше суђено да у првој битци видим како ће се развити пешачка борба. У осталом када бих рекао да сам се у тај мах љутио на потпуковника Анђелковића, што ми је дао ту заповест, не бих био искрен.

Ја сиђем у село, напишем заповест капетану Др. Остојићу да с целим персоналом и материјалом дође у село, пошљем ту заповест по коњанику, па онда обиђем по селу све веће куће, док не нађох једну близу потока са великом авлијом и доста крова, која је била близу резерве и пешачке муниције, а тако исто са свим близу пута, и која ми се због тога учинила најудеснија за завојиште. У кући нађох једну бабу у дроњцима и једну девојку, доста добро обучену.

— Помози вам бог! — рекох ја жескињу, ушавши у авлију.

Оне се шћућуриле код мутвачких врата, па прогунђаше нешто као одпоздрав, али беху тако преплашене као да им је арамија дошао у кућу.

— Немојте да се плашите, рекох им ја. Ми нисмо дошли да вам какву штету учинимо, већ да вас ослободимо, да од сада живите сербез, као што ми у Србији живимо! —

Оне ћуте па само разрогачиле очи на ме. Посумњах да ли знаду српски, и ако је то било тешко посумњати у првом селу близу наше границе. Запитам где је сеоски кмет или биров.

— Бога ми, не знамо! — рече девојка.

— Иди их потражи, секо, тако жива била. Овде ће да доносе рањенике, твоју браћу, која ће за вас допасти рана, па треба да им спремимо мало помоћи! —

— Па што си баш нашу кућу узео за то? — рече ми девојка набусито — Ето тамо је конак Донин (како ли му рече име), тамо је побоље. Иди си тамо! —

— Не разумеш ти то, девојко, већ иди да ми тражиш кмета, или бирова, или ма кога сељака па га доведи. Реци да га зове хећимбаша ове српске војске што је јутрос овуда прошла, и реци му да се ништа не боји! —

После дугог упорног устезања најзад оде.

— А ти стрина, деде молим те наложи повелику ватру и спреми судове за кување, сад ће доћи мој ашчија, па да може одмах почети да скува мало чорбе за рањенике! —

Баба све се бије песницама у груди.

— Ама не си имам ништо! Што ћу ти спремим? Еј тешко си га мени! —

— Не бој се, стрина, ако не ћеш да поклониш рањеницима мало масти и брашна, и које пиле, ја ћу да ти платим што рекнеш, само учини севап! —

Једва сам наговорио бабу да наложи ватру и да среми што год.

У то се девојка врати с једним постаријим сељаком који се ослоњаше на штап.

— Је си ли ти старешина у овоме селу, старче? — упитах га ја

— Ми сме! — одговори он одричући главом.

— У овој авлији ће да се превијају рањеници и да се товаре на кола. Молим те да зађеш по селу, да узмеш неколико људи у помоћ, да ми донесете неколико асура и ћебета да простремо за рањенике, тако исто и који јастук, ако има....

— Ће најдеме, ба! — упаде сељак у реч вртећи главом.

— Осем тога да ми донесете чабар чисте воде, коју тестију вина и које бардаче ракије.

— И тоа ће најдеме! —

— Па онда гледај да ми донесеш колико можеш више шамија, марама, чистих крпа, кошуља и гаћа! —

— Елбет ће буде и то, ама женскадија сме испратили све! — и он отрча да уради што сам му наредио.

За по сахата већи део мојих требовања беше ефектуиран. У то срећом стиже и Др. Остојић с целим нашим персоналом и прибором, осем великих рањеничких кола, за која ми рапортира да их није могао извући из гудуре, јер он је право с друма ударио уз поток. С њиме беше дошао, не знам по чему и г. Др. *Леви*. Ја му приметих да је његово место на бригадном завојишту смедеревске бригаде, и послах га на бојиште. Тако исто исто покупих све болничаре пољских болница, те их са резервним носилама послах на бојиште да помажу бригадним санитетским одељењима. У тај мах већ се у велико чула поред грмљаве топове и огромна пушчана ватра.

Ми одмах распаковасмо све инструменте, склописмо пољске операционске астале, истакосмо на врх куће једну мотку с белом крпом као знак, јер санитетске беле заставе са црвеним крстом не беху нам још из Београда стигле, као и многе друге далеко нужније ствари, нарочито што се тиче спреме и намештаја пољских болница; разапесмо велики завојиштни шатор, спремисмо све што је нужно за грађење гипсних и осталих завоја, наредисмо нашег ашчију да у једном великом казану кува јело за рањенике и цео персонал завојишта, и од прилике у 7½ сахата из јутра бесмо готови да примимо рањенике.

Што се поделе рада тиче, ја сам цео персонал био поделио у четири групе. У прву, за прегледање рањени-

ка и *прављење дијагноза* капетане докторе: П. Остојића и Хаџи-Лазића; у другу, за извршивање нужних *хируршких операција*, одредио сам себе, и узех у помоћ Др. Лазу Стефановића; у трећу, *за грађење обичних и гипсних завоја* одредих лекарске помоћнике: Видаковића и Андру Петровића; у четврту групу *за поткрепљивање малаксалих* и давање понуда, одредих апотекаре и неколико свештеника, који на једанпут искрснуше на завојишту, и који су за цело време рада на завојишту остали код нас.

Не прође дуго, и почеше долазити први рањеници, и то са врло лаким повредама на меканим деловима. Поред рањеника, који махом само долажаху са привременим завојем из бригадног завојишта, или без икаквих завоја из прве бојнице, донашаху нам болничари многе онесвеснуте и обамрле војнике без икакве ране и повреде, праве ексквизитне случајеве инглескога „шока," дакле жртве силног потреса у живчаноме систему. Доцније почеше доносити и тешке рањенике са сломљеним костима и т. д.

Баш у тај мах, кад смо имали посла око једне фрактуре бутне кости, падоше две турске гранате на 20 корачаји од завојишта, и при свем том што се несу распрсле, на завојишту завлада таки страх да сам имао муке док сам га сталожио. Морам признати да сам и сам у оном тренутку кад је прва граната пала, стао иза коша (!!!), који ми је близу био, као да ће ме кош да заштити од гранате, али рефлекторна кретања баш се тиме одликују што у њима *мисао* нема каде да посредује. Одмах, чим човек почне да мисли, он се враћа на своју дужност.

Приметио сам с чуђењем, да у пркос ужасне артиљеријске борбе, која је пуних 8 сахата проламала ваздух, с једном јединим паузом од три четврти сахата, у којој се само плотуни и поједине пушке чујаху, да у пркос

толике топовске ватре не добисмо *ни једног рањеника од топовског зрна*, већ све од пушчаних устрела.

Сви пројектили непријатељски, које сам извадио из рана наших рањеника, беху велика, по зади шупља пушчана зрна, са малим дрвеним цилиндром у шупљини.

При свем том што сам знао да сваку рану прстију ваља конзервативно лечити, јер се тим лечењем постигну често невероватни резултати, опет су повреде појединих фаланага биле тако деструктивне, да сам гдекоји фаланкс морао енуклеистати само да би начинио простију рану.

При првом гипсном завоју, који је ваљало због једне сломљене кости начити, брзо сам се уверио да трећа група не зна свој посао, те сам тако морао сам узети на се веће завоје, што сам у толико пре могао, јер за време целога рада на завојишту не беше ни један случај за ампутацију, ни један за подвезивање већих артериозних стабала, или за трахетомију.

Појамно је да смо сваког болничара, сваког рањеника, свакога који нам је долазио с бојишта питали

— Како је тамо? —

Одговори беху тако противуположени да човек није знао коме да верује. Једни веле: „Све иде тако добро да не може боље бити," други казују: „Издадоше проклети шубараши влашки, ништа се учинити не може," трећи веле: „Наши су обишли турско лево крило, и дошли су под сами турски шанац на Мрамору."

На један пут загрмеше топови с нашег десног крила тако силно како никада пре тога тренутка.

Мени чисто паде камен с груди, јер помислих

— Хвала богу, Бучевић је стигао са својом комбинованом дивизијом! Сад је све добивено! —

И доиста не прође много а по завојишту пуче глас:

— Наши су узели Мрамор! —

— Ура! Ура! Ура! — јекну по Сечаници као на какву команду и ми скидосмо капе да поздравимо тај глас.

Сад опет прионусмо за посао чисто с удвострученом снагом. Сваки је био заборавио на свој умор.

Све рањенике, којима је указана нужна помоћ на завојишту, и који су за транспорт спремљени били, слао сам на коморџијским кочијашким или рабаџијским колима у постројену другу пол ску болницу код тешичке цркве, па при свем том што сам коморџијским старешинама, који су спроводили те транспорте, строго заповедио да се одмах чим предаду рањенике, са колима што брже врате по друге, и при свем том, што сам чак у Прћиловицу поручио да побацају пртљаг с коморџијских кола, па да ми пошљу кола за рањенике, око подне остадох са свим без превоза за рањенике.

Сада ми стиже и први рањени официр из те битке, који је дошао на завојиште, а то је био г. мајор *Светозар Хаџић*. (доцније сам чуо да је у тој битци рањен г. потпоручик *Јован Стојановић*, ал' он није долазио на завојиште), командант ћупријске бригаде I-ве класе. Он беше добио два непријатељска зрна. Једно му је прострелило мекане делове преко десне скапуле, а није окрзнуло кост, а друго му је пројурило уза саму леву слабину, кроз блузу и кошуљу контундишући само кожу. Кад је дојахао на завојиште и ја га уведох под шатор, нађох да му је рана превијена есмарховом марамом и карболисаном ватом, али како је завој био крвав тако да је и кошуља сва била крвава, то сам скинуо завој, зауставио крв, на ново превио и обукао рањеника. Док сам ја то радио, дотле ми је г. Хаџић говорио.

— Е мој куме, ни сам се надао да ћеш ми тако брзо ране превијати!.. —

— Ништа то куме. Твоја рана није тешка. Хвала богу, те ово друго зрно није мало даље унутра ударило, јер онда.... ми не би дошао на коњу. Него, славе ти, кажи ми право, како стоји борба? —

Мајор Хаџић се осврте по шатору да види да нема непозваних, па ми онда рече:

— За нас ништа не ваља. Не ће сељак да се бије, па му ти навуци какву хоћеш униформу. Па онда официра нема. Ето у мојој бригади чим сам ја рањен, морао је да прими команду над читавом бригадом потпоручик, који је тако рећи јуче изашао из академије. Сиромах Божидар, он је прекрасан официр у сваком обзиру, али је млад, куд може он с толиким батаљонима управљати. Па управљати зар би и мотао, али овде бригадир нема каде да командује, већ треба са сабљом у руци да враћа бегунце и да тера оне који се сакривају на све стране! Он треба да буде и бригадни и батаљони командант и четни командир и водни официр и све!

— А како је с Бучевићем? —

— Какав Бучевић? Нема ни трага ни гласа ни од његове комбиноване дивизије ни од колоне Павла Ђорђевића. Ми се сами бијемо, а Турцима непрестано стиже помоћ из Ниша! —

— Дакле ти не верујеш да можемо узети Мрамор? —

— Море на то није више данас ни мислити, већ само да нам се повлачење не претвори у бегство! —

У то је његов завој био готов; ја сам хтео да га наместим на последња кола која сам још имао, али он хтеде на коњу да оде у Алексинац; међу тим тек што је пошао, виде да не може да се држи на коњу и прими понуду. При праштању и њега сам замолио да у Прћиловици нареди команданту коморе, да ми пошље кола.

Тек што зађоше кола с мајором Хаџићем за брдо, и тек што сам опет почео да радим на завојишту, стадоше преко брда трчати војници у село, а на све стране пуче глас

„Наши беже!" —

У истом тренутку стиже на завојиште на један пут 25 рањеника. Као на какву команду јурну већина мог персонала на вратнице, да бежи. Ја скочим пред вратнице, извадим револвер и викнем:

— Ко у овом тренутку напусти своје место, убиђу га! —

Они се гунђајући вратише, али чим се ја замајах око првог тежег рањеника, а они побегоше куд који. Остадох сам с лекарским помоћником г. Андријом Петровићем, и са оно неколико прикомандованих болничара из *стајаће* војске, који се нису макли са свога места.

У тај мах повикаше са свију страна

— Наши топови беже! — То је дејствовало као гром.

Ја скочим на коња и у галопу истрчим на онај вис, са кога сам јутрос видео почетак борбе, и видех доиста да наша војска одступа.... Видех г. поручика Јеврема Симића где се мучи да заустави и на ново формира један батаљон, видех један ескадрон коњице из дунавског пука, како се враћа у трку са заставом на челу.

То беше очајан тренутак.

„Упуство за службу војнога санитета српске народне и стајаће војске у време рата" на страни 7, § 16. алинеји 2. изрично заповеда да се командири санитета са својим персоналом и материјалом повуку пре наше војске, ако је ова сузбијена. — Али како ћу да оставим толике рањенике? Кола немам, а цела је комора остављена чак у Прћиловици, јер би иначе тај валенштајнски трен сметао кретањима војске. У томе тренутку бих дао све што имам само за неколико кола. Срећом, тек што сам опет сишао на завојиште, ударише од некуда неколико кола штабне коморе друмом поред завојишта. Ја их зауставим силом, скинем пртљаг, натоварих што сам могао више тешких случајева, па их отправих.

За тим викнем колико сам игда могао:

— Који год од рањеника може да се држи на ногама нека одмах иде право у болницу код тешичке цркве! —

Те су речи имале чаролијску моћ. Гомиле оних малаксалих и онесвеснутих, гомиле оних војника који ми

долажаху на завојиште без икакве повреде говорећи да их је „убила земља од гранате" — поскакаше на ноге као да ништа није ни било и одоше пут Суповца. Међу њима ме особито ражљути један млад „интелигентан" трговац из Смедеревске нахије, који је у своје време најфулминантније политичке изјаве подписивао у крагујевачким „комунистичким" листовима, кога знам још у мирно доба, како се свима могућим начинима извлачио из сваког вежбања и логоровања народне војске, с тога, што ми га донеше на завојиште три човека, као полумртва, а сада скочи као јелен па отрча....

Отступање ћупријске бригаде постајаше прави хаос.

Г. Андреја Петровић непрестано ми говори:

— Хајдемо, г. мајор, зар хоћете овде Турке да чекамо? —

И доиста сви који су бегали поред завојишта дерали су се:

— Беште, ето Турака! —

И дојиста било је врло близу памети да ће Турци послати бар неколико ескадрона за том преплашеном гомилом, јер то не беше више ни налик на војску. Ко је знао онда да су Турци тога дана у Нишу и у свима околним логорима и утврђењима имали свега 13 батаљона, 5 ескадрона и 6 батерија, да они дакле не могу ни мислити на потеру за разбијеним нападачем[1].

Али ја сам имао још три тешка рањеника, па несам хтео да их остављам, за то одговорим:

[1] Види *Karl Mayers*, Der serbisch-turkische Krieg, Wien 1877. Како је тај ратни кореспонденат »Н. сл. Пресе« био за време целога рата у турској моравској војсци, то је вероватно да су му и остали податци о бројном стању турске војске поуздани. По њему је 20-ог Јуна било у *Прокупљу* (дакле куда је нападао Бучевић са својом дивизијом) три батаљона, 1. ескадрон и 1. батерија. — У *Курщумлији* један каваљеријски пук и 1. батерија. У *Ак-Паланци* и у *Пироту* (куда је био пошао Черњајев са својом војском) по три батаљона и по једна батерија. Све остале трупе намењене за те гарнизоне беху на маршу и не могаху стићи пре три недеље.

— Идите ви г. Андрија. Узмите мог другог коња, па идите у Тешицу. Ја морам гледати да ексцедирам још ову тројицу! —

Г. Петровић узјаха мога вранца па оде, а ја пошљем мога сеиза кавалериста Петра да тражи команданта или шефа штаба, и да упита имали каква заповест за ме. У том угледам у даљини гомилицу коњаника од које ми се учини да је дивизијски штаб, и учини ми се да ће право у Суповац не свраћајући у Сечаницу. С тога наредим да оно неколико болничара из стајаће војске покупи све наше приборе, да их сместн под шатор, код она три рањеника, па да на првим колима која наиђу или се врате из Тешице, натоваре и рањенике и прибор, а ако се ја не вратим, а на брду се покажу доиста Турци, да оставе цео прибор а она три рањеника да понесу на носилима право уза страну најкраћим путем у село.

За тим седнем на коња и појурим за оном гомилицом коњаника коју поменух.

Уз пут стигнем штаб смедеревске бригаде. Бригадир плаче. Ја му приђем.

— Молим г. мајор, можете ли ме известити где се налази главна команда?

Мајор Бркић брише сузе и одговара јецајући:

— Нисмо ни имали данас главне команде, бог је убио. Ја сам за цело и пре овога ратовао, и читао сам доста о рату, ал' ово чудо још нисам видео, да се одступа пре него што се јуриш покушао. Ја сам питао моју бригаду и она је сва пристала да јуриша, и ја пођем напред, а на један пут ми труба свира „Стој!“ Ej мој господине!....

Ја ћутећки салутирам, ободем коња за оном гомилицом коњаника, трудећи се да је не изгубим из вида, ал узалуд. Читава поплава људска ми је сакри. Ту се

већ није могло ни поред пута касати. Пустим коња ходом до вратница од суповачког атара.

Ту се све загушило....

Угледам шефа штаба где зауставља трупе, и напреже се да их из нова формира.

— Г. потпуковниче, ја сам до сада на завојишту чекао заповест! —

— Није вам се могла послати, а и да сам вам имао кога послати, ко зна да л' би до вас дошао. Ја сумњам да је и половина датих заповести стигла дотичним командантима за време борбе, толико су непоуздани наши каваљеристи. Ето, видите каква се несрећа догодила. Наређено је одступање! —

— Молим покорно, хоћу ли се вратити у Сечаницу, или да останем овде или да идем у пољску болницу у Тешицу?

— Радите како мислите да је боље по службу! — и он отрча да зауставља нове масе, које не могући продрети на вратнице, појурише уза страну.

Ја остадох размишљајући шта да радим? На завојишту осташе она три рањеника, али болничари из стајаће војске поуздани су људи. Они их не ће оставити. Међу тим у Тешици биће преко сто рањеника без икакве лекарске помоћи, јер ја сам, као што је већ напред казано, због оскудице у лекарима повео са собом и персонал те болнице, надајући се да га после битке вратим у болницу. Где је сада тај персонал, ко ће то знати?...

Решим се да идем у болницу.

IV. После прве битке

Од Суповца пођем ногу пред ногу, све покрај пута, обилазећи ужасне гужве од пешака, коњаника, тобџија. болничара, кола, топова, коња и волова.

Опет стигнем мајора Бркића и поред њега пођем даље.

Били смо близу Грејача, чини ми се, кад ал „народ" се опет зајазио.

Погледам, ал капетан Драгољуб Марковић извукао батерију уза страну, па с голом сабљом у руци зауставља бегунце и псује. Кад угледа мајора Бркића, а он цикну.

— Натраг г. мајоре, куда сте пошли? —

Г. Бркић прогунђа нешто како он иде да *враћа своје људе* и т. д.

Драгољуб није хтео ни мене да пропусти, док му не рекох да у тешичкој болници нема лекара а биће пуно рањеника, те тако он викну:

— Само лекари и болничари пролазе! —

Мени се допала та енергија капетана Драгољуба, и врло сам се зачудио кад ми један виши официр доцније кад сам му због горње сцене фалио Драгољуба, рече:

— Све је то лепо и красно, али боље би било да је Драгољуб полазећи у битку са својом батеријом дванајестофунташа понео све три сорте циндера, па да није пуцао с циндерима од 10 секунада онде, где је требало пуцати с циндерима од 45 секунада! —

Relata reffero. Је ли тако било не знам.

Када сам стигао у Тешицу био сам тако уморан, тако малаксао од глади и жеђи, да сам тек после једног сахата, око 4 сахата по подне могао отићи до тешичке цркве.

Ту затекнем болницу у приличном хаосу. Али већи део лекарског и болничарског персонала беше се вратио и живо се радило да се рањеници сместе на постеље. Један кош нађох већ намештен с гвозденим креветима и постељама и на њима смештене рањенике. У двору велика гомила сламе с којом болничари пуне сламњаче. Други скидају с кола кревете и уносе у празну механску зграду.

Пошто сам се уверио да ће се све до мрака уредити, и да међу рањеницима нема ни једног случаја где би

требало одмах оперирати, наредим да се евакуише колико може рањеника још вечерас у I-ву пољску болницу у Алексинцу, а остали да остану ту до даље наредбе, па оставивши командиру пољске болнице капетану Др. Остојићу нужна упутства о ономе што се има неодложно урадити, вратим се у моју „канцеларију“ спрам тешичке механе.

Таман почех да једем једно парче погаче и сува меса, које ми даде писар нашег штаба, наредник Павле, кад на пољу настаде ужасна дрека.

Беже гомиле жена, деце, стараца са својим грозно натовареним покућанством под којим се улежу слаба кола, и ако цео товар често не вреди више од дуката, јер таква кола беху обично читав брег од набацаних продртих губера, јастука напуњених сламом, наћава, олупаних тенџера и казана, троножака, па чак и лонаца, а поврх свега набацана ситна деца која не могу да иду ногом. Поред тога сваки тера пред собом своју стоку и живину, овај говеда, онај јагањце, овце и козе, ова баба своје ћурке и кокоши, онај дечак читав чопор свиња. Старци проклињу, жене кукају на глас, деца вриште, усплахирена стока блеји, коњи ржу, и сви ти различни гласови стопили се у један хаос, који се не може описати, али који је раздирао срце свакоме ко га је чуо и видео. Цело то насељење онога краја није хтело до данас ни да чује за збегове, а сад кад је угледало своју разбијену војску, бежи на врат на нос, тако да једна кола хоће да пређу преко других.... У тај мах искочи пред механу од некуда читав један ескадрон коњице, па како се захуктао, хоће да гази онако преко стараца, жена и деце, преко стоке и живине. Овде ме издаде стрпљење, јурнем на поље, и гурајући се кроз гомилу да дођем до ескадрона, чујем како судски комесар наше дивизије г. Јован П. Стефановић и командант стана капетан Кара-Марковић вичу на све грло:

— Не те, браћо, ако бога знате. Што бежите, што срамотите и себе и земљу? Немате ни овамо куда! —

Кад се прогурах до ескадрона, па видех да му је барјак на челу, у мени прекипе жуч, па се продерем

— Куда си нагао, заставниче? Зар ти први бегаш? Од кога и од чега бегаш? Од Турака, је ли? Па да су нас они могли гонити, зар би они чекали толико сахата после битке, зар нас њихова коњица не би терала одмах, и какви сте ви, зар већ неби под Алексинцем била?

На то заставник поче:

— Па оно знаш..., ја није.... већ сви бегају.... Кажу турски топови.... —

— Какви топови, од целе њихове грмљавине и целе кише њихових граната, које се не распрскају, није рањен ни један наш војник! —

Одушевљење за бегање као да беше мало попустило. Коњици се стадоше згледати и гунђати нешто. Ја похитам да кујем гвожђе док је вруће.

— Вратите се, моја лепа браћо; кад ви на коњима бежите шта остаје за пешадију? Ако се ви вратите, вратиће се читави батаљони који сад беже: вратите се на своје место, драга браћо! —

И доиста ескадрон се окрену и пође са својом заставом низ брдашце, које је мало даље од механе.

Сада се она гужва претоварених сељачких кола могаше полако кренути даље пут Алексинца.

Онај ескадрон једва се био спустио до моста који је испод брдашца, преко речице Турије, кад ал отуд од Грејача стаде се ваљати још бурнији талас тог узбурканога мора људског, и овде би се могла с правом употребити она отрцана фраза да се од вике „небо проламало.“ Из те вике могаху се разазнати само ове речи:

— Беште, ето Турака! —

Ја сам само толико времена имао да скочим преко блатаве барице, која је била пред вратницама у авлији

куће у којој бејах одсео. Да то несам тако брзо учинио, или би ми оборени бајонети ископали очи, или би ме каква захуктана кола прегазила.

Сад сам стајао док је тај недогледно дугачак ђелеп јурио поред мене, и размишљао сам — о српској мисији на истоку....

Кад је навала бегунаца у толико попустила да се могло прећи преко сокака, одем у пусту механу, у ону собу где је био тешички пољски телеграф. И ту затечем хаос. Скидају намештене апарате, котурови жице и хартије, телеграфске мотке, сандуци, пртљаг телеграфиста све то дар-мар. Руковалац телеграфа, нема кад да се разговара, једва га задржах да га упитам.

— Је ли јављено Књазу каква је овамо несрећа? —

— Уграбио сам те сам јавио! — одговори он с прага, скочи на кола и оде да отвори нову штацију — у Житковцу....

Одем у шталу да тражим мога сеиза. Нема га. Како се већ био почео хватати сумрачак, у штали се не види. Нађем у авлији једног тобџију из стајаће војске, те ми он даде једну жигицу, кад оно ал штала пуста Једини мој дорат стоји везан за празна јасла. Вранца ми нема, бисага са хируршким инструментима нема, мог шињела нема, сеизовог коња нема.... Дакле и мој сеиз стругнуо. Узмем те одседлам мога дората како сам могао, преведем га преко сокака те га вежем за гвоздену решетку на прозору моје „канцеларије," баш између две празне каце које су стајале под прозором, и које је мој дорат после непрестано лупао копитима. Уђем у собу, ал мога сандука и дењка нема, мог писара Симића нема, мога коморџије Микића нема. Он је стрпао на кола што му се свидело од мојих ствари па је одјурио пут Алексинца, као да га тамо чекају до гласа о каквом новом државном питању.

У том несретном стању пружим се на голе даске некаквога бившег миндерлука, vulgo клупе, па стадох слушати ону тутњаву, грмљаву и дреку, која се поред мога прозора непрекидно ваљала као бујица низа стрме стене.

Размишљао сам шта да радим. Најзад се решим да чекам ту где сам док не наиђу наше батерије, па онда да узјашем и да идем о њима. Али опет моје је место у дивизијском штабу, само тамо могу поуздано сазнати куда ћу с тешичком болницом и оно материјала што ми је претекло. А где је сада дивизијски штаб?

У тај мах уђе наредник Павле у собу и рече ми што ми је најмилије било у томе тренутку.

— Дошао је г. пуковник! —

Мени чисто свану.

Претрчим преко друма, којим су и сада куљали пешаци, али много мирније, а нађем готово цео дивизијски штаб у оној собици где је мало пре био телеграф.

Боже мој, како се изменио пуковник Милутин! Како га поразило то што је данас преживео. Седи погрбљен, руке му пале низ тело, глава му клонула на прса, очи му гледају укочено у једну тачку, лице му бледо као да је сву крв изгубио, глас му остао без тона, једва се чује што говори.

Ја му рапортирах колико рањеника имам код тешичке цркве, колико их је од прилике отишло у Алексинац, и упитах за даље упуство.

Командант као да не чује што му ја говорим. Он је само безгласно шаптао својим сувим, испуцаним и окорелим усницама.

— Издадоше проклети Власи, Бог их убио. Битка је стајала врло добро, алексиначка бригада, I-ве класе борила се не може боље бити, особито батаљон честитога старца Трифунца.... Још само по сахата напрезања, и Мрамор би био наш, али издадоше оне две несрећне бри-

гаде.... Три пут сам морао да шаљем заповест алексиначкој бригади да оступа, кад сам видео да се не можемо одржати, и они једва одступише.... Бојао сам се да их не осеку.... А Бучевића нигде нема.... Ми смо били сами против целе турске силе, која је поврвела с Горице и Ниша на мене.... Наша извешћа о броју турских трупа била су лажна. Ја сам ласно могао избројати четири турске батерије, а пешадије и коњице било је сигурно преко 5000, и то стајаће војске.... а наша војска није војска, већ непослушна, неискусна, плашљива маса! —

После неког времена командант нареди да се јаше. Појахасмо и пођосмо за њим. Он се упути за војском пут Алексинца.

Штрапаци које смо издржали од јуче у подне па до ове ноћи, одморивши се за то време свега сахат и по, беху нас тако савладали да смо смо се једва на коњима држали.

— Пре нисам веровао — рече потпуковник Анђелковић — да се на коњу може заспати. Сад верујем! —

— На коњу није чудо, — прихвати поручик Магдаленић — ал отоич ја и Јован Павловић сиђосмо с коња да мало идемо пешке, па он иде и спава, сања и говори у сну. Тек кад сам га продрмао дође себи!

Кад стигосмо до наспрам тешичке цркве, видимо да се војска зајазила на друму, и једнога човека који са сабљом у руци виче, псује и зауставља „народ.“

Ми пођосмо неколико корачаји даље.

Беше ми здраво познат глас онога човека што виче, па и сам његов начин псовања, али се не могах сетити ко је, јер онда тешко да би се од умора могао сетити и како је мени име.

Али он тек што виде да ми хоћемо да прођемо, раздера се на нас:

— Хеј ви кметови на коњима, куда ћете? Стојте! Ни један да се није макао напред! —

— Који си ти? Што се дереш? Ходи вамо! —

Он приђе и кад нас познаде, рече:

— Опростите, г. пуковниче! Послат сам од Његове Светлости да вам јавим, да се нико не пушта на мостобран. Молим вас, г. пуковниче, вратите се! —

То беше капетан Цветко Павловић. Доцније сам сазнао да су, по заповести шефа штаба у врховној команди, г. потпуковника Љубе Ивановића, на мостобрану били спремни да нас дочекају картечом; срећом кола су се пред мостобраном тако била нагомилала да ни једна чета наша није видела мостобран.

Г. Пуковник рече:

— Ја сам хтео да у мостобрану покупим и формирам моје труне. Али кад је така заповест да се вратимо! —

Капетан Цветко пође пред нама пешке, враћајући пешаке десно и лево од друма.

Уз пут опет стадосмо пролазити поред изврнутих и поломљених кола, преврнутих понтона наше мостове екипаже (не беше јој суђено да се употреби на Нишави!...) који се црњаху као каква чудовишта из помрчине, и од којих су наши коњи сваки час зазирали и скакали у страну.... Јадни наши коњи! 23 сахата нит су јели ни пили! По где-где украј пута и на самом друму беле се по две тачке. Кад приђемо, то су по два сандука пешачке муниције. Коморџије су просто пресецали конопце, пуштали сандуке да падну на друм, па узјахивали на коње да брже могу бегати. По где-где стоје здрава и читава кола, натоварена пртљагом, на сред пута, без икакве запреге или чувара. Газда је просто испрегао волове или коње, а кола и пртљаг напустио, и то спрам Тешице, читава три сахата далеко од турских предстража!

На један пут угледамо једног коњаника где се трком упутио нама на сусрет, па онако из трке пита нас:

— Знате ли ми који казати где могу наћи пуковника Милутина? —

— Овде је! — рече му Анђелковић — ко те шаље? —

Коњаник заустави свога захуктанога коња па стаде тражити у својој шајкаши:

— Ја сам од поште што је распоређена дуж Турије. Имам једно писмо из Вукање! —

— Ах, од Бучевића, дај овамо! —

Не може се описати с каквим смо нестрпљењем чекали да видимо како је било на оном крају, и за што нам комбинована дивизија није притекла у помоћ. Јест, ал како да се чита у оној помрчини као тесто? Ја сам имао фењер који је уједно чаша за пиво, али то беше с инструментима у бисагама на вранцу, а он бог зна где је био сад. Најзад нађе потпоручик И. Ћирић неколико жигица у џепу, притера свога коња близу шефовог, па је палио једну жигицу за другом, и потпук. Анђелковић читао је парче по парче, а у паузама се палила друга машина.

У колико се сећам овако на памет, ово је била садржина Бучевићевог извештаја:

Он је у 4 сахата тачно према диспозицији кренуо се с Вукање са својом дивизијом, али је имао да маршира 6 (или 8, не сећам се тачно) сахата док је наишао на непријатеља, с којим се тукао цело после подне, и при свем том што су му трупе биле уморне од толикога марша, узео је непријатељу три виса, али због *плашљивости својих трупа* (нарочито јагодинске бригаде), морао се повући опет на Вукању.

— Дакле и он! — помислио је сваки међу нама уздахнувши. Лепо смо почели.

Таман се то свршило, стиже нас штафета из Алексинца.

(наставиће се).

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

НА ВРШИДБИ

Ветрићу немирни,
Хајде мало пирни
Разви лаган лет;
Моје драго мило
Већ се уморило,
Ко без росе цвет.

Коњици се крећу
На около лећу
По вршишту том.
Сунце јарко греје
Она крај њих веје
Белом ручицом.

Прашина се дигла
Око ње је пригла
Нећe даљи лет;
И косу и лице
Крије немилице
Сакрива ми свет.

Хајд сунашце јарко
Помакни се малко
Пусти тамну ноћ.
Ој, тада ће она,
Уморена, дома
Покрај мене поћ! —

И весели, ради,
Сневаћемо млади,
Тај прелепи сан:
Како ће је мати
Мени младом дати
Још кроз који дан.

Ветрићу немирни
Хајде мало пирни
Разви лаган лет;
Моје драго мило
Већ се уморило
Ко без росе цвет!

Драгутин Илић.

ТОПОВИ ГИГАНТИ

I. Пре проналаска барута

У старо време, пре проналаска барута, све војске за војну у пољу састојале су се само из пешадије и коњице.[1] Нарочито ова последња била је јако заступљена с' тога 1) што јој је покрст био

[1] Било је још борних кола и слонова, али ови нису били код свију народа с тога се овде и не помињу.

бржи и лакши и 2) што јој је удар силнији него ли код пехоте. Цела борба у то време састојала се у удару, који противници један на другог произведу. Који од противника не издржи удар, него се из својих густих колона растроји или побегне, тај је био побеђен, који пак на месту остане, тај је победилац. Оружје било је тако звано блиско и дејствовало је тек кад противници дођу један до другог — прса у прса —, састојало се из мачева, сабаља, копаља разне сорте, буђа, сикира и буздована. Од метног оружја или таквог које дозвољава борбу из далека, било је праћака и стрела. Дејство ових двеју последњих било је сасвим незнатно, јер им је употреба била несигурна. Коњица била је наоружана блиским а пешадија најпре такође блиским а затим метним оружјем. Због несигурности при употреби метног оружја, пешадија је губила своју важност све више и више тако да је у средњем веку пред изналазак барута скоро била сведена на нулу, а коњица остала као једина за борбу у пољу.

Сасвим је то друкчије било у градској војни. Овде је коњица сасвим неспособна а пешадији остаје главна улога. Но као год што коњаник исто тако и пешак нису могли својим оружјем да поруше градске зидове, јер им је оружје било сувише слабо да обара зидове и насипе. Пешак је у овоме случају надмоћнији над коњаником у толико, што му је могуће ако не да дејствује својим оружјем, оно бар да употреби своју телесну способност — гипкост и окретност — и да се на зид и насип успужа и у град ускочи. Ово би било истина врло лако кад бранилац не би чувао свога града, кад би зидине биле остављене саме себи, но пошто је бранилац поседао цео градски венац и просипао на нападаче кишу стрела и камења, приступ граду сасвим је отежан а заузеће града готово немогуће. Да би се овој незгоди доскочило измишљене су разне справе које су из близа и издалека град рушиле и посаду убијале.

Прва блиска справа био је тако звани *ован*. То је један дугачки балван, коме је један крај био окован и висио је на конопцима у нарочитој од балвана направљеној кућици. Кућица се на колицима довуче до самих градских зидина, ован се људском снагом замаје и својим окованим делом удара у зид. Ово се продужава све дотле докте се бреша (отвор) у зиду не направи. Кроз овај отвор јуришала је пешадија. Справа ова добила је име овна отуда што јој је оков на балвану, који је у зид ударао, имао форму овновске главе.

Од метних справа противу градова употребљаване су балисте и катапулте.

Прве су биле од јаког дрвеног оквира са кашиком у средини. која се помоћу зупчастог точка затезала. Предмети за бацање постављани су у кашику. За бацање кашика се на зупчастом точку опусти заошија и избаци предмете који се у њој наоде. Овом справом бацани су тешки и запаљиви предмети до 1000 корака. Тежина бацаних предмета била је врло различна и достизала је до 330 килограма. Разуме се по себи да су према овако великој тежини предмета за бацање и саме справе биле сувише тешке, с тога се нису могле вући него су под самим градом прављене. Материјал употребљен за израду једне балисте био је кад кад тако огроман да 100 кола нису били у стању сав да натоваре, а било их је и таквих за које је потребно било и до 150 кола.

Катапулте као и балисте играле су улогу садашњих убацних топова. Катапулте разликовале су се од балиста што су место кашике имале један жљеб у који се предмет за бацање постављао и помоћу конопаца и чекрка заошијавао и бацао.

Ован, балиста и катапулта први су представници артиљерије, који због своје огромности и улоге коју су у опсадној војни имали, заслужују да се помену под топовима гигантима.

Остале старе справе овог рода већ су ситније и принадлеже више у пољску него у градску војну.

II. По проналаску барута

Кад је и где је барут пронађен не зна се, као сигурно је само то, да су се топови појавили у Европи у првој половини XIV века.

Техника у то доба стајала је на врло ниском ступњу, с тога ни барут ни топовске цеви нису дуго времена биле у стању да истисну дотадање ратне справе, старе преставнике артиљерије — овнове балисте и катапулте. —

У то доба на највишем ступњу стајала је израда кованог гвожђа и бронзе. Ливено гвожђе тек доцније почело се употребљавати као материјал за топове. У осталом и сама бронза није давала довољно отпора напору барутних гасова, јер сразмерица примесака бакра и калаја није била угодно изабрата. Може се са сигурношћу рећи, да је ковано гвожђе још најбоље одговарало захтевима топовског материјала.

Као год што топовски метал није био довољно јак и добро израђен да противстане јаком барутном пуњењу, тако исто и мате-

ријал за зрна није био од велике вредности. С тога што је ливење гвожђа ишло врло тешко, зрна у прво време нису прављена од овог метала, него су рађена од камена, олова и бакра. Нарочито камена зрна у прво доба играла су велику улогу, јер су била најлакша за израду. Сем лакоће израде, камена зрна имала су над осталима и ту превагу, што су била лакша и тиме одговарала боље слабом дејству барута, који је у то доба у форми брашна (а не зрнчаст) употребљаван; јер напон гасова у толико је већи у колико је зрно теже и пошто се гас на све стране подједнако шири, то би онда и много јаче притискао на стране цеви, а ово морало се избегавати јер као што рекосмо и саме цеви биле су од слабог материјала и рђаве израде.

Као што се из самога наслова овога чланка види, цељ нам неће бити да се упуштамо у појединости израде барута и цеви, него ћемо овде испитати само најзнатније преставнике артиљерије, топове монструме, који су се до сада појавили и то почев хронолошки од њиховог постанка, па до данас.

Да би се имало прегледности подели ћемо цео чланак на 4 дела и то:

1-о, Стари гиганти од кованог гвожђа.

2-о, Стари гиганти од бронзе.

3-е, Новији од ливеног гвожђа.

4-о, Најновији спредњи и остражњаци, глатки и жљебни од ливеног гвожђа и челика.

I, Стари гиганти од кованог гвожђа

Топови од кованог гвожђа, у старо време нису били израђени из једног кованог комада, јер према тадашњем развићу металургије ово је било сасвим немогуће, па и данас кад је металургија далеко корачила није се у стању, да се ковано гвожђе тако дотера те да противстане напонима барутних гасова.

Прве цеви од кованог гвожђа састајале су се из гвоздених дуга и обручева, који су као код бурадн састављени. Овај начин израде сем тога што је био врло скуп и потребовао много времена, давао је још и врл ослабе резултате, с тога је брзо напуштен и већ у почетку XV века замењен је бронзом.

Од монетрума од кованог гвожђа, који су се још до данас сачували има их 4. Један од ових израђен је у Холандији, други у Шотској, трећи у Аустрији и четврти у Инђији.

Холандски је топ тако звана *Бесна Маргарета*[1] (Tolle Grete von Gent, Marguérite l' Enragée, Margot la Folle, Dulle Griete). Она се састојала с поља из дугачког дела или праве цеви и из даљег дела или назадњака, изнутра пак састојала се из коморе одређене да прими барутно пуњење, котла који везује комору са душом, и душе или шупљине која прима и води зрно. Душа је састављена од 32 гвоздене дуге, које иду као код бурета равноодстојно са осом шупљине и држе се у овом положају помоћу 41 гвозденог обруча, који су међу собом спојени. Овај део цеви није с поља свуда једне дебљине, него према не једнакој јачини гвоздени обручева састоји се из 4 цилиндра разног пречника, а на устима има нарочиту наусницу.

Задњак је на доњи слабији део цеви ушрафљен и састоји се из 20 међу собом спојених обручева но без гвоздених дуга. Овде је дебљина обручева такође различна и задњик изгледа састављен од два цилиндра разнога пречника. Два од обручева снабдевени су са неколико четвороугални рупа у које се умећу крепљи (ћускије) ради ушрафљења и изшрафљења задњика у цев. Код ватреника (фаље) који је одма пред задњиком, гравиран је грб херцега бургундских. Обим задњика млого је мањи од обима праве цеви.

Комора и душа су цилиндрични, а котао представља један део кугле.

Цела је дужина топа . . . . 5·^{m}025
Највећи пречник с поља код уста . . . . . 1·^{m}0
Калибар (пречник шупљине) . . . . 64 см.
Комора може да прими око 62·5 кг. (1¼ цол-центе) барута.
Цев тежи . . . . 16400 кг.
Кугла камена тежи . . . . 340 кг.

Сем камене кугле бацао је овај топ и неки род картеча т. ј. буре, које је место картечни кугалца садржавало комаде од гвожђа, камена и стаклета.

Што се тиче године постанка ове цеви незна се ништа сигурно, али су изгледи да је кована 1382 год. кад је Филип ван Артевелде опсађивао град Уденард. Међу тим сигурно је да су га грађани гентски имали у рату противу херцега Филипа Бургундског 1411, и доцније при другој опсади града Уденарда 1452. Ове последње године генћани су морали да напусте опсаду и оставили су „бесну Маргарету" непријатељу, јер је нису могли да одвуку. Пошто је Уденард припадао херцезима бургундским то је вероватно да

[1] У прво време када су топови били још доста ретка ствар, добијали су нарочита имена, уместо тога што их ми данас кротимо по пречнику њине шупљине (калибра).

су они овом приликом гравирали на освојеном топу свој грб. Тек на један век доцније у борбама за ослобођење Холандије од шпанске владе, генћани под својим вођом Рокелфингсом освојише Уденард јуришом и повратише „Бесну Маргарету" и довезоше је на лађи Шелдом 8 Марта 1578 год. у Гент, где се и данас налази.

Аустријски топ налази се у бечком арсеналу. Одликује се од свију осталих монструма својим калибром. Калибар му је 110 см. (42 цола)[1] а цела дужина само $2^{m}5$ (95 ½). Његов је састав потпуно као „Бесне Маргарете", т. ј. састоји се из гвоздених дуга које иду равноодстојно са осом цеви; дуге се држе међу собом помоћу обручева. Унутрашњост је састављена из коморе, котла и цеви. С поља почев од краја цеви, задњик се све више и више сужава, и напослетку завршује се у један цилиндар. Задњик код овог топа стално је везан са цеви.

Тачно се не зна постанак овога топа, но држи се да је рађен у Штајеру на концу XIV века. Доцније су га Турци отели и тек је 1529 од Турака враћен и сада се налази у збирци у бечком арсеналу.

Шотски је топ *„Грдоба Маргарета"* (Mons Meg). Сасвим је подобан Бесној Маргарети, само што и задњик који комору образује, има равноодстојне дуге. Шупљина цеви разликује се од холандске Маргарете тиме што се к устима сужава. Ово сужавање по својој прилици једино је с тога да се спољни обручи лакше навуку.

Цела дужина износи му	$3^{m}97$
Највећи пречник	0·73
Калибар на устима	50 см.
„ до коморе	52·6 см.
Пречник коморе напред	24 см.
„ „ назад	27 см.
Тежина је цеви	5600 кг.
Тежина камене кугле	150 кг.

Топ овај постао је 1455 године и први пут дејствовао је противу замка Трив (Threave) под краљем Јаковом II. Он је за време саме опсаде и скован. Радио га је ковач М' Кин или М' Кју (M' Kin M' Kud) са својим синовима. Пошто је доиста помоћу његовом замак освојен, краљ да̂ као награду ливцу земље од Моленса (Mollence) према чему и ливац доцније добије име Моленц.[2]

[1] То је исти топ кога је Брокијер видео у Београду на његовом путу кроз турску 1432—1433. Види «Отаџбину» 1875 чланак Г. Чед. Мијатовића о Ђурђу Бранковићу.

[2] The Statistical Account of Scotland.

Краљ Јаков наредио је те је изливен још један топ на форму овог, али се овај при опсади замка Роксбурга 1460 распрсне и самог краља убије.

Први Монс Мег употребљаван је још, и то: 1489 у опсади Динбартона а 1558 пуцао је салутирне метке при удаји Марије Стуартове за дофена Француског, и 1682 у част херцега од Јорка. У овој последњој прилици распрсло се неколико обручева.

Четврти монструм овог рода наоди се у источној Индији. Пре више година енглески заступник Х. Торенс на двору Набоба Назима у Бенгалској извадио га је из реке Багирати (Bhagirathi) и наместио га је пред палату у Мурседабаду (Moorshedabad). Овај топ подобан је Бесној Маргарети и има раставни задњик.

Дужина је цеви са комором . . . . 5·m1

Калибар . . . . 47 см.

Односно постанка и остале судбине овога топа ништа се још позитивно не зна.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

К. Р. Костић.

УМЕТНИЧКА ПРИПОВЕТКА

У НАЈНОВИЈОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

(ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКЕ БЕЛЕТРИСТИКЕ)

I

Замукла је бојна врева. И после двогодишње осеке настала је плима на мору друштвеног живота у Србији. А на тој се плими шарене весели чамци игре, песме и весеља, забава, концерата, села, игранака „великих“ и малих, раскоша и сјаја. Све је похитало, да уграби плиму. Јер ће плима бити и проћи.

Док нам се овако ужи друштвени живот истиче овом страном својом, занимљиво је погледати једно поље ширег друштвеног рада... И литература се забавља — богаташки и сиротињски, али живо. Поглавити је облик те литерарне забаве *приповетка*. Од свега књижевног рада за последње две-три године релативно највише има

приповедака. Забавни и илустровани листови кипте њима, фељетони политичних листова махом се пуне њима, чак и стручни листови доносе стручне приповетке — само нек се прича; а осим тога излазе дебеле и танке збирке приповедака и романа, у свескама и уцело, у календарима и алманасима, пренумерацијом и бéз пренумерације. Стан'те, браћо, ако Бога знате! — Али ко би био луд да стане, кад се и најмања прича награђује — ако ни чим, бар тиме што има читалаца — кад се сва та приповедачка литература издржава сама, без икаке потпоре, и опет писцима добро, а књижари благосиљају и оне што причају и оне што слушају.

Плима!.. Весеља, концерти, сéлажи — приповетке и романи!... Писац ових врста пружа само прст на тему за врло лепу студију. Ко се маши руком за њу, нека му каже „хвала“, ако хоће. А његова је тема, као што стоји горе написано, само уметничка приповетка у најновијој српској књижевности.

Човек је здрав — рекао је један мудар лекар — кад не осећа ни један део свога организма испред другога. Ко осећа свој желудац, значи да му је желудац болестан. Ако би сé смело применити ово начело за здравље људског организма на здравље организма литерарнога, онда је литература здрава: кад се ни један део њен нарочито не осећа, кад се осећа само хармониски напредак целине. Али да се манемо поређења. Литература је продукат друштва, коме је корисна онда, кад му добро подмирује његове литерарне потребе. Па кад се данас тако много приповеда и приповетка тако радо чита — јер да се не чита, неби се ни приповедало — онда сам, размишљајући о овоме, имао да мислим још само о томе: еда ли је ово данашње причање одиста „души посластица“, или душа њиме своју чаму растерује (а чама се често растерује и оним што није посластица) — јер је све друго у свом реду. Данас се за то толико приповедака преводи и пише, што се траже, купују, читају и добит дају — што су дакле дневна литерарна потреба; као год што толика села, концерти и балови бивају за то, што се траже, походе и добит доносе — што су дакле дневна друштвена потреба. Ипак је мени све ово — чудо. Чудим се, то јест, што је друштво данас толико гладно уживања. Свако чудо има својих гледалаца. Гледаоци су овде критичари. Читаоци приповедака нису то. Они су заједно с приповеткама и приповедачима то чудо. Писац ових врста, на жалост, само је гледалац. За то и пише ово.

Има два зла, од којих пате младе литературе, Прво: појави ли се ијоле јача снага на којој грани литерарној и поздрави ли је усклик хвале и одобравања, одмах се обесе о ту грану сви, звани и незвани, и висе о њој дотле, док је не скрше. Друго: ако кака позната и призната књижевничка снага уради што, што је у главном добро, онда се она само хвали, ма у послу њену било и покрупнијих мана — и дотле хвали, док не постане отужно и оно, што је одиста добро и за хвалу. Права литерарна критика треба с једне стране да тера незване с литерарних грана, с друге стране да позванима истину у очи каже.

Није лако свету намесити колача. Није лако живој литератури и живим радницима њеним праведно судити. Ко би био тако смешан, да рече: многи су већ писали о данашњим нашим приповеткама, али ни један није знао рећи истину? Не дао ми Бог то ни помислити! И ово је само проба.

Историја приповетке била би врло занимљива и лепа приповетка. Пошто је читаоци, сигурно, у главном знају, укратко ћу је проричати. Милтијад, Аристид, Сократ, Перикле, Цезар, Цицеро, Август нису имали среће, да у својим ђачким годинама читају новеле и романе. Приповетка онда није била писмена, већ само усмена. Њу је стварала машта простога народа. На том се врелу само могла и добити, и била је најгрубље чедо поезије. Она не бејаше слика стварнога живота, али се у њој сликаху детињски ум и детињски појмови патријархалне масе. Таке су и данас приповетке простога народа, што се традицијом сачуваше. Прве писане приповетке бејаху то исто, само што у њима машта беше још разузданија, јер се на хартији могла угодније ширити. Дође хришћанство; и отвори се ново, бујно врело приповедака необуздане маште и надфизичког морала. Оне се помешаше с приповеткама страних религија и узајмише од њих многе необичне мотиве. Силни ратови средњега века унеше у приповетку понешто и из стварног, истинског света; али се из тога света узимаше у приповетку оно, што беше најнеобичније и најчудније, па и то беше маштом обавијено и зачињено тако, да се не могаше од чуда разазнати, ни од страха погледати. Приповетка средњега века — то је приповетка чудеса. Али се причаше све више и све вештије; и настаде доба витешких прича и залуделих читалаца. После дуге муке дође приповеци у помоћ Сервантес и написа роман о залуделом читаоцу витешких романа, смешном витезу Дон Гихоту. Свет иђаше на боље, па и

приповетка. И данас је приповетка права слика истинског друштвеног живота и његових тежења, и најомиљеније и најугледније чедо песничке уметности. Наука је храна, поезија је вино. Данас је приповетка, као идејом запојена слика друштвена, такав поетски напитак, који сазри у главама најбољих савременика, а преври у срцу правога песника.

Ето то је савремена приповетка. И по томе савремена приповетка не може бити ништа друго, него онака, како рекох, слика некога друштва, и у главном може имати само три облика: слика садашњега образованога друштва — права *друштвена приповетка*, слика друштва минулога — *историска приповетка*, слика садашњега простога или патријархалнога друштва — *идилска приповетка*, или, као што је често зову, „приповетка из живота народног".

Историја нове наше литературе казује нам доста поуздано — јер су резултати из чињеница духовнога живота поузданији од резултата из чињеница материјалнога живота — да је народ српски у новој својој историји показао више самосталне снаге за живот, него и у једном веку своје старе историје. Шта ће бити од те снаге, то зна Бог и будућност. Али је она на неким пољима духовнога рада већ и кулминовала. Ја овде мислим на уметничку поезију наше нове литературе. Колико је српство велико према Инглеској и Немачкој, толико су велики Бранко и Његуш према Шекспиру и Бајрну, Гетеу и Шилеру. И још већи.

Све сам ближе крају. Она сила народног духа нашег, која је створила Бранка и Његуша, кадра би, зацело, била створити и српског Валтера Скота, Виктора Ига, Дикенса, Тургењева, Шпилхагена и др., Па где су наши приповедачи?.. Размишљајући о овоме, ја сам помишљао често, и сада мислим утврдо, да је она снага нашег народног духа, која нам је стварала песнике уопште, стварала и приповедаче, али узаман. За њих није било земљишта. Семена је било, али није имало где да проклија.

Ја сам навалице кратак; јер ми није намера писати о приповеци уопште, већ о нашим најновијим приповедачима и приповеткама. Али пре него што бих стао редом говорити о њима, хтео сам изнети ове мисли као приступ, као станиште на коме стојим. Овако мислећи о приповеци пишем о нашим приповеткама. Главна мисао моја о приповеци, која се дотиче наше уметничке приповетке, већ је наговештена; а сад ћу је и изрећи. Ја се не надам, да ћемо скоро имати класичне уметничке приповетке. Права друштвена приповетка, то је приповетка вишега друштва. Тога друштва 'ми немамо, или, боље ми нисмо то друштво, него тек можемо бити. Ми нисмо велико

образовано друштво, а само у великом образованом друштву напредује друштвена приповетка. Свако тело може бацити од себе само онаку сенку, како је само. У литератури својој друштво се неко може рефлектовати само онако како је — ни боље, ни горе, ни веће, ни мање. Идеје, које се скувају у казану великих друштава, могу доћи на трпезу малих друштава; малим друштвима могу те идеје пријати и желудац њихов може их сварити: — али процес кувања, казан у ком су се кувале, огањ под њим и. т. д. остаће непознат тим малим друштвима и неће га моћи ни преставити. А описати тај процес — то је друштвена приповетка. За то се на пр. наши лирски песници могу подићи — и подизали су се — до оне висине, до које су се подизали лирски песници ма кога великога народа. Према нашим пак друштвеним приповеткама вазда нам изгледају друштвене приповетке великих народа као класични век према варварском средњем веку. Јер је и класичност релативна. Стара Атина и Рим не би били класични, да око њих нису живели варвари. Утрите литературе свију данашњих великих народа, па ће нам приповетке Јаше Игњатовића и др. постати класичне. Почните читати уметничке приповетке инглеске, францеске, руске, немачке, па ће вам се смањити сви хваљени наши приповедачи.

Ни историској приповеци у нашој литератури не указује се ведрији поглед. Прави приповедач може сликати само живот свога народа. А минули живот нашега народа толико је испитан, да не може бити задовољан ни хладни прозаичар, а камо ли одушевљени песник. А прави песник вазда воли да погађа него да нагађа. Само у друштву, коме је прошлост потпуно осветљена, па се добар историк и ђенијалан песник нађу у једном телу, може бити добре историске приповетке.

Још нам остаје идилска приповетка, у нас тако звана „приповетка из народног живота.“ Девет десетина — ако не више — васцелога српског народа још је готово ни патријархалном ступњу развитка, или тек у прелазном стадијуму. Ту се приповеци нашој отвара пространо поље, и ако идилска приповетка стоји вазда ниже од праве друштвене приповетке, као што ниже друштво стоји према вишем и као што ниже друштво, ако је здраво, вазда жуди за вишим друштвом. То је закон прогреса. Човек из вишега друштва може се занети патријархалном лепотом простога друштва, али неће пожелети да се к њему спусти. Из вароши идемо у поље на дан — два, на месец, али не на вавек. Тако нас идилска приповетка може занети за који час, али нам не може дати постојана уживања. Ипак има пуно разлога, да се она у нас гаји: прво, и најглавније, што нам

је она једна још и остала; па онда, да нам се у њој сачувају, као успомене, дивне патријархалне црте нашега народа, којих има још доста, а које ће се брзо у културном лету погубити; па, да утиче уопште на нашу уметничку поезију, и да држи равнотежу утицају туђинске поезије, а особито туђинске друштвене приповетке; да упознаје образоване чланове нашега друштва с масом народном, да их зближује с њоме, да им омиљава обичаје њене, њен карактер, душу и срце и да их заинтересује за срећу и будућност њену; и т. д. Међу тим, поред свега овога, на идилској приповеци нашој било је мало мајстора. Кад узговорим о приповедачима нашим посебице, разложићу ово опширније; а сад ћу рећи, као резиме овога одсека мисли, само још ово. Била приповетка друштвена — кад слика живот, тежње и побуде раду образованога, вишега друштва — била идилска — кад се бави простим, непоквареним светом, који је једном ногом још на земљишту патријархалном — била историска, — *увек јој треба студије*. Кад тога нема, онда приповетка лута: пуста романтика меша се са животом, бестелесни створови фантазије шећу се по земљи и друже се са живим људима — приповетка постаје болешљива и боља се њена лепи и за оне, који је заволе. У свој нашој књижевности видимо то лутање у приповеци. Узроци су врло прости. За друштвену приповетку не беше студије код куће. Виши друштвени живот није се могао студовати у млађаном нашем народу, који још није изишао из детињских друштвених година. А за идилску приповетку — приповетку из живота простога народа — не беше јунака. Који писаше таку приповетку, мишљаше да је за мејдана, ако познаваше неколико села, неколико сеоских обичаја, дијалекталних особина и узречица — ако је највише коју годину проживео у народу, дивећи се високој планини, бистру потоку, зелену лугу. Нико не мишљаше, да му треба и пропевати и проплакати и пропатити заједно с грађом, коју студује, и заволети је онако, као што орач воли своју њиву, и ратар своју колибицу. Студија је ова тако тешка, као што је тешко одрећи се мека живота и навикнути се на живот, од кога бежимо. Од свију приповедача на овом пољу наша је књижевност добила тек у последње време једног правог приповедача: то је *Стјепан Љубиша*.

Ове мисли исказао сам био још пре неколико година. Од онда су се прилике мало измениле, али су се тек измениле. Приступ је мој готов. Нека читалац пресуди, је ли правилан поглед, којим мислим разгледати радове на најновијој нашој уметничкој приповеци, и је ли јасан програм, што га овде изложих. Свакојако је врло кратак. Томе има пуно разлога, а најјачи је тај, што ми се чини, да је

већ једном време, да се почне водити рачун о времену, које читаоци на расположењу имају и колико га која тема и у које време заслужује. На послетку — што небих признао! — толико сам сујетан, да не бих рад био, да умрем од непрочитаности, од које редње много умиру — да се не изразим драстичније — од неколико година наши учени и неучени списи. И онако је ово само прилог историји српске белетристике. А мило ми је, што ми је допуштено да обзнаним, да мој штовани друг, проф. Свет. Николајевић, изодавна ради пространу, критичку студију васколике белетристике у нашој новој књижевности Кад та студија угледа света, засинуће надам се, светлије многе мисли, које је овај приступ афористички изнео.

Свет. Вуловић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Приповетке Милована Ђ. Глишића. Књига прва. Београд 1879.

Све су ове приповедке из *српскога* живота — и то им је у нашој књижевности прва препорука. Ако ће се рећи да само то није доста за препоруку, ја бих одговорио да и само то није мало. Предпоставите да приповетка из српскога живота и не буде најбоља, па опет не можете одрећи корист коју она доноси самим изношењем питања која се нас најближе тичу. Јесте најбоље кад се и изнесе добро питање, и расправи добро, али нијзад нека се само изнесе добро питање па је опет несумњива корист за нас, баш и ако га писац не изради до краја. Јер од места где се писац зауставио, можемо *ми* поћи даље, па кад будемо срећни да престигнемо писца, смемо ли заборавити да му благодаримо за миг који је он дао? Смемо ли нарочито заборавити да писцима оваких послова иде заслуга за неговање *наше* књижевности? Јер нека се и може превести све што су на науци урадили бољи и моћнији, никад се не може превести оно у чем само ми можемо уживати. *Има* у другим књижевностима много више и много бољих песама и приповедака него у нашој, али која нама вајда од добра у туђини? Схватите приповетку или као уживање лепога осећањем, или је схватите као студију о души човечијој — па како ће те уживати у њој, и чему се научити од ње кад она не износи оно што је ваше, што ви осећате,

или што ви сами познајете? Ја уважавам и волим оно што је савршено и лепо и онда кад је туђе, за то што је савршено и лепо; али ја опет држим да је за нашу књижевност боље и *прештампати* једну добру приповедку из српскога живота (ако је та приповетка постала ретка у књижарској трговини) него превести једну приповетку из живота странога.

А после реченога сад се може тражити и нешто више: желимо да приповетка из српскога живота буде још и *добра*. И са овога погледа мислим да је и излишно и штетно сводити захтеве на благу меру, јер се „гледањем кроз прсте“ не може доћи до добре књижевности. У једном смислу и за једно време *јесте* боље да само има неколико ма каких књига него да нема ни једне. У том се времену може мислити да је сам пишчев труд сведочанство његовога родољубља, и може му се за тај труд плаћати захвалношћу и признањем никако и не испитујући колико има праве вредности од његовога посла. Али то је време прошло и за нашу књижевност. А никако се ни сама књижевност није подигла и однеговала у след оскудице у критици него је она напредовала у след са свим других околности: јер што је најбољи чувар једрине и доброга правца књижевности, то нити је кад год могло нити кад год може бити штетно по књижевност. —

Овим је у главном обележен поглед са кога ће се проматрати књижевни појави у „Отаџбини“.

О самим приповедкама г. М. Ђ. Глишића за сад се не може рећи много, јер ваља причекати писца да изда на свет још већи део послова које је огласио. У књизи која је пред нама имају поред три до сад штампане (Рога, Распис, Ни око шта) још две до сад нештампане приповетке (Свирач, Шило за огњило).

У свима овим приповеткама, како вели писац „црта сеоски живот“.

Ја сам их прочитао пажљиво, али нађох у њима врло мало „сеоскога живота“, и пре бих рекао да је овде неколико слика из живота који је у среској канцеларији, код општинске суднице, у сеоској механи. Од оваког уског схваћања шта је сеоски живот, долази и та занимљива околност да у овом „сеоском животу“ ама баш никаке улоге немају жене. А позната је ствар да у селу има *и* жена. Но да приговор не остане само виц, ја одмах додајем, да се без погледа на *породицу* никад не може проучити, па на сваки начин никад се не може ни „цртати“ ни сеоски ни варошки живот.

Међу тим ово што је речено о оскудици ширега погледа и превиђању важнијих страна живота, није изнесено да буде осуда *овим*

приповеткама, него да буде напомена писцу шта се од њега очекује у даљим пословима његовим.

А одмах је у свези с овим и још један приговор који морам учинити приповеткама г. М. Ђ. Глишића.

Скоро у свакој приповетки из ове збирке догађај је тако мало важан за нас, и тако мало подесан за карактерисање „сеоскога живота“ да нас може занимати само за време док читамо приповетку. А после ако и заборавимо о чем смо читали, штета није велика. За доказ упућујем читаоца нарочито на приповетке *Рога*, *Ни око шта* и (најслабију) *Шило за огњило*. А баш у самом догађају, у *радњи* која се приповетком казује и јесте већи и важнији део онога што чини приповетку. Ти догађаји могу бити или истинити или неистинити („измишљени“ у популарном смислу) или пола истинити — то је све ствар самога писца, његова слобода у коју му нико не дира, онако исто као што је са свим његовој слободи остављено да се догађај дешава овде или онде, у В. у Н. итд, да су личности његових приповедака оваке или онаке. Само је и ова слобода „умерена“. Нећу тврдити да имају стална „правила“ која ограничавају ову слободу пишчеву, и под која би се могао подвести естетички преступ. Али је извесно да стављањем циља раду свому, писац сам себи ставља и границе у којима *мора* остати, и које још мора испунити. И онда одмах има места да се оцењује је ли писац урадио добро, и ми одмах поред дужности да похвалимо ако јесте, имамо право да покудимо ако није. А свакојако ћемо морати да покудимо кад нам писац изнесе догађај, који нема везе са нашим животом, или који је од тако незнатне вредности да не заслужује велику част да буде сачуван у књижевности. Од онога што се догађа, и о чем се може причати није подесно баш све за књижевност. Ту је за писца посао да *изабере* и да изнесе само оно што има вредности. Да не развијам ову мисао даље, ја се позивам на „Зимње вечери“ г. М. Ђ. Милићевића које боље но све теорије казују каква је приповетка добра.

Али овим опет нећу да покудим приповетке г. М. Ђ. Глишића. Ја само напомињем да има виднијих и важнијих страна живота но што су изнесене у овим *првим* приповеткама. А и ову напомену изнесох за то што сам уверен, да ће нам писац моћи дати оно што од њега очекујемо, и што се све своди на дубљи поглед у друштвени живот и на изношење не спољашњих, на брзу руку примећених слика, него на цртање тога живота у његовим унутрашњим основима, по којима он и јесте такав какав је.

Српска читалачка публика треба да да̂ писцу могућности да објављена дела изда на свет и да и даље ради на овом корисном послу. Само се она читалачка публика може надати све бољим радовима својих писаца која хоће и да помаже своје писце. А ту је помоћ г. М. Ђ. Глишић и овом књигом приповедака потпуно заслужио. Његове се приповетке све одликују природношћу, ако по некад и нагиње мало више вулгарности, нигде нема усиљености и јурења за необичним. Језик му је са врло малим изузецима правилан, а свуда леп и природан.

Загоркиња *или живот наш у шуми и без шума. Написао Ј. Миодраговић. Београд 1880.*

Писац је расправио у овој књизи важно питање о услузи коју чине шуме и нашем здрављу и нашем богаству. Ма да је само питање изван икаквога спора, опет ће читалац с пуно интереса прочитати ову књигу. Писац је унео у свој рад толико љубави и одушевљења, да му је тим и рад добио врло много у вредности. Видићете скоро на сваком листу да све речи иду право од срца, и топлина и живост излагања освајају вас толико да се не можете одвојити од књиге док је не прочитате. Ја бих без оклевања смео рећи да ова књига иде у најбоља популарна дела, која имамо у нашој књижевности. И још бих додао, да ће писац много користити нашој књизи, ако на овом пољу настави што је овако срећно отпочео. У „загоркињи“ је све за хвалу: и распоред излагања, и начин излагања у појединим одељцима, и избор и уређење материјала, и вешто изведена поступност у расправљању главнога питања, и језик који осим лепоте и правилности показује и неколико речи незабележених у Вукову рјечнику. Али ће се опет нада све доброте морати да истакне простота уз научност излагања. — Не очекујем користи за велику већину ни од најбољих популарних дела, јер популарна књижевност никако не може заменити школу, и јер се резултат утицаја мора мерити каквоћом знања које популарна књижевност шири. Али ако не великој већини, за цело ће „загоркиња“ користити добром делу наше читалачке публике.

Доброти језика не сметају, али се поменути морају ситније погрешке: „ено је кула“, „ево га дивље шумско дрвеће“, „ето га поток“, „свешта“ „поити“, „пи“ (м. пиј), „ш чим“, „ш њим“, где је погрешка дошла од превелике пажње, итд. Ове су ситнице примећене само за то што изгледају случајне и необичне у језику, иначе врло чистом и врло правилном. (Местимице се писац приближује узоритом стилу г. М. Ђ. Милићевића). Код речи којих нема у Вуковом

рјечнику урадио би писац добро да је акцентом забележио изговор и назначино из ближе место одакле су.

Дечији јади, *написао Др. Ник. Ј. Петровић. Београд, 1879.*

Јади дечији постају за кратко време јади тих самих људи који су као деца одрасли у невољи, и онда одмах постају и јади целога друштва у ком има таких чланова. За то и мора изазвати пажњу свакога слободнога грађанина сваки прилог за расправу ових питања. Овом страном и књига г. Н. П., ма да се не може прибројити књижевној стечевини, заслужује нашу пажњу. Писац није израдио своје дело на широј основи народне економије и статистике, а од тога на сваки начин сам посао губи врло много, јер се питања оваке врсте не помичу у напред самим декламацијама. Али је опет главна мисао и добра и савремена. Упутићемо читаоца да у самој књизи види, како се „постепено али сигурно" корача у зло, а одатле правце у оно стање које се с мало правничке метафисике зове „намирење правде", а које је свакому боље познато кад се назове правим својим именом *робија*. У самој ће књизи наћи читалац врло мрачне слике и врло „интересантне" примере. А ми ћемо се у нашем приказу задржати код два начелна места овога питања.

Прво нам ваља да пречистимо разговор о том: да ли срећнија половина друштва може оставити несрећнију на милост и немилост саме логике развитка, или она треба да се умеша и да својим утицајем помогне колико је кадра да се ублаже јади што их трпи прва половина. Чини ми се да само питање носи и одговор, а свакомора бити мило што се у Београду и на делу показало *какав* је одговор на ово питање. И заиста је врло лако, бар у теорији, оборити све разлоге који би хтели доказати, да сваки треба да гледа само „своја посла", и да сваки који је у злу треба сам себи да тражи помоћи. Ако ћемо радити само оно што по природном или људском закону *морамо* радити — онда шта смо урадили *ми*? Нахранити желудац кад нас нагони глад, платити дуг кад нас осуди суд — шта радимо ту *ми*? И на против, баш у оном што у обичном смислу *не морамо* урадити, баш у том се ми и показујемо каки смо, и дајемо прилике за оцену нас самих. Само ови радови састављају суму онога „са чим ћемо изаћ' пред Милоша". А после, ако се све наше бриге сведу на чување и неговање једне организације од меса и костију, онда шта ће бити од нас као чланова друштва, као Срба? Па после овога што је више важно да кажем још нешто што је опет важно: останимо и при самом „рачуну", па нам је опет корисније одвојити за школу и друштвене реформе које подижу човека,

него одвајати за апсане у које се слежу јадници никад непросветљени светлошћу школе, и никад незагрејани топлином породичне среће. Останимо једнако при „рачуну" па хајде да израчунамо је ли корисно оставити да израсту чланови друштва који су за собом имали само јад и невољу, који у свом животу немаху никад ведра и срећна часа и који нам увек могу казати: нисте нас хтели ни погледати, нисте ништа учинили за нас, сами смо се провукли кроз трње живота, па ћемо и даље сами тражити средстава како да живимо... Мислим да би се на крају „рачуна" дознало да „своја посла" сама себе убијају.

Друго је у блиској свези с овим што је казано. То је питање: *како* да се помогне? Али место да тражим одговор на ово питање, ја бих пре запитао јесмо ли се баш сви споразумели *да* треба помоћи. Овде је најважније да се створи убеђење о потреби самога рада, да се осведочи права љубав за рад. Све друго после иде лакше. Дајте само велики број људи који својим мишљењем налазе и који свим својим срцем осећају да треба што урадити, па се не брините хоће ли то и бити урађено. Ово је довољно потврдила историја свих реформа. А овако ће бити и са друштвеном помоћи, којој се писац обраћа за занемарену и бедну гомилу у друштву. Свакога мора обрадовати што је већ на том путу „учињен корак". Али је поуздано да ће се та помоћ обилато и корисно указати тек онда, кад се све наше друштво прожме мишљу да оно дугује ову помоћ невољним члановима својим. Али је у овом питању, чини ми се, врло разложан песимизам. Јер без духа удружења не може се никад доћи дотле да „друштво мисли", а без грађанске слободе нема ни трага од духа удружења. Друкчије не може ни бити: кад у основима живота друштвеног нешто не достаје, онда је природно да ће сваки јавни рад рамати.

Да забележим и неколико крупних погрешака против српскога језика. У смислу који је на стр. 58 помоћ није *лекарева*, него је *лекарска*. „Идућа" писма и сувише су несрпска писма. „Хлеб беше од пацова и мишева изгризен." „Ни држава, ни општина не би могл**а** на свој**а** леђ**а** понети итд" „Хладноћи ваљало их је у прве дан**е** живота излагати" „Говор његов у прв**е** дан**е**" „Живе у јат**а**ма" „Сироти родитељи" „Мајка би нам могла причати своје јаде што *га* има са синчићем." Како писац није знао разлику између *свој* и *његов*, тако се не може знати шта значи (на стр. 94) „Испратише га неком *свом* рођаку". По речима *ове* реченице, Врањалија је из завода за сирочад био упућен неком рођаку оних људи који су га испратили. Да ли је и писац хтео то да каже?

Ово су тек на брзу руку примећене погрешке. Ја их нарочито нисам тражио. А ове сам записао за то што држим да се незнање српскога језика не може опростити бар оним људима, који добијају част да буду ревизори наших школа.

Није у свези са самим делом, али не могу пропустити да не споменем једно врло несрећно место у *завршетку*. Одушевљен својом мишљу о помагању сиротне и напуштене деце, писац готово замера тестаменту покојнога Коларца што се није сетио ове помоћи. Тамо стоји: „од хиљаде дуката треба милијуни динара да нарасту, док се универзитет подигне од завештања пок. Коларца. Донде (до места?) ће хиљаде живе деце да се сахране." Не, не, ту сте се љуто преварили. Са свим је на против. Велики поклон који напретку српскога народа даје средстава од *седам стотина двадесет хиљада динара* помаже српском друштву да оно, опроштено бриге о намирењу потребе за коју се постарао Коларац, може обилатије указивати своју помоћ у другим правцима, међу којима је без сумње пиравац показан у „Дечијим јадима".

Андра Николић.

БИБЛИОГРАФИЈА

Новаковић Стојан. Српска граматика за ниже гимназије и реалке у Кнежевини Србији. Други део. Наука о основама. По Ф. Миклошићу и Ђ. Даничићу саставио Стојан Новаковић у Београду. Издање и штампа државне штампарије 1880. На 8-ни XI и 92 стр.

Новаковић Стојан. Ново Брдо и врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века. Од Стојана Новаковића. На по се штампано из књиге треће «Годишњице Николе Чупића.« У Београду, штампано у државној штампарији 1880. На 8-ни 95 стр. (На по се штампано само у 50 екс.)

(Вуловић Светислав). XIV. издање Чупићеве задужбине. Прилози дијететици душе. Од Ернста Фајхтерслебена. Превео с' тридесетшестог издања С. В. у Београду, штампано у државној штампарији 1880. На 8-ни 12 л. 159 стр.

Милићевић Ђ. М. Село Злоселица и учитељ Миливоје. Написао М Ђ. Милићевић, редовни члан «Српског ученог друштва» у Београду; прави члан «Общчества Руске словесности» у Москви; члан «Педагошко-Књижевнога Збора» у Загребу; прави члан «Императорског обшчества Љубитељеј јестествовванија, антропалогије, и етнографије» у Москви; дописни члан «Императорске академије наука» у Петрограду; и дописни члан «Југославенске академије знаности и уметности» у Загребу, итд. и т. д. У Београду у државној штампарији 1880. На 16-ни 8 л. 337 стр. Цена 2 $^{1}/_{2}$ динара.

Никетић J. Светозар. О независности српске цркве. Говор Светозара J. Никетића проф. Богословије, на светосавској прослави у Богословији београдској 13. Јануара 1880 године, са додатком шта је после и пре овога било. Београд. Штампарија Н. Стефановића и Друга 1880. На вел. 8-ни 26 стр.

(Никетић J. Светозар). Комунизам, његова историја, наука и задаћа, с' хришћанске тачке гледишта. Превод с' руског од С. J. Н. у Београду, штампарија задруге штампарских радения. 1880. На 16-ни 41. стр.

Шапчанин П. Милорад. Приповетке Милорада П. Шапчанина. Четврта књига. Хасан-ага. Историјска приповетка. По Чајковском, Кунмберту, и казивању других савременика. У Београду, у државној штампарији. Издање Књижаре Велимира. На 16-ни 343 стр. 1 л. предговора.

Имају два издања. Једно с оваким насловним листом и унутра и на корицама, и једно с' илустрованим корицама о простим насловом «Хасан-ага. Историјска приповетка.»

Полит-Десанчић Мих. Вереница црногорка. Новела од Мих. Полита-Десанчића. Друго издање. Панчево, 1880. Наклада Књижаре браћа Јовановића. На 16-ни 54. стр.

Гутеша Илија. Упознајмо се! Написао Илија Гутеша. Цена 30 нч. Приход намењен је босанској сиротчади. У Загребу. Тисак дионичке тискаре. 1880. На 8-ни 24 стр.

Милетић Светозар. Практичан поступак при настави у рачуну за трећи разред основних школа. Написао Светозар Милетић. Земун. учитељ. Панчево 1880. Наклада Књижаре браће Јовановића. На 8-ни 55 стр.

Летопис Матице Српске. Уређује А. Хаџић. Књига 121. 1880. Свеска прва. У Новоме Саду, Српска народна задружна штампарија 1880 На 8-ни 2 л. 150. страна.

Туроман Јован. Латинска граматика за гимназије. Први део. Наука о облицима. Написао Јован Туроман. Друго поправљено издање. У Београду. Издање и штампа државне штампарије 1880. Цена 2 динара. На 8-ни 2 л. 157 стр.

Туроман Јован. Демостенова беседа за венац. Превео и објаснио Јов. Туроман. Са животом Демостеновим. У Београду, у државној штампарији 1880. Цена 50 пара дин. На 8-ни 1 л. 128 стр. и 1 л. штамп. погрешака.

Посниковић Драгутин. Животи и дела врсних Срба. Књига I. Млађи нараштај од 1853 до 1879. Од различитих писаца. Скупио и приредио, местимице допунио и прерадио Драгутин Посниковић. Свеска I. Београд. Штампарија задруге штампарских раденика 1880. На 8-ни 64. стр.

Савић М. Алимпије. Говор Алимпија М. Савића правозаступника, на тржишту неготинском 3 Децембра 1879. год. над мртвим Илијом Пчеларом чиновником српским у миру. У Београду, штампарија задруге штампарских раденика 1880. На 8-ни 7. стр.

Сандић А. Над раком Стевана Брановачког. На по се штампано из «Заставе». У Н. Саду. 1880. На 8-ни 4 л.

Списак. Књига и мапа, израђених о државном трошку у државној штампарији, и које се могу купити по означеним ценама у динарском течају, у државној штампарији у Београду и у свима књижарама у Србији. У Београду. Издање и штампа државне штампарије 1880. На 10-ни 62 стр.

АБАСАХ

На престолу Калиф сједи,
  Харун ал Рашид,
До њег' сједи млад везире,
  Џафер Бармекид:

„А чули ме, млад везире!
  „Знаш ли ко сам ја?“
„Ти си Калиф, сунце јарко,
  „Што над свјетом сја!“

„Кажи право, млад везире,
  „Амана ти твог!
„Тко ти даде златне кључе
  „Од харема мог?“

„Дала ми их сеја твоја,
  „И пољупца два,
„А до зоре кол'ко бјеше,
  „Незнам, богме, ја!“

„А знадеш ли, млад везире,
  „Незнао те јад!
„Да ће џелат главу твоју
  „Укинути сад?“

„Свјетла круно од Озије,
  „Да л'јепо ти сјаш!
„Мој Калифе, господару,
  „Да мало ти знаш!

„А да знадеш, мој Калифе,
  „Што ја знадем сам,
„По Багдада ти би дао,
  „И Мисир и Шам!

„А да знадеш, мој Калифе,
  „Гдје ја ноћас би,
„Сто живота да имадеш,
  „Халалио б' ти!

„О Абаса, ружо рајска,
  „Л'јеп је мирис твој!
„Слађа ми је душа твоја
  „Него живот мој!“

То изрече млад везире,
  Оде без гласа,
Мртва глава проговара:
  „Збогом . . . *Абасах!*“

И.

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876.

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК).

То беше заповест од врховне команде нашем команданту:

„Да под строгом одговорношћу има одмах скупити и уредити своје трупе.“

Под строгом одговорношћу.... Где су трупе?....

Ту сцену, како се читају судбоносне депеше спрам светлости једне жигице, која се за час угаси, пошто је за тренутак обасјала својом бледом светлошћу изнурена и бледа лица дивизијског штаба, на којима се од ишчекивања важних новости напрегла сва пажња, а нарочито оно мермерно мирно лице младога потпоручника Ћирића, који је палио и држао те сићушне машале, чини ми се не могу никада заборавити.

Беше то сцена за некадашњу кичицу Ђуре Јакшића, за тога живописца горостасних сенака, ужаса и ноћи.

Кад пођосмо даље, угледамо далеко пред нама некакву чудну појаву.

Светле тачке подизаху се у вис и брзо падаху на земљу.

— Ракетле! — рече неко међу нама. Пуштају ракетле у Нишу! —

— Није, него су то неки сигнали! —

Сви бесмо упрли наше уморне очи на ту страну. Та „летећа" светлост не престаје. Забринусмо се. Мени дође смешна мисао у памет.

— Ама да несу Турци измислили некакав нов начин за осветљавање друмова ноћу? —

Тек сутрадан су ми се смејали за тако тумачење; у оном тренутку није никоме било до смеја.

Бесмо тако уморни, да командант нареди да се до Оризишта иде пешке, и ми сви сјахасмо. Тек кад дођосмо до механе, видесмо какве су то ракетле. То беху логорске ватре, које у околним луговима беху наложила раштркана одељења наше војске, па су нам те ватре из далека играле пред уморним очима као ракетле.

У механи и пред механом и по самоме друму, спава наш војник као поваљено снопље.

Командант одреди места за логор појединих бригада, и посла заповест бригадирима да на тим местима прикупе своје људе.

Сада се тек појави питање где ћемо ми да ноћимо? После кратког саветовања са шефом штаба нађоше да ће најудесније бити да штаб преноћи у оном ретком браннику украј друма, где се одваја први пут који води тешичкој цркви.

Узјахасмо опет, па хајд на ново одакле смо дошли. Тај мали марш, извршен у један сахат после по ноћи, беше нам као смрт. Да се допустило, полегасмо ми на сред друма.

Кад смо у 1½ после по ноћи сјахали пред поменутим браником, видесмо да и под њим спава гомила војника. Ваљало је добро раширити зенице, да у оном мраку не згазимо кога. Прва брига била је да сваки нађе по једно дрво под којим нема спавача, те да се веже коњ. Распетљати улар, скинути узду, те везати коња, попустити колане, начупати мало траве те метнути пред коња, беше за човека, који то никад није сам радио, особито у онаком умору, тежак задатак. Чим сам то којекако свршио, клонем на земљу као какав обаљен проштац, онако с кесом пуном инструмената, с револвером и сабљом, с ђенералштабном торбом и дурбином, са чутурицом и целом „походном" опремом, како сам био 23 сахата на бојишту, на завојишту, и на маршевима, јер несам имао каде да се распетљавам.

Земља беше влажна од кише која је око подне падала, а ми смо имали само наше мекинтоше, који су нам били и простирка и покривач и узглавље. У инглеским бисажицама на седлу имао сам мрежу („Hängematte") коју сам могао разапети између два дрвета па да спавам као у љуљашци, а имао сам спакован и јастук од каучука за надување, — али на све то нисам имао каде да мислим, јер сам заспао чим сам легао.

Ко зна докле би непомично спавао да ме око 3½ сахата у зору не пробуди хладноћа. Беше ми тако зима као да ће ме грозница ухватити. Само што ми зуби не-

су цвокотали. Устанем и на скоро устане и командант и шеф штаба, јер и они не могоше од зиме спавати. Само су „деца" — ордонанс-официри — још спавала, шћућуривши главе један до другога.

Тек сада видесмо да око нас спава више од једног батаљона некакве бригаде I-ве класе.

Шта да се ради од зиме? Не може човек цигару да савије, тако дрхте руке. У неко доба сетим се да у мојој чутурици има још мало оне „горкаче" коју ми пред полазак даде апотекар Кедровић. Повучемо добро сва тројица, и да бог поможе! То нас угреја. Таман почесмо пушити, а од некуда искрснуше пред нас два трубача, као да смо поручили по њих.

Командант им заповеди да свирају „збор."

Као каквом чаролијом стадоше ницати батаљони и бригаде, као из земље.... Овде ми се намеће перу једна примедба, којој би доцније било места, али бојим се да је не заборавим, с тога нека се овде спомене. Опазио сам, и то се доцније у врло многим случајевима потврдило, да се наша народна војска после свршене битке, па макар она за нас добро испала, особито ако је мрак и ноћ прекинула борбу, разаспе, размигољи тако, да командант од десетак батаљона, ту ноћ нема ни једну потпуну чету под руком. Ко би помислио да су се сви разбегли, јако би погрешио, јер сутра са зором почињу се сами скупљати, и за неколико сахата сформираће се на ново свих десет батаљона, осем оних војника који су погинули или су били рањени у јучерашњој битки. Нарочито се то дешавало ако је при крају борбе заузет какав стрељачки ров или вис на коме се непријатељ био утврдио, па је наш командант остао да преноћи на заузетом вису, јер наши војници после свршене борбе, без икакве заповести враћали су се на оно логориште, одакле су се јутрос кренули, дакле ишли су „кући" пошто су свршили посао.... Можда ту чудновату невојничку навику наше народне војске

не бих тако запамтио, да због ње није платио главом наш честити ђенералштабни мајор Стева Велимировић... Али о тој трагедији доцније.

21-ог Јуна до подне беше се не само искупило седам осмина наше целе војске, него је већ свака бригада била на своме месту, и то алексиначка бригада I-ве класе на Суповцу, обе ћупријске бригаде у бранику код Оризишта, каваљерија иза тешичке механе, у којој се штаб сместио, смедеревска бригада и већи део артиљерије у порти тешичке цркве и око ње. Од оне осмине која је фалила, три стотине беше рањено, преко три стотине је власт по унутрашњости похватала у бегству, и послала нам их везане под стражом, и сви су пред судом признали да су бегали. Рест је погинуо. Колико управо остаде на бојишту, није се могло константовати, јер бојиште остаде у непријатељевим рукама, а број бегунаца за дуго се није могао тачно определити, почем су сваки дан доводили по неколицину. Међу бегунцима нарочито сам запамтио једнога Влаха из ћупријског округа, из једнога села, које се вазда одликовало својим лоповима и несрећницима. Он је био водник и као водник командовао је својим људма у сред битке „на левокругом" па их је повео право.... кући. Кад су га на Моравви, негде испод Делиграда хтели да зауставе, он је своме воду командовао да пуца... Разуме се, да су њега и његов „вод" вратили везане.... Бегунаца беше толико да су два ратна суда формирана, који су од јутра до мрака радили и једва су за месец дана, у пркос преког суђења, могли да савладају тај тужан посао. Као што рекох већина их је признала бегство испред непријатеља, и већина их је осуђена на смрт.... Али милост Господарева није допустила да се то монстрозно стрељање изврши. Ако се добро сећам од свих триста стрељано их је 13 или 15 најгорих, онаких као онај жалосни водник, који су не само бегали, него и друге наговарали на бегство. Када су 21-ог

стрељана прва петорица, ја сам гледао, и ту грозну сцену нећу никад заборавити.

Обе ћупријске бригаде, **из којих је била апсолутна** већина свију бегунаца беху формиране на „покој” (с једне стране отворено каре). Од осталих бригада и осталих родова оружја присуствовале су депутације. Ескорта која је довела осуђенике из суднице пред фронт, и пелтон који ће их стрељати беше из бригаде, која се јуче најбоље држала, а то је алексиначка I-ве класе.

Између два реда тих војника с обореним пушкама („на руку”) и са палцем на орозу, ишли су осуђеници. Они беху у оном каљавом исцепаном оделу у коме су их ухватили, неко без шубаре, неко без опанака, неко без блузе.... На њиховом лицу беше израз очајања, али врло различитог.... Један се укочио, па иде онако механички као да нема ни појма о томе шта је урадио, од куда иде и шта га чека. Други се бије у оним ужетима којима је свезан, звера на све стране као бесомучан, као ухваћено дивље зверче.... Трећи рецитира на глас некакву песму или кукање, ја је не разумем, јер је влашки. Четвртоме иду сузе низ образе, али ништа не говори. Пети непрестано се обраћа час једном час другом војнику од ескорте и плашљиво моли да га не убију....

Иза тога спровода јаше судски комесар дивизије с потписаном пресудом у руци.

За комесаром јаше командант дивизије са целим штабом (осем шефа).

Кад је спровод ушао у каре из гдекојих батаљона се зачу: — Бог их убио! — Заступник бригадира, подпоручик Божа командова „к рамену!” и „пред прси!”

Батаљони команданти поновише команду, војска узе пушке пред прси, а командант стаде говорити беседу у којој се изли цео чемер наше јучерашње судбине. Његов се глас још не беше повратио. С муком се отимаху ојединe речи из његових груди, али ја сам видео да су

те речи ипак од огромног утиска биле. Он је говорио како су ово први од оних несрећника, који су јуче изневерили Књаза и отаџбину, који су издали своју заставу, који су учинили те је толико наше браће убијено и рањено узалуд, који су били узрок те је битка пропала, те се наша војска осрамотила и т. д.

— Бог их убио! — зачу се са свију страна.

— Ну фраће, ну! — повикаше два три осуђеника зверајући по целом кареу, не би л гдегод угледали саучешћа; али нигде њихове очи не сретоше милостивога погледа....

Пошто је командант свршио, стаде судски комесар читати прдсуду.

Она није била дугачка. Осуђеници су сами признали а и сведока је било тма.

— Осуђени су на смрт! — заврши комесар, а за тим прочита имена свију судија.

На један миг расклопи се дно од кареа, и поведоше осуђенике на оно место где им беху ископане раке. Неки од њих стадоше дрекати, и ваљало их је одвући до места.

Беше то грозна, мучна сцена.... Али тај пример беше апсолутно нуждан.

Везаше их за грмове над ракама, и то с лицем к дрвету, јер као бегунци не заслуживаху да их с преда убију.

Један знак руке командантове, један плотун.... и све беше свршено.

Враћајући се опет кроз војску командант са још неколико речи потсети је, да ће тако проћи сви издајници. — — —

V. Депеше и писма са других бојишта

Међу тим је српска војска осем напада на Мрамор и Прокупље, још на три места прешла преко границе офан-

зивно. Черњајев на Бабину Главу пут Пирота и Софије, Алимпић на Бељину, Зах на Сеницу и Нови Пазар да се протуче до црногорске војске, па да саставши се с њоме, одсеку Босну и Херцеговину од Турске. Телеграфски билетени, који се званично издаваху у Београду, и које смо ми у Оризишту не читали, већ гутали очима, јављаху са свију страна сјајни успех, нарочито Бабина Глава беше сјајна победа.

Ево тих званичних депеша:

„*21 јуна.* Ђенерал Черњајев заузео је јако утврђени стан на Бабиној Глави, који је са више батерија брањен био. Бој је трајао три сахата, непријатељ је био принуђен да се повуче, оставивши нашој војсци сав свој стан и своје коње."

„*21 јуна.* Наша војска прешла је јутрос у 5 сахата под ђенералом Ранком Алимпићем Дрину. Пред Бељином отворила се жестока ватра. У нашој војсци и у народу у Босни одушевљење је неописано." —

„*21 јуна.* Турци су напали нашу војску код Великог Извора. Били су прешли Тимок и хтели напасти Зајечар но потпуно су одбијени." „22 јуна. Данас нас Турци наново нападоше. Они покушаше да продру ка Вражогрнцу. Борба артиљеријска и пешачка продужавала се од 5 сахата у јутру па до вечера. Турци су ипак одбијени. Сви покушаји њихови да пређу преко Тимока остали су залудни."

Без датума. „*Наша војска заузела је Ак-Паланку.*" Само тако. Ни која и колика војска, ни с колико наших жртава, ништа, ништа више, и ако је заузеће Ак-Паланке ствар од најогромније важности, јер прекида саобраћај нишке војске са њеном основом, јер претставља један огроман напредак наше офанзиве.... „*Око 1000 хришћана* (?) из предела према граници козничкога среза окр. крушевачког *придружили су се нашој војсци.*"

„*22 јуна.* Јуче наша војска пређе у Босну преко Бујуклићеве аде. Турци је опазише тек пошто је половина Дрину прешла била, и почеше се из караула одупирати. Отпо̃р њихов беше одмах и са малом ватром савладан. После пола сахата Турци нападоше нашу војску с бока, но бише одбијени. Пред Бијељином наишла је наша војска на једноме висоравњу на бојни поредак турски, *поредак с артиљеријом и пехотом.* Ту се отвори жесток бој из топова. Турци морадоше напустити положај, чим им наша пешадија с бока загрози. Наше батерије не само да су се мериле са турским, него су се још и надмоћније показале. Из овог положаја Турци су одступили врло вешто, бранећи корак по корак. Наша војска живо их је гонила. Борба је трајала цео дан. Турци су сатерани у Бељину. — Наши су освојили једну турску заставу и заробили *неколико* Турака. Пало им је у руке и пушака, и доста волова и коња.

Хришћани у Босни непрестано пристају уз наше. Њихове чете чине велику услугу. Оне су већ очистиле све турске страже дуж Саве и Драве и од Раче па до Бијељине. У Посавини борба се развија устанком самих Бошњака."

„*23 јуна.* Прекõ 1000 Турака беху напали једну стражу нашу, која је била постављена да чува пролаз на Кадибогазу (на граници књажевачког округа), одакле води пут у Белоградчик. Наши су се храбро држали. На скоро им је дошла у помоћ и чета добровољаца, и после жестоког боја, који је трајао пуна 4 сахата, *беху Турци побеђени* и натерани да отступе. Наших жртава незнатан број, а Турака преко 80 које мртвих које рањених.

„*23 јуна у 7 сах. у̃ вече.* Овога часа заподе се бој на нашим предстражама. Једно одељење турске војске, отишло је данас у турску Рачу са колима за брашно. За њим је одмах отишла наша потера да спасе храну и *шљиве*, што су наши јутрос на Рачи од Турака отели.

Потера наша сусрела се с оним одељењем турске војске и упустила у борбу. Турци из Бијељине испали су да спасу своје одељење, али им је наша војска на супрот стала, те се сада бој бије.

Истог дана у 12 сах. ноћу. Борба данас започета трајаше до сад, и сврши се на штету Турака. *Победа је наша.* Турска војска на броју *две хиљаде низама*, беше дошла да прихвати онај табор који је био отишао у Рачу за храну, но коме је мајор Влајковић био зашао за леђа. Код Балатуна и Међаша отвори се крвава борба. Бригада подринска и неки део шабачке бригаде ударише испадшој војсци иза леђа с бока. *Опкољени Турци* бораху се очајнички, али их наша војска потисну из сваке позиције и *изрешета тако, да јој је једва „неки"* део могао да умакне у Бијељину под заштитом мрака.»

«*23 јуна.* Турци беху разбојнички испали из Сакара да пале наша села. Но рађевачки батаљон сузби их и *оте и заузе Сакар.*

„*24 јуна.* У битци коју наши синоћ задобише (код Балатуна и Међаша) остаде 200 мртвих турака и много рањених. Међу мртвима нађен и један мулазим. Један наш четовођа отео је једну турску заставу. Сем тога добијено је *више* пушака острагуша, коња и муниције. Од наших *врло незнатан* број мртвих и рањених. У нашој војсци је одушевљење неописано.»

«*25 јуна.* Данас је свршено сахрањивање Срба и Турака који су погинули код Балатуна и Међаша Том приликом сазнало се да су Турци много више страдали него што се мислило. Нађено је до сад на бојишту *преко седам стотина Турака*, међу њима има више официра па и бимбаша Сточевић. Заробљеници кажу да је Сточевићев *табор, који бројаше 800 редифа*, и који је 21-ог пошао из Козлука Бијељини у помоћ, *сав пострадао.* По казивању заробљеника Турци су јако пострадали и у првом боју око Бијељине, где су имали око *600* које мрт-

вих које рањених; на нашој страни пало је у првоме боју 80, у другом (код Балатуна и Мећаша) 67 мртвих. Сва села од Раче па до Бијељине у нашим су рукама. Српска војска одушевљена је победама које је до сад одржала."

У доцнијем опширном *званичном* извешћу о тим двема биткама видимо, да је Турака у другој битци погинуло *две хиљаде*, а наших само 100 мртвих и 250 рањеника (види „Српске Новине" од 2 јула, бр. 145, стр. 668). Из тог извешћа види се да су се добровољци нарочито одликовали, да су у првој битци мајор Влајковић и капетан Паја Путник заузели варош Бијељину, али „пошто су Турци сатерани у саму Тврдињу, *наређено је с наше стране те је борба обустављена.*" Како су наши услед тога напустили варош Бијељину, то последња реченица значи *наше оступање.* Кад смо ми имали тако малу штету, и већ били у вароши Бијељини, где је једна чета добровољаца остала целу ноћ и тукла се по кућама (све по гласу тога званичнога извешћа) у пркос заповести за повлачење, *за што су наши напустили Бјељину?* Па кад несу први дан, за што после битке на Балатуну и Мећашу, која је била још сјајнија победа, наши не узеше Бјељину?....

А како је међу тим било код *ибарске војске?*

Ево какви су званични билетини долетали са тога краја:

„*24 јуна.* Данас у 10¼ час. пре подне прешла је наша војска под Ђенералом Захом границу на Јавору и сукобила се с противником на ¼ сахата од границе. Бој је трајао до 5¼ после подне. Ватра је била врло *густа.* Рањењих има и с једне и с друге стране доста. Наши нису могли да потисну непријатеља, који се држи у шанчевима на врло згодним висовима. Обе стране остале су у својим положајима."

„*24 јуна.* Наша војска под подпуковником И. Чолак-Антићем прешла је јуче границу код Рашке. Ту се одмах отворила битка с Турцима, која је и данас продужена од 3½ у јутру до 1 сах. после подне. *После упорног и крвавог отпора*, Турци су истерани из свог положаја. Наши су порушили турске карауле на Рашкој, на Борији и на Горици и заузели цело земљиште турско од Рашке до Новог Пазара. Сва граница чачанског округа ослобођена је од турске *посаде* (?) Наша брдска батерија врло је добро гађала. Запљењено је *нешто* коња и *труба. Број мртвих и рањених* још није тачно познат, али је *незнатан.* Наша војска одмара се на позицијама које је освојила. *Турци су побегли у Нови Пазар.*"

Колико смо у те телеграме могли веровати видесмо из оног званичног билетена који су „Српске Новине" донеле о *нашој* мраморској битци, (види бр. 136, стр. 625), који овако гласи:

„*20 јуна.* Јутрос у 4¾ сах. пукао је први топ на Суповцу. Одељење војске под пуковником Милутином заузело је места Сечаницу и Дудулаић, *где су га Турци напали били.* Прва алексиначка бригада и батерија сузбиле су Турке. Капетан Павле Ђорђевић заузео висове Тополнице."

Ко је прочитао ово што сам испричао у прве четири главе, тај ће видети да у том званичном извештају о нашој битци нема ни једне једине речи истините осем што вели за Павла да је заузео висове, али њих није нико бранио.

Међу тим шта се радило на Бабиној Глави и пред Ак-Паланком, о којој поменух онај лаконски телеграм, то ће се видети из овога писма које сам у Оризишту добио од једног пријатеља из књажевачке бригаде.

Пандирало, 8 јула 1876.

„Ти се чудиш што ти до сад не написах ни једне врсте, и ако сам ти обећао да ћу ти о сваком нашем

кораку на турском земљишту јавити. Кад прочиташ ово писмо до краја ти ћеш видети за што несам до сад реч одржао. У осталом ако се надаш каквој китњастој појетској причи, превариђеш се. Прошла ми је свака појезија. Ја ћу ти писати како су ме учили у академији: кратко, јасно и разговетно.

19 јуна беше књажевачка војска концентрована на тијовачком пољу. Ту нас је било 4 батаљона I-ве, четири II-ге класе, један ескадрон, једна тешка батерија, једна лака и остали "ситнеж" (куда и твоја војска спада). Тога дана стиже заповест од Черњајева Хрватовићу да с том војском пређе преко границе и да заузме „Бабину Главу". У 11½ сах. пре подне једна чета наше авангарде јуришала је на турску пандиралску караулу, у којој се било затворило седам турских стражара, но како је није могла на јуриш узети, довуче се један лак четирифунташ, постави се на 80 корачаји, и стане бомбардати караулу, но после четири метка довучен је тешки четирифунташ, па је тек његових 30 граната могло да сруши караулу. То је трајало до 1 сах. по подне. Позивали смо више пута Турке да се предаду, али они не хтедоше. Од њих 7 нађосмо 6 мртвих у караули, а један је рањен. Сад је био очишћен пут за нашу војску која је у 4 сах. стигла до под Бабину Главу, која је била јако ушанчена и поседнута са три чете пешака. Таман се ми развисмо у бојни поредак и таман да отпочне наша канонада, стиже заповест од Черњајева, да не прелазимо границу ако још нисмо прешли, а ако јесмо, да се само бранимо. Ноћ од 19 до 20 бивуаковали смо под Бабином Главом, тако рећи у строју за борбу.

20-ог у 3 сах. изјутра стиже заповест да нападамо, али док смо ми спавали, стигло је на Бабину Главу из Пирота 6—7 батаљона и једна челична батерија.

У 6 сах. из јутра започе се бој канонадом с обе стране. Турци су се на шанчевима само бранили, и брисали

топовском ватром пут у Ак-Паланку, а с њиховог десног крила нападаху преко села Пајеша да нам обиђу лево крило (сврљички батаљон II-ге) и да нас тако истисну из једног положаја на једном вису. У 10½ сах. посласмо још два књажевачка батаљона да поткрепе предњу линију. У тај мах покушају Черкези да нам обиђу лево крило, али ми благовремено посласмо Марка Миљковића са његовим батаљоном (Сврљички I-ве класе); он заузе кршеве више Пајеша и натера Черкезе да оступе с великим губитком (око 200 људи). У 11½ сах. стиже нам и Черњајев с једним делом шумадијске дивизије, и њене две батерије одмах отворише ватру на турске шанчеве. Брза и врло тачна наша канонада натера турску батерију да често мења свој положај, и опазисмо да им је 1. топ демонтован. У један сахат пођосмо на јуриш, и наше се трупе зауставише иза једне теренске боре, иза чега следоваше поново наступање, и на самом друму акпаланачком, који је засечен у нагиб саме Бабине Главе, а после кратке почивке, и пошто се наше десно крило обухватајући приближило објекту, учинисмо и последњи напор на стрмини испод самих шанчева. — Турци нас дочекиваху иза грудобрана и стрељачких ровова врстачном паљбом, али тачно гађање наше артиљерије натера их да нас не дочекају до бајонета, него се повукоше из стрељачких ровова у шанац, а из овога к Осмакову. У исто време јуначко држање сврљичких батаљона у Пајешком кршу и селу принуди цело турско десно крило да одступи, те тако Турци у 2 сах. по подне напустише целу своју позицију, и у највећем нереду одоше к Ак-Паланци и Пироту. — Као што видиш, осем батерија из шумад. дивизије, борбу су водиле књажевачке трупе — Ми смо одмах заузели турску позицију, на којој смо упљенили шатора, коња и мазги. Наш је губитак тога дана 13 мртвих и 60 рањених. Већ у тој првој битци беше јасно да наша војска нема никакве каваљерије. —

21-ог беху одређене неке трупе да иду на Ак-Паланку и на Пирот, али су одмах вратиле на позицију — „јер се очекивао напад од Турака"

22-ог ојачају се те трупе на 4 батаљона, 1 ескадрон, једну тешку батерију и 2 дванајесто-фунташа, и под ђенералом Стратимировићем пошљу се на „демонстративно нападање" на Ак-Паланку, али се и сад врате јер се сазнало „као" да су стигла Турцима поткрепљења из Ниша. Како се видело да нема никаквога напада од Турака, те трупе ипак пођу тог дана на Ак-Паланку, но Турци им изађу на сусрет, и око 3 сах. по подне потисну их тако, да су наши одступили у највећем нереду и узбунили целу нашу војску да се чак пред зору умирила. Нећеш се чудити том фијаску ако узмеш у рачун колико су команданти знали терен и своју војску. Помисли ти нашег батаљоног командира *народне* војске коме се да овака заповест: „пошљите једну *компанију* у ланац па нека гледа да лево *швенка*". Међу тим то бегство било је прави отров за нашу младу војску која још не беше привикла борби.

23. Јуна узалудно су замораване трупе неоснованом узбуном.

24. Јуна заповеди Черњајев да обе књажев. бригаде са две и по тешке и једном лаком батеријом иду на Ак-Паланку, али таман да се у 9½ сахата напад отпочне, друга заповест, да се све трупе врате у логор. По подне опет узбуна, јер бајаги 3 батаљона Турака и 1 батерија пређоше Нишаву па иду на нас. У ствари није било ништа, и трупе се у 7 сах. у вече врате по други пут у логор.

Четири дана за тим све саме узалудне узбуне. Као што видиш, није се знало шта је се управо хтело, јер ваљаде нам није била цељ да узмемо Бабину Главу па да на њој зачамимо.... Међу тим вера у вође све више је падала безузрочним и безцељним замаравањем трупа.

29 јуна нађе Чернајев „да се нешто мора предузети," и нареди да Хрватовић са две бригаде, две целе и једном полутином тешких и једном брдском батеријом „демонстрира" противу Ак-Паланке, али та демонстрација ограничила се на голу канонаду до $4\frac{1}{2}$ сах. по подне с тога, што батеријски командири несу могли заузети на време позицију која им је одређена била, даље што „бугарски војвода" Филип Тота, са својим добровољцима, није прешао ноћу Нишаву као што је наређено било, да нападне у бок турском десном крилу, неко је мост који су сељаци начинили од својих кола натоварених каменом, остао неупотребљен. Без икаквог губитка вратила се наша војска на Бабину Главу. Ове вечите узалудне узбуне, као и остављање да другови пресуђују бегунцима из војске, убијало је све више и више морал наше војске.

30-ог јуна у јутру стадоше Турци наступати у кршу више села Букоровца ка „кључевом долу" да би нам одсекли одступ с Бабине Главе. Три дана се водила борба у тим кршевима без икаквог успеха ни за нас ни за Турке. При свем том што рапорти из те борбе јављаху да све већа маса Турака придолази, и да су то трупе нишке, Черњајев не хтеде веровати те 2-ог јула у јутру оде са ваљевском бригадом I-ве класе и 2 батаљона II-ге класе к Зајечару, остављајући за команданта трупа на Бабиној Глави: Узун-Мирковића.

3-ћег јула предузму Турци у кршу много силнији напад, тако да смо ми морали увести у борбу све наше трупе. Борба стрељачка водила се цео дан, али много већа надмоћност турске војске принудила нас је на оступање ка Пандиралу и Грамади.

Од сељака ових села несмо видели никакве хасне за време целог нашег бављења на Бабиној Глави. Они су пушке које смо им давали однесили те предавали Турцима у Ак-Паланци. За то смо криви и ми, што смо

без узрока зачамали на Бабиној Глави, а друго што нисмо водили рачуна о започетим а не свршеним предузећима. Они сељаци, што су нам од својих кола спремили мост, којим се ми несмо користили, платили су својом главом. —

Наша војска која је ноћу између 3 и 4 јула оступила на Пандирало имала је *14 батаљона* (8 књаж; 4 јагодинска и 2 пожаревачка) и *20 топова* (4 лака, 12 тешких 4й и 4 дванајестофунташа), и одмах је заузела положаје за одбрану наше границе.

7 јула зором опазисмо кретање турских колона висовима на наше лево крило. Бој је почео у 7 сах. у јутру, и Турци су са таком силом напали, и тако се вешто провукли шумом према нашој караули Доброславици, да је наша ослабљена и деморалисана војска брзо напустила шанчеве и висове на Доброславици и оступила је у таком нереду, да смо мислили да је битка изгубљена. У овом нереду, и видећи да је на коцки не само српска граница, него и одред капетана Срећковића, који је са два батаљона и 1 батеријом држао кланац Св. Николе, који би могао бити осечен и упропаштен, ако Турци ту победе, *истакну се официри* закључно од команданта левог крила па до најмлађега потпоручика, не гледећи што је који од њих интендант, ордонанс-официр и т. д. којима није место у стрељачком ланцу, *и стадоше се упоредо са стрелцима борити, више очајнички него енергично.* Кад војници видеше не само своје официре напред, већ и оне који то не би морали, прође као нека електрина кроз цео пешачки строј, и оступање се заустави одмах, а пушчана се борба настави жестоко. Сада је српска пешадија са својим официрима на челу показала ваздан огромно самопрегоревање и јунаштво, и не само да је зауставила даље продирање Турака, него их је у три маха нападала тако жестоко, да су Турци, и ако битка није била решена, јер ју је помрчина

прекинула, стали, па смо преноћили на 200 корачаји једни од других, а сутра дан су напустили позицију на Доброславици, коју нам јуче беху отели, и ми заузесмо опет нашу целу позицију. Наши губитци, благодарећи лошем гађању како турске пешадије тако и њихове артиљерије, беху сразмерно мали: један официр убијен, а то је потпоручик Милан Петровић, а рањен је официр Јованчић, кога зову „Шамилом;" војника 41 мртав и 130 рањених, а осим тога у тој је битци погинуо пензионар Коста Антоновић, бивши капетан стајаће војске, који је овде командовао једним батаљоном народне војске. Турци су имали много више, судећи само по оним њиховим мртвацима, које су према алкорану само зачепркали у земљу. Ту смо нашли и једну мађарску записку која нам посведочи да су „племенити" Мађари доиста у редовима дивљаштва противу крста и цивилизације.

Данас се вратио капетан Срећковић од Св. Николе и отишао је у Делиград, а пуковник Узун-Мирковић добио је налог да се са шумадијским трупама повуче к Бањи алексиначкој. Баш сад у 3 сахата оде његов штаб, а довече ће мајор Ђукнић одвести трупе. Овде остајемо само с књажевачким трупама, а под командом пуковника Хрватовића.

Изгледа да нас Турци одовуд не мисле тако скоро нападати, али непрестано пале села у старој Србији, нашој војсци на поглед, сигурно да јој покажу како ће поступати с нашим селима, ако продру у Србију, и — међу нама буди речено, — те паљевине у место да распаљују мржњу и енергију против Турака, јако депримирају наше војнике, који на самој граници имају своја села и породице.... Бог свети зна, како ће се ово свршити, али се мени не слути добро.

Јави ми, молим те, овако подробно као што ја теби пишем, како сте ви тамо прошли на Мрамору.

Твој *Љуб. Бајаловић.*

Као што се види, у овом писму сазнадох много више, него што се могло слутити из оног званичног билетена. „Наши су узели Ак-Паланку"....

Према томе може се мислити и о осталим телеграмима, којима „Српске Новине" беху накићене тога месеца, и по којима су наши на све стране продирали у Турску. Тако је бригадир *Љ. Остојић* прешао преко Тимока код Брегова и заузео све до Раковице, а 28-ог јуна сатерао је Турке у видински град, тако, да су у вароши Видину остали само грађани. Старо и младо придружило се његовој војсци. *Илија Чолак-Антић* истога дана, 25-ог опсео је Нови Пазар. Срби из Турске долазе му у великим гомилама да од њега приме оружје. Он *26-ог већ бомбардује Нови Пазар*, само је резултат још непознат.... *Нићифор Дучић*, у мал' што није са својом војском узео Нову Варош, а Турцима придође помоћ од некуда, па је напустио отете шанчеве и улогорио се пред Новом Вароши.... *Михаило Илић* узео је са половином своје војске, на *јуриш* 26-ог јуна турски ушанчени логор, више Јариње, не изгубивши ни једног човека, па чак му *ни један војник није рањен*. *Ђенерал Ранко* оте 28-ог јуна чувени мали Зворник од Турака, при чему је имао 30 које мртвих које рањених, а Турака је само мртвих нашао 200.

Беше и једна депеша о некаквим победама некаквог капетана Биничанина (то ће сигурно бити Биницки) против Арнаута на крушевачкој граници.

Најлепше је како је званични телеграм јавио за велику битку код Зајечара 6 јула. Ми смо у Оризишту — Тешици врло добро знали да је за ту битку нарочито ојачана војска пуковника Лешјанина са бригадама: београдском, ваљевском и крушевачком I-ве класе. Знали смо да су Лешјанину похитали у помоћ и Черњајев и Бучовић, и да се с наше стране чине сва могућа напрезања да се истисне Осман-пашина војска из Вел.

Извора. Одмах сутра дан знали смо да је тај генерални напад наше војске не само остао безуспешан, него на против да смо имали хиљаду рањеника, и сразмеран број мртвих; да је погинуо јуначки Кирјеев, мајор Никола Петровић, и капетан Шандор; да су батерије Милорада Тадића и Мате Оптркића изгубиле по неколико топова (једна 2, а друга 3) и т. д. А ево како су „Српске Новине" депеширале о тој нашој порази:

„7 *јула*. Једно одељење *Лешјанинове* војске напало је јуче *на једно* крило Осман-пашине војске. У жестоком боју који је трајао више сахата, наша је војска храбро истерала непријатеља из три положаја, но непријатељу придође помоћ, те се опет у своје положаје поврати. Појединости овога боја нису нам још познате."

Међу тим, ево каква је та битка била по причању самога пуковника Бучовића, који је командовао једном половином наше војске у њој. Ово је писмо које сам много доцније добио из Београда:

„Одавно сам, драги докторе, добио ваше писмо из Оризишта у коме молите за неколико поузданих података о нашој битци на Вел. Извору 6-ог јула тек. год. Али, ако се сетите какав сам изгледао кад сам вам дошао у госте из Вукање са крушевачком бригадом, и кад оно на врат на нос, и не одморивши се, морадох даље, у Алексинац, појмићете у каквоме сам стању здравља после велике зајечарске битке отишао кући, и разумећете за што сам тек сад у стању да вам пишем

Ја сам у тој великој битки командовао десном колоном у којој сам имао: 12 батаљона пешака (5 ваљевских I-ве кл.; 3 крушевачка I-ве кл., два ваљевска друге и два београдска прве класе), четири батерије (једну дванајестофунтовну, две пољске тешке и једну брдску 4 фунтову) и нешто коњаника колико за ордонанску службу. У левој колони била је остала зајечарска војска, Лешјанинова дивизија. Дакле на нашој су страни

ушле две дивизије у борбу. Наш противник Осман-паша имао је на В. Извору по поузданом извешћу 8—10.000 пешака, нешто каваљерије низамске и черкеске, и једну и по круповску батерију, али беше заузео дивну позицију више В. Извора између Стаменовог и Кривог дола, са фронтом према Зајечару. Земљиште пред његовим фронтом беше отворено и прегледно. Његова је позиција била на вису, који је доминирао свима околним височинама. Према томе нападати га с фронта беше немогућно, јер терен пред њим беше врло стрмен па би му ваљало прилазити под непрекидном ватром, дакле би ваљало пола војске изложити сигурној пропасти. Напад на десно крило беше тако исто немогућан не само због подобних околности, већ што с те стране ми не би могли развити све родове оружја, нема места. Остајаше нам дакле једино лево крило за напад, јер ту имађасмо и путова за кретање и простора за развијање, а могли смо се од чести прикривено примаћи непријатељској позицији. Према томе Черњајев нареди, да зајечарска колона удари Осман-паши у леви бок, а моја колона из Вратарнице да иде правце на Кулу (Адлије) и да му одсечем одступницу. Према усменој диспозицији ђенераловој, ја сам још истог у вече одвео моју војску на „затворену" пољану где сам се улогорио с фронтом к Вршкој Чуци, и издао сам све нужне заповести којим ће се редом сутра колона кренути карантинским путем за Кулу (или Адлију). Али тек што сам 6-ог у 4 сахата у јутру кренуо се, док сам дошао код источне стране Чукине, стиже ми вест, да је диспозиција промењена, и да ја не треба да идем карантинским путем, већ да идем правце на утврђену позицију Османову да га нападнем на леви бок и с леђа. Ја одмах образовах бојницу из ваљевске бригаде I-ве кл. са једном тешком и једном брдском батеријом и четом пијонера; у подпору одредих крушевачку бригаду I-ве класе са дванајестфунташком и једном пољском тешком

батеријом, а 2 батаљона београдске I-ве и 2 ваљевска II-ге класе оставих у општој резерви. Батеријама одмах одредих нужну заштиту. Око 8 сах. стигао сам на карантински пут, дао сам вољно, док ми се прикупи трупа, а у једно да причекам леву колону, која је мало закаснила, како би операције обеју колона ишле упоредо, а за то сам време раздавао нужне заповести појединим командантима и командирима. На скоро за тим дође ми шеф штаба зајечарске колоне (леве) те ми јави да и они иду и да ће скоро изаћи из шуме, па одмах предузети престројавање за напад.

Међу тим Осман-паша, сазнавши од својих патрола да ћемо ми с левог бока да га нападнемо, одмах промени свој фронт, ослонивши се десним крилом на ивицу више В. Извора, а лево је крило остало отворено, фронт одбране равноодстојан са путем који поред стаменовог дола иде. Пред фронтом су два дубока дола који одбрану позиције ојачавају, а за напад су врло велике препоне. И на овако промењеиом фронту он је имао свуда утврђења, батерије, стрељачке ровове са препречним срествима. Пред дубоким долом у виноградима беше такође једно пољско утврђење, а и спољне обале долова беху удешене за одбрану. Распоред његових трупа био је овај: у бојници (с ове стране дубоког дола) 3 батаљона, у истуреном утврђењу пред десним крилом само пешадија (ту је у једно било збориште истурених трупа). Турска је бојница била врло растегнута и доста слаба према нашој. Позади бојнице у дубоком долу беше им потпора. Остале трупе развијале су се према потреби. Артиљерија им је била овако распоређена: 2 круповска топа већег калибра беху на десном крилу, остали топови у подигнутим батеријама на позицији и с оне стране долова.

Чим је лева колона дошла на висину мојих трупа, ђенерал Черњајев нареди да се полази. Ваљевска брига-

да одмах построји бојни поредак и пође напред, за коњичким патролама из леве колоне, које су биле истакнуте за осматрање предела, за њом се крену (такође у бојном поретку према њој) артиљерија, потпора и резерва. Марширајући тако око 9 сахати дођосмо у домашај непријатељских топовских метака а мало доцније и пушчаних тако, да се у 9½ сахата отпочела борба на целој мојој линији, јер је лева колона мало доцније ступила у борбу. Пред десним крилом моје бојнице находио се један вис испред Батишта, наше карауле, који је требало узети по што по то, јер је доминовао околином. За ту цељ ојачао сам моје десно крило из подпоре и оно је под заштитом шуме заузело тај вис. И дотле су наше батерије дејствовале, а кад узесмо тај вис, Милорадова батерија, која је била на мом десном крилу, отвори с њега најжешћу ватру против батерије противникове, па како до ове није било више од 1400—1700 корака, то је Милорадова батерија принела непријатељу велике штете. Али за то је њен положај био врло истакнут и доста опасан. Моје лево крило такође је напредовало докле не погибе командант ваљевске бригаде I-ве класе и још један официр, те тако трупе остадоше без вођа, и буду потиснуте. Ја им одмах пошљем потпору и њен командант, капетан Павле Најдановић, предузме команду над ваљевском бригадом и левим крилом, и непријатељ буде опет сузбијен.

За то време (око 1½ сах. по подне) је лева колона такође напредовала и оборила жестоку ватру на непријатеља.

Видећи се у овако повољним околностима, наредим да се наступа на целој бојници. Отпоче се жестока артиљеријска и пушчана ватра на обе стране. Ојачана бојница потиште непријатеља готово на целој линији, и следовала му је узастопце у његовом повлачењу. Осем тога наредих да моје десно крило наступајући заходи,

да би колико се може више ухватио непријатеља с бока. Тај је маневар принео велике користи, јер је непријатељ на скоро био обиђен с те стране, и велика је опасност грозила његовом одступном правцу. Пијонери који су ми били на крајњој десници борили су се као пешаци заједно с трима четама трстеничког батаљона.

Осман-паша, видећи каква му је опасност од мојег десног крила, ојача своје лево крило чак из саме резерве, обори жестоку ватру на моју десницу и предузе такође напад с прекриљавањем. Напад је био тако жесток да сам морао повући моје десно крило и поставити га фронтом према његовом левом. Борба постаде очајна, свака страна држи се чврсто и не попушта. Моје лево крило видећи да се на спрам њега непријатељ сам ослабио да би на другом крају напао, навали свом жестином, пређе преко Стаменовог дола, прејури кроз кукурузе и потисне непријатеља до у сама његова утврђења, дакле заузе позицију, коју беше изгубило. Међу тим непријатељ дочепавши се својих утврђења обори жестоку ватру, на моје надируће лево крило, потисне га, излети на ново из утврђења и заузе отоичашњи положај. И тако се на левом крилу мом борило са промењивом срећом. Међу тим, при свем том могло се рећи, да је у 1½ сахат положај Осман-пашин био критичан јер ми смо јасно могли опазити да је у његовим бојним редовима неред и забуна, даље смо видели да с трупама трчкара час овамо час онамо, да му се цела комора спрема за полазак, најпосле видесмо да им је и артиљерија готово заћуткана и у њој се неко кретање опажало, које је наговештавало оступање. Сада је ваљало упети све наше силе да се битка реши, али у томе судбоносном тренутку лева (зајечарска) колона поче одступати у највећем нереду. Противник наравно обори силну ватру на одступајућу колону, али је није гонио. Повлачење зајечарске колоне деморалиса и моје лево крило, које је с њом у додиру

било, и оно поче најпре одступати. Капетан Најдановић који је у томе тренутку био добио моју заповест да јуриша, полети с ордонансима пред одступајуће, да их сабљама и револверима задржи и прикупи, издавши заповест да се сваки на месту убије који не послуша команду. На тај начин капетан Најдановић успе да заустави своје трупе и да их поведе напред.

Не знајући шта се догађа са зајечарском колоном и на мом левом крилу, ја сам био издао заповест да цела моја бојница наступа, и моје крајње десно крило, које је било под мојом непосредном командом, заузе потпуно одступницу Осман-пашину према Кули и Видину. Како и моје лево крило пође напред и ако мало задоцњено ипак изађе на висину моје деснице, и ја држећи са места, на коме сам стајао да је та трупа наша лева колона, тврдо сам веровао да сад мора бити наша победа. На несрећу после борбе сазнадох да та трупа коју бејах лево угледао, не беше зајечарска колона већ моје лево крило, и да је лева колона одступила у нереду с бојишта још у 1½ сахат по подне. Сад се поремети и положај моје колоне, јер сад Осман-паша могадијаше да прикупи све своје силе против мене, он успе брзо да оживи клонувши морал код његове војске, његове батерије опет заузеше своја места и он ме нападе са свом силом. Моја је бојница дочекала сјајно ту навалу, и држала се дуго на заузетој позицији. Тамнавски батаљон I-ве класе починио је чуда храбрости, дошао је до самих утврђења непријатељевих, а неколико војника његових ускочише у турске шанчеве, прешав преко препречних срестава која су била пред њима. У том се батаљону највише одликовао његов командант *Благоје Цветковић*, који је за то награђен официрским чином. Но и остали батаљони ваљевске бригаде I-ве класе као и Паунов батаљон крушевачке бригаде, није заостао у храбрости из Тамнаваца. У томе тренутку непријатељ

учини још једно очајно напрезање, и то му испаде за руком. На грудобранима својих шанчева пободоше неколико зелених застава, *банда њихова засвира*, и сва посада из шанчева појури као бесомучна преко грудобрана својих шанчева, деруђи се: „Аллах, Аллах!" и потисну ми десно и лево крило.

Осман-паши је било сад лако да то учини, јер после одступа зајечарске колоне, он је био један пут и по бројно јачи од моје колоне, његов се морал беше подигао а наш клонуо услед одступа зајечарске колоне. Ова је борба трајала до 2½ сах. по подне.

У том ужасном положају, пошљем мога шефа штаба Черњајеву да му престави стање ствари, и да га запита да ли не би требало дати заповест за одступање, да се моја колона не изложи катастрофи. Главнокомандујући ми поручи да не одступам већ да се држим по што по то. Сигурно је још рачунао на садејство леве колоне, јер ми један ађутант јави да ће зајечарска колона почети да наступа. Шта сам знао да радим већ да и ја издам заповест свима мојим подчињеним командантима и командирима, да учине сва могућа напрезања те да поврате ред у својим трупама, и да борбу што пре обнове. У томе се у неколико успело, међу тим пошље ми Главнокомандујући нешто трупа из резерве, и ја покушах последњи пут да се одржим; у 3 сах. после подне предузмем обшти напад, али све беше узалуд. Трупе беху изгубиле поуздање, муниције беше нестало, навала непријатеља постајаше све јача и моје трупе стадоше одступати у нереду и ако нико није дао заповест да се одступа. Сви покушаји старешина да се зауставе трупе и уреде, беху безуспешни, и битка беше свршена у нашу штету око 3½ сах. по подне.

Због тога што су бојница и резерва одступиле без икакве заповести, батеријски командири нису имали времена да се повуку с позиције, нарочито батерија пору-

чика Милорада Тадића која је морала да издржи навалу непријатељских стрелаца, који су на моје десно крило нагрнули. Поручик Тадић, морајући заклањати одступање мога десног крила, борио се с највећим напором, надајући се наравно да га батеријска заштита не ће оставити. Али његова се заштита распрсну, и кад је он хтео да спасе батерију, непријатељски стрелци беху већ у њој, ту настаде борба турских стрелаца с нашим тобџијама, који су се храбро тукли четкама и „правилима.“ Запрега од два топа, којима послуга и возари беху побијани, јурне право у турски логор. Тако се догодило и са батеријом капетана Мате Оптркића, која је изгубила три топа.

Осим тих 5 четирифунташа имали смо ове губитке: *погинуо један виши и један нижи официр и три батаљона командира народне војске* (сва три из ваљевске бригаде) *и до 350 које нижих чинова које војника. Рањеника* сам имао: 1 батаљоног командира и *730* које нижих чинова које народне војске.

Колико је непријатељ имао мртвих и рањених не зна се за цело, али по својој прилици било их је 3 пута више но од нас, јер прво Осман-паша је сам јавио да је битку добио с грдним губитцима, друго страни дописници из његовог логора оценили су његов губитак на 5000 а околни народ у Турској је причао да је три дана кулучио одвлачећи рањенике у Кулу и Видин.

Ово је, мој докторе, сухопарни нацрт велико-изворске битке од 6-ог јула, у колико је ја знам. Разуме се да би слика тек онда била потпуна, када би се потанко испричало и то шта је радила зајечарска колона која је тако у зао час одступила. У осталом тешко би било писати сад непристрасну историју нашег ратовања. Ово могу само да буду прибелешке за доцнија времена.

У колико сам разумео ваше писмо, ви тражите податке о биткама у којима несте били очевидац, како би

ваше *успомене* о нашем рату биле што потпуније. Ја мислим да ће вам ово бити довољно, јер разлагање о узроцима рад којих се битка започела, о месности, о мрежи путова, која је била на расположењу обојих армија, о распоредима и диспозицијама, о научној оцени битке и осталим питањима, која су ушла у моју званичну релацију о тој битци, сигурно ће за вас бити од мањег интереса.

Примите искрено поздравље.

Вашег

Бучовића."

Према оваким коментарима званичних телеграма мислим да ми не ће нико замерити ако га поштедим од осталих победних билетена с Дрине, у којима је мали Зворник играо улогу журналистичке „морске змије," — од несравњивих гаскоњада с Јавора, од телеграма по којима је Илија Чолак-Антић, одушевљено поздрављен за команданта од ибарске војске, потукао и растерао турску војску, коју је предводио нико други већ главом *Дервиш-паша*! и т. д. и ако наставим опет причати оно што је код нас било.

VI. Наше „узбуне" и гости

Шести дан после наше поразе на Мрамору дође нам у Оризиште ђенерал Черњајев, који од команданта централних дивизија беше постао „Главно-командујући моравске војске."

С њиме дође и његов шеф штаба г. Бекер, или као што смо га ми звали међу нама „Бекер-беј," јер он је после своје службе у Мексици, био у Мисиру официр вице-краља египатског и звао се Бекер-бej пре но што је дошао да буде шеф штаба наше главне војске.

Осем њега у пратњи ђенераловој беше и један црномањаст висок официр, у загаситозеленом мундиру руског пуковника, с „аксељбандами.“ Њега нам представише као полковника *Вулферта*, ађутанта вел. Књаза Михаила на Кавказу. Беше то лепа мушка слика тај г. Вулферт, са његовим дугим црним брцима à la Краљевић Марко, са његовим паметним и ватреним црним очима, и са његовим пријатним цртама на лицу, У осталом он је мало говорио, само што примети да је слатко од орашчића, којим га послужисмо — „очењ фкусно.“ Али његова титула, његова руска униформа, његово тајанствено ћутање, много доприношаше да се у нама утврди уверење које смо и онако имали а то је, да Чернајев није само посланик словенских комитета и незваничне Русије, него да иза њега стоји и влада руска, када му долазе аћутанти цареве браће. Тек много доцније сазнадох да је Вулферт долазио Черњајеву као рођак, јер његова је рођена сестра жена ђенерала Черњајева....

Господа беху дошла чак с Бабине Главе да виде позицију на којој смо се ми 20-ог тукли 8 сахата без успеха.

— Мора се признати — прогунђа један под хладњаком, пошто Анђелковић одведе господу да им покаже наше бојиште — да је ђенелалштабно посматрање терена благовремено пало на памет нашем Главнокомандујућем! —

После приповедаху да је ђенерал питао:

— Може ли се са Суповца добацити гранатом до Мрамора?

Али ко је год видео терен, не може веровати у то питање.

Даље причаху да је ђенерал, кад га одведоше преко Сечанице и преко онога виса иза села, с кога је наша артиљеријска ватра отпочела, до на центрум нашега положаја у време битке, и кад је видео како је цело земљиште посејано турским гранатама, рекао :

— Vraiment, la Position est ouverte! — и за тим су се господа вратила.

У повратку код села Суповца, опази Анђелковић да с оне стране Мораве, сељаци из старе Србије дозивљу на разговор. Он пошаље свога кочијаша да чује шта имају да кажу, али то је тако близу било да су сви могли чути тај разговор.

Сељаци се обазреше да их ко с оне стране не види и не чује, па рекоше:

— Турци се спремају са свом силом да вас нападну ноћас или сутра. Три стотине сељачких кола одвучено је у Ниш, да носи војсци комору. Вардајте се! —

То, што су се освртали пре него што су почели говорити, беше за Анђелковића најсигурнији доказ да нису турски шпијуни, већ наши пријатељи, и он дошавши у механу код Оризишта, где је био штаб наш, одмах телеграфиса Књазу у Алексинац. Врховна команда одговори одмах да су они о томе и с друге стране извештени и да треба „предузети све мере предосторожности."

И сад настаде оно што се зове „*узбуна.*"

Шеф штаба стаде писати депеше за Суповац и Вукању, заповести за трупе око Тешице и т. д. Командант шаље ордонансе на свѐ стране, ја пишем заповести мојим трупама и заводима, а све то под печатом највеће тајности.... Све живо ти се устумарало по оним ходницима и у авлији оризиштанске механе, сваки се на врат на нос спрема, сеизи трче с коњима на Турију да брзо напоје па да оседлају, архиве се појединих одељења пакују, комордијама се издаје заповест где ће стајати са стварима и како им треба поступати у ком случају.

Међу тим већ пролазе поједине трупе поред штаба да заузму места која су им одређена. Ето и једне батетерије која заузе анпласмане подигнуте над утоком Турије у Мораву. Ађутанти појединих трупа јављају да су

људи већ под оружијем и заузели своја места, и примајући нове заповести, јуре каријером к својим Командантима.

У то изведоше и наше коње опремљене. Цео штаб појаха, и одосмо „на позицију" с које се могао имати највећи преглед.

Чекасмо сахат, два.... Избуљисмо очи гледајући на наше бинокле пут вртешког шанца. Нема нигде ништа. Командант са Суповца јавља да се на целој пољани пред Нишом не види никаква трупа непријатељска.

Једино што смо с нашег виса видели то је : како очекивање борбе дејствује на — уропојетички систем војника, бар ћуприске бригаде, која је на подножју нашега виса стајала у бојном поретку, под оружјем.

Кад се већ смрче, а од непријатеља ни трага ни гласа, трупама дадоше вољно „под строгом приправношћу," а ми одосмо опет у Оризиште у наш штаб.

Међу тим те су „узбуне" биле испочетка тако честе, ми смо се непријатељском нападу тако сигурно и на брзо надали, да сам ја спавао на цигљама у командантовој соби јер нисам држао да је вредно постарати се за какав кревет. И онако се нико од нас није свлачио ни ноћу. И саме чизме су се скидале само дању, и то колико док се очисте, па се опет навлаче. Моје је место било између командантовог кревета и фуруне, имало је у дужину 4 а у ширину 2 стопе, тако да је мој кадавер од 6 стопа морао да прави разне серпетине при почивању. Кад сам спавао изгледао сам као какав пут уз брдо. У осталом кад велим „спавање" то је појетско претеривање, јер ни једна ноћ није прошла а да нас не пробуде 5—6 пута, са разним цедуљама, рапортима н депешама. Таман да заспимо, ето некаквог коњаника, у ходнику се чује „трапа-трапа," па онда на наша врата „бум-бум."

Сва троица ђиписмо.

„Улази!" —

Улази народњи коњаник сав каљав и мокар, како је сишао с коња, с писмом у руци.

— Одакле? —

— Од Голешницу! —

— Добро; ти можеш ићи! —

— Ама, казаше ни.... да се потпишете како сте примили! —

— А, куверт? Колико је сахата? По ноћи и 10 минута. — То му шеф штаба написа на куверту (на коме су биле наштампане рубрике кад је писмо послано, и каквим је темпом наређено коњанику да јаши, и у колико је стигао на место куда је послан) па му пружи. Он забоде куверт за шајкачу, шмркну, и убриса ноздрве полеђином своје шаке.

— Онај.... кљусе ми је знаш балдисало.... Ваљда ниси опет ударио два крста на писмо? Бога ми ће липсати пода мном....

— Ти се не мораш одмах враћати. Одмори коња, па онда ходом. Јеси разумео? —

— То, то. Вала ви! У здрављу! — И он оде.

— Шта је Јово, читај! — рече командант нестрпљиво.

Шеф штаба најпре прочита за себе, смаче раменима, па онда прочита:

— „Јављам покорно да се на мојој позицији данас није ништа догодило. Наше су патроле обилазиле границу и несу нигде никаквих непријатељских кретања опазиле. Молим за 200 пари опанака јер се обућа у мојих људи са свим поцепала".

— Ово је већ трећи рапорт ноћас да јуче није било ништа ново?" — прогунђа командант па леже опет.

Анђелковић као хтеде да угаси свећу, али сигурно помисли да ће је врло скоро морати опет палити, па па само махну руком и клону на своју постељу.

Његова је слутња била оправдана. Несмо спавали ½ сахата. Ја таман почех да сањам како је лепо код моје куће, у мојој башти, где се играју моја деца, кад ал' неко стаде фино куцати на врата.

Опет опште скакање и троструко: „Унутра!"

Улази један од пијонера стајаће војске, који је био посилни код нашег пољског телеграфа, и донесе депешу. Анђелковић потписа на куверту своје име тако силно да се оловка сломила, па онда журно отвори депешу, али на брзо дувну кроз нос:

— Хм. Изеде ме овај ваш Белони докторисимусе. Ето вам. То је ваша депеша. Прочитајте нам је. —

Ја узмем, погледам потпис.

— Па није од Белона, г. потпуковник!.... —

— Све једно, све што има с вама посла, то је Белони. Читајте! —

Ја прочитах:

— „Начелнику санитета јужно моравске дивизије Тешица. — Данас вам је послато по кочијашу Петру Павловићу 200 ока тифтика, две бале вате, 100 комада разних фачли. О пријему нека тај начелник овамо јави *назначивши лист и број инвентара, под којим је те ствари завео.* Нумера 57.635. Потпис (не може се прочитати:)" —

— Одер вос мохтер! — рече Анђелковић па се окрете на другу страну.

— Лист и број инвентара — рече командант — онај исти, на коме је заведен тајин, који се сваки дан поједе. Јавите им то, докторисимусе! —

— Разумем г. пуковник! — рекох ја и метнух ноге на фуруну да би их мало одморио од згрчености.

И опет захркасмо, ал не на дуго. Око 2 сахата уђо нам у собу сам руковалац пољскога телеграфа с једном депешом.

— Опростите, г. пуковниче, што вас будим, али депеша је од врховне команде, па држим кад бих је оставио до сутра....

— Ви би јако погрешили г. Прендићу — упаде му Анђелковић у реч отварајући депешу — ви знате да

штабови свагда „ноћу бдију.“ — За тим га значајно погледа тако, да је овај одмах с једним саркастичким (бар тако се мојој неиспаваности учинило) „лаку ноћ!“ отишао.

— Шифре! — рече шеф штаба претурајући по својом џеповима на блузи, који су били тако натучени депешама и рапортима, да су изгледали као извесна брдашца за која се на српским фистанима изрезују нарочите засеке, и која на мушким грудима не постоје.

— А, ево ми речника! — и Анђелковић се загњури у врло — пријатни посао дешифрирања.

Командант седе и стаде правити цигару. Ја сљедовах његовом примеру. Гурнем једну и Анђелковићу Он је зграби, запали на свећи а мени, ваљда у место „фала“ рече „седамнајест, тријес пет. Четрдесет и два, седамдесет и један“ и опет забоде нос у његову књижицу.

Што је даље дешифрирао то му се више на лицу видело да није пријатна садржина депеше.

— Шта је, Јово, што се мрштиш? —

— Море махни се, мрштићеш се и ти. Двадесет и седам, шесет и три. Хоће да нас опељеше са свим! —

За четврт сахата била је депеша дешифрирана.

— Ево шта је — стаде Анђелковић читати — „Команданту левообалске моравске војске. Од ваше дванајестофунтовне тешке батерије пошљите шест топова у Алексинац. Тако исто послаћете у Алексинац смедеревску бригаду I-ве класе и целу батерију капетана Шафарика. У Делиград ћете послати ћупријску бригаду II-ге класе“. —

— Па су чим остајемо ми овде кад све то пошљемо? — рече командант скочивши с кревета.

— Са две бригаде и 10 тешких топова — рече Анђелковић немилосрдно савијајући своје брке у немогућне котурове — па воља ти чувати Суповац и Змијину

Главу, воља ти посести Гребац и Голешницу, воља ти држати теснац овде код Турије.

И сад наш шеф штаба стаде журно ходати по соби горе-доле. Али у томе „ходању" било је више добре воље, но што се могло остварити, јер, узевши у обзир, да је соба била 2 хвата дугачка и 1½ хват широка, да је у њој било 2 кревета, астал, моје лежиште, 2 сандука, 1 дењак, 1 бисаге 1 фуруна и т. д. и да један корак Анђелковића хвата три стопе, то се сиромах шеф штаба у том „ходању" управо окретао око своје осовине. Најзад увиде и он немогућност ходања под таким условима, па седе на свој кревет.

— Није вајде — рече најзад командант — заповест је заповест. Нареди све што је нужно да се сутра рано изврши! —

— Костум! — викну Анђелковић.

Наш посилни који је спавао пред вратима нашим, и у оном мрачном ходнику био често „предмет спотицанија", уђе дремљиво у собу. Беше то један ситничар и старе „Праве" Србије, vulgo Цинцарин, који је у Свилајнцу трговао „сос седум хиладу гроши", и који је био врло срећан кад га од комбатанта у ћупријској бригади поставише за „посилног" у штабу.

— Шчо заповедате? —

— Три коњаника нека се одмах спреме да носе писма, јеси разумео? — рече Анђелковић зарезујући по трећи пут плајваз, јер је већ два пута био прснуо.

— Сад ће будну хазур! —

И зајиста док је Анђелковић написао заповести Драгољубу, Мих. Томићу, Шафарику и Бркићу, ордонанси беху готови и заповести одоше.

Кроз прозор се поче показивати прво свитање кад смо опет легли. Спавали смо један сахат. Док ето ти нашега Костум.

— Дошлу едно коњаник од Суповац, сос писму! —

— Пусти га! — рече командант дубоко уздахнувши.

Овај каваљерист беше млад, вицкаст отресан момак, уђе, стаде и поздрави као да је из гардијског ескадрона, мамузе му чине само цака-цак! Он предаде писмо, прими потписан куверт, поздрави и оде. Милина га је било гледати. Прави војник.

Писмо које он донесе не беше од оних малих писама на штампаним формуларима из ђенералштабног „блока", већ некакво дугачко писмо од мајора Јове Поповића у коме јавља да му је ноћас око по ноћи дошао „онај човек из Ниша" прегазивши Мораву испод суповачке карауле, и да му је врло много важних вести донео, што се тиче броја и смерања турске војске у Нишу, и што се тиче последњих догађаја. Ја несам запамтио појединости тога рапорта, али се сећам из њега да су Турци после мраморске битке довукли 400 кола рањеника у Ниш, да се сваки дан увећавала турска војска у Нишу, да се већ сад издаје преко 50.000 тајина на дан, да Турци плаћају све што купе у чаршији бешлуцима (сребрн новац од 5 гроша), да се живо спремају да нас нападну и т. д.

Тај је рапорт одмах експедиран по нарочитом коњанику врховној команди у Алексинац.

Али ни рест ноћи не беше нам суђено да у једном комаду одспавамо, јер мало доцније, већ се на пољу лепо видело, донеше депешу из врховног ђенералштаба. Она се није тицала никакве стратегијска операције али је тако интересантна за — „Народну медицину", да сам је прилично добро запамтио.

„Командантима свију дивизија. Како се опазило да се међу војницима шири срдобоља, то препоручите свима лекарима подручне вам команде да се при лечењу те болести послуже и овим леком који се као врло добар у народу показао:Ваља купити нов лонац од оке, у њ метнути 20 пара шишарке, 10 пара цимета и то налити

са једном оком добра црна вина, па онда везати хартијом лонац и приставити да се кува и т. д. Потписан: Начелник врховног ђенералштаба....

Кад смо прочитали ту депешу ми смо се само згледали. Вероватно је да сам ја од чуда и зинуо био....

Кад ми ту наредбу предадоше „на надлежни поступак", ја сам изјавио да срдобоље не би никако ни било, кад би се у свима логорима извршило све што наређује логорна служба и војна хигијена односно логорских прихода и клања стоке, и да би пооштрена заповест командантима да се строго изврше та постојећа наређења за чување војничкога здравља, била далеко кориснија од тих нових лонаца, шишарке и цимета с црним вином, јер ако буду људи и даље спавали међу својим екскрементима и разбацаним дробом поклане стоке, онда им ни то чудотворно средство народне медицине, које нам се с тако високе команде препоручује, не ће помоћи.

— Па немој да се љутиш, докторисимусе, — рече командант — ми смо наредили све што војна хигијена захтева, та се депеша нас не тиче; онај пролив од кога наши војници страдају, не ће бити срдобоља, а ако буде, ти ћеш у твојим пољским апотекама сигурно имати лекова који ће тако исто брзо лечити као и овај чудотворни лек, који, на жалост, у чаршији Оризишта не ћемо моћи купити.... —

После те депеше спавао је и командант и Анђелковић мирно до 7 сахати. Али ја никако не могох више заспати. Не знам за што све ми се врзла по памети „диспозиција за цернирање Ниша". Питао сам се како ли би испала битка 20-ог јуна да је онај, који је правио диспозицију, знао колико ваља маширати од Суповца а колико од Вукање, па да се дође до непријатеља.

Кад се пробуди Анђелковић, те ме виде да ја нешто шарабатам, а он ће:

— Охо, докторе, зар сте се већ пробудили? —

— Нисам ни спавао! —

— Што? —

— Правим и ја једну диспозицију за цернирање Ниша. Надам се да неће бити на одмет! —

Анђелковић се зацену од смеја.

— То да вратите зајам за шишарке и цимет? Драј мал сапрлот, међер ви не примате шалу ни од врховног ђенералштаба!. . —

Каква је била та једна ноћ, такве су нам од прилике биле све ноћи за време од наше свршене офанзиве до краја дефанзивног чекања у томе крају;

Дању смо имали осем многобројних узбуна још и врло честе *визите*, разних великих и малих личности.

Одмах после бежаније с Мрамора један или два дана доцније, дође нам г. Митрополит у госте, да куражи војску, да јој говори проповеди. Њега је пратио командант од једнога логора до другога. Шта је тамо било не знам, јер ја сам имао онда још посла с евакуацијом моје пољске болнице у Тешици, у којој смо имали један једини случај ампутације бута. Рањеник беше родом из Тешице и дошао је до ампутације чудноватим начином. Пре него што је болничарска патрола наишла на њега да га понесе, он је бријачицом пресекао све мекане делове на своме рањеном буту до саме кости — *хтео је сам да се ампутира*.... Разуме се, да је на тај начин толико крви изгубио, да га ни операција извршена lege artis (мислим од Др. Левија) није могла спасти.

Тако исто на брзо после битке дођоше нам и два државна саветника (не запамтих им имена), да праве истрагу ко је бунио војску те није хтела да се бије?... Ко зна како би интересантно испао протокол те истраге, да некакав угурсуз није рапортирао: „Виде се турске колоне, које се испод вртешког шанца спуштају десном обалом Мораве" те ти господа саветници за тили часак

нађоше да нико није бунио, да нико није крив, па одмах одјурише у Алексинац. Међу тим цела узбуна била је узалуд. Рекогносцировка показа да те турске колоне годинама стоје непомично на оном месту, јер су — браници и шумарци, који из далека изгледају као ранжирана војска. —

Ђенерал Черњајев такође нас је чешће походио, и у његовој пратњи свагда је био по некакав знаменит човек из далека, махом беху то знаменити новинари. Сећам се, једно пре подне седимо ми сви, официри, судије, комесари и свештеници, који смо били при штабу јужно-моравске дивизије, под хладњаком, који бесмо начинили пред механом у Оризишту, па пушимо и разговарамо се, кад ето ти некаквих каруца где јуре алексиначким друмом право нама.

— Ко ли је то опет?

— Зар не познајеш ђенералова каруца? —

У то стигоше пред штаб.

Опште устајање, салутовање, односно скидање капе.

Командант оде да поздрави ђенерала, који се с њиме рукова и престави му једнога госта. Беше то грдна људина проседе косе и браде, у цивилном руху са шеширом од непробојног платна на форму шлема, са дугачким белим платном за покривање потиљка.

После свршеног међусобног представљања одоше сви заједно у командантову собу, а под хладњаком настаде овакав разговор:

— Ко ли је то данас с њиме? —

— То је коресподенат великих инглиских новина „Daly News." —

— Којешта. Форбеса ја познајем врло добро, он је много млађи човек, плав, видео сам га ономад у Алексинцу! —

— А није — рече други — то је уредник руских новина „Новое время"! —

— Какво „Ново време"? То је садашњи редактор „Русскаго міра" који је сменио Черњајева у редакцији! —

— Ето га на! Садашњи је уредник Чернајевљевог листа ако хоћеш да знаш пуковник *Комаров*, ја га врло добро познајем. Он је јуче стигао у Алексинац! —

— Море шта се препирете? Новинар је новинар. Еписи ђаур! — рече наш тумач турскога језика, коме није било суђено да нам у другој прилици покаже своје знање.

— Вала, браћо, — што ми ти новинари изађоше на врх главе, то је чудо. Ја мислим нема рђавије сорте људи од њих. А они као да су и до сад играли главну улогу у овом нашем рату и као да ће од сад бити тако. Ово би се управо могао назвати новинарски рат! —

— Како то? —

— Ево како. Наше су новине од како постоје жариле и пујдале на рат, доказујући да ће народ српски као најратоборнији народ на свету, потући Турке као врапце, и протерати рест у Азију, и то без ичије помоћи, само ако Јевропа у опште и Аустрија на посе остану неутралне, ако не пређу с војском у Србију! —

— Неће бити, земљаче, да су све српске новине биле тако детињасте! —

— Несу све, ал' оне за које се с правом држи да су биле фабриканти нашег „јавног мњења", и оне су својим кобним фразерством дотерале дотле, да је најзад цео свет српских беспосличара, који по пивницама тераше политику, гракнуо „рат, рат." Проблематичне егзистенције учинише својим непрестаним булажњењем да најзад по српским *варошима* настаде ратоборно лудило, које најзад окужи и најразборитије људе, те тако угазисмо у рат, и ако народ по *селима*, дакле *апсолутна већина народа* која не чита новинарске фразе, *није хтела да чује за рат*, што је врло појамно, јер ми за 50 година нашега државног живота нисмо ништа урадили да би

народ могао појмити *идеалне цељи* као што је ова, рад које ми сад ратујемо: *рискирати своје благостање за ослобођење браће из ропства.* Неразвијен народ хоће да се бије са непријатељем који њега гњави и који му наноси очигледну, тако рећи опипљиву штету, и наше ратовање у почетку овога века то је доказало, али да се он бије за некакву браћу, о којима он једва и појма има, и то да се бије с непријатељем који њему директно ништа не ради — јок! Узмите још уз то да је тај народ у првим биткама видео да је у непријатеља и оружје и све боље, па ћете појмити за што не ће да се бије....

— Молим те, молим те. Ти си се изгубио. Ти хтеде управо да доказујеш да је ово «новинарски» рат?....

— Па да. Наше новинарске фразе запалиле су београдску калдрму, они којима је горела калдрма под ногама раструбише да нам ваља бирати «рат с Турцима» или «револуција у земљи.»

— Бош посла. Каква револуција? Нема послушнијег народа на свету но што је наш! —

— Тако и ја мислим, али у оној раздражености свака се глупост веровала. *Еле српски новинари увалише Србију у рат против воље апсолутне већине народа. Сад ето нам долазе руски новинари да нам командују!* —

И нехотице сви погледасмо на командантов прозор више вењака, да није случајно отворен. Неко рече.

— Јеси чуо ти ти велики непријатељу новинара? Немој толико да вичеш, јер те они горе могу лако чути! —

— Па нека чују. Ја не кријем оно што је моје убеђење. Ја волим Черњајева као добра и поштена човека, али ја вам кажем, колико је он добар новинар био док је уређиво „Русскій Міръ,“ толико је лош војвода! —

— А Ташкент? — усуди се неко приметити.

— Хм, Ташкент је само један храбри ноћни препад, који је случајно био од врло срећних последица, а није резултат никакве стратегије и тактике. Да је Черњајев

храбар, то не допуштам никоме да посумња, али за главнога команданта једне велике војске иште се данас много више а не гола лична храброст. Која ти је вајда од личне храбрости кад те топ бије на 5—6000 метара а пушка на 1500 корачаји? —

— Је с чуо, прико, — не могох се најзад и ја уздржати да се не умешам у разговор. — Мени се чини да си ти сувише брз у твојим пресудама. Ти сад вичеш на новинаре, а ја се добро сећам да си и ти био један од наших најревноснијих и најусијанијих чланкописаца по новинама. Ти осуђујеш што смо угазили у рат, а ја сам те чуо како си грмио при чаши пива код „Руског цара" да је сваки онај Србин који 1875 и 1876 неће рат с Турцима, прави издајник српства, кога би ваљало пред народом стрељати: тако исто сад осуђујеш Черњајева, а човек још није ни имао прилике да покаже да ли је способан за командовање великом војском! —

— Што за мене кажеш, то признајем, али да у твојој вароши букне колера или друга која зараза, ни ти не ћеш остати сигуран од ње, макар да си доктор. Ја сам просто жртва једне душевне епидемије, као што је већина наше „интелигенције" у овом питању повела се за измишљеним „јавним мњењем." Но што се тиче Черњајева за ме је доста Бабина Глава и Зајичар, па да видим колико је сахати. На Бабиној Глави је имао успех, пут у Ак-Паланку и Пирок био му је слободан, у тим варошима није било више од 6 батаљона пешака и 2 батерије. Што није ишао напред? Што је само заморавао војску без икакве цељи, па се онда вратио? Претрпивши поразу на Зајечару, у место да остави шумадијску дивизију у Бањи алексиначкој, одакле би имала само 6 сахати да марширa до на сваку тачку, на коју могу Турци озбиљно напасти, он је шаље чак у Делиград! Не дао бог да Турци ударе јачом силом на Хорватовића, па би ти видео кад би му стигла помоћ чак из Делиграда,

и ако би стигла у каквој би изнурености од усиљеног марша стигла! За мене је то неколико података довољно, да видим какав је Черњајев као Главнокомандујући! —

Да ли је све тако било, као што говораше мисоновинар, ја не знам, али одговор ми уштеди сам Черњајев који се у том тренутку појави на прагу, са својим пратиоцем седе у кола и оде у Алексинац. Разговор прекинут појавом ђенерала није се настављао јер нас зовнуше на ручак.

Колико је првих дана било са свим мучно с храном, толико се доцније та «част» развила, те смо се баш добро хранили из ревене, којом су изврсно управљали комесар Тутуновић а по кадшто и судски комесар дивизије г. Јоца Стевановић, који су нам за мало пара импровизирали праве ручкове, на којима је било чак и кисела купуса и сутлијаша и осталих јела на која смо ми варошани тако привикли, да нам је необично без њих. Него на кисео купус брзо омрзнусмо, јер — кад год су њега кували, било је «узбуне», а човек у рату као и на узбурканоме мору постане и богомољац и «сујевјеран,» па макар пре рата био бог зна какав «Freigeist.»

Та добро организована дивизијско-штабна кујна на скоро нам је дала прилику да једноме од наших многобројних гостију дамо формални *званични ручак* у Оризишту....

Тај гост беше један грчки официр. Он се врло скромно преставио као «Le capitaine en 1-er d' artillerie, K. Th. *Panos*.» Али њега допратише из Алексинца са тајанственом помпом, његова су кредитива морала садржавати са свим друге чинове и достојанства, и кад га гдекоји апострофираху са «г. пуковниче» он се тајанствено смешио и потврђивао је да је он «само капетан.» Кад сам ја с њиме проговорио новогрчким језиком, он се толико обрадовао да је у моју књижицу записао: «Ваш земљак *К. Ј. К . . . ос*» (да то није Коронеос?) дакле му

није име Панос? Било како му драго, и њега је шеф штаба спровео до на бојиште, командант нареди да се спреми што бољи ручак, са мном изради прави званични тоаст на француском језику, у здравље Њ. Величанства Ђорђа I-ог краља свију Јелина, па чак се нареди да и наша импровизирана „банда" свира за време ручка. Оно истина, у јужно-моравску дивизију имало се на надлежном месту толико поуздање да нам је у очи мраморске битке послата из главнога стана наша једина војничка музика, али на жалост не беше нам суђено да нам она свира.... Међу тим Турци су нам са Мрамора за време целога „бездјејствија" у прве две трећине Јула толико пркосили с њиховом војничком музиком, да смо ми из петорице старих ислужених бандиста, који беху као народни војници у строју, саставили „банду", која је са Суповца по кашто у тихе летње вечери одговарала Турцима, а по кашто веселила и разбијала бригу нашој војсци и нама у Оризишту и Ђешици. — Еле чак и та наша банда беше поручена за ручак којим угостисмо г. Паноса Ко би ту веровао да је то прост капетан грчке војске, који осматра наша бојишта за своје приватно задовољство? Зар је то чудо што је сваки од нас помислио, да је то звезда преходница оних потомака Темистоклових и Бочарисових, којима смо се надали у почетку рата, и што је услед тога сваки од нас био у најрадоснијем расположењу. Ручак је испао, може се рећи, за одношаје Озиришта, врло сјајно.

Доцније кад се осуше песме свију народности, када „винце униђе у лице" запитах ја мога „земљака" грчки, да би одговор био искренији.

— Бога вам, шта чекају Грци, што се не дижу? Зар чекате док Турци нас савладају, па да онда и вас потуку? Они су нас свагда побеђивали само за то што су нас посебице, једног по једног имали на врату! —

— То је истина, ексохотате, али прво, наша је влада толико пута поручивала вашој да не улази у неравну

борбу сада, јер ми још несмо готови, а друго јесте ли ви нама притекли у помоћ кад Грчка малаксаваше на Криту?....

— Извините — покушах ја да се браним — како је могла Србија притећи у помоћ Криту, кад ни сама Грчка држава није то учинила?

— Ах, ви се шалите, ексохотате. Ви врло добро знате да нас је само инглеска force majeure спречила да формално јавно објавимо Турској рат, а да је критски рат био у ствари ратовање Грчке с Турском то и мала деца знаду. Руси нас подстичу на борбу са турском царевином, па нас не само напуштају, него нам разоре и једину суприматију нашег елемента над народима балканског полуострва, то је црквену, основавши бугарски егзархат. Ви Словени сами нас терате у турска наручја, па се онда чудите за што несмо с вама? и тајанствени гост гледаше ме малицијозно.

— Дакле се Грци још несу излечили од сна да се обнови византијско царство као специјално грчка велика држава? Зар ви доиста мислите да је могуће с оно мало Грка што живе као танак приморски појас од Мореје до Цариграда доминирати толике милионе Словена на балканском полуострву? Та пођите ма с кога пристаништа у европској Турској, само за неколико сахата у унутрашњост земље, па ће те одмах ударити главом на словенски, бугарски или српски елеменат. Па и онде где сада живи тај танак приморски појас грчки, већина места, река и планина зове се словенским именима, као Загорје, Превеза, Србица, Клисура и т. д. Вама је криво што су Бугари добили самосталну народну цркву, ви би хтели да до века ваши злосрећни фанариоти исисавају народ бугарски? И ви хоћете нас да доминирате? Jamais de la vie! —

Из последне етнографске тираде читалац види да несам безнаказно живео последње недеље близу свесрп-

ског Милоша Милојевића, који је управљао својим добровољцима на Суповцу.

Срећом у том тренутку наша банда поче да свира неизбежнога — чак и у Оризишту — Трубадура, те тако се прекиде мој непријатни разговор с нашим тајанственим гостом, који после ручка оде опет у Алексинац.

(наставиће се).

Владан Ђорђевић.

ВИШЕ ЊИХ...

Угрејана пећ пуцкара,
Те по соби јару даје;
А покрај ње песник сео,
Па развија осећаје.

Пред њиме је боца вина,
Што песничке маште ствара
(Особито када песник
Од природе нема дара).

Искапио две три чаше,
Подгреј'о је маште своје,
Па се сада пред њим слике
Свакојаке врсте роје.

Видео је ропство браће,
Душмани их јарме, тлаче,
Па зашкрипа љуто зубма
И повика: „дајте маче!“

„Ал' ох, залуд, нема боја! —
Кад не могу мачем сећи,
А ја ћу се, мили роде,
Пером бити, у бој! рећи.

У бој, роде, за слободу,
У бој свети — падај гини,
Боље гробом него робом!“
Кликов'о је у милини.

„Душманина кољи, сеци,
Нек потече поток крви —
Ох да ми је само боја,
Па да летим у бој први!“

Док је тако у мислима
Душманина сек'о, клао,
Сав је папир испред себе
Светим жаром исписао.

Настали су мучни дани.
Браћа с' дигла, бој се бије,
Пушке циче, мачи звече,
За слободу крв се лије.

Ал' из боја неко кликну:
Ој, песниче, жељко вељи!
Где си море? ево боја,
Ево среће твојој жељи.

Ал' поета у собици
По папиру пером шара,
Па се пеђи попримакне,
А по тихо одговара:

„Е па нека... па све једно...
Ја и песме могу писат;
Душмана ђу замишљати,
Па ђу опет бојем дисат."

Вл. М. Ј.

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

III

ЛАБ

Остављам Куршумлију и идем у Лаб.

Пут води уз речицу *Бањску*, која извире испод *Марице* планине[1], водомеђе Лабу и Топлици. Она тече тесном клисуром планинском, између планине Самокова, који јој је с десна, и огранка Копаоникових, који су јој с лева. И сама Марица није ништа друго него једна грана Копаоника. Самоково лежи између Косанице и Бање, и пење се све до самог *Преполца*, који је, може се рећи, највиши вис његов. Пут није најбољи; незгодно га је било и провести овуда, а још мучније одржати да буде добар; њега на више места сече Бањска, а често је тако узак да се ретко где могу кола да мимођу.

После једног часа, био сам у месту Бањској. Ту је ваљда било неколико кућа арнаутских. Местанце је тако тесно, да кроз њега пролази само речица, а нема ни поља ни ливаде једне.

На десној обали реке, крај пута, под брдом, има једња *бања*. То су два извора; један накиселе, а други сумпоровите воде. Зграде нема никакве, него су наши

[1] М. С. Милојевић вели да она извире у некаквој планини *Добино*, за коју овде нико не зна. (Путопис I, 119).

војници који се овде находе начинили неку чатрљицу над водом, колико да је покрију те да се купају.

Вода је била топла 37 R.

М. С. Милојевић вели да више ове бање стоје «дивне и огромне развалине бање» коју је Обилић подигао, и у њој се окупао кад ће на Косово поћи; да се више развалина те бање, на једном хумићу, виде развалине од дворова Милоша Обилића, а са стране троје развалине од прастарих цркава и трагова прастарих гробља.«[1]

Знао сам за ово Милојевићево причање пре него што сам се на пут кренуо; два пут сам прошао бањском клисуром и поред ове бање; тражио сам и распитивао најбрижљивије свуд унаоколо: од свега овога, нисам био срећан ништа да видим. Шта више, питао сам наше толике официре који су живели у овом месту по пет шест недеља и тражили да виде ова чуда о којима Милојевић прича, и од свију сам добио један одговор: да, осим остатака од једне арнаутске куће, нема никаквих зидина у овој околин.и Шта може бити? Или ваља претпоставити, ма да је веома тешко, да је за осам година (Милојевић је путовао 1870) нестало и најмањег трага свима овим «дивним и огромним развалинама и прастарим црквама,» или да је Чича Сумбер, вођ Милојевићев, био некакав мађионик који је умео да оваке дивоте да створи и изнесе пред старинâ жудне очи Милојевићеве.

Наши војници држе да је ово она Бањска из које је био Страхињић бан. Други пак мисле да је то она бања и Бањска што је под Голаком.

Косанчић је могао живети у лепој долини косâничкој, и Топлица Милан у питомој и жупној Топлици; ту је доиста било место за стару «властелу,» као што је и сада за нову «господу;» али у овој Бањској није могао живети никакав бан, а камо ли Страхињић бан. У овој

[1] Путопис дела праве-старе-Србије, I, 120, 121.

тескоби и дивљини не може да живи ни дивљи Арнаутин, а то ли српски властелин из четрнаестог века. Народна је песма изабрала лепше место своме јунаку:

„Нетко бјеше Страхинићу бане,
„Бјеше бане у маленој Бањској,
„У маленој Бањској крај Косова."

То је Бањска између Митровице и Новог Пазара, у којој је краљ Милутин зидао цркву Св. Стевану, чије «**златo и ресавско писаніє не обрѣтаєть се нигдеже.**»[1]

Од Бањске је клисура сасвим тесна, и пење се непрестано уз брдо, увијајући тамо и амо, док се не испне на *Преполац*, крајњи и највиши врх Самокова и саставни део *Мрдар*-планине, јер је Самоково само једна грана коју је Мрдар иза леђа својих спустио Куршумлији, докле је, ћенаром својим, завио на југоисток и Лаб ухватио. *Преполац* је висок 933 метра (по карти аустр. ђен. штаба), и, по мом немеродавном мишљењу, он је господар и од Лаба и од Куршумлије.

М. С. Милојевић не помиње ништа о Преполцу, него вели да се испео на некаку планину *Дух*, и с ње се спустио у Лаб. По свему што он говори, његов је Дух наш Преполац. И ту, на том Духу, нашао је он «развалине од некаква бившег градића старог, од *три* цркве и још неких зграда.»[2]

Ја сам био и овде лоше среће: нити сам прешао преко Духа, нити видео ових цркава и развалина, а Милојевић је не само то успео, него је још нашао један «прекрасно отесан камен» и на њему урезано **поправи се и обнови лѣтоу, с. т. о. и,**[3] то јест да се ту једна од оних трију цркава поправила и обновила 6378 године, а то је 870 по Христу. По оном куршумлијском натпису може се судити колико је истинит и овај с планине «Духа.»

[1] *Шафарик*, Památky, 61.

[2] Путопис I, 123.

[3] Ebda, 124.

С Преполца спустих се, за 2 часа, у Подујево, у сред Лаба.

Од Куршумлије до Подујева броји се 4 до 5 часова.

Лаб је величанствена висока долина. Са запада га граничи *Мали Копâник*, који допире до самога Косова; с истока га хвата *Мрдар*-планина са својим гранама; на југу *Прапâштица* или *Грапашница*; а на северу *Марица* и *Преполац*. Између ових планина пукла је великолепна долина коју полута низ дуж река *Лâб*, која извире на северозападу, испод Копаоника, под брдом Пролупљеником, испод села Белâсице, даје целој долини своје име, и утиче у Косову, према селу *Дубрави*, у *Ситницу*. 'На Копаонику стрчи у вис, овде највиши врх његов, *Шâл*, северозападно, 1659 м. висок,а мало више к северу *Остро Копље*, које изгледа као мисирска пирамида, и далеко, на северу, близу наше старе границе, *Трéска*. С друге стране, на истоку, као висови Мрдар-планине, *Мачија Стена*, и испод ње, к југу, *Хртûца*, 879 м. висока. Североисточно види се *Ђак* планина, 1746 м.; југоисточно, између Мрдара и Прапаштице, далеко од њих, *Голâк*; а јужно и југозападно, бели се кроз маглицу *Шâр* планина са својим многим шиљастим врховима, снегом покривеним, од којих је један, крајњи на југу, *Љубатрн*, висок 3050 м., а то ће рећи да је највиши врх на трачком полострву.

Лаб хвата у ширину 3, а у дужину 5 часова. Кад га погледаш с Преполца, чини ти се да је раван као длан, а оно није него је заталасано високо поље, које има прилично великих брежуљака. Лаб ће по свој прилици бити највиши платов на трачком полострву, виши од самог Косова, изузевши *Сазлију*, која већ није поље.

Подӱјево је у сред Лаба, на левој, а не, као што *Хан* вели,[1] на десној страни реке Лаба, а на десној речице *Дӱбнице*, која је, по свој прилици, и помела Хана, те је узео њу место Лаба. Дубница извире више Преполца, а

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 135.

утиче у Лаб 1 час испод Подујева, код села *Свешља*. Подујево је, тако рећи, пупак Лаба, јер лежи на једном платову од 645 метара висине; и тако је ова долина и ово поље много више од наше Авале, која има само 528 метара.

У Ла̏бу је било много села, великих и богатих, и то све арнаутских, изузев једно два три српска под Копа̂ником, с по две три куће. С десне стране реке Лаба била су села: Доброти̑н Ду̑бница, Обра̂нча, Брада̂ш, По̂пово, Ладо̂вце, Лапо̂штица, Свети̑љ, Главни̑к Бу̑ри̑нце, Љу̑пце, Моја̂нце; а слеве: Лето̂нце, Поду̑јево, Миро̂вце, Ладо̂вце, Бало̂вце, Све̏тље, Грдо̂вце, Сибо̂вце, Трна̂ва, Те̏нешдол, итд. *Хан* вели да у Лабу имају 22 села арнаутска, којима је збор био у Подујеву.[1]

Сва ова села некад су била, али сад су сва пуста, осим у Главни̑ку две три куће српске, и још можда у једно два села у која се сада населило неколико српских кућа из Копа̂ника.

Два часа испод Подујева, идући ка Косову, има велики мост на Лабу, и више моста, педесет корака у лево, велика *пашина воденица*. Више те воденице утиче у Лаб *Бјелопољска* речица, а још мало више ње *Бр̏веница*. Воденица је велика, на три витла. Зидана је сва од старог тесаног камена. Име пашино нисам могао разабрати, јер у воденици су помељари наши народни војници, Срби с Копа̂ника не знају, а Арнаута, који би једини знали, нема. Кажу да је камен за воденицу довлачен од једне цркве у Ла̏бу, али не знају од које управо: једни веле од цркве у Буринцу, а други од оне у Брадашу. Осим обичног камена, има с прочеља и с леве стране узиданих каменова који су изрезани. На једном је пластички изрезан крилат лав, а под лавом савијена змија. Крила нису баш највештије намештена. На другим има по нека глава, која, такође, не може претендовати на особиту лепоту

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 73.

израде. Лепо су израђени само колути у којима су звезде ишаране. Камен није чврст него врло слаб и трошан, тако да изгледа као да је какав малтер или какав покушај гипса. Не знам чији је ово и кадашњи посао; но ако је дело наше сечивице, није нам баш на велику дику.[1]

Кад се пређе велики мост на Лабу, онда четврт часа одатле на северозапад има тако звана *Кисела Бања.*

То је квадратан зид од камена, без крова, и у њему извире, ма да је много рушевином затрпана, прилично јака кисела вода. Кажу да је ово била бања, а не извор за пијење. Ко је зграду зидао, не зна нико; но зид је, по свему се види, скорашњи, врло скорашњи. Прича се да је ово бања Милоша Обилића, и да је овде дошао с Косова без главе на коњу, ту пао па потом и сахрањен. Свет и сада долази те пије ову воду и купа се њоме (нема басена да уђе у воду). Веле да лечи од краста, као да руком однесе.

Троношац вели да је Милош Обилић „погребен у цркви једној близу реке Лаба, где имају *киселе* и *лековите воде*, које теку цркви испод олтара."[2]

Овде дакле лежи витез, коме *П. П. Његуш* овако пева.

„О, Милоше, ко ти не завиди?
Ти си жртва благородног чуства,
Војинствени Геније свемогући,
Гром стравични те круне раздраба!
Величанство витешке ти душе
Надмашује бесмртне подвиге
Дивне Спарте и великог Рима
Сва витештва њина блистателна
Твоја горда мишца помрачује.
Шта Леонид хоће и Сцевола
Кад Обилић стане на поприште?

[1] При повлачењу с Лаба, ови каменови донесени су у Куршумлију и ту су их прецртали Г. Г. Валтровић и Милутиновић.

[2] *Гласник* V, 92.

Ова мишца једнијем ударом
Престо сруши а Тартар уздрма.
Паде Милош, чудо витезова,
Жртвом на трон бича свијетскога.
Гордо лежи велики војвода
Под кључевма крви благородне,
Ка' малопред што гордо иђаше
Страшном мишљу, прсй надутијех,
Кроз дивјачне тмуше азијатске,
Гутајућ их ватреним очима;
Ка' малопред што гордо иђаше
К светом гробу бесмртног живота,
Презирући људско ништавило
И плетење безумне скупштине"[2]

Одавде има два часа до *Шарбана*, једног виса на Грапашници планини, који је демаркацијона тачка наша. Са Шарбана сам се дивио величанственом седом *Шару*, и треперио, у исти мах и од милине и од туге, гледајући под собом славно и пространо поље Косово, и у њему Муратово тулбе, Приштину, и Грачаницу; сећао се како:

„Цар Мурате паде на Косово,
— — — — — — — — — —
„Сву је турску силу подигао,
„У Косово поље искупио,
„Притискао све поље Косово,
„Уватио воде обадвије,
„Покрај Лаба и воде Ситнице
„Од Мрамора до сува Јавора,
„Од Јавора, побро, до Сазлије,
„До Сазлије на ћемер ћуприје,
„Од ћуприје до града Звечана,
„Од Звечана, побро, до Чечана
„Од Чечана врху до планине,
— — — — — — — — — —
„Коњ до коња, јунак до јунака,
„Бојна копља као гора чарна,
„Све барјаци као и облаци,
„А чадори као и снегови;

[2] Горски Вијенац.

„Да из неба плаха киша падне,
„Није неби на земљицу пала,
„Већ на добре коње и јунаке“;

и слушао:

„Како љуто кнеже кунијаше:
„Ко не дође на бој на Косово,
„Од руке му ништа не родило,
„Ни у пољу бјелица пшеница,
„Ни у брду винова лозица;
„Не имао од срца порода,
„Ни мушкога, ни девојачкога!
„Рђом капо' док му је кољена!“;

и гледао:

„Кад кнез Лаза причешћива војску,
„Код прекрасне Самодреже цркве;

и чуо фаталну здравицу Кнежеву:

„Здрав, Милошу, вјеро и невјеро!
„Прва вјеро, потоња невјеро!;

и видео:

„ . . . три војводе бојне,
„Једно јесте Милошу војвода,
„А друго је Косанчић Иване.
„А треће је Топлица Милане,

где одоше да покажу:

„Ко је вјера, ко ли је невјера!

и растао срцем гледајући како:

„Маче војску Богдан Јуже стари
„С девет сина девет Југовића,
„Како девет сивих соколова,
„У сваког је девет хиљад' војске,
„А у Југа дванаест хиљада,

— — — — — — — — — —

„Макош' војску три Мрњавчевића:
„Бан Угљеша и војвода Гојко,
„И са њима Вукашине краље,
„Усвакога триест иљад' војске,

— — — — — — — — — —

„Маче војску Ерцеже Стјепане,
„У Ерцега многа силна војска,

„Многа војска шездесет иљада,

— — — — — — — — — —

„Маче војску српски кнез Лазаре,
„У Лазе је силни Србаљ био,
„Седамдесет и седам иљада

— — — — — — — — — —

„Те се бише и крвише с Турци;

али Вук *маче* у планину:

„И издаде Цара на Косову,
„И одведе дванаест иљада
„Све самога љутог оклопника;

и тада сам у очајању гледао како:

„. . . . погибе Богдан Јуже стари,
„И изгибе девет Југовића
„Како девет сивих соколова
„И њихова сва изгибе војска;
„Погибоше два Мрњавчевића
„Бан Угљеша и војвода Гојко,
„И њихова сва изгибе војска;
„И погибе Ерцеже Стјепане,
„И његова сва изгибе војска,
„И погибе српски кнез Лазаре

— — — — — — — — — —

„Од Турака нешто и остало,
„А од Срба и што је остало,
„Све рањено и искрвављено;

и пратио у души *Косовку девојку*, која је:

„Уранила рано у недељу,
„У недељу прије јарка сунца,
„Засукала бијеле рукаве,
„Засукала до белих лаката,
„На плећима носи хлеба бела,
„У рукама два кондира златна;
„У једноме хлађане водице,
„У другоме руменога винца;
„Она иде на Косово равно,
„Па се шеће по разбоју млада,
„По разбоју честитога кнеза,
„Те преврће по крви јунаке:

„Ког јунака у животу нађе,
„Умива га хлађаном водицом,
„Причешћује вином црвенијем,
„И залаже хлебом бијелијем;

и вратио се у Подујево с мишљу да што је изгинуло на Косову:

„Све је свето и честито било
„И миломе Богу приступачно!“

Успут сам свратио у село *Главнӣк*, на десној обали Лаба. Село је, као и сва у Лабу, арнаутско; али има две три куће српске. Тражио сам их и нашао: пука сиротиња. Људи се носе исто као и Арнаути; жене као у Старом Влаху. Лепа и благородна раса. Говоре акцентом близу црногорскоме, и иначе као у Студеници и у крушевачкој; то је тако звани косовски језик и акценат. Сваки се одговор почиње с *А да*; нпр:

— Имаш ли стоке?

— *А да* немам. Поузӣмаше Турци, проклети да су!

— Јеси ли био скоро до Вучитрна?

— *А да* не, Бога ми!

Осим тога, увек се говори *хоте* и *нете*, хоће и неће.

У њих је био бег неки Латифа́ја, који је сада избегао у Приштину. Хвале га да је био добар својим *каурима*, и штитио их од Арнаута и Турака. У његовом конаку, тј. у двору пред конаком, нашао сам једну пребијену плочу из римског доба с овим и оволиким натписом (остало је одбијено):

· D. M.
F L A V I A
SCVPIN

Источно од Подујева, четири часа далеко (идући преко Хртице), на једном потоку који, близу села Орлана, утиче у Брвеницу, има арнаутско село *Ра̂кӣница*. У том селу, у једној дољи, коју обухвата са севера *Ра-*

киничка планина, а с истока *Моазоб*, има једна стара црквица, каменом зидана, плочама покривена, осам метара дуга, а три широка, са две препрате, од којих она до олтара пет, а друга три метра дугачка. У олтару, који је истоку окренут, има живописана Богородица, четири јеванђелиста и још два свеца. Црква се одржала читава само за то, што су Арнаути однекуд веровали да ће Ракиница пропасти, ако њу поруше.

Од Подујева пошав на исток у планине, шест часова хода, испод села Ракинице, има село *Брвенйк*, кроз који вијуга река Брвеница што утиче у Лаб према Лужанима. Брвеник окружавају села Прапарац, Сикирица. Мећтргов и Браина. Под Брвеником има један вис и на њему један мали разорен градић. Село је, као и сва друга у овој околини, пусто, те тако нема никога да каже што о њему.

Ово је онај Брвеник што га траже архимандрит И. Руварац и Др. К. Јиречек, обојица погрешно, први „на утоку Брвенице у Лаб"[1], други по њему „am Zusammenflusse der Brvenica und des Lab".[2] Брвеник је био важна трговачка тачка средњега века (Breuenico, Beruenico). Године 1280 помиње се у њему которска и дубровачка колонија, а 1346-те католичка црква св. Трипуна, патрона которског. На измаку четрнаестог века држали су и Брвеник и сав Лаб Мусићи. *Мусић Стеван*, јунак наших народних песама, био је господар Лабу и Брвенику. Он је био сестрић кнеза Лазара; мати му се звала Драгиња, а пошто се покалуђерила, Теодосија.

И она и синови јој Стеван и Лазар погребени су у манастиру св. Богородице што су га они сами подигли овде негде у Брвенику.[3]

[1] *Гласник* XLVII, 179.

[2] Die Handelsstrasse und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, Prag 1879, p. 54.

[3] *Руварац*, у Гласнику XLVII, 179.

У Брвеник је, пошав из Приштине, донесено тело кнеза Лазара, где му је изишао у сретање зет, „благочастиви" Вук, и одатле даље однесено у Раваницу.[1]

За то што Брвеник није био на утоку Брвенице у Лаб, ни средњевековни трговачки пут из Трепче (на Косову) у Белу Цркву̂ (Куршумлију) није ишао долином Лаба, као што мисли Др. Јиречек[2] и као што данас иде, него је, као обично путови онога доба, морао водити планинским повијарцем све до коса̂ничке долине, којом је слазио у Топлицу.

Не имајући вође да ме проведе, ја нисам могао, као што сам мислио, да идем преко Грапашнице на Голак, па с њега да се спустим у Мораву, него сам се морао вратити, па ићи у Пусту Реку, и одатле даље.

Тешко ми је било одвојити се од Лаба. Он је тако красан и дивотан, тако родан и богат, да би за њега једног ваљало ратовати. Србија нема ништа ра̂вно њему, и он би био житница њена. Тако је обрађен и засејан, да је право чудо. Ливаде су тако добре, тако пуне ретког цвећа, а кукурузи и стрмна жита таласају се као море, и тако су напредна и бујна да их је милина гледати.

Наши су војници прозвали Лаб *Мало Косово*. Али и Арнаутин Суљо, и ханџија из Подујева који ту живи више од двадесет година, и Срби из Главника, веле да су то име прво од нас чули, а они да су Лаб звали само *Лаб*. Мало Косово је оно поље што се, од Косова, сужава од утока Лаба у Ситницу па до Митровице.

По нашој управној подели по закону од 14 маја 1878, Лаб се звао *срез вучитрнски*, припадао је округу куршумлијском, и, ма да је пуст као нико његов, добио је и свога среског начелника, који, не имајући ни столице (јер Вучитрн је био у турским рукама) ни народа, није никад ни дошао на своје „опредељење". По том

[1] *Летопис* 1874, II, 114.

[2] Handelsstrasse, 88.

закону, округ куршумлијски имао је још један срез, пола пуст а пола у турским рукама (по сан-стефанској граници), који је назван *ибарски*, и тако, с ова два пуста среза и пустим столичним, местом, Куршумлијом, округ је куршумлијски имао 268 села, 6887 кућа — 2603 српске, 2030 турских, 2054 арнаутске, 200 черкеских; 20009 душа — 10412 мушких и 9597 женских; пореских глава 4804.

Данас кад ово пишем, Лаб није више у нашим рукама, него су опет дошли — Арнаути да га притисну, а Турци да заузму наше шанчеве и оне наших славних дедова од 1809 у Маврићима, у врх Лаба, и испод Подујева, у сред Лаба. Тешко ми је за њим, као да ми је пола срца ишчупано. Толико га волим и ценим, да бих за њ дао сав Голак и сав Арнаутлук наш. Чини ми се волео бих да га нисам никад ни видео. Ах жао ми је Лаба, прежалити га не могу!

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

М. Ракић.

ПЕСМА КОСАЧЕВА

Коси, коси, витка
Моја косо бритка,
За класићем клас!
Широко је поље,
Као сиње море,
Опколило нас!

Сазрело је жито,
Па се нија вито
Од ветрића, ој —
Те ме чисто жури:
„Косачу, пожури!
Труд је ово твој!“

А из златне њиве
Препелице сиве
К'о да чујем глас:
„Коси, коси само,
Шат за мене амо
Буде који клас!“

Сунашце се макло,
Западу одмакло,
Већ се хвата хлад;
За њим, косо, само,
И ми ћемо тамо
Краја наћи сад.

Па кад ноћи тавна
Крај месеца сјајна
Отпочине сан —
'А нас ћемо двоје,
Покрај драге моје
Дочекати дан!

Коси, коси, витка
Моја косо бритка,
За класићем клас —
Виш, и тама пуста
По земљи се спушта
Свуда око нас!

*

СТАРА НАРОДНА ПЕСМА

О ОДЛАСКУ СВ. САВЕ У КАЛУЂЕРЕ

Приложак литерарно-историјском изучавању српских народних песама

од

Стојана Новаковића

(свршетак).

И још ћемо навести и четврти пример, који ће показати, како је грађа узета из средњевековне хришћанске легендарне књижевности, па пренесена на народнога јунака. И у том је случају језгро остало у главноме нетакнуто, а сви варијанти изведени су на разна имена и с различитим појединостима. Стилистичко савршенство проистицало је и овде, као што и иначе свагда проистиче, из јачине талента и ума певачева или приповедачева. То је узрок, те су неки варијанти дивне лепоте, а некима недостаци тако стрче, да их је једва могућно читати

Свакомје позната песма о *Марку Краљевићу и Арапину*, штампана у другој књизи Вукове збирке под бр. 66, на стр. 385—401. Њу је Вук чуо и записао 1815 од класичнога певача Тешана Подруговића. По тој песми *црни Арапин* начини кулу украј мора, па пошто је начини, зарече се да му неће бити пуста, него да ће у цара запросити девојку, а цар или ће му дати, или ће му на мејдан изаћи. Како смисли, одмах тако и пише цару, који стане обећавати небројено благо ономе ко погуби

црног Арапина. Мејданџије одлажаху, али се ни један не враћаше, па за то Арапин, на послетку, дође под Стамбол, удари копље у стамболска врата, веже за копље бедевију, па на Стамбол наметне намет:

Све на ноћцу по јалову овцу
И фуруну љеба бијелога,
Један чабар жежене ракије,
По два чабра црвенога вина
И по једну лијепу ђевојку,
Те му служи црвенику вино
А ноћи јој б'јело лице љуби,
Дневи даје у земљу Талију,
Те узима небројено благо.

Пошто је то насиље три месеца трајало, Арап узјаше бедевију, протера је кроз Стамбол, дотера је пред цареве дворе, па, лупајући у врата буздованом, стане искати девојку, и цар, немајући куд, морадне му је, на срамоту, обећати. Арап се дигне у приморје, да купи сватове, а ојађеној девојачкој мајци дође на сну човек, који упућује на Краљевића Марка у Прилипу, и светује јој, да га сини и у помоћ зове. Цар одмах стане поручивати Марку; за царем то исто учини и царица, али Марко ни по једној ни по другој поруци не дође. Онда скочи девојка сама, царева кћи, па стане Марка Богом братимити, а Богом и светим Јованом кумити, и уз то обећавати многе драгоцености, па уз њих, на послетку „царев печат" (хрисовуљу), да га „везир погубит' не може, док честитог цара не запита." Али је Марко сам тако високо ценио Арапина и његово јунаштво, да је на то девојачко писмо рекао оне добро познате речи:

Јаох мене, моја посестримо,
Зло је поћи, а горе не поћи:
Да с' не бојим цара и царице,
Ја се бојим Бога и Јована;
Баш ћу поћи, да не ћу ни доћи.

Дошавши у Цариград, Марко води шарца да га напоји *на језеру*, и ту *на језеру* нађе девојку, која је

дошла да скочи у језеро, јер јој је и то милије него поћи за Арапина. Казујући Марку као незнаном јунаку своју невољу, она му испроповеда и то, како је Марка позивала и како он није хтео доћи. За тим јој се Марко каже, уговори што треба за мејдан, бије се с Арапином, и као што је познато, погубљава га. То је класична песма из Вукове збирке.

Збирка Симе Милутиновића, Сарајлије, штампана 1837 у Лајпцигу под насловом „Пѣванія церногорска и херцеговачка" има под бр. 137 на стр. 249 испеван исти тај предмет о Марку Краљевићу и Арапину, али у тој песми се отац девојчин зове *цар Костадин.*

На овоме би се, при садашњем стању грађе, и свршило наше тражење, ако бисмо остали *при именима*; али ако именима и у овом предмету придамо онолико колико им припада, т. ј. са свим мало, па ако станемо тражити *предмет*, и ако *по предмету* станемо заокругљавати круг сродних овој теми песама, онда ће се и наш поглед одмах раширити, и *извор* ове песме изаћи ће пред наше очи на начин са свим мало очекиван.

Тако ћемо, не машајући се никуд даље, најпре у кругу наше народне појезије потражити песме *по предмету сродне* с горе наведенима.

У Летопису Матице српске 1840, III, 70 стр. и. д наштампан је један невешто записан и интерполацијама искварен текст народне песме, на који се овде позивам за то, што се аутентичност његова с друге стране потврђује. Тај текст пева, да је *у Босни* под *Тројаном градом* било *језеро*, и у њему *аждаја*, која је на град Тројан наметнула намет „на годину по лепу девојку." Ред овога намета дође и до краља. Краљ и краљица града Тројана бејаху вере различите, краљ незнабожачке, а краљица хришћаноке. И шаљући ћерку на *језеро*, отац јој препоручује, да се не моли Богу *хришћанскоме*, него *сребрноме*

„што ти га је саградио бабо од сувога и сребра и злата;" а мати, на против, говори јој:

Ти не слушај родитеља твога,
Не моли се богу сребрноме,
Којег ти је саградио бабо,
Саградио од сребра и злата;
Већ се моли Богу истиноме,
Не би ли те Господ избавио,
Од немила јада опростио,
И моли се *светитељу Ђурђу!*

Кад девојка, дошавши на језеро, послуша материн савет, њој се доиста јави *свети Ђурађ на коњу*, и он убија халу, кад се она из језера помоли и на девојку пође. — У Летопису Матице српске 1848, I, 81 наштампана је друга народна песма, нађена и записана у Бачкој од Г. К. Стефановића, који је и иначе народну усмену књижевност купио и штампао. У томе варијанту се пева да је девојци име *Јела*, оцу *цар Костадин* (као оно у ономе Милутиновићевом варијанту Марка Краљевића и Арапина)[1], а место *аждаје* се пева *јад несити*. И у томе се варијанту отац представља као незнабожац, а мати као хришћанка. И ту долази *свети Ђурађ*, те убија *јада неситога* и ослобођава *цареву кћер*. — Па на послетку имамо и трећи варијанат исте оваке обраде, штампан у оној Петрановићевој збирци „Српских народних песама из Босне и Херцеговине," која год. 1867 изађе трошком Српскога ученог друштва у Београду. И ту је *аждаја*, којој се даје жива храна у девојкама, и ту *краљичиној кћери* долази ред, да иде аждаји, да је прождре, и ту долази краљици *на сан некакав човек*, који учи краљицу шта ће кћери световати овим речима:

Како дође до воде језера,
Нек умије пребијело лице,
Па с' окрене сунцу на истоку,
Нек помене Бога истинитога

[1] *Костадин* и *Јела* одводе мисао на цара Костантина и царицу Јелену, које црква светкује на 21. Маја.

Не спомиње бога сребрнога,
Па што њојзи Бог и срећа даде.

И ту се јавља свети Ђурађ, и за њим следује обичан завршетак.

Ко потражи Качићев Razgovor ugodni naroda Slovinskoga, и у њему последњу песму, којој је наслов *Писмa од Босне и светога Јурја*, брзо ће се сетити, да је ова иста легенда из уста народних дала главну грађу А. Качићу за његову поменуту песму, те по томе да је и та песма Качићева нова потврда, и то *из прве поле прошлога века*, за ексистенцију ове легенде међу производима наше усмене народне књижевности.

Осим песама има и прйчâ, које исту ову ствар казују, с мањим и већим модификацијама. Навешћу од њих једну, коју је забележио Хиљфердинг путујући по Старој Србији. „На гори Пештеру — бележи Хиљфердинг — има једна развалина, коју онде називљу Тројаном градом. За тај Тројан град народ је привезао легенду о св. Ђурђу. Испод града има мало језеро, за које се прича, да је из њега излазила аждаја и ждерала девојке из све околине, докле није дошао ред и на ћерку бана тројанскога. Тада дође свети Ђурађ, убије аждају и ослободи девојку."[1]

Варијанте ове приче могли бисмо тражити и даље, али пошто нам није намера, да исцрпљујемо цео круг народног приповедања и веровања о св. Ђурђу, у који и ово иде, него да приведемо толико, колико је потребно, да се у почетку наведене мисли о усменој народној књижевности и оваким примером објасне, зауставићемо се на овоме, и потражићемо закључак.[2]

[1] Гильфердингъ, Боснія, и. т. д. 2 изд. у Собраніе сочиненій, Ст. Петербургъ, 1873, стр. 101.

[2] Нешто пространије обрађена је ова ствар у чланку истога писца који носи наслов *«Легенда о св. Ђурђу у старој српско-словенској и у народној усменој литератури,»* који се заједно с једним текстом старинске легенде штампа у Starinama XII, које ће изаћи ове године. Иначе је литература о овом предмету веома пространа и јако разрађена у Јевропи, пошто је круг причања, везан за св. Ђурђа, проникао све јевропске народе.

Закључак је пак врло прост. Причање о св. Ђурђу зна се, да је старије од причања о Краљевићу Марку. Причање о св. Ђурђу има своје корење у средњевековној легендарној хришћанској књижевности, и дели се у две главне гране. Једна поставља св. Ђурђа као *великомученика*, друга пак *као победоносца*, који је као *витез на коњу* убио копљем аждају. Овај други св. Ђурађ виђа се и насликан на иконама. Он је ушао и у народно песништво. Њега пева и приповеда не само наша народна песма, него и народна песма суседних нам и сродних Бугара, па и Грка.[1] По томе је то, дакле, предмет народне појезије балканских народа. Међу Русима св. Ђурађ је као *Јегориј* или *Ђурађ храбри* заузео особито место неке врсте народнога витеза и добротвора, и руске га народне песме као такога много певају. У годишњим обичајима његов је празник заузео место светковања пролећа, и привукао те сачувао око себе многе народне обичаје, који су старији од хришћанства. Легенда, дакле, његова

[1] Овде наводим извод једне грчке народне песме с острва Крита (штампане у зборнику *Ασματα κρητικα*, Leipzig, 1876), који гласи: «При градскоме кладенцу било некакво чудовиште, које се свакога јутра и вечера хранило живим људским месом. Ако му се таке хране не прибави и не пошље — оно у кладенац не пропусти ни једне капи воде. Стану метати коцку, на кога ће пасти ред да жртвује дете томе чудовишту. И коцка падне на цареву кћер, која беше лепа, прелепа а у цара јединица. — Опреме је с великом муком и жалошћу; и она дршћући очекиваше час кад ће је чудовиште прождрети. У том — туда наиђе св. Ђурађ. «Шта ти ту тражиш, девојко, што седиш у чести?» упита је светац. — Одлази, младићу одлази, да и тебе чудовиште не прождере?» одговори девојка. «Немој се плашити чудовишта, проговори он даље, за то што сам ја дошао да га убијем; него ме пусти да заспим на твојим коленима.» Он се наслони на њена колена, а она га стане бискати суве просипљући. Кад се зачује тутањ од чудовишта, она викне св. Ђурђа поименце, ма да јој се он није био казао. «Откуд ми знаш име?» упита је он. Она му на то приповеди, како је за време његова дремања прилетео голуб, држећи на десној нози златан крст, на којем је стајало записано: «Свети Ђурађ Ко га љуби, никад се неће скончати.» У том се и чудовиште приближило. Св Ђурађ устане, окрене се на исток и прекрсти се, лупи чудовиште један пут копљем, и просече му врат, а други пут га лупи, и погоди га у уста. За тим га веже златним ланцем око врата. Ћер цареву одведе и преда цару. За награду заиште, да му се граде цркве и сликају иконе.» Овака се песма налази и у *Νεοελληνικά ἀνάλεκτα, Τόμος ά, φυλ. B.* 1870, бр. 21. Види Журнал мин. нар. просв. 1879, фебр. 271 стр.

која се у нашој народној поезији и сад на његово име пева, поцепала се позније на два огранка. То се, како ја мислим, догодило у доба новога полета снаге народне, које се започело падањем Турака, и које је по том створило садашњи просветни и државни живот народни. Један од оних огранака остао је веран првобитноме типу легенде, сачувао је и *аждају* и *језеро* и *име свечево*. У другога је већ моменат религиозни изгубио се испред момента јуначкога, који је народноме расположењу већма годио. Отуд је први моменат и са свим пао, уступивши место другоме, јуначком, који је над расположењем одсудну превагу задобио. И отуд је место *аждаје* дошао *црни Арапин*, место *св. Ђурђа*, религиозног јунака, народни јунак Краљевић Марко, а станиште цара и цареве кћери пренесено је у Цариград. Из овога прекрета у расположењу и именима добила је наша народна појезија песму *о Краљевићу Марку и црном Арапину*, којој се неисторичка садржина може — чини ми се — само овако без икаква натезања објаснити.[1]

II[2]

Методом, који је довде расветљен очевидним и познатијим примерима, послужићемо се, да откријемо још једну порушену стару народну песму испод предругојачене савремене навлаке. И тај ћемо посао почети од старине.

Доментијан, писац који је у средини XIII века описивао живот Ст. Немање и св. Саве, долази у свом приповедању о животу св. Саве на место где треба да каже како је св. Сава кућу очину оставио и у Св. Гору кришом одбегао. Испричоведавши то, он наставља овако:

[1] Друкчије је тумачење кушао г. Ил. Руварац у «Седмици» 1857, бр. 18.

[2] Подаци и резултати употребљени у овом чланку објављени су у друкчијој обради у Јагићевом Archiv für slavische Philologie IV, 317—323 на немачком језику.

„*Кад родитељи његови* (т. ј. Савини) *чуше шта говоре посланици* (т. ј. они који су послани били, да св. Саву натраг доведу), *бризнуше у жалостан плач са свима својима, оденуше себе и све слуге своје у хаљине туговања. И по свој држави њиховој наста велика туга и страх, јер људи видеше што нико није видео и чуше што нико није чуо. Свете цркве умножише молбу, а сви се испунише страха и узбуђења.* **Остали пак људи, напојени светим духом, смислише песме, па их тугујући певаху о одласку богомудрога младића.**[1]"

Прерађивач Доментијанова дела Теодосије, који је негде у XIV веку по Доментијану на ново живот св. Саве писао, нема ових редака на дотичном месту свога списа. И Доментијан приповеда ово *у животу Ст. Немање*, а где би на ново било место, да о овоме штогод рече, *у животу св. Саве*, такође нема ништа о овим *песмама*, *којима су остали људи, т. ј. народ, учествовали у тузи владалачке куће.* Тим знатнији остаје тај цитат, а вредност му је у толико већа, у колико му је јасност са свим непомућена. Ипак ћемо ради утврђења те јасности претрести је питањем: какве су биле те песме, и ко су били они људи, за које Доментијан прича да су их певали?

Људи, који су те песме певали, стављају се *у опреку са црквом.* Пошто је казано, шта је радила *црква* — помињу се *остали људи*, који су *песме смишљали*. Ти *остали људи*, без сумње су, дакле, *народ*, а те песме — *песме народне.* И сам предмет тих песама — певање *о од-*

[1] Оригинал (Даничићево издање 1865, стр. 27) гласи овако: **Родителє же єго слышавьша словеса посьланыихь и жалостьнь плачь приємьша сь вьсѣми изъбраныими своими, и вь сѣтованьныє ризы облѣкоста се сама и вьсе слоугы єю, и по вьсеи земли државы єго велико сѣтованиє и оужась бысть прѣжде невидѣноє видѣвьше и неслышаноє слышавьше, и светыє црькви мольбы оумножише и страха божиꙗ и оумилєниꙗ вьси испльнише се, и прочи чловѣци светыимь доухомь наоучени пѣсни сьмысливьше и сѣтоующе поꙗхоу о ошьстви богомоудраго юноше.**

ласку богомудрога младића (у Свету Гору и у калуђере) могао је у оно доба бити згодан предмет *само народној песми* и тога ради, што се зна, да *књижевних песама* у то доба није ни било, јер тадашња књижевност, писана на једном сродном али ненародном дијалекту, нити је у то доба имала песничких покушаја, нити је и после у тој грани напредовала, нити је у опште имала према народној појезији толеранције. Песме, дакле, нису се тада слагале с озбиљним и свештеним достојанством црквене књижевне учености. А осим таке, друкчије учености није никако било. И за то разлагање износи: да су те *песме, које су с туговањем певане о одласку богомудрога младића* (у Свету Гору, т. ј. у калуђере) или морале бити *народне*, или их *није могло бити.*

Ову поставку, да се тадашња књижевност држала далеко од песама и да их је — шта више и проклињала, може потврдити још један цитат из Теодосија, прерађивача Доментијанова, који ћу одмах навести.

«*И њему* (св. Сави) — прича Теодосије — *оделише родитељи неки крај своје државе, у који би могао отићи од оца, те се провести с великашима* и *провеселити са младим племићима* (врстом својом.) *Али младић* (св. Сава) *беше већ осетио сласт разума светих књига, те их све чешће и чешће читаше. Из њих му долажаше почетак премудрости, страх божји, па га љубав божија из дана у дан све већма обузимаше, и незаситна жеља распаљиваше у њему огањ све јачи један од другога. Царство пак и богаство, слава и светлост и свако благостање чињаше му се пуно метежа и непостојано. Обиље пак живота и видљиве доброте изгледаху оку његовом као сенка. И тако сазнавши да је таштина и ништавило разноврсно једење и весеље и све што је човечанско, лати се пута деснога, и стаде се бавити поукама светих књига. Не бејаше му мрско одстајати читаву службу у цркви; пост је заволео;* **избегавао је пусте разговоре и безмерни**

смех; а мрзио је са свим скврнословие и штетне песме младићских жеља, *које душу ослабљавају.*"[1]

Што, дакле, и иначе знамо, да је стара књижевност према народним обичајима и народној усменој књижевчести одмах стала у непријатељски положај, то нам се овде и изреком потврђује. У томе нам је још један разлог, да у ономе првом тексту онај *помен песме* припишемо *народној песми.*

Она, дакле, народна песма, коју помиње Доментијан, могла би по својој природи бити поглавито *епска песма.* Епске песме трају каткад, особито кад својом садржином већма заинтересују народ, врло дуго. Још јачи би дакле доказ горњем тврђењу нашао се, ако би се оној епској песми, коју Доментијан спомиње, нашао траг у савременој нам народној поезији. Смемо ли, дакле, и на та врата куцнути? Смемо ли после горњег спомена из средине XIII века потражити ону песму на крају прошлог и у почетку овога века, у времену, у ком су садашње народне песме на хартију за штампање побележене?

Научник, који тражи да своју идеју индукцијом потврди, куца и без питања. Куца са зебњом, и тим је у већој радости, што му се каткад та врата и из ненада отварају.

У првоме издању своје збирке народних песама (Липиска, 1824) говори Вук на XXXVII стр. предговора о историјској страни песама, и у том говору наводи ово што иде: „Осим ових у II књизи наштампаних *старијих пјесама од Косова* — ја сам слушао *пјесму о женидби св. Саве, како га је отац ћео на силу да ожени, и био му довео ђевојку, а он није ћео, но побјегао у калуђере* — но за сад нијесам се могао намјерити на човјека, који би их по реду лијепо могао казати."

Овде се већ јасно види траг оне исте песме, коју помиње Доментијан; само што је већ у неколико пре-

[1] Теодосије у Даничића издању од 1860, стр. 5.

другојачен од онога облика, који су му певачка уста могла дати у последњој четвртини XII или у првој половини XIII. века (када ју је Доментијан слушати могао). Жалити је само, што Вук при оваким старога времена песмама није одступио од своје ригорозности, те што нам није саопштио ту песму и онако како је могао преписати је. За то у оваким стварима слабија критичност и нејача пажња мање вештих скупљача спасу по нешто, што ако не умножава естетичку, стилистичку и појетичку славу народних песама — од велике је користи оваким истраживањима. То ће се одмах видети по једној песми из збирке Симе Милутиновића, која је у нашем питању драгоцена.

Сима Милутиновић у своме зборнику *Пѣванія црногорска и херцеговачка, Лайпцигъ* 1837 има на стр. 131 под бр. 77 песму под насловом *Златна свирала*, која по мом мишљењу, ништа друго није, него врло прерађена и прерушена иста она *народна песма о одласку св. Саве у калуђере*, о којој приповеда Доментијан, и за коју казује Вук, да ју је слушао, али је није преписао. Ево те песме из „Певаније" у целини.

Златна свирала.

Лов ловио паша Џин-Алија,
Лов ловио крај краљева двора,
Украј двора краља Владислава,
Лов ловио, па се уморио,
Па свратио краљу на ужину.
Лијепо га краље дочекао
А су своје двије снахе младе,
Наслања се млађа на старију,
Дробан јој је бисер одолио,
Дробни бисер и камење драго.
А то гледа паша Џин-Алија,
Њу ми гледећ' гледат' не могао,
Па он пита краља Владислава,
Имаде ли још којега сина?
Њему каже по истини краље:

„Имам једног тамо у планини,
„А на име чобан Мијаило.“
Паша њега опет упитао:
„Јеси л' сина, краље, оженио?“
— Нијесам га, рече, оженио!“
Паша њему ћерцу обећава,
А краљ паши 'вако одговара:
„Не може ни вјера поднијети,
„Већ ти булу привежи Турчину.“
Наљути се паша Џин-Алија,
Па отиде двору бијеломе,
Посла момке у Шару планину,
Да ухвате чобан-Мијаила,
Да га жива свом паши доведу.
Ал' нуто им муке и белаја,
Никако га преварит' не могли.
У томе су игру заметнули,
Бацају се камена с рамена;
Ал' Мијајло не бача оружја.
Под оружјем свјема преметао,
Под оружјем свјема одскочио.
Док на трку искочили били,
Ту оружје оставе сви своје.
Тада скоче пашине делије,
Сви сплахаше, те га ухватише,
Наопако руке савезаше,
Па га паши своме поведоше.
Мијајло је дружби говорио;
„Моја браћо, остала дружино,
„Причувајте моје б'јеле овце,
„Док Бог даде, те се к њима врнем!“
А кад био према дворовима,
Према двору паше силенога,
Молио се чобан Мијаило:
„О за Бога, дванаест делија,
„Попуштите моје б'јеле руке,
„А додајте *свиралу* ми *златну*,
„Да ја узмем жељу од свирале.“
То делије за мобу примиле,
Попустиле чобанину руке,
Дадоше му злаћену свиралу.

Једним прстом у њу ударио:
„Авај мене, миле снахе моје!“
Другијем је прстом ударио:
„Авај мене, моја стара мајко,
„То ти хоћу жељан умријети!“
Па трећијем прстом ударио:
„Бог т' убио, мој мио бабајко,
„Што си с Турком пио вино рујно?“
Још хоћаше прстом ударати,
Не даше му дванаест делија;
Још хоћаше чобан бесједити,
Не даше му пашине делије,
Узеше му злаћану свиралу,
Свезаше му наопако руке,
Одведоше паши Цин Алији,
Изведоше г' на високу кулу,
Сједоше га паши уз кољено.
Ал' му вели паша Цин-Алија.
„Потурчи, се, чобан-Мијаило,
„И даћу ти лијепу ђевојку,
„Да је љубиш, кад год се пробудиш.“
Мијаило њему одговара,
Те без страха и ка' да се кара:
„Не бих ти се, пашо, потурчио,
„Да ми дадеш ћерцу за љубовцу
„И царево свеколико благо.“
Паша таде нареди делије,
Да у пољу јендек ископају,
Те Мијајла жива закопају,
Укопају жива до појаса,
Да им нишан буде на биљегу.
Укопаше г', па га нишанише.
Како који стрелаш долазио,
Тако њега стрелам' погађаше.
Али трже Краљевић Мијајло,
Трже собом тамо и овамо,
Искочио јунак из јендека,
Па пролеће кроза све делије,
Те одлеће на бијелу кулу,
Како дође, пашу је удрио,
Удрио га ногом у мјешину

Прште паша ка' од јаја љуска.
Па Мијајло с' више не обзире,
Но својега подби џевердана,
Па утече низ то поље равно,
Он не бјежи к свом бијелу двору,
Нити бјежи у Шару планину
Већ он бјежи цркви Вилендару,
Ту се у пут покалуђерио,
Свети Сава јесте оно био,
Који но се и дан данас слави,
У србаљском роду и народу.

Ова песма носи на себи све знаке познијега времена и кварежа. У њојзи су очевидно испреплетани и помешани моменти из разних песама и приповедака; помешана су времена и њихови карактеристични знаци; помућена је и искривљена је сама првобитна прича.

За старину вежу је последњи, кривим словима наштампани стихови, у којима се изреком помиње свети Сава и одлазак његов у калуђере; веже је помен *краља Владислава*, једнога краља Немањића; веже је, на послетку, и то: што се у тога краља замишљају три сина, пошто се зна, да су и у Немање била три сина (ма да ће, као што изгледа, наши историци открити и четвртога); што се *чобан Мијаило* иставља као син најмлађи; и што је женидба истављена као узрок, којега ради је *чобан Мијаило* (потоњи св. Сава) *отишао у Хиландар* (у калуђере). Толико знака није мало, и они сви по себи нису незнатни, те нас могу потпунце склонити да мислимо да је у овој песми последњи полу-изумрли звук оне исте песме, о којој пише Доментијан, и о којој помињаше Вук пре својих већ шездесет година.

Све остало знак је *изумирања тога предмета* у народној појезији. Певач, који са *св. Савом* упоредо помиње *Турке, пашу Џин-Алију, стреле* и *џевердан* — већ није осећао шта пева. Његова је песма већином машинална репродукција приче из старине запамћене, али је та прича у његовој памети без својих животних знака;

она је од *историјске приче* деградована на обичну *приповедачку* тему. Положај *чобан-Мијаила* наводи нас на мисли, да је певач његову слику помешао са сликом Милоша Војиновића из „*Женидбе Душанове*," која му је — може бити — била већма позната. Прича о *златној свирали која говори* такође је страна овоме предмету. И она је од некуд с друге стране аноргански прионула уз тај предмет. А то бива само онда, кад у самом певачком предмету настане дезорганизација, и кад већ певач не зна чисто шта пева, нити му читав предмет јасно стоји у памети. Нејасне и неодређене мисли обично дају нејасне слике како у импровизацији тако и у ма каквом духовном творењу!

Али стара *песма о одласку св. Саве у калуђере*, која је, како се види, постала у време самога догађаја, која је, по том, живела у народу и трајала у њему све до наших дана, па је у једном исквареном тексту и ми данас читати можемо, није могла овако пропасти за час. Већ њен толико дуг живот сведочи, како је она била народу драга. Живот њен у вези је с читавим низом живахних спомена о св. Сави, који су дочекали, да их тако красно прихвати нова књижевност. Њено падање морало је, дакле, бити поступно. Од те *поступности* ми *мало* видимо прву, не видимо *никако* средњу, а *врло добро* видимо последњу лествицу. Узрок је томе само недостатак грађе. Требало би да уз народну усмену књижевност живи и књижевност писмена, па да је бележи. Стари период наше књижевности, од X па све до XVIII века, кретао се истина непрестано *покрај* или *поврх* усмене народне књижевности — али је стара књижевност била једино међу ученим људима, и ма да је сама доста утицала на народну усмену књижевност, није од ње ништа примала, нити је икад из себе развила тако широк програм, у коме би се народна усмена књижевност утопила и ишчезла. Народна усмена књижевност није за време старе књижевности

наше никад изгубила свој *raison d'être*, и с тога је њен живот био тако чврст све до периода нове књижевности. Стара пак књижевност увек је била према тој народној усменој књижевности нетолерантна, те од ње и немамо старих забележених песама. Све опет белешке књижевности и белешке далматинске не допиру далеко.

За то се у литерарно-историјским пословима ове врсте мора толико прибегавати довијању, поређењу посредним и оскудним средствима. Народна је усмена књижевност — књижевност жива и течна. А прошлост свега што је живо и течно може се ухватити само по траговима које за собом остави и који се сачувају. Колико је њих — толико је ухваћене прошлости, толико историје!

ЧЕСТО У ПОНОЋ . . .

(ЉЕРМОНТОВ)

Често у поноћ тумарнем и ја,
Преда мном пут се кроз маглу сија,
Слушам — пустиња Богу ромори,
Звезда са звездом нешто говори.

Небеса сјајна облак не мути,
А земља у сну дубоком ћути,
Ал' моје срце од туге страда —
Жели ли што год, ил' с' чему нада?

Да желим, не знам да л' има ишта;
Од тебе, животе, не тражим ништа;
Светска ме врева вређа и дира,
Што било било — сад дај ми мира.

У гробу покој наћи је лако —
Ја га се грозим, ја не бих тако:
Већ да ме дворе живота силе,
Да груди дишу, да бију жиле.

А да суморно лице не гори —
Да ми над главом липа жубори,
Песма да пева дању и ноћу —
Таквога само одмора хоћу . . . .

Ш.

РЕДАК ЗВЕР

ПРИПОВЕТКА СА СЕЛА

—

I

Под Космајем, у Неменикућама, има неки Радош — ловац да га шале нема у свој капетанији. Од њега се не може сакрити ни зечија лóга, ни лисичија рупа, ни јазавчева јазбина, ни твор, нити икака у бога зверка, а да је не нађе и не укáпи. Јастреба, гаврана, орла — туче у лéту. Куд навије пушку — никад не промаши. Истина, у том крају слабо има ловаца; готово цигло се Радош тим послом и бави, ама је и вешт — није вајде. Никад ти он не скида пушку с рамена. А пошао у њиву, а у дрва, а у виноград, а у ливаду — свакад ће је понети.

Баш на Мале Врачеве порани Радош да обиђе њиву, па онда да проврља мало по Космају — и онако је свечаник, е да улови што беспослен; а ту ноћ било је мало и кишице, па жива згода.

Његова Смиља одвраћа га да не иде; говори му да не ваља свечаником ићи по лову; казива му и како је некакав ружан сан уснила....

Аја! не можеш ти њему ништа! Узе он пушку па оде на ниже у њиве.

Брзо је Радош обишао њиву доле у Трнави. Ту је у риту пуцао на једног рáжња, али га промаши. Би му мало криво; одавно му се није десило, да му оде метак на празно.

Одатле заобиђе Радош испод доњег Космаја. Зађе у шуму — врљај тамо, врљај амо, док клиси испред њега зец; опали он за њим и — опет ништа! „Бог с нама! шта је ово данас!" рече Радош гласно. Напуни пушку па пођe даље. Пређе преко Кошутице, али нигде ништа. Него Кошутица је и онако већ оголила, па се нема где ни зверка склонити. Дај да се зађе опет у Космај.

Препречи код Кастаљана, старог некаког манастира, и зађе у Космај. Тражи, врзај — ништа! Изби већ горе на врх Малована до Вилиних Корита. Ту седе мало те подмаза и огледа пушку, па се онда упути у Велики Космај, да барем убије ког орла, ако ништа друго; а баш тад шестараху два три изнад Великог Космаја.

Еле врза Радош од букве до букве, од грма до грма, док ти тек смотри — нешта се миче око једног жбунића. Он онда полако, полако — прикрадај се све ближе. Учини му се најпре зец је. Кад тамо има шта видети!... Голо, наги голо дете, сво чупаво и репато, врда око жбунића.

Трже се Радош и стаде; трже се и оно дете па стаде жмиркати и гледати право у њега. Радоша подиђоше неки мравци, па у оној забуни викну:

„Чији си ти, бре?"

Оно само жмирка и миче губицом, па тек узе купити камењице и дрвца и бацати се на Радоша.

Радоша подиђоше још крупнији мравци. „Нису численa посла!" помисли у себи, па опет повика:

„Чији си, бре, говори! сад ћу да пуцам!" и нави пушку на њ.

Оно тек одломи од жбунића гранчицу, па нанишани на Радоша.

Радош се сав охлади. Спусти пушку па поче полако измицати натраг. Оно све ближе к њему, па удри камењицем. Он онда стиште бежати што игда може, а оно све у скок за њим. Скотрља се Радош низ неку ја-

ругу, сав се изубија и изгребе, па бежи што је жив! У оном страху осврте се. Кад оно дете баш над самом јаругом, па гледи у њега.

Радош нададе тутањ и сав рашчупан, изгребен и и узверен стрча доле пред механу у Тресијама.

„Шта је теби, болан? Нуто каки је! Где се осакати тако? навалише сељаци питати га и сви се згрцаше око њега.

— Прођите се! једва одговори Радош усплахирено.

— Да ниси откуд нагазио на курјака?

— Да није хајдук? окупише запиткивати.

— Није, браћо! Друга напаст!...

— Шта за бога! казуј, брате!"

Радош се прибра мало, па им је којекако исприча на што је нагазио.

„Ала, брате, зар баш ко дете! узвикну један зачуђено.

— Право дете! само чупаво!

— Ама је си ти баш добро видео?

— Како да не видим, људи, кад ми хоћаше очи избити камењем!

— И баш чупаво! примети други.

— Ама свуд! и по образу и по челу и по носу!

— О, бог с нама! прихвати трећи. А има, велиш, и реп?

— Као у керчета.

— Бог с нама и анђели божији!" повикаше готово сви у глас. И стадоше премишљати шта би то могло бити. Неки говораху анатемњак, неки вампир, неки — онако некака утвора. Еле сви слошки пресудише: да нису чиста посла и да неће ни по село добро бити.

Кад су већ пресудили — да нису чиста посла, онда стадоше смишљати шта да раде. Неки говораху да га оставе па ће ваљда само и отићи; неки опет рекоше да треба јавити власти; неки мишљаху, да не треба бунити народ — него да они сад одмах оду и да то чудо како

год ухвате, па онда да јаве власти. И тамо амо сви присташе на ово последње, то јест — да сад одмах оду и да како год ухвате то чудо.

Одабраше се њих неколико понајкуражнијих па неко колац, неко мотку, неко оплавак и хајд на више у шуму. Радош с пушком напред да им покаже где је та напаст.

Кад тамо, оно село крај неког пањића, више оне јаруге, па се сунча. „Ено га! ено га!" шану Радош дружини. Сви се притајаше, рекао би и не дишу, и сташе се шапатом договарати како ће тој зверци кидисати. „Да га ухватимо! жива да ухватимо! шануше слошки. „Бог и душа — чудна зверка! — „Ти, Радоше, пушку на нокат па де прижди, ако дође до густа." — „Само гледај добро да нас кога не осакатиш! — „Не бринте се ви!" рече Радош и запе пушку па заседе иза једног грма. Они се онда разредише, заобиђоше са свију страна, па све ближе и ближе. Један од њих скину и гуњац. У један пут халакнуше: „Држи! не дај! а држи!" Оно се јадно препаде и приби уз онај пањ. У том прискочи онај с гуњцем те га поклопи и ухвати; добро га стеже за ноге и за шапе. Брже се распаса један па га упетља добро појасом преко среде и онда га потераше. Пође оно готово мирно пред њима. „Бог и душа — ово је дивљи човек!" рече један. „Може бити дете дивље! примети други. Човек би ваљда био већи." — „Шта ћемо с њиме сад? — „Терај у општину!"

И цела та гомилица крете се доле у општину. Радош, пресустао које од страха које од бежања, па оде најлак кући.

У доњем је крају судница општинска и одмах до ње механа. Већ се ту беше искупило неколико сељака, а међу њима — кмет и општински писар. Кад смотрише озго

гергу, истрчаше сви на поље да виде шта је. У том они озго стигоше пред механу.

«А шта вам је то? упита кмет зачуђено.

— Ето шта, видиш! одговори поносито онај што држи појас. Дивљак!

— Дивљак! каки дивљак!

— Видиш каки! Дивљи човек! Само мали, још дете.

— Ала, брате! неће бити!» завикаше сви, па нагрнуше око живинчета и стадоше га загледати са свију страна. Било је туваздан примедаба. Кмет мисли да не буде «друга кака сатвар". Ћата мисли да је дрекавац. Сељаци — «дивљи човек", и ништа друго. Еле завириваше, мислише и најпосле смислише: да га затворе у општинску апсану, па да јаве капетану. Нађоше појаче уже, везаше га добро и упетљаше, па онда уведоше у једну брвнару, привезаше га за дирек, па затворише....

Кмет одмах посла бирова с писмом капетану, да се у Космају нашла необична зверка; нико не зна под сигурно шта је, али ће јамачно бити — „дивљи човек."

II

Душа ваља у Космају се виђало и вампира и вештица и здухаћа и дрекаваца и сваког чуда, али — дивљих људи никад до јако!

Стари чича Ненад памти обе крајине, запамтио је више од десетину којекаквих вампира, тројицу је и са̂м пробо̂ глоговим коцем и видео својим очима како их поп прелива водом аџијазмом, а већ вештица̂ и других утвора̂ виђао је сто пута; али никад није запамтио — барем се не сећа, да је било у Космају и дивљих људи.

Па и стара баба Вишња, има јој преко деведесет, почели јој већ расти и трећи зуби, родила се у белој кошуљици и видовита је; и она је виђала много и много чуда, запамтила је и кад су куге кроз Космај пролазиле,

а памти и кад су се купале виле у оним коритима на врх Малована, што се и сад виде; али ни она се не сећа, да је било кад год дивљег човека у Космају.

Али шта ћеш? Данас се свет изопачио, па богме и напасти којекаке наилазе и ето најпосле — дивљих људи!

Брзо пуче глас по селу: како је Радош набасао у Великом Космају на дивљака; како у мало није погинуо; како су људи прискочили — ухватили га, везали, дотерали у општину и тамо затворили!

Жене се преструвише, деца узјазбише. А људи, као људи, једни верују, други се смеју и посмевају. Неки ђаволани рекоше, да су они још негде виђали таких зверака, и да није баш толико опасно. Али тек свима је било за чудо — откуд у Космај да дође.

Радош је дошао кући сав усплахирен, уморан, прегорео од жеђи. Заиска воде, напи се; једва исприча Смиљи шта га је снашло, па одмах леже онако на траву пред кућом. Спопаде га као нека грозница и трабуњање — ништа за се не зна. Смиља се престрави; само хуче и вајка се: „лепо ја теби говорих — не иди, а ти не хте послушати!"

Шта да ради, него потеци некој Анђи, травари и гатари, да је пита — има ли му каква лека.

„Богме, пријо, није добро! вели јој Анђа. Ја сам истина запамтила доста чуда; али — дивљака није амо долазило!...

— Мора ловац најпосле награбуситн, вели тетка Синђа, стара Херцеговка, која такође беше дошла код Анђе да иште мало траве од изеди. Мој покојни свекар, бог да га прости, био је ловац — какав Радош! да га шале није било у свој Херцеговини. Једном прође поред неке пећине, кад чује где нешто у пећини пева: „Кад би знао Богдан (тако му беше име) да начини глогову полицу и удљиков запонац, па да запне овде гвожђа — би ме уватио". Не лези враже, он оде кући, начини

глогову полицу и удљиков запонац, па запне гвожђа баш пред оном пећином. Кад дође сутра рано али у гвожђима — срна. Приђе он ближе — девојка! одмакне се — срна. Тако је ном два. Најпосле, вели, зажмури па, шта било да било, кидише и пусти зверку из гвожђа. Она му, вели, проговори: „моли се богу што си ме пустио, а не би ти на добро било". И нестаде је. Он онда побегне кући; у оном страху није имао кад ни гвожђа узети. Чим кући падне ко свећа боловати: годину дана све су га на рукама пренашали. Док једва се мало предиже, али се и после дуго лецао и најпосле умро.

— Бог зна шта ће и од Радоша бити! рече Смиља чисто охлађена од страха и бриге.

— А шта ради, пријо? упита Анђа.

— Лежи, ништа за се не зна; све бунца, бог овде био, као луд.

— И откуд баш он да нађе на дивљака?

— Е кад оће кога да снађе зло, снађе га.

— Ама, по богу, да ли је баш одиста дивљак?

— Бога ми, како казују, јест, примети тетка Синђа. Ненад памти да је још уз прву крајину долазило чак отуд из Анадолије репатих људи. Квекћу, вели, као пашчад. Може бити да је ово њихово штене, па заврљало чак амо.

— О, мене кукавици! шта ћу с оним човеком сад? учини Смиља забринуто.

— Е, е, јаднице моја! жали је Анђа.

— А не знаш ли му ти што, пријо?

— Оно ја не знам, већ ако да му салијем страву.

— Па дела бога ти, ради што знаш, а ја ти нећу заборавити."

Анђа устаде и донесе из вајата некаке замотуљке. Извади из једног два три куршума, којима је већ пуцано. Хукну на њих, прошапта нешто, па их метну на в атраљ и принесе у ватру. За тим узе зелен чанак пун

воде, па онда чекаше док се оно олово на ватри растопи; кад се већ растопи, узе ватраљ и изручи га у воду. Врело олово прсну у води, и начинише се од њега парчад свакојаке сорте: нека као цветићи, нека као иглице, а једно повеће изиђе случајно доста налик на дете: лепо се беше излила као глава и неке шапице тамо и амо. Анђа узе то парче, загледа отуд и одовуд па рече некако врачарским гласом:

„Бога ми, пријо, ево му страва од некаке као зверке, као човека. Видиш глава, ноге и руке. Ударило га и у главу и у ноге и у руке.

— А јес, веселник! Кад се мало разбере, одмах јауче да га боли глава и све кости! рече Смиља.

— Видиш, пријо, настави Анђа; ја ћу му загасити овде и мало угљевља. Па ти ово понеси кући. Кад буде сунце на смиривању изведи га на дрвљаник, па га мало умиј овом водом по челу, по рукама и по ногама, али унакрст. Подај му преко ватраља нек се напије мало. Па онда изнеси где на раскршће те проспи ову воду. А добро би било да откинеш мало чупе од црна мачка без белеге па да га накадиш тим.... Добро утуви што ти рекох!

— Оћу, пријо, е бог ти дао!" учини Смиља с пуно наде да ће му помоћи лек.

Анђа узе машице па стаде једну по једну жишку турати у ону воду, а све миче уснама као да нешто шапуће. Загаси тако девет жишака, па даде Смиљи чанак, и она брже боље похита кући.

„Пријо! довикну за њом Анђа; дођи опет у млади петак, ако му не буде од тог лакше, да гледамо шта ћемо.

— Оћу, пријо, оћу! О, да оће бог дати само да се предигне. Толики рад стоји. Ми једини. Не знам шта ћу пре — или њега гледати или пословати...." говори Смиља, а све одмиче.

III

У то време беше у среској канцеларији неки Живан, први писар. Тај је Живан почео у срезу служити, као „бесплатежни," па је дугом службом дотерао до среског старијег ћате. У велике вароши никад није био премештан, осим у две паланчице. Школе није више учио, осим три разреда у свом селу. Обичне канцеларијске послове знао је у прсте. Али некако му се често дешавало, те учини ма каку лудорију и то га смете те не добије ни унапређење ни премештај онамо где жели. А он жели, особито у последње време, да како год дође у варош. Надао се у тврдо да ће добити Београд, јер већ две године служи у овом срезу, и — богу хвала — није до сад још никаке лудорије учинио.

Случајно се беше десило, те је капетан отишао за неколико дана на осуство, а оставио Живана да га заступа, као најстарији писар. На поласку му је наручио: да само ситније послове свршава, а крупније да оставља док он не дође.... Јер чим се прихвати каквог замашнијег посла, мора се сплести, што кажу, као пиле у кучинама: онда ти готово не зна ни шта ради ни шта говори, и онда обично долази неизбежна лудорија.

Ето ти њему бирова из Неменикућа, донесе му писмо од кмета. Прочита Живан и замисли се. Шта ће сад да ради? Да је каква ситнија и обичнија ствар — ласно би; али ето кмет јавља да су људи ухватили у Космају дивљег човека. А дивљи човек богме није ситница. Да га остави капетану, као што му је наручио на поласку, не може ни то, јер кмет моли, да власт што пре дође: село се узнемирило, не знаду људи шта ће. Заиста мучна посла!

Дуго се Живан премишља, па најпосле науми, да причека до сутра. Дотле ће ваљда што измислити.

Сву ноћ Живан није заспао. Превртао се, мислио, сећао свега што је у свом веку чуо и читао о чудноватим зверкама и дивљим људма, и смишљао је како ће поступити кад изиђе на лице места.

Кад би сутра, он нареди двојици пандура да се добро спреме и наоружају, па оде с њима у Неменикуће. Узгред буди речено — Живан је био прилично плашљив. Кад чује да се где појавио лопов или курјак или хајдук, па макар то било бог зна где далеко, он сав премре и за живу главу не сме да се макне никуд сам.

Кад тамо, а људи се већ роје око суднице; али све мало подаље обилазе око апсане. Дође Живан и поздрави се с њима по обичају. Одмах му окупише казивати каква је зверка ухваћена, шта мисле о њој, казаше му и да се Радош поболео, не може никуд. Запиткују га: има ли одиста дивљих људи? могу ли доћи чак и овамо? има ли их и репатих?

Ћата Живан већ поче да се сплеће. Казује им: не само да има репатих људи, него има и псоглава, главе псеће а доле тело човечије; има их дивљих; има их до пола човек од пола коњ; има их с једним оком на челу, колико тањир великим. И још много им наприча којешта; а све је, вели, он то читао у неким старим књигама.

Сељаци се згледају, неки као верују а неки се погуркују и искашљују....

На послетку навалише да отворе апсану те да покажу ћати каквог су чудног звера уловили.

Живан оклева, заговара још, али — нема се куд, мора видети кад је већ дошао. Прибра сву своју куражж, па тек пође апсани важно, и рече да се отвори да види тог звера. Отворише врата — он завири унутра и стресе се.

„Хм, редак звер! промрмља у забуни.

— Нуто де јако! па нема га! учини кмет, завиривши унутра.

— Бог и душа, побегао! повикаше неки што беху такође пришли.

— Шта, шта! нема га! учини ћата и стаде завиривати по апсани. Хм, хм! одиста га нема!

— Па шта ћемо сад?» упита кмет.

Ћата се опет замисли, па рече:

«Хм, дивљи човек!.... опасна ствар!.... Гледаћемо!

— Да га потражимо, господине! примети кмет. Неће бити далеко.

— Јамачно је где ту у потоку!» повикаше неки.

И тако сви навалише да га потраже и опет ухвате. Одабра се неколико људи, шчепаше шта ком паде шака, па хајд у потеру.

И ћата Живан пође с њима, али некако све заобилази подаље, и говори пандурима да се нађу поближе. Ко зна шта може бити — па нек су ту.

Позадуго врљаше око плотова и потока, док га нађоше у неким кукурузима; узабрало један па једе. Салетише га ту и ухватише; али једнога прилично добро огребе. Опет га везаше неком узицом и доведоше општини. Ћата Живан намисли, да пошље ту зверку начелству.

Нађоше неку сандучину од еспапа, стрпаше оно живинче и заковаше. Живан написа писмо начелнику. Каза му: како је ухваћен у његовом домашају један необичан звер; како нико не памти, да је таквих зверова било у овом крају; како је врло опасан и може осакатити човека, и на послетку како сви мисле — да је то: дивљи човек! Кад написа писмо одреди два три сељака с колима и једног пандура да одмах иду у Београд и да сандук и писмо предаду начелнику лично.

IV

Инглизи су некако настрани људи. Многе приче причају се о њима. Тако веле, да је некакав Инглиз по века

прележао на кревету свом и пљуцкао у таван, вежбајући се да погоди у једно место. За другог кажу, да је веома волео јести бифтеке на лађи, па се читаво по године возао преко Темзе тамо и амо, само да се наједе бифтека. Други опет Инглиз видео је у оближњој кући с прозора, како се један човек хоће да убије: натегне пиштољ себи у прси, па врати, не сме да окреше. Инглиз онај отрчи у кућу оном човеку и упита га: „Шта ћеш то?" — „Хоћу, вели, да се убијем, па не могу!" — „Дај овамо тај пиштољ! овако се убија!" рекне Инглиз и скреше пиштољ себи у прси. За једног опет причају, како је неколико година путовао железницом, само да би му се догодила каква несрећа или да прсне казан или да се сударе влакови. И тако даље и тако даље. Еле од прилике, тако су настрани људи ти Инглизи.

Баш кад се ово десило у Неменикућама, био је у Београду један доста настран Инглиз. Крупна нека људескара и веома снажан. Истина није пљуцкао у таван, нити се возао на лађи за атар бифтека, али се на најјачој цичи купао свако јутро у хладној води; ломио прстима коњске потковице и рубље за опкладу; па је чак учио и српски, и после дугог учења — научио је неколико речи.

Еле тај Инглиз беше од неколико дана досадио свима квартовима полицијским по Београду, па чак и начелству. Сваки дан ето ти га по неколико пута — тражи нешта. Натуца пола инглиски, пола немачки и умеша и по гдекоју српску; моли да му се за нешта распише. Остало га ни ђаво не би разумео. Барем да доведе тумача, али неће. Чиновници већ да изиђу из коже, колико им је досадио.

Начелник таман прими писмо од среског ћате из Космаја; прочита га и забезекну се. „Бога ми ће бити каква лудорија!" рече секретару, па изиђе у авлију да види шта је. Кад тамо сељаци стоварили с кола грдну сандучину и око ње се накупили пандури и практиканти те завирују.

„Оћемо ли отворити, господине? упита један пандур, држећи у руци неку секирицу, спреман ма откује заклопац.

— Пазите добро! вели начелник. Онај ми пише да је врло опасан звер. Чувајте се да не осакати кога".

Пандур приђе и поче откивати пажљиво сандук. У том се помоли у авлији онај Инглиз.

„Их! ево га опет! учини начелник и намршти се. Баш ми досади!"

Инглиз са свим немарно приђе начелнику и рече:

„Има, сер, пише? тако шрајбен! па прстима и мимиком показа — као је ли већ писано да му се тражи што је молио.

— Јес, јес, сер! одговори начелник, па и он му прстима показа да је писано.

— Аф, аф! сер! рече Инглиз. и показа рукама и мимиком као неку животињу што има реп и што је окретна и налик на човека.

— Ама, господине, молим вас, поче начелник готово љутито, причекните мало! Сад ето имам посла! и показа му мимиком: да сад нема кад с њим разговарати.

— Гуд, гуд, сер!" рече му Инглиз па са свим немарно стаде и он завиривати око оног сандука.

У том пандури одвалише заклопац, и сви се на први мах тргоше, кад видеше оно живинче унутра. Инглиз, као Инглиз, одмах притрча и завири, па се стаде грохотом смејати и говорити нешто оном живинчету као да му тепа. Па онда врло радостан окрете се начелнику и кроза смех повика:

„It is here! Овде, овде, сер! и наже се те извади зверку из сандука.

— Па то је мајмун! учини начелник зачуђено.

— Аф, аф, сер! јес! одговори Инглиз, и стаде миловати мајмуна, тепати му нешта инглиски и претити му прстом.

— Добро, сер, добро! рече начелник и додаде полугласно: хвала богу, сад ми барем нећеш досађивати!" па оде у канцеларију.

Инглиз упрти мајмуна под пазухо па оде у варош, клибећи се једнако на њ.

„Шта би? упита секретар, кад начелник уђе.

— Ништа, бога вам. одговори начелник готово љутито. Лудорија! Онај звекан нашао негде мајмуна па мисли бог зна шта је!

— Откуд тамо мајмун?

— Отуд! Овом лудом Инглизу, што нам већ досади од неко време, побегао мајмун. И ђавоља трăга отишла чак у Космај. Тамо га негде натрапали па надигли вику — „дивљи човек!" И онај лудак примио за готово, као да никад није видео мајмуна!

— Може бити и није, примети секретар.

— А набрусићу ја њега добро!" рече начелник, попрети прстом, па седе и поче писати писмо ћати Живану, као заступнику капетановом. Мора да је нешто врло оштро писао, јер се све мргодио и махао главом.

М. Ђ. Глишић.

О СТОИЦИЗМУ У РИМСКОЈ ДРЖАВИ

ПРЕДАВАЊЕ[1] ПРОФ. СВЕТОМ. НИКОЛАЈЕВИЋА

I

Господо ученици, кад је Цицеро размишљао каквим ће поукама спремити свога сина да из школе изађе у простран свет и јаван живот, свет пун различних веза и односа, живот увек буран, смислио је да ће нај-

[1] Држано у сали вел. школе 14 јан. ов. год.

боље одговорити годинама младића и своме aукторитету[1] ако му изложи стоичку науку о *дужностима*. Цицеро, који је по кад што мислио, да су врлине, које стоичка философија тражи од човека, врло опоре, и који се у главним погледима више приклањао једној другој фил. школи (нов. академији), био је убеђен, да ће млад човек напојен стоичким начелима, одолети најлакше тешкоћама и сујетама јавнога живота, и најспособнији бити да са чашћу врши дужности које га у животу предусретају. Тако је постала она знатна посланица[2] оца Цицерона сину Цицерону, која је лепотом језика и једрином поуке стекла популарности код свију векова.

И мени, коме је пала част, да данас поздравим наше сјајне госте и вас, наше ученике, чинило се, да ћу најверније одговорити своме позиву и вашој младости, ако вам, овога дана, који је тако важан у нашим школским годинама и ког се, једини пут у години, скупљамо из свију факултета, обратим пажњу на ону стару, достојанствену школу стоичку, која је увек давала најчистије поуке за живот и напајала свакога који је у њу ући хтео, енерђијом и осећањем човечанског поноса.

Само онај човек броди без страха по бурноме мору живота, који познаје своје дужности, и врши их; и који суревњиво чува у себи човечански понос. Само онај народ напредовати и вршити велика дела може у ком су у снази свест о дужностима и понос човечански.

Том правилу стоичке философије историја човечанска признала је силу закона.

Цицеро је желио да његов син најчешће слуша говор о дужностима и ако је могуће, да друго ништа не чује,[3] и док је тако мишљење вредило у Риму, дотле је

[1] Quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore ab coordiri volui maxime quod et etati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. De officiis II.

[2] M. Tullii Ciceronis de officiis ad Marcum filium libri III.

[3] De officiis III 2.

Рим био слободан, а докле је стоицизам имао склоништа у Риму, дотле је Рим живео. Римска историја остаће вазда примером човештву, шта и мали народ учинити може, кад је у њему развијена свест о дужностима; а стоицизам, који је највише помогао Риму, да постане велики, биће вазда издашан поуком и примерима оним људима, који желе да им отаџбина буде слободна и јака. Убеђење у те истине наводи ме да вам — овом свечаном приликом — изложим у кратким цртама живот стоицизма у римској државн.

Ако се у овоме краткоме и непрагматичноме прегледу нађе бар која мисао, која ће прокрчити пут вашем срцу или разуму, примите ту мисао као дар који вам учитељ с овог места дати може.[1]

Стоицизам је чедо грчке и римске цивилизације; у Грчкој се родио а у Риму развио и извршио практичне революције. Али тај прелаз стоицизма као и других наука у Рим, има за се особите занимљивости. Са сељењем мисли бива често као и са сељењем биљака: земљиште мора бити удесно да прими нове науке, а оне од своје стране, да се аклиматисати могу у новој отаџбини, морају често изменити по неке црте свог карактера.

Све науке и вештине, осим чисто практичних, као: права, науке о управи, пољопривредне економије и т. д. биле су дошљакиње у Риму. Неке вештине (н. пр. драмска) ушле су у Рим још раније, али право обрађивање вештина и наука почиње истом доцније, кад је Рим извршио оне многе ратове, који су консолидовали Италију као целину под једном управом, и кад су леђа новој држави заштићена поништењем Картагине и осигурањем владе у Шпанији и Галији. Народу ратничком, зањатом непрестаним освајањем и бригом да се сачува од нападања с поља, философија је последња брига, за то фи-

[1] Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum; sed perinde erit, ut acceperis . . . III c. 121.

лософија последња и долази у Рим; па и онда кад долази, чини се строгим људима, као да јој није још време.

Ништа занимљивије од судара грчке науке с оним опорим ратничким наравима старих Римљана! Један такав призор имамо из година цензорства старијег Катона.

Године 155 пр. х. дошли су атински посланици у Рим, да моле сенат да се дигне с њихова града контрибуција. коју су Римљани наметнули за то што су Атињани срушили варош Ороп у Сиконији. У том посланству била су три философа: Карнеадес, неоакадемик, Диjогенес, стоик; и Криптолаос, перипатетик. Римска младеж (у њој Лелијус, Фуријус, Сципио и др.), опчарана красноречијем философа, почела је скупљати се око њих, и они стеку мало по мало присталаца те оснују своје школе. Строги Римљани гледали су набраним обрвама ту струју која је почела заносити младеж; многи између њих лако су мешали уваћање *грчке науке* с унашањем луксуза, лакших нарави и раскалашних обреда (баканалије); што је све, нешто раније, прокрчило пут у озбиљни ратнички град, било с југа из вел. Грчке, било с истока, из Азије, куд су већ Римљани, одведени Ханибаловим бегством, ступили у додир с разнеженим народом сирским и освојили некоје провинције од Селевкидовића.

Погледајте једног од отих строгих, накомрштених Римљана. — Ничија слика није тако маркирана као слика стар. Катона. С његовим црвеним лицем, грахорастим очима, танким уснама, који, као што га један стари песник опева, задиркива и уједа цео свет, и ког се и богови пакла отресају и не пуштају у свој подземни свет, из страха да им не буде досадан.[1]

У рату, Като, пише Плутарх, не пије ништа осим воде, или кад би био сувише изнурен, те би тада узео кашичицу сирћета, или кад би био болестан те би тада окусио мало вина. Он

[1] *Πυρρὸν, πανδαμέτην, γλαυκόματον, οὐδὲ θανόντα . . . Πόρκιον εἰς ἀίδην Φερσεφονη δέχεται.* Cato Major. ap. Plutarch.

је сам орао и копао своју земљу, и имао је обичај да рано са зором излази у околна села, те да брани и заступа код суда оне који би се обратили на њ за помоћ. Кад се враћао кући, ако би било зима, бацио би на рамена један танак огртач, а ако би било топло излазио би сасвим гô са слугама на рад. После рада седао је заједно са својим посленицима за трпезу, јео од истог комада и пио из исте чаше с њима. Таким и многим другим начинима показивао је да је праведан, умерен и добар.

Како је фругалан у приватноме животу, тако је био економ у јавној дужности. Полазећи из Шпаније где је одржао сјајне победе и осигурао својој отаџбини влађевину већу од целе Италије, он продаје свог ратничког коња, да умали државни трошак транспорта. Цела његова јавна радња јесте борба с аристократијом и њеним рашкошлуком. Сципио Африканац, победилац код Заме, био је са свим противног типа, и Като је био вечити непријатељ Сципионов. Још у војеној служби под Сципионом, шаље Като прекоре својем ђенералу што седи у Сиракузи и тлачи златно време у *грчким књигама* и грчким задовољствима, а после тог, да тога грдељивога грађанина сагне под нивô републиканске једнакости, и спречи му да остане примером непоштовања закона и нарави отачаствених, дизао је више пута тужбе противу њега, док се сам Сципио није нашао принуђен да емигрира.

Као цензор Като издаје или понавља многе законе, управљене да спрече луксуз, корупцију нарави и подмитљивост чиновника. 168 год. издаје закон којим се забрањује страним краљевима да долазе у Рим, мислећи тим нарочито луксузне азијске владаоце, који су својим сјајом могли имати само зла уплива на слободне Римљане.

До дубоке старости Като није престао да напада, тужи, прогања непријатеље старих римских врлина. Он је вазда стајао на страни конзервативнијег, народњег елемента и благодаран народ подигао му је још за ње-

гова живота споменик на ком је био овај натпис: „Катону за спасоносне мере и мудра уређења, којим је подигао римску републику, коју су промењене нарави довеле до близу пропасти.”

Овај човек, духа смелог, језика јетког, врлина строгих, „гвозденог тела и душе”, као што вели Ливије, слушао је једног дана неоакадемика Карнеада да говори о *дужностима*; лице строгог Римљанина разведри се, тесне усне развуче задовољно осећање. Али другога дана грчки философ развијаше пред младим Римљанима, скептичност своје школе, доказујући, да ни осећање ни разум човечији, не може бити критерион истине.

Шта је онда правда?

Шта је дужност?

Като се на ново накомршти и Карнеадес је морао вратити се са својом философијом онамо откуд је и дошао. Ново-академичка школа ући ће истом доцније — по ново — у Рим, али пошто се сама толико изменила, да је дозвољавала да бар *мњења* може бити, ако не апсолутне истине. Рим још није био спремљен терен за скептицизам.

Међу тим сам тај Като није био човек без науке. Он сам писао је више књига о земљорадњи, и народњој лекарији, и док је протеривао Карнеада, одавао је велику пошту стоику Дијогену и аристотеловцу Криптолау. И доиста стоицизам нашао је свој тип у самоме цензору, као што је и стари цензор, ма колико да је презирао грчке науке, морао осетити у благим и простим беседама Дијогеновим предиковање до некле истог морала, у име ког се он борио; а и здрава и практична метода перипатетичке философије није могла остати дуго у сукобу с практичким духом римскога народа.

Ова борба грчке науке са строгим римским погледима трајала је, као што изгледа, још неко кратко време после доласка оног споменутог атинског посланства у Рим, јер налазимо из времена консулства Валерија и Стра-

бона један сенатски едикт, којим се заповеда претору Помпонију, да не дозвољава грчким *реторима* да живе у Риму; а неколико година доцније, изгледа канда се хтело са свим затворити врата грчкој науци, јер налазимо једну цензорску забрану оваке садржине: „Дознали смо, да су извесни људи, који се зову реторима, изотварали школе у којима младеж, лудим занимањем, упропашћује свакидање време, противно староме обичају и штетно за нашу младеж. Обзнањујемо како онима који управљају тим школама, тако и онима који их походе, да обоји раде противу наше воље." Још је једном та забрана поновљена — 662 год. од о. р. — под консулством Пулхера и Перпена. Али ни Катоново одупирање, ни те забране нису могле угушити испитачки дух који од Карнеадовог и Дијогеновог времена поче јачати у Риму; а пошто је Грчка са свим покорена и постала римском провинцијом, под заштитом оних војсковођа који су је освајали — н. пр. Лукула, Суле а пре њих Сципиона, — улазиле су све секте грчке философије у нову отаџбину, неке пре друге доцније, и све су нашле присталица у Риму; ал од свију њих најпопуларније су постале у римској држави две науке, стоичка и епикурова, а најмањег трага имамо од Пирхоновог скептицизма.

Да се упознамо ближе с тим популарним наукама пред њиховим улазом у Рим.

Значајно је, да све секте философске, које се развише из Сократове, Платонове и Аристотелове системе, одмах после Александрових ратова, полазе од убеђења: *да човек не може доћи до апсолутне истине*, дакле да све носе на себи печат скептичности. То не вреди само за Пирхонову школу, која не налази критерион истине ни у осећању ни у разуму, једном лажљивом а другом непоузданом извору знања, нити ту долазе још само нове академије (средња и нова), које поричући могућност апсолутне истине, допуштају да може бити бар пробабил-

ности, *мњења*, које је довољно да човеку прибави нужног знања и да управља његовим радом; него тог скептицизма има у Епикура, који бега од виших питања философије, као *неизвесних* и таквих каква не доносе никакве користи и „који презире лођику као сујету;" па тог скептицизма има и у оној секти из тог доба, која се чињаше да једина у сред општег очајања стоји на поузданој нози, и бијаше жестоки бој са сувременим скептицизмом, има га у самоме стоицизму, јер за што на пољу морала и етике не узети ни разум ни лично осећање него *јавно осећање* за критерион истине. „Прибећи том критерију значи", вели Љујис, „тражити склоништа у одрицању философије које одрицање по себи опет је нека врста скептицизма"[1].

Ова особина последњих грчких философских система имала је својих важних последица.

Кад је разум (или још и осећање) непоуздан откривалац истине, кад човек не може, у вишим питањима философије, н. пр. у питању о постанку света, о оном свету, о бићу објеката и т. д. доћи до поузданог знања; онда занимање таквим питањима и препирање око таквих ствари, значи само, губљење времена; и да је боље да човек своју занимљивост и своје слабо испитничко оружје обрати на оно поље, на ком ће и слаби органи човечијег сазнавања бити довољни, на ком ће се моћи и с пробабилношћу и мњењем рачунати. У кратко да се обрати на поље *морала и етике*. На оно поље дакле, које је Сократес означио као најважније поље за философију, враћа се она опет после сјајних система, платонове и аристотелове. Али пре се она вратила по потреби а сад се враћа по нужди — пре је философија имала пред собом то поље још необрађено а сад нема другог поља за обрађивање.

Плато је изнео своју идеалну систему подигнуту вештином „божанскога" архитекта на дедукцији; али

[1] Lewes History of philosophy I 354 и сл.

тој чаробној згради поткопа Аристотело сами темељ, доказав да је базис Платонове системе претпоставка, а она цела ништа друго до субјективан створ великог духа и уображења. Скептици, који дођоше после Аристотела, задреше још дубље у систему његову него што он задре у Платонову. Они *посумњаше* не само у лођику, не у саме закључке, него баш и у само оруђе којим је Аристотело своју систему подигао. Кад пада поузданост у разум, осећање, перцепцију, онда пада и цела лођика, ма како се она даље консеквентна чинила.

Код свију тих заaристотелских секата философија није више наука о *истинама*, него наука живота; она је чиста етика; у њој треба човек да нађе поуке за живот, примера, утехе, заштите.... шта хоћете даље, само што је нужно за практични живот.

Усвојивши морал као једино важно поље философије, те секте из Александровога доба одвојиле су се и на том самом пољу од погледа пређашњих великих учитеља морала и одвојиле су се баш у једноме питању, које је основни камен етике.

Хоће ли се поћи од човека грађанина, или само од човека, очишћеног од свега оног чиме се људи овде на земљи разликују, очишћеног од вере, језика, националности и т. д. Свакоме је познато како је национална гордост у јелинској раси јако развијена била; како је то осећање о преимућству *јелинских* врлина над способностима других раса, налазило одјека у оним многим грчким заједничким предузећима, и у многим националним грчким установама (н. пр. играма, саборишхтима, заједничким храмовима и т. д.) У том гором националном осећању биле су клицом добре и слабе стране грчке цивилизације.

За тим, још је познато да се грчки социјалан живот ослањао на разлику између слободног човека и роба.

Питање је било, хоће ли и на пољу моралне науке остати то разликовање Јелина и варварина; слободног

Јелина и роба? Сме ли и хоће ли философија санкцијонисати те разлике?

То се питање покреће у школи онда, кад македонске фаланге руше границе нацијоналности у Азији и кад политика највећега човечанскога војводе усваја за начело једнакост свију народа и љубав човечанску.

Доиста је време Сократово одјурило већ у далеку прошлост, а с њим и грчки свет; ово је ново време, нов дух, који нас предусрета.

Каква грдна разлика између старих и нових погледа; између Сократа, Платона, Аристотела и оних школа које из њихових система потекоше и у Александрово доба у својем јеку бише. Вредно је ту разлику мало из ближе уочити, а два три примера биће на овом месту и умесна и довољна.

Сва та три велика човека имају у својим моралним доктринама значајних неконсеквентности, што нам показује да је њихово време било време прелома. Они су, сва тројица, изнели и признали: да има један општи закон, коме су сви људи, без разлике раса и богаства, потчињени, као што има и једног Бога за све људе и народе; али су сви тројица, с друге стране, један више а други мање, трудили се да задовоље оном сепаратистичном поносу јелинске расе. Код све тројице, ако идеја о једнакости раса стоји на највишем месту, идеја о специјалним преимућствима јелинизма стоји јаче на видик изнесена. То најбоље видимо у оцени појединих врлина човечанских. Узмите н. пр. *правду*. Ксенофон у својим меморабилијама[1] прича нам један интересантан разговор Сократов с Хипијем из Елеје о том: шта је правда?

Је ли правда у повиновању природним, божанским законима? — јесте.

А шта је повиновање државним законима? и то је правда.

[1] Memorab. III књ.

А ако се позитивни — државни закони не слажу с природним, божанским законима?

На то питање Сократ би одговорио, да разлике нема између једних и других закона! Грдна неконсеквентност која излази на то, да је правда „повиновање државним законима."

Сократ је желео да својом философијом реформише Грчку, да је утврди и оснажи, утврдивши у њој појме о дужностима и *грађанским* врлинама; а какве веће врлине може бити, на којој друштво и држава може постојати, ако не поштовање државних установа и закона? Тако је од прилике ишла лођика тог великог човека из старога века.

Тако је и с другим врлинама које његова морална доктрина изискује од човека. Одмах иза тог разговора с Хипијем, долази у Хсенофонтовим мемоарима разговор Сократов с једним другим човеком о том: шта је *умереност*?[1]

И та врлина, велика свакојако да одржи хармонију у човечијој радњи, да му отвори извор среће и задовољства, по Сократу, треба човеку нарочито за то, да би, навикавајући се на њу, постао способан „да буде користан својим пријатељима и отаџбини, да буде способан побеђивати непријатеље" и т. д. И *храброст* је врлина коју готово свака морална теорија тражи од човека, али је Сократовоме *грађанину* та врлина нужна специјално за то, што га она уздиже над страхом и умором. И храброст и умереност врлине су нужне свакоме слободноме грчком грађанину, јер га оне чине способним да влада и да се покорава.

У кратко, Сократ у питању врлина има два рода истих врлина; једне су потребне његовоме грађанину, а друге, његовоме идеалноме човеку. О непрве спремају човека, да буде способан чувати, бранити и заступати интерес

[1] Memorab. IV, 5.

отаџбине, ове друге воде савршенству човека, као чисто човека.[1]

Исто дељење између човека и грађанина, Јелина и варварина, налазимо и у друга два велика философа. У својој метафизици Плато говори о човеку као човеку, али чим силази на поље морала, исте погледе налазимо које и код Сократа. И код Аристотела свака врлина (добродетељ) носи на себи чист грчки карактер; он и не говори о оним врлинама које нису потребне у државноме животу.[2]

Споменимо још само што се тиче робова, да и Сократ и Плато имају као и о врлинама човечанским двојако мишљење, и да су у том као и у оном питању сасма неконсеквентни. Док су с једне стране обојица слободни од тада опште владајућих предрасуда, да има разлике између људи, док је и један и други убеђен, да роб може имати све врлине које у опште човек имати може, дотле обојица мисле да треба ропство, као неку нужду друштвенога уређења, санкцијонисати.

Плато, истина у својој републици, у својој идеалној држави, нема робова. Тамо су слободни грађани једини раденици, и нико после њега до најновијег доба у Јевропи, није тако оштроумно и лепо изложио важност рада и занимања у друштву као Плато; али у другим његовим политичким списима, н. пр. у књизи „о законима", допушта да ропство и ако природно зло може постојати.

Нећу говорити о Аристотелу; код њега је разлика између Јелина и варварина, слободног човека и роба, на најсвечанији начин, као природна потреба друштвеног прогреса и слободе, санкцијонисана.

Хе лепо. Та неследственост у моралним теоријама тих великих старих учитеља пада у новим фил. шко-

[1] Denis. Idées morales dans l'antiquité, I 64. Paris 1879.

[2] Denis. ib. I 210.

лама. С једне стране, велико мешање јевропских и азијских народа у време Александрових ратова и велика фузија различитих раса и њихових погледа, развила је узајамно цењење раса; с друге стране, скептицизам школа и скептичност која се у самој маси народној морала развити од простог судара знања, вера, појмова, одржаватих до тог времена у границама различитих нацијоналитета, припомогла је да падну старе нацијоналне предрасуде и Грка и варвара.

Народи су се познали.

Видело се, да људи, били ма које расе, имају доста исте појме о дужностима и правди, да имају, ма које вере били, сличне мисли о питању постања и растварања света; грчки философи, могли су открити у азијским философијама исте покушаје: да се дође до истине у питањима земног и изаземног живота, а непристрасноме Грку могло се лако чинити, да су по неки азијски мудраци у открићу правих истина више успели него грчка философија.

Цео тај покрет на космополитеизму нашао је одмах улаза у нову философију, која га је поткрепила научним доказима и прокламовала као велику истину. Та философија нема више посла с грађанином једне државе него са човеком, грађанином целога света. Она сад тражи законе који воде човека срећи и задовољству у *чисто човечијој природи*. Закон природни, закон божански, коме су сви људи и све без разлике расе потчињене, који су Плато и Сократ и Аристотело још увиђали и трудили се да обележе, јесте полазна тачка нових философских школа. Познањем тог закона и повиновањем њему долазе и људи и народи до среће.

Она држава, која је својим установама ближе тим божанским законима, напреднија је и савршенија и она је философу милија, па била то Грчка или Персија, Рим или Јегипат, све једно. Изнад скучених граница поједи-

них држава, философија распознаје и показује границе једне опште, велике, сретне отаџбине, у којој су сви народи браћа, у којој су сви људи слободни.

Наука грчка дошла је до величанствених истина!

Али се наука грчка тим космополитичким погледима одвојила од своје отаџбине; посветивши се човечанству, она је морала раскинути с тесногрудим начелима, на којима је грчко друштво почивало. Она спрема људе за ту *велику отаџбину*, учи их дужностима, које имају према тој великој отаџбини; а занемарује и презире оне, по њеном схватању, ситне грађанске врлине, које су биле нужне да грчка држава живи.

Заједничка особина свију тих нових фил. школа грчких јесте, да све предикују немарност, *апатију* према малој отаџбини и њеним потребама. Пусти, нека Грчка пропадне, философији је отаџбина цео свет.

Тако је стање расцепа између науке и отаџбине било у оно доба, кад стара Грча умираше и кад се иза ње и пред њом поче дизати велики колос римске републике, коме је било намењено — као што веле Полибије и Плутарх — да продужи дело Александра Великог и да својом политиком и радом унесе у живот космополитичке погледе нове философије, те да се тако још боље окрчи пут на ком ће се народи познати и љубити.

Нужна последица тог поменутог расцепа између грчке *отаџбине* и грчке науке, било је расељавање философских школа.

Два су пута била отворена философији, која су водила на две врло примамљиве стране. Један пут ишао је у Александрију други у Рим. Како је којој философској науци земљиште било удесније за њена начела, тако је она и тражила склоништа на истоку или на западу.

Ну сумирајмо, још пред улазом у нове отаџбине, главне заједничке особине нових грчких фил. секата.

1) Оне све предикују *скептицизам* на пољу спекулативног испитивања.

2) Свима њима *философија је учитељка морала* и правила за живот.

3) Свима њима полазна тачка и крајња мета је *чиста човечија природа* — (човечност) и

4) Све предикују *немарност и апатију* према једној специјалној држави и грађанским дужностима.

Као што у скептицизму има разлике између скептицизма Пирхоновога и скептицизма нове академије, која је допуштала, да мњења може бити, ако не апсолутне истине, тако и у тој четвртој тачци има разлике између апсолутне апатије неких школа и *ограничене апатије стоицизма.*

Напред сам рекао, да науке у својем сељењу мењају често, према новим срединама, по штогод у своме карактеру. Доиста философија у Александрији има своје специјалне особине, као што и философија у Риму има своје. Све грчке секте, које се онамо настањују заједнички теже да избегну скептицизам, и већином су се сложиле у том: да слаби органи човечијег сазнавања, осећање и разум, могу бити поткрепљени у испитивању истине, једним елементом, који никад до тог времена није унашан у философију, који је сваки грчки философ од Талеса до Аристотела избацивао с поља философије, а то је *вера.* Најпопуларнија секта тако зване александријске школе, неоплатонизам, учинила је највише што се могло учинити на тако чудноватом покушају помирења разума и вере; а то највише, било је прокламовање једне нове, не философије, него научне вере, која се трудила да замени позитивне религије, у које више нико веровао није. Фило оснивач неоплатонизма био је савременик Христов. Философија у његовим списима, а нарочито у списима његових ученика Плотина и Прокла, постала је богословија, а разум слушкиња вере. Та философска школа

трајала је до половине V века после Христа, не учинивши, по мојем мишљењу, ништа велико.

Улазећи и у Рим грчка философија изменила је се у нечем, али та мена није онако као у Александрији задрла у сами карактер философских догама. Према практичноме духу римскога народа, она тамо одбацује једну своју страну, страну спекулативних питања, а задржава другу практичну страну, са свим чисту, неизмењену. Н. пр. римски философи не баве се питањима таквим: шта је дужност као дужност? него које су дужности човечије према Богу, фамилији, отаџбини, деци и т. д.

У Риму су се склопиле више мање све школе грчке философије, али само са својим практичним моралом и на свима њима ми опажамо једну заједничку тежњу: да постану што је могуће практичније. Из те тежње истицале су две важне последице:

1) Да се од свију фил. секата оне најбоље одмаћиле у римској држави, које су давале најпрактичније и најимпресивније моралне поуке, и

2) Да се философија интимно везала за живот народни.

Према свему томе и у колико су које грчке науке својим начелима нашле сродства у којим друштвеним правцима у римској држави, у толико су постале популарне.

Већ сам споменуо да су две науке *стоичка* и *Епикурова* биле најпопуларније у римској држави. Док међу римским песницима и научењацима можемо на прсте избројати људе који су припадали н. пр. Аристотеловој или Платоновој школи или новој академији и т. д. дотле налазимо, да су оне две науке као вера освојиле цео горњи слој друштвени и силно упливисале на римске друштвене и државне установе.

Од преграднога је значаја за културну историју човечанства то, што су те две секте урадиле у римској држави; а што је нарочито занимљиво, да су баш њих две, које су у својим основним начелима противне једна

другој, које су се гониле у старој па и у новој отаџбини, обе нашле спреман терен у римској држави, и да су обе радиле на једној главној цељи: на поништењу разлика сталешких и разлика раса и космополитисању римских друштвених установа.

Ну то се даје разумети чим се и површно уоче главни погледи тих секата и прилике у римској држави.

Ми смо видели да је још у Катоново време било два антигоничка правца у животу римскога народа; један можемо рећи нацијоналан, који је грчевитом руком чувао старе строге нарави фругалног живота и аристократско-републиканских народних установа, који је тражио од свакога грађанина тачно вршење дужности. Тип тога правца био је сами Като. За тим смо опазили да су и са свим друкчији погледи ушли у Рим; с грдним благима асирских краљева дошле су и лаке нарави и лака уживања у Рим; азијски луксуз ушао је у римске аристократске породице, а с луксузом малаксалост у оним грађанским врлинама од којих свака држава живи. Доцнији сатирици и философи приписивали су све несреће овом деморалишућем упливу страних нарави.

„Грознија него оружје", пева Јувенал,[1] „прождире нас порок, и свети цео покорени свет. Распуштеност је пустила на нас сва злочинства, сваки срам, још од онога времена, од кад је нестало старе сиротиње римске; богаство је донело на наше брежуљке сибаритско мекуштво, обичаје с Родоса и Милета и из онога Тарента крунисаног цвећем, пијаног и миришљивог."

Та два противна правца налазимо још дуго у римској историји, и за њих се прикачују две антагоничке секте, Епикурова и стоичка, те их у неколико научно подупиру. Епикурова наука, са својом теоријом: да је највеће добро у задовољству и трајноме уживању, а највећа врлина у избегавању свега што може донети не-

[1] Satur. VI. 292 и сл.

мир душе и бол тела, дакле, у избегавању и онаквих грађанских дужности какве носе части, али отварају путе и неспокојству, регрутовала је своје привржене у оној другој класи људи; а стоицизам, са својом науком: да је највише добро у добродетељи а највеће врлине у испуњавању дужности које човек има наспрам фамилије, општине, државе и човештва, нашао је своје место у срцу онаквих људи, какав је био Като.

У оно последње доба републике римске, када многи грађански ратови истакоше на врх амбицијозне људе с тежњама за самовлашћем, а народ се, уморен у тим ратовима страхом и свакидањом несигурношћу, спремаше да поклони слободу и републику оном јунаку, који му само мира донесе, под сенком Епикурове заставе чамили су сви они који ће поздравити Цезара или доцније Августа; а под заставу стоицизма прибирали су се они, што ће протестовати у име старих врлина и републиканских установа.

Стоици из доцнијег времена увек су се радо освртали на то време борбе између републике и монархије. Тадањи јунаци остали су примером великих врлина, и њих су се људи патријотичких тежња често сећали, нарочито кад је настало оно тешко време које нам Тацит описује. Сенека и Епиктет препоручивали су њиховим младим пријатељима ил ученицима — онако као што доцније хришћанска црква чињаше — да сваки склони у свом срцу по коју слику од ондашњих јунака, да се навикава љубити ју и подржавати јој.

Ни један јунак није међу доцнијим стоицима био тако популаран и мио као Като од Утике. Сенека вели, да су богови у Катону дали пример човештву.[1]

Занимљиво је упоредити у памети онога старога Катона с овим, последним изданком исте породице. Оно је био тип старог простог и војничког живота народа

[1] Sen. de constant. sapientis.

римског; ово је тип стоичке науке. Онај је на вратима величине римске, а овај је при умирању слободе римске.

Млађи Като био је стоик мишљу и карактером; у младости се учио код Антипатра, чувеног стоика философа, у дужностима и врлинама човечанским и начела те науке унашао је у живот и своје јавне и приватне радње. Он је презирао луксуз и разнежене нарави; није хтео огртати пурпурни огртач, што би му као свештенику Аполоновом доликовало; излазио је пред народ бос и без тунике. Навикавао се да сноси хладноћу и топлоту и учио је речју и примером своје суграђане, да се не треба стидити ничег што по себи није срамно. У војној дужности био је вазда жив пример трезвености, храбрости и великодушија. Като се више дичио својим знањем него војничким заслугама. Кад је био квестор, био је правичан и поштен и мислио је да су највеће врлине грађанина, у дужности бити поштен, праведан и прилежан; љубити своју отаџбину и бити готов живот дати за њену слободу. И онда, кад се усамљен и изолован од јавних послова, бави у својој вили у Левканији, у кругу пријатеља, куд нас уводи један интересантан Цицеронов дијалог, налазимо га да увек мисли о добру своје отаџбине и слободи њеној. А кад би гласови о опасности тога двога одјекнули до под стреју његове сеоске куће, Като би оставио своје омиљене стоичке књиге, раставио би се од својих пријатеља, међу којима је био и Атендор Кордилијон, стоички философ из Атине, и отишао би да брани слободу.

У римској држави тада су биле јаке монархичне партије. Опасност је претила републици са свију страна. Катону се чинило, да је више гарантије за слободу међу легијонима Помпејовим него у Цезаровоме логору, за то је био на Помпејовој страни, и бранио његову ствар. После битке код Фарсале — 48 год. пре Хр. — где су погинуле наде да ће се спасти слобода, Като је отишао за Пом-

пејом у Јегипат и кад је на морској обали чуо за његову смрт, прешао је са својом малом војском у Либију да се ту сједини са Сципијоном, шураком Помпејовим, и Вароном управником Африке. Катону је било одређено да брани варош Утику. Кад су Сципијо и Јуба побеђени, република је остала ограничена још на зидине тог јединог града, и Като видећи да се више не може спасти слобода отаџбине није је хтео преживети (убио се 46 г. пре Хр.) Тако су, вели Сенека, умрли заједно они, што су се заједно држали. Нити је Като слободу преживео нити слобода Катона.[1]

Такве карактере гајила је стоичка философија и чувала је слободу. Она је у републиканско време имала много присталица, понајвише међу правницима, јер су њене одредбе тога шта је правда, тачне. По пропасти слободе, нарочито после Августовог времена, философија је постала још важније занимање. Њој су прибегавали сви талентирани људи, којима је, уништењем слободе, затворен пут у сенат или на форум;[2] а и самим царевима ишло је у рачун да оставе једно поље на којем људи слободно резоновати и говорити могу и на којем ће заборавити губитак слободног говора о важнијим, друштвеним и државним питањима; бар таква је политика била прва два цара — Августа и Тиберија, а у доцније време и то је поље постало подозриво и затварано је; као што је Клаудије једнога дана растерао све философе из Рима и попалио њихове књиге.

Баш у оном грозном времену од Августа до Антонина, које су нам сатирци Персеј и Јувенал и историк Тацит насликали, времену, које ће остати вечитим примером, докле се достојанство човечије понизити а докле се тиранија, из нехатости људске узвисити може, стоичка наука имала је своју најсјајнију улогу. Тада се чује њен

[1] Seneca dial. lib. edit Kochi, 1876.

[2] И Цицеро вели да се из таквих разлога одаје писању философ. списа вид. његове фил. списе, passim.

глас, као утешитељке понижених и гоњених, као учитељке храбрости и пожртвовања.

Из оног времена остали су нам списи римских стоичких философа — Сенеке и Епиктета.

Ми данас једва разумети можемо шта је била философија у животу римскога народа за време царева. Римски књижевници звали су је «душевним леком,» а Сенека себе често упоређује с лекаром, и доиста сва његова морална писма, све посланице и дијалози јесу као лекарски прецепти. Свака посланица има пред собом каквога болника, неком умрло дете, другоме отац, неком се досадио распуштен живот, други је пао у беду, и све су то пријатељи и познаници философа лекара, којима он притрчава саветима, утехом, храбрењем. Ђенерал полази у војску; он води са собом философа, с којим ће говорити о јунаштву и храброј смрти. Богаташ спадне на просјачки штап; философ је уза њ, који ће му доказивати, да су дарови среће нестални и да човек никад изгубити не може оно, што је право благо. Ожалошћена мати трчи философу да јој говори о неизбежној судбини којој су сви људи потчињени. Свака имућна фамилија имала је својег кућног моралног лекара, и на свакој сиротној кући закуцкаће бар по који пут у животу философ, да понуди своје услуге.

Философија је заменила народну веру, која је владу над људским духом изгубила, а философи учитељи узели су на себе позив мисионара, да спасавају људе. И доиста римски философи схватали су свој посао онако, као што доцније хришћански апостоли разумеваше свој рад, као божански рад.

Погледајте једну слику таквог апостола стоичке философије какву нам даје Епиктет:[1] «За свети задатак проповедања морала, човек мора најпре себе спремити; очистити своју душу од нискости, утврдити и ослободи-

[1] Arijan dial. Epict. I. c. 16.

ти од страсти, он мора прићи свом делу у име Бога и бити убеђен да заступа божанску ствар; он мора примером свог живота бити жива поука јадницима човечијег рода; он мора тако живети да им у истини може рећи: погледајте ме, и ја као и ви немам отаџбине, немам куће, ни имања, ни робова; ја спавам као и ви на хладној земљи.... Све што имам, то је небо, земља и мој огртач. Учитељ истине мора се спремити на све патње и гоњења и не сме никад заборавити: да Бог радо гледа и те патње за његову ствар. Гоњен и тучен, он мора бити у стању да љуби оне, који га гоне и туку, да их љуби љубављу очинском и братском и да буде у правоме смислу речи отац и брат човештва.[1]

Да би свом мишљу и радом био одат божанској служби, учитељ морала — по Епиктету — треба да је ослобођен од свију оних дужности и брига, које женидба налаже човеку: „Наш философ, вели Епиктет,[2] има човештво за фамилију, људи су му синови, жене његове ћерке. Он је њихов отац, њихов брат и слуга њиховога оштег отца — Бога.“

Такве апостоле изашиљала је стоичка философија у оно исто време кад се и Христови ученици примицаше рањавоме римском друштву.

Они, с философијом Ценоновом у руци, предикују очајничкоме свету храброст, а ови с јеванђељем, наду. Они су скупљали око себе у вишим друштвеним слојевима, што се још могло спасти; око ових скупљала је се у подземним сводовима Рима сиротиња, којој се чинило да на земљи нема спасења. Један су посао радили и стоици и хришћани, и први св. отци — као Тертулијан и св. Јером — нашли су толико сличности у моралним доктринама Сенеке и Марка Аврелија с Христовом науком да су их држали за своје људе. За Сенеку се дуго

[1] *ως πατερα παντων ως αδελφον.*

[2] Arian ib.

међу хришћанима мислило да је био учитељ апост. Павла;[1] а свакоме је познато да су списи његови међу калуђерима у сред. вековима, били врло популарни.

Треба да се мало боље познамо с том науком која је у једно време конкурисала јеванђељу.

Од римских стоичких философа остало нам је списа од неколицине њих; најбоље су сачувана дела Сенекина, Епиктетова и Марка Аврелија.

Заједничка је карактеристика списа тих људи, да у њима нема ни трага од каквог догматизма.[2] Римским философима, догматички списи грчких стоика, Ценона, Клеантеса, Хрисипа и других, били су извор, на који се они често враћају, али више, да се сами лично поткрепе у свом убеђењу, да сами одрже везу у својим резоновањима, не уносећи у своје књиге нити догматичност грчку, нити препирке о разним питањима, какве су раздвајале привржнике стоичке школе у њеној старој отаџбини. Ту у тим списима Сенеке, Епиктета и Марка Аврелија, философија се не диже над учитељком практичног живота. Она је болничарка која према начелима науке одређује негу и лек за специјалне моралне болести, водећи увек рачуна и о приликама болесника. Луцилијус, млади пријатељ Сенекин, који је био чиновник у Сицилији, који је био нешто сујетан а доста склон распуштеном животу, добија савете од философа,[3] да напусти јавне послове, и да се ода мирном, изолованом животу. Серенуса,[4] другог пријатеља, који има доста стоичких врлина, упућује Сенека у јавне послове и дужности. Какав је коме нуждан лек, онакав и добија. Римски философи не разлажу на-

[1] Martha. Les moralistes dans l'antiquité p. 58.

[2] Бар у оним списима који су нам сачувани. За Сенеку се мисли да је писао и једно догматично дело о стоичк. философији.

[3] Sen. epistolae упућене су на ту личност.

[4] Дијалог «de constantia sapientis» упућен је на тог човека.

челно шта је умереност, шта је правичност, шта је срећа, али према догматичким одредбама стоичке науке о тим појмовима, упућују људе на онакве радње, какве ће их одвести тим врлинама. Но у популарисању и примењивању философских начела на живот, та три римска философа разликују се доста међу собом.

Сенека, учитељ и саветник Неронов, који је у младости живео у сваком изобиљу, а у старости својој имао краљевске палате и богаства, који се целога живота налазио у кругу богатих и ражнежених људи, био је ваљда наклоњен, да попушта људској слабости, и да из науке стоичке о неосећању бола и фругалности не изводи крајње консеквентности.

Епиктет, роб једног Нероновог роба, богаљ и стар, склоњен у једној презреној улици у порушеној кући у Риму, који доведен као роб из Лидије није имао никаковиx сродника, никаквих пријатељских веза, који је једва толико сpества имао да је живети могао, животом својим био је најбољи пример строгих врлина оне науке коју предикује. За то је он најконсеквентнији римски стоички философ и имао је највише aукторитета. Људи најрадије прислушкују и верују ономе, који животом исповеда науку.

Сенека је могао много ценити стоичку науку и ми се заједно с Тацитом поклањамо пред тим великим човеком, који је знао у поквареном и интригашком Нероновом двору одржати се на висини правде и умерености; који је могао тако победити сујету и страсти, да живи умерено у сред луксузне околине; али баш за то, што онда, кад богатога философа видимо, да једе — по начину старих Римљана — просту храну и из дрвених судова, знамо, да у другим одељцима његове палате блистају скупоцене вазе и златни пехари пуни Фалерскога вина; што онда, кад га гледамо, како се бос и гологлав извози на таљигама у околину Рима и „од стида црве-

ни" кад богати пријатељи projуре у сјајним екипажима поред његова кљусета, знамо да у његовим аревима има угледних коња и сјајних опрема; рађа се у нас нека неверица — верујемо не основана — која руши ефективност његове поуке.

Што се тиче Марка Аврелија, негова књига „мисли" јесте искрена исповест благодарне душе о својој борби са сујетама и страстима, његовоме труду да се уздигне до врлина стоичких и до љубави човечанске. У тој борби учени и добри владалац долази по кад што, као и Сенека, у судар са строгим захтевима стоичке науке; али нас некако његово дело обузимље већом љубављу, његов спомен изискује нам веће поштовање,ваљда зато што ту у књизи видимо доиста чисту и благодарну душу, и што, после оних многих чудовишта на римскоме престолу, видимо покушавање стоичке науке да седне на 'њ. Време је било доцне. Стоицизам на престолу није могао спасти Рим од пропасти, али је покушај поштовања вредан.

Задатак је сваке моралне доктрине да изнесе начин на који човек може постати сретан, али се махом све оне разликују у том шта је срећа? У чему се састоји *највише добро* човечије? и на какав се начин оно може достигнути?

У тим питањима стоицизам се доста разликује од других старих моралних теорија а од свију њих — после епикурове доктрине — најближе стоји данашњем утилитаризму Бентама и Џон Стуарта Мила.[1] По Стоичкој науци оно је сретан човек, који се духом толико узвисио, да увиђа: да се васиона управља по вечитим и сталним законима, но не само да увиђа, но да, тако рећи схвата цео план божанске управе, да увиђа: да у животу природе има хармоније и да има између живота природе и живота људског хармоније, да се удуби, ап-

[1] Утилитарна доктрина потиче у главном из старе Епикурове науке.

сорбује у посматрање тог опћег реда, да сам, као сићушна јединица утоне у 'њ.[1] Откриће те велике истине, јесте одкриће *највишег добра*; а кад је човек до тог увиђења дошао, он ће после са тих погледа на опште интересе, оцењивати поједине прилике и неприлике свога живота и живота других људи и ствари.

Ту дефинцију ми налазимо код појединих стоика философа превађану у реченице које су популарније, схватљивије а тим од практичније вредности, и из ње изалазе све одредбе науке стоичке појединих врлина и човечијих дужности наспрам људи и Бога.

Кад је највише добро у хармонији човечијег живота са̀ природом онда је «сретан живот који је по природи»[2]

Кад човек налази највеће добро у својем апсорбовању у опћи, васијони ред, онда је оно *добродетељан* човек, који је спреман да цени себе као апсолутно ништа у сравњивању са универсалним интересом; отуд излази да је *највише добро* у *добродетељи*, или у потчињавању живота све опћијим интересима, фамилије, отаџбине, човечанства, васијоне, разумевајући под тим последним кругом интереса којима се добродетељан човек подчињава, нешто налик на Мишељев пантеистички космополитеизам.[3]

Још у простију реченицу могла би се свести стоичка дефинција о највишој срећи. Кад је највеће добро (срећа) у издигнућу духа човечијег на висину, са које прилике и неприлике животне постају ситније него што их човек оздо са земље обично цени, онда је оно сретан човек који *је духа слободног* неустрашимог и сталног, уздигнутог над страхом и страстима; коме је једино добро, часност; једино зло, срам; и коме све друге прилике и

[1] Bain Mental aud moral Science; II. 513.

[2] Seneca. beata est vita conveniens naturae suae и т. д. ad Gallionem III Notura euim duce utendum est. 8 и I.

[3] в. посмртно дело тог славног човека, le Bauquet 1879.

неприлике нити могу што принети срећи нити одузети од ње.[1]

Узмимо ту последњу дефинцију највишег добра или среће. Из ње нам теку две важне поуке:

1) Да срећа лежи врло близу човека; у самоме њему, у слободи његовога духа, да она не лежи ни у каквом уживању земних блага или почасти; да ништа од отог не може умножити или одузети човеку срећу: да никакве силе на свету нема која човеку спречити може да буде сретан.

2) Да до тог увиђења своје среће у душевној слободи, човек долази поступно како се његово искуство јача. Он се не рађа сретан али има у себи способности које се могу развити да га учине сретним. Зато је нужна наука која, ће усавршити разум човечији и која ће му дати моћи да побеђује страсти, прохтеве и све оно, што спречава слободу душе, који ће човечије радње водити у хармонију са опћим интересом.

Нужно је — затим — васпитање или упражњавање, да човек издржи бȏ и неприлике, да презире задовољства, те да се навиком уздигне до неке *душевне апатије*, у ком стању душа не осећа никакве радости и никакве жалости, у ком стању ништа је потрести и онеспокојити неможе, у ком стању човек осећа само једно задовољство; да је јунак, да је слободан.

Ова апатија, строга конзеквентност стоичке лођике, кад би се у строгој одредби усвојила ишла би на то, да поруши сву стоичку теорију о дужностима на спрам људи и човечанства. Какав би то човек у друштву био, који неби осећао ни радости ни жалости; нашто онда све теорије о подчињавању интересима фамилије, Отаџбине човештва, кад је човеку и бȏ и радост и кукање

[1] Seneka de vita beata. 4. «quid enim prohibet nos beatam vitam dicere *liberum animum* et erectum et interritum et stabilem, extra metum, extra cupiditatem positum, cui unum malum turpitudo, cetera vilis turba rerum nec detrahens quicquam beatas vitae nec adiciens.»

и весеље — све равно. Како ће човек љубити свог ближњег кад ништа одотог не осећа? Приметимо одмах, да се у списима свију стоичких философа грчких и римских налази неконзеквентности у том питању. Ни један није извлачио *крајње логичне* закључке своје доктрине али се махом у том разликују међу собом што су се у примењивању стоичких начела на живот једни строжије држали захтева своје науке а други су по нешто попуштали људској слабости, и животу. Међу римским стоицима Епиктет — као што је речено — држи се најстрожије своје доктрине.

Па и он је хладан и надчовечан само у своме „Ручнику" (*Ενχειριδιον*) у ком је изложена стоичка наука у сухопарним максимама, ал у разговорима или у лекцијама његовим које је његов ученик Арије прикупио и сачувао од заборави, налазимо да је он љубазнији, снисходљивији, да пријатељски приступа људима и њиховим слабостима.

Са оном догмом о срећи, римски стоици учитељи показивали су практичне путове који њојзи воде. Прво правило које нам философија прописује, и прва максима у Епиктетовом „ручнику" јесте: да се све ствари на свету могу поделити на две класе; једне зависе од нас, друге не зависе.

Наше је слободно суђење и воља,[1] слободан дух; од нас не зависе све друге ствари, као: богаство, части, деца, здравље и т. д. Оно што је наше, слободно је и независно; оно што од нас независи, ломно је, ропско, потчињено хиљадама препона и неприлика. И добро и зло човечије лежи у извесном начину суђења и воље а не у тим спољним од њега независним стварима. Зато је добро да се човек научи, да тачно суди о стварима. Са образовањем његовим рашће му и убеђење у ту ис-

[1] У Епиктета је једна реч, *προαιρερις* коју је преводим са две «суђење и воља.» Разуме се да тим није преведена она реч како би требало.

тину: да је *добро* само у оном што је његово, и што му је божији дар, — у слоб. суђењу и вољи — и да му све друге ствари ни добро ни зло донети немогу.

«Човек треба увек да полази од питања: шта је његово а шта није његово» —[1]. и ако је васпитањем и упражњењима оснажено убеђење у ону основну истину, онда се може као спреман атлет обрнути Јупитеру: «Сад Боже пошљи прилике какве хоћеш, ја знам начине које си ми ти показао, ја имам моћи, коју сам од тебе добио, да тријумфујем над сваком тешкоћом» Искушења је доста у животу, и неприлике су од Бога, да се позна који су његови људи; а оно је његов човек који се над свима неприликама узвиси.[2]

«Кажи ми твоје тајне» виче насилник ученику стоицизма.

«Нећу да ти их кажем јер су оне моје»

«Али ја ћу те везати»

«О човече! шта велиш, везати мене? Ти ћеш везати моје мишице, моје ноге, али моје суђење, моју душевну слободу, ни сам Јупитер не може победити.»

«Ја ћу те бацити у тамницу».

«Ти ћеш бацити тамо моје тело».

«Одсећу ти главу».

«А кад ти ја рекох, да моја глава не може бити одсечена?»[3]

Срећа је варљива за сваког човека, само није за стоика, јер је он убеђен да њени дарови неспадају у ону класу ствари, која је његова. Имао си доста земног блага, изгубио си га, ти си вратио оно што није твоје. Смрт ти је покосила жену, децу, родбину; ниси их изгубио, вратио си их; јер ко ти је казао да су то твоје ствари. Твоје је само *слободно суђење* и ако имаш човечанскога

[1] *Ενχιριδ.* I. 1.

[2] Seneca. De providentia.

[3] Arian dial. Epict. I. 1.

поноса, а имаћеш га ако никад не заборавиш да си божији син, ти ћеш га увек лако очувати.

Хелвидус је чувао свој човечански понос у сукобу са Веспазијаном.

Цар му је заповедио да не иде у сенат.

„У твојој је власти, одговорио му је философ, да ме истераш из сената, али дотле, док сам сенатор ја ћу тамо одлазити".

„Иди, али ћути" одговорио му је цар

„Немој да ме питаш и ја ћу ћутати".

„Али треба да те питам".

„Хе онда треба да ти одговорим шта је праведно".

„Ако то кажеш ја ћу те убити".

„А кад сам ти и ја казао да ја немогу умрети, ти ћеш вршити своју улогу а ја ћу моју; ти ћеш убијати а ја ћу храбро умрети.[1]

Кад ми будаласто мислимо, вели Епиктет[2] о стварима које не зависе од нас, да су оне *добра* или *зла*, нужно је да ласкамо богатом и силном, и нека буде хвала небу, ако небудемо морали кадити том жртвом и његове слуге и покућаре.

Како по неки човек постаде у један мах ђенијем?

„Тако, јер се цесару удовлео".

„Од куд то, да нам Фелицијон говори са ауктоританом научeног човека?

„Ја бих желео да се он стропошта са врха пирамиде од ђубрета па да видиш, да је то онај исти наш стари, глупи познаник.

Епафродит је имао чизмара Фелицијона, ког је продао јер није ништа вредио. Судбина је хтела да то створење буде купљено од једне цезарове креатуре и да постане чизмар Цезарев.

[1] Arian. Epict. dial I. 3.

[2] Ib. I. 19.

Сад је Фелицијон важан човек, и Епафродит трчкара сваки час њему: да говори? не тако, да конферише.

Таквим разликовањем оног што је његово а што није његово, стоик је ценио и све друге ствари; консулства, претуре и таква достојанства он сматра као ствари, које му не доносе ни срећу ни несрећу; али, кад је у којем достојанству он *налази срећу:* у тачном и поштеном вршењу дужности.

Један стоик у Епиктетовим разговорима[1] говори:

„Баците суха гвожђа и ораха, деца ће се грабити и тући; Људи неће то чинити, то је за њих ситница. А баците школјака, ни деца се неће сагињати. Хе лепо, раздају се претуре, то је дечије; поклањају ђенералства консулства, нека се деца око тих поклона гурају, нека она љубе у руку онога који им даје и у руку робове њихове. Све је то за мене само сухо грожђе и смокве. Дакле шта треба чинити?

Буди миран и задовољан ако и ништа не добијеш; ако ти каква смоква падне на тунику, узми је и поједи, али сагињати се, гурнути кога да падне или допустити да тебе други ко гурне, смоква толико не вреди као ни све оне ствари; које ме је философија научила, да не ценим као *добра.*

Из стоичке дефиниције да је срећа у слободи и храбрости човечијој, потичу теорије о *умерености* у животу, о избегавању сваког луксуза, и Сенекина писма пуна су лепе поуке у том погледу, пуна хвале старог скромног живота римљана, и пуна сатиричких излетања на савремени разкошлук и епикурство. Он саветује свом младом пријатељу Луцилију, да се навикава сносити сиротињу, да се учи спавати на тврдој постељи, јести проста јела, опростити се од свега луксуза и задовољавати се само оним што је преко нужно за живот јер: *све је то пут слободи.*[2]

[1] Arian dial Epict. IV. 7.

[2] Срав. нарочити epist. XX и XVIII.

Из те дефинције потекла је и стоичка теорија о смрти. И смрт је пут слободи зато се стоички философи млого задржавају на тој теми.

У истини је само онај човек, — вели Епиктет на неком месту — слободан и јунак, који је способан да увек, кад хоће, узме свој живот као да збаци тогу са бедара. Цело дело Марка Аврелија „Мисли“, може се узети као спремање за смрт. Оно је философ, који животом коментарише смрт, рекао је Цицеро.[1] Сенека у својим писмима говори о самоубиству као последњој гарантији душевне слободе.[2] Човек треба да сноси храбро сваку невољу, оскудицу и старост, али ако је душа у опасности, ако њојзи другог лека нема, убиство је спасење. Сенека је то писао из средине Неронова двора и то онда кад је по Нероновом поступку са својом мајком могао већ видети да и његов живот није гарантован.[3]

Ово хладно јунаштво и презирање болова и смрти, није остало само у списима философа, оно је имало млого примера у животу, па „Анали“ Тацитови јесу у неку руку коментар тој стоичкој теорији. Историк нам врло често у својим аналима и „историјама“ износи примере стоичких јунака који ће показивати човештву како велика насиља и гнања науче људе да живот мало цене.

Али што нам нарочито дође на мисао, кад, вођени од тог великог римског историка пребродимо све крваво призоре царевинскога доба, то је: да не налазимо више оних старијих стоичких карактера, каквих је имала република. Време царева има свог стоика, који се челичи, истина, на истом извору стоичке науке на ком су пили Като и Брут, али се од њих веома разликује. Стоик овог времена повукао се више у себе; насилно време одузело му је све осим савести и душевне слободе, па као да се

[1] Tota philosophorum vita commentatio mortis. Disp. Tusculan I. 30.

[2] Epist. LVIII.

[3] Martha Les moralists etc. 40.

боји, да му и то не измакне, упро је сву своју пажњу на то последње благо. Оно је једино које он негује и за које ће дати живот. Према том, на први поглед, изгледа нам стоик царевинског доба нешто егоиста; Он се само о себи брине, он не напада на људе који неверују једну веру са њим, као Като старији; он се не истиче да гине за правду и слободу опћу, као млађи Като. Он чува само своју савест и у *њој чистоту човечанских врлина.* Он *избегава* све неприлике које би доводиле његову савест у искушење, а кад се нађе у таквим приликама, он неће ни говорити ни радити оно што је противно његовој савести. Његово је јунаштво дакле пасивно.

Леп пример таквог стоика имамо у благоме и њежноме Тразеју, једној од последњих жртава Неронових, у којој је личности, вели Тацит «*Нерон хтео убити саму добродетељ.*»

Последни листови «Анала» описују храбру смрт тог стоика, коме је сва кривица била: што је *ћутао* онда кад су сенатори утркивали се у измишљању начина ласкања Нерону, после убиства Агрипине, и што је изишао из сената оног момента, кад је подлост његових колега вређала његово осећање,[1] што је био блажијег мњења при суђењу Сосијана сатирика, ког су хтели на смрт судити за неке песме против Нерона; што није дошао у сенат кад се решавало, да се одаду божанске почасти умрлој царици Попеји, што није ишао на њен погреб, што Тразеј често изостаје од сенатских седница; што се непојављује на народним светковинама; што презире луксуз и весеља, а тим презирањем «исказује да неодобрава царева увесељавања» и т. д.[2]

Људи, који велику пажњу поклањају неговању душе познају се често по својем спољнем понашању. Неронови делатори показивали су прстом стоика, ког су у сред

[1] Ann. XIV. 12.

[2] Ann XVI 21—25.

вреве на улицама римским могли познати по сухом коштуњавом лицу, упалим и нешто замагленим очима, по лаком али сталном ходу, нешто, као навлаш, забаченој този, и т. д. али ипак, у тим „особењацима" није било ништа страшно. Цезар би се преварио кад би и у њиховом лицу хтео читати оно што је читао из Касијевих очију.[1]

Ни једна наука није тако као стоичка развила начело о љубави човечанској, о људској једнакости, и по жртвовању. Из теолошког убеђења стоичког, да су људи деца једнога Бога и браћа међу собом истицали су хуманитарни погледи пред којима су падале све социјалне разлике и по којима је последња мета човечијег живота општа човечанска љубав — Caritas; а из дефинције највишег добра, да је оно у утонавању појединих бића у све опћије интересе, истицала је њихова теорија правде и дужности.

Поглед римљана на робове био је још одавна хумонитиран. Код Римљана нема писца који би о робу онако ниско мислио као што су по гдекоји први грчки књижевници писали. Почевши од Цицерона, који плаче над једним умрлим својим робом до Марка Аврелија, сви песници и моралисте предикују љубав на спрам те обезнаслеђене друштвене касте. Да не спомињемо озбиљног стоичког сатирика Персеја, у самоме Јувеналу, који налази највећу несрећу Римске државе у оснажењу либертина и угинућу старих аристократских породица налазимо свакн час жигосање оних господара и госпођа које не признају човечије право робу.[2]

Па и елегантни епикуреац, Овид, грози се оних госпођа, које забадају нокте у лице робиња, док им

[1] У Шекспировој трагедији «Јулије Цезар» и 2 сцени I чину говори Цезар Антонију:

«let me have men aboutme that are fat
«Sleek-headed men and such as sleep o' nights:
«yond' cassius has a *lean* and *hungry* look;
«He thinks too much; such men are dangerous.»

«Нека су око мене људи дебели, ћелави и који много спавају. Онај Касија мршав је и изгладнео, он много мисли, такви људи су опасни.»

[2] (На пр. stayr. VI. 219.)

ове уплећу цвеће у косу и навлаче тунику.[1] Под упливом философије јавно мњење умекшавало се на спрам робова и у опште социјалних разлика, које је рушила још одавна и сексуална љубав.[2] Том умекшавању погледа на робове принела је и политика владаоца, а ничија тако, као политика оних грозних чудовишта Тацитових, по којој су либертини уздизани на најважнија и најкориснија звања. У време царева највећа богаства су била у рукама ослобођених робова (либертина). Они су били на највишим местима и достојанствима у држави; у сенату чешао је колено осиротели потомак каквих старих Сципијона, Кла удија, Фурија и т. д. о колено каквог либертина коме је деда а може бити и отац био роб и купљен где на пазару. Све је то дакле ишло и радило на ублажењу погледа на робове. Философија и политика, Цицеро и Нерон ишли су руку под руку. Али нити је политика нити икаква друга филозофија, осим стоичке била тако смела да прогласи саму установу робова као не праведну и да дигне роба до брата Неко се жалио Епиктету да не може да сноси робове, а да се не љути на њих. „Шта робе, зар немош да трпиш твога брата? Та он је као и ти син Јупитеров; обојица сте постали на једној лози. Зато што ти стојиш на вишем месту, хоћеш ли да будеш тиранин Зар си заборавио ко си? Зар си заборавио да пред собом имаш браћу, родбину, божије потомке?

„Али ја сам их купио, а они мене нису купили."

„Видиш ли куд гледаш! на земљу, пропаст, на бедне људске законе, а не обрћеш се небу, божанским законима."[3]

Тако је стара философија прокламовала једнакост и братство људи, као један резултат својег испитивања, али те велике истине могле су ући у живот, у крв човечанску, само на крилима благе Христове науке и после великих револуција, које ће претрпати старе установе и језике.

[1] Ovidi de arte amatoria.
[2] Клаудије прописује велике казне за жене које полазе за роба Annal XII 53.
[3] Arian dial. I. c. 13.

Оно је најважнији и најпоучливи део стоичке моралне доктрине, који говори о *дужностима*.

Прве социјалне врлине човечије по стоицизму јесу *правда* и *љубав*. Али не само унашањем и љубави као социјалне врлине, него и својом одредбом шта је правда, стоичка философија била је ближе истини но и једна друга стара школа, а ниједна доцнија морална доктрина није умела спонти то двоје, које је још и данас лозинка за будућност. У стоицизму *правда* и *љубав* су интимно спојене. «И једна и друга морају освештати везу и односе отца и деце, мужа и жене па се постепено ширити на фамилију, општину, народ, човештво док не постану свéта љубав света и док човек, самим тим што је човек, не постане брат других људи.»[1]

Философска секта, која је после стоичке била, највише распрострта у римској државн, епикурова, оснивала је *право* на уговору. Оно само по себи не екзистује но само у толико, у колико налази израза у уговору којим се људи узајмно обвезују да неће један другом чинити вреда. Нема правде међу оним бићима, која се уговором немогу везати, нема права међу народима који нису хтели ступити у узајмне ангажмане.[2] Човек је праведан зато што му је то корисно, ако се он уздржава те не чини штете другим људима, биће сам обезбеђен у свом уживању. У кратко, право се оснива на узајмности и користи.[3]

Одређење правде и права код стоика је сасма друкчије. Према њиховој дефиницији: да је највише добро (срећа) у апсорбовању човечијег живота у опће интересе, *лично пожртвовање* основа је и правди, љубави и дужностима. У осталом то четворо, по стоичкој теорији морала, неда се ни пораздвајати; и док су епикурејци предиковали не-

[1] Denis, Les idées morales dans l'antiquité 1879. I. 377.

[2] Denis ib.

[3] Bain, Mental and moral Science II 531.

мешање у друштвене и државне ствари, стоицизму је баш вршење дужности, пут, који води срећи.

Отуд толико говора о *дужностима* у списима и грчких и римских стоичк. философа.

Човек несме имати времена кад не ради за опћност. Ма на којој висини у државној администрацији; ма у како сакривеном буџаку у друштву да живи; у богаству ил у беди, он мора радити, јер му *је срећа у раду*; он се мора жртвовати, јер му је *срећа у жртвовању*; он мора бити неустрашим и храбар, јер му је *срећа у слободи*; Он мора чувати човечански понос јер му је *срећа у човечанским врлинама.*

Као што силе нема која човеку може одузети оно што је његово: слободу духа, тако исто нема силе, која му забранити и спречити може: да врши човечанске дужности. Ако је опасан излазак на форум, остала је кућа фамилија, пријатељи, жена, деца; ако је спречено вршење грађанских дужности, остале су дужности човечанске[1] и стоик ће их вршити. Сенека вели своме пријатељу Серену: „Шта би било кад неби хтео друкчије војевати осим ако си трибун или ђенерал? И ако други спреда стоје, и ако је судбина тебе бацила у резерву; отуда војуј гласом, храбрењем, духом. Војник, коме су одсечене руке, помаже викањем да се добије победа; тако и ти треба да радиш. Ако те је срећа уклонила из првога реда у републици; ти стој и вичи те виком храбри друге који су пред тобом; ако ти ко уста запуши, ти опет стој и ћутањем помажи; никад радња доброга грађанина није без ползе.... Никад није све тако стешњено, да не остоје места за поштену радњу“[2].

[1] Seneca Dial libr. editio Kochū 1879 p. 201.

«Idem magno animo nos non unius urbis moenibus clusimus sed in totius orbis commerciam emisimus patriamque nobis mundum professi summus, ut liceret latiorem virtuti campum dare.»

[2] Seneca ad Serenum de tranqu. aninimae IV. 5—30.

Са својом хуманитарном и космополитичком теоријом о правди, стоичка наука силно је упливисала на све установе римске, а на ничему се утлив те философије невиди тако јасно као на *римскоме праву*.

Старо римско, квиритарно право, било је врло тесногрудо и врло сурово, да би могло одговорити свима правним захтевима у доцније време, кад је римска држава обухватала страна племена и народе млого просвећеније но што су били римљани. Зато је потреба изазвала да се још у IV веку пре Хр. — год. 387 — установе претори, који ће грађанско право поправљати и допуњавати. Том установом а нарочито од 266 год. пре Хр. кад су установљене претуре за саме странце, био је отворен пут, којим ће у римске законе ући правни погледи и обичаји разних народа, које је Рим подчинио, а отворен је пут, којим ће и философија ући у судове и законе. Сви историци приписују стоицизму велики удео у револуцији правних појмова у римској држави.

Кад је Рим излазио из републике, већ су млоги хуманитарни и космополитички погледи ушли у његово право. Положај жене, која је по староме праву сматрана као део покућанства којим муж по вољи располагати може, побољшан је; њојзи је припознато право сопствености над својим миразом; она по смрти мужа има права да себи избира туторе. док је по староме праву мираз ишао у мужевљеву сопственост, а природно право туторства подало његовој родбини.

Право тестарментарно стало је на крвне везе; док је по староме праву отац могао лишити наслеђа своју децу, особито ако их је продао у робље, и оставити имање коме је њему угодно, закони римски из доцнијих времена узели су за правило наслеђа крвно сродство, и син роб наслеђавао је пре адоптивне деце.

Тако је правда улазила постепено у све кућне односе и послове. Власт кућњег тиранина, отца, који је по

праву могао са својом децом, женом, робовима, располагати као са стоком, продати их, побити, растерати и т. д. у велико је смањена још за време републике, и ако још неко време траје доста јака. Али ће наскоро и у том погледу природно право заменити грађанско право.

Моја цељ не може бити да напомињем све измене, какве је римско право претрпило у духу хуманизма од квиритaлнога права до времена Јустинијановог; од дванаест таблица до важног корпуса грађ. рим. права састављеног под Јустинијаном, што нам је највеће и најважније завештање од римске цивилизације. Довољно, да је велика заслуга, већа него икоје друге старе философије, заслуга стоицизма у развићу тога права у духу хуманизма.[1] Нарочито од времена Августовог до Александра Севера удео стоицизма био је велики. Главни је услов права једнакост: «да сви људи могу бити суграђани и имати иста права, да они у узајмном саобраћају стоје као правне јединице са истим правима" то начело стоичке философије унето је у римско законодавство; а што према том усвојеном начелу нису у римском праву усвојене све конзеквентности, што н. пр. ропство није сасвим изтурено из закона римских, што у кодексу није признат жени раван грађански капацитет са мужем, што природно право стоичке философије, није потпунце ушло у римско грађанско право, томе су узрок све оне разне прилике, које су прекратиле историјски живот римске државе.

Господо ученици, без сумње стоичка наука има и својих неконзеквентности, које су у току њенога развића мало по мало ублажавате; има својих слабих страна, нарочито на теолошком пољу, где се колеба између пантеизма и једног личног Бога, (у која питања ми

[1] Коме та ствар буде занимљива може се поучити, осим обичних историја римског права, још из ових књига. Histoire des Theories des idées morales par Denis 1879 II. u Tablean de l'empire romain por Amedée Thiery.

нећемо улазити) какве неби могле издржати данашњу критику; али, била ма како строга критика, она неможе порећи да су основна начела стоицизма истинита; она не може порећи: да је највеће човечије добро у слободи духа и добродетељи, да човек до истог долази, ако је праведан, ако љуби човештво, и ако носећи вазда у својој души опште интересе, врши своје дужности поштено.

Човечанска историја велики је коментар тим стоичким истинама. Човечанство неби напред корачало кад би њему стоичке врлине биле непознате; Млоге од истина, многа открића која су ушла у капитал нашег данашњег знања, допрла су до нас само на леђима стоичких карактера, који су знали храбро борити се са тешкоћама, па често, врло често и свој живот жртвовати истини и човечанском добру.

Сваки народ могао је само у толико напредовати у колико су у њему биле снажне стоичке врлине[1]. То су истине, које бих ја желео, Господо ученици, да никад незаборавите. Стоичким врлинама наших отаца, ми имамо да благодаримо за ослобођење Србије; а Србија ће бити велика и остати слободна, ако у нама стоичке врлине живе. Ако са таквом вером изађете из школе, најбоље ћете одговорити очекивању нашег дичног Господара Кнеза, који толико пажње поклања вашем учењу и напредовању; и отаџбини, којој никад нису били тако нужни као сад синови стоичких врлина.

О, ДА МИ ЈЕ ЗА ТРЕНУТАК . . .

О да ми је за тренутак
Да прочитам срдце твоје,
И њему су сасређене
Свеколике наде моје,

Да прочитам тај врхунац
Моји чежња, моји снова,
Па да нађем или раја,
Или пехар пун отрова.

М—с.

[1] Види леп одељак »moral courage« у Smiles Caractor Lond 72.

ДЕСПОТ СТЕВАН ЛАЗАРЕВИЋ

ЗА ВРЕМЕ ТУРСКИХ МЕЂУСОБИЦА (1402—1413)

ОД

Љ. Ковачевића

—

Што је угарски краљ Жигмундо у три маха пленио северне крајеве Србије (1390, 1392, 1396), сматрајући Србе за турске савезнике, и што му је пошло за руком да нагна босанског краља, Степана Дабишу, на срамни ђаковачки мир (Јула 1393, обновљен Августа 1394, види Rad III, 139, 151), није могло остати без утицаја на правац спољне политике Стевана Лазаревића. Видећи да Турци све више нападају на Зету, где су се за неко време и Скадра докопали били (Гл. XII, 137), и Босну, и да ће најпосле и на Србију ред доћи — он се љуто кајао, што је са 5000 својих оклопника помогао Бајазиту, те је код Никопоља победио Жигмунда и његове савезнике (28 Септембра 1396). Да би спасао Србију од неминовне пропасти, науми зблизити се с Угарском, надајуће се помоћу ње ослободити несносне врховне турске власти. Али међу српском властелом било је доста њих, који су противни били сваком савезу с Угрима. Вође ових незадовољника: Никола Зојић, Новак Белоцрквић, Обрад Драгојлалић и други неки, које је кнез Лазар „**изъ начела подь ногъ**" био покорио, тајно известе о том Бајазита, оптуже Стевана да на њега Угре подбуњује, а неки изјаве, да желе „служити" његову царству. Ово издајство дозна се, и Стеван Новака погуби, Обраду одузму баштину (у Ибру, Mon. Serb. 568), а Никола побегне у Острвицу, покалуђери се женом и четири своје кћери, и тако

спасе живот (Гласн. XLII, 266).[1] Све се ово догодило после Септембра 1397, а по свој прилици у првој четвртини 1398 године, по што се турска војска вратила из Босне (Пуц. Спом. I. у примедби на стр. II). Ова буна, како се чини, била је од прилике на средини данашње Србије, јер Никола Зојић имао је своју „државу" близу Острвице.[2] Биограф Стеванов, Константин философ, ставља ову буну пре 1394, али погрешно. Да је она доцније била, види се: а) из примедбе 2; б) отуда, што је Никола Зојић владао у својој области још 1397, јер, 1 Октобра те године, писала му је општина дубровачка и молила га, да се заузме код Турака за неке њене трговце (Пуц. I, 10); в.) што су пре оне године, кад је буна била, оба бугарска цара (Шишман и Срацимир) већ изгубили били своје државе, а последњи бугарски цар, Јован Срацимир, збачен је после 1 Септембра 1397.

Угушивши буну и казнивши издајнике, Стеван се поплашио освете Бајазитове, па с тога пошље у Једрене матер и њену сродницу, калуђерицу Јефимију, да га код султана оправдају и ублаже његову срдњу. Бајазит је тада сву пажњу свратио био на опсаду Цариграда, и није му било у интересу, да се заваћа са својим шураком, те с тога добро прими кнегињу Милицу и Јефимију. По што се вратила на траг мати Стеванова, ваља да по

[1] Ову побуну спомиње и калуђерица Јефимија (кћи ћесара Војихне, удовица деспота Јована Угљеше) у натпису на покрову кнеза Лазара, говорећи, да се буне против његових синова неки, који «једу хлеб» њихов, «заборавивши добра» његова Mon. Serb. 244).

[2] У једној листини од 1395 (Гл. XXIV, 274) спомињу се: војвода *Новак*, војвода *Никола* и жена му Видослава, сродница Стеванова, и војвода *Михаило*. Никола је приложио манастиру св. Пантелије у Св. Гори цркву у *Сребрници* (сада Стргари) са селима, а Михаило *Хлапову* пољану с половином брода на *Морави*. Кад узмемо на ум: да је Зојић побегао у Острвицу, да је целу ствар издао Стевану неки благородник Михаило (Гл. XLII 266), и имена приложених места (Сребрница река кроз Стргаре и Лапово на Морави) горњом повељом; онда су јамачно војводе Новак и Никола, који у тој повељи без презимена долазе, исте личности са Новаком Белоцрквићем и Николом Зојићем, Стевановим одметницима.

захтеву Бајазитову, отиде и он на турски двор. Бајазит га добро прими, а Стеван, охрабрен тиме, отворено му призна, да се доиста хтео удружити с Угрима, али да је, размислив зрелије о том и сетив се задане заклетве, сам одустао од те намере (Гл. XLII, 267).[3] Описач живота Стеванова казује, да му је Бајазит том приликом овако беседио: „О драги мој, а шта би с Угрима успео?... Који је од владалаца, који су се с њима били удружили, повратио своју државу? Па поменув поименце бугарске цареве (Јована Шишмана, чију су престоницу, Трново, освојили Турци, 17 Јула 1393, и Јована Срацимира, чија је престоница, Видин, са свим освојена између 1 Септембра 1397 и 1 Септембра 1398) и остале (ваља да војводе влашког и молдавског), наставио је Бајазит: Ти ако узидеш, куд ја не идем, право имаш да се смућујеш; а а ако узидеш куд и ја, не треба ти се бринути. Ми већ владамо, и ако ми не пођемо на друге, други на нас неће, јер се војском најсилнија царства одржавају и распрострањавају. Ја тебе сматрам као свог сина, и ко је код мене у већој части од тебе? Ја сам већ остарео, па ћу или погинути у боју, или ћу умрети од болести. Ти, живећи овако (у љубави) са мном, користи се тада временом, јер ја имам много синова, који ће устати један на другог, и сваки ће те молити, да му помажеш, или да му, барем, не будеш непријатељ. Улучивши

[3] 4 Маја, 1398 у писму кнегињи Милици спомиње дубровачка општина њен пут к султану (Пуц. I, 13); а 30 Новембра исте године пише речена општина Милици, да је чула, да се кнез Стеван вратио од «великог господара« (ibid 17). — Казивању Константинову као да се противи писмо од 23 Маја 1398 (ibid. 14). у којем се каже, да су Стеван и Вук и мати им били на неком путу. Ако је истина што летописи кажу, да је Вук Бранковић умр'о 6 Октомбра 1398 (као жив спомиње се последњи пут 1394), то је он, према једној сведоџби, писаној 25 год. после његове смрти, од султана био прогнан из своје државе те исте године, («dismesso de la sua signoria», Пуц. I, прим. XXX), јер од тога времена налазимо турског ћефалију у Звечану (по Орбину и у Јелечу, с. 321), а цариника у Брскову, Овакав поступак Бајазитов био је без сумње, најјачи узрок што се Стеван приближити хтео западу, и оно путовање Вукове таште и шурака у Једрене биће ма у каквој вези с прогнанством његовим.

овако време, одржаћеш не само своје земља, него ћеш заузети и друге пределе, и бићеш велик и славан владалац. Него послушај ме, и ја ћу ти казати шта да радиш. Док сам ја у животу, постарај се да скрхаш самовољнике и да их подвргнеш твојој вољи, јер доцније ћеш хтети, али нећеш моћи. Уз то благороднике и сиромахе, које си ти подигао, постави на управу, а клеветнике и њима подобне збаци»[4]

Нећемо истраживати, да ли је Бајазит баш овако световао Стевана, или је ову беседу саставио Константин, да би оправдао његово пријатељство с Бајазитом. За нас је она знатна као савременикова сведоџба: да је Стеван хтео ступити у савез с Угрима против Турака и *пре* Бајазитова пораза код Ангоре (28 Јула 1402), али да га није могао остварити због *отпора* у земљи својој.

Синови Лазареви с остацима своје војске спасли су се у Цариград после покоља ангорског. Чим се Стеван видео у сигуности, у њему је, без сумње, васкрсла жудња, коју пре неколике године није могао остварити, жудња: *да се опрости несносног вазалства турског*[5] *и да уједини под својом влашћу све земље, којима је његов отац владао.* Видећи да је томе дошло згодно време, Стеван се одлучио, да своју намеру по што по то оствари. Али добро знајући, да се остварење њено неће моћи обићи без рата с Турцима, он употреби своје кратко бављење у Цариграду на то, да обезбеди себи пријатељство Грка. У Цариграду је тада царовао Јован, синовац Манујла II Палеолога, који је (1399) отишао био на запад, да мољака за помоћ против Турака, који су држали у опсади Цариград још од 1394. Заједничка опасност зблизи оба владаоца, и они утврде пријатељство, а за веће јемство

[4] Гласн. LXII, 266—268.

[5] У «завету градском» Стеван је дао да се напише: «Још од Косова бејах поробоћен Турцима, док не дође персијски и татарски цар, те њих скрха, а мене из руку њихових избави бог милошћу својом« Гласн. XLII, 272.

буде још уговорено, да се Стеван ожени Јовановом свастиком, Јеленом, ћерју Франческа Гатилузија (**Кліелоуzь**) господара острва Митилене (Лезба).

Утврдив пријатељство с царем Јованом, Стеван још у Цариграду почео је изводити своју замисао. У ангорском боју помагали су с војском својом Бајазиту и синови Вука Бранковића, Гргур и Ђурађ. Први је допао татарског ропства, а други се спасао у Цариград. Бранковићи су, као и отац њихов, владали својом државом (у њој су били и Приштина и Вучитрн), самостално од синова Лазаревих, и плаћали Турцима данак. Стеван се није могао ни најмање сумњати, да му се Ђурађ неће хтети покорити лепим, и смисли да га, бар за неко време, учинити безопасним. Замоли, дакле, свог будућег пашенога, да Ђурђа стави у притвор, што он учини. Затим је испратио цар Јован Стевана лађом у Митилену, давши му пре тога титулу деспотску. У Митилени је Стеван уговорио женидбу с Франческом, па се одатле упутио морем у Зету, својем зету Ђурђу Срацимировићу. С њим је био брат му Вук и око 260 војника.[6]

Полазећи из Цариграда, Стеван је оставио једног властелина, презименом Родопа (по једном поменику Родопи су живели у Призрену), да чува Ђурђа. Даровити Ђурађ одмах је проникао, шта значи његов затвор, и употреби све, да га се ослободи. Вероватно великим даровима и обећањима склони најпосле Родопа,[7] те га (3 Септембра) кријући пушти из затвора, и побегну обојица у Једрене Султану Мусулману (Сулејману). Ту је, без сумње, известио цара турског о Стевановој савезу с Грцима, о уговореној женидби и о томе како га је цар Јован венчао за деспота српског. По својој прилици обећавши Мусулману покорност, и пријатељство, Ђурађ добије од

[6] Мали део његове војске пошао је био сувим у Србију, али га побију Турци близу Једрена (Гласн. XLII, 374—375)

[7] Један Родоп (Никола) био је код Ђурђа 1435 протовистијар (Гласн. XIV, 10.)

њега велику војску, с којом похита у Србију, да претече ујаке. Дошав раније од њих, утабори се с војском код Грачанице.

Стеван и Вук извезу се са својим друштвом у Улћин (Макуш. о Славян. въ Алб. 66), престоницу Ђурђа Срацимировића (1386—1404). Ту је Стеван, без сумње, дознао, да га чека на Косову Ђурађ Бранковић с Турцима, и да се не може ни вратити у своју земљу без боја, а камо ли извршити у Цариграду смишљену намеру. С тога заиште помоћ од зета, и он му даде „**воиньство єлико вьꙁможьно, вь єже допроводити того**” у отаџбину (гл. XLII, 281), па извести и матер о доласку у Зету (ib. 280), јамачно захтевајући, да му пошље и она војску, која би Турцима леђа угрозила, и њему олакшала даље напредовање, будући су Турци поседи били све путове (ibid. 281).

Ну све ово чинило се недовољно Стевану, који је хтео не само да продре до своје државе, него и да својег противника са свим уништи. У тој цељи он потражи помоћ и од босанског краља Степана Остоје (1398—1404, други пут 1408—1418), јер је добро знао, да му је овај неће одрећи у својем властитом интересу. После угарског пораза код Никопоља (28 Септ. 1396) Турци су се трудили, да се што дубље у Босну увуку, а нарочито су желели, да Зету са свим подвласте, како би Босну јаче опасали, кроз коју су тражили пута за Угарску. Године 1399 војвода скопљански, Пашаит, јамчи дубровачким трговцима „до Мораче” и позива општину њихову, да шаље трговце „на Морачу и на Лим” (Пуц. I. 19), а ове исте године пленили су неки Турци дубровачке трговце чак на Тари (Пуц. I 22). Турци су наплаћивали царину не само у Брскову (Плаву. ibid 27), него и у Лукавици (ib 4—5, место је између Жупе, Роваца, Мораче и Бијеле, Гл. XL, 27). Шта више Бајазит је у два маха (1398 и 1399) кушао преко својег посланика Фериз-бега, ћефалије зве-

чанског, да дубровачка општина плаћа „српски доходак" њему, а не босанском краљу, и обећавао јој за то слободу трговања по свој царевини својој. Општина дубровачка одбила је овај захтев, изговарајући се тиме, да Турци нису овладали свима оним земљама, за које је плаћала речени данак (те су земље Конавли, Драчевица и Требиње) раније српским, а доцније босанским владаоцима.[8] Разуме се, да је овај одговор био још јачи мамац за Турке, да се у Босну што дубље увуку. Краљ Остоја, који је од 1398, приставши уз Жигмундова такмаца, краља напуљског Владислава, радио, да своју власт рашири и на Далмацију (ове године је његов војвод Хрвоје Вукчић освојио дубичку жупанију, између Саве и Уне, која је остала у власти босанској све до 1402), да дубровачку општину склони да призна место угарске, босанску врховну власт над собом, и да Босну учини потпуно самосталном од угарске круне (Rad IV, 30—50) — још мање је могао трпети Турке на границама своје државе, одакле је њиховим четама вазда стајао отворен улаз у Босну. Из свега овога види се, да је Остоји, као год и Стевану, било у интересу, да се Турци са свим истисну између Зете и Србије, и да је ономе Стеванов захтев дошао управо као наручен, јер му се пружала згодна прилика, да обезбеди јужне границе своје краљевине, те да може обратити сву своју пажњу на догађаје, који су се у то доба у Далмацији збивали.

Константин философ, у опису живота деспота Стевана, спомиње да је он добио војске од Зета и да му је у помоћ „**пришьло и оть матере ѥго тьштьнѣншеѥ конистко**" (гл. XLII, 281), али о босанској помоћи ни речи не говори. Ну да је Стеван добио војну помоћ и из Босне можемо се уверити из одговорâ дубровачке општине босанским велеможама, херцегу Хрвоју Вукчићу, војводи Вук-

[8] Пуц. спом. I предговор VI и VIII, Rad IV, 36; упор. Пуц. I. 25—26, и прим. стр. III.

миру и кнезу Вукашину Златоносовићима, и Кнезу Мирку Радојевићу, и из писма господару острва Лезба. Из тих одговора, који су писани у Марту 1403, (Пуц. I. 46—48), дознајемо: да су Турци заробили „**на Косовоу полю**"[9] сина Миркова, два братучеда браће Златоносовића а сестриће Хрвојеве (Влађа и Вука),[10] и још неке властеличиће босанске, да су поменуте велеможе босанске дознале да су ти заробљеници побегли из ропства у Цариград, па су молили општину дубровачку, да за то разбере и поради на њихову ослобођењу. Будући су Хрвоје, Вукмир и Мирко били међу најзнатнијим доглавницима краља Остоје (њихова се имена находе готово на свима његовим повељама), а и он се сам заузимао у општине дубровачке за њихово избављење (напутак дубров. посланика од 30 Марта 1404, Пуц. I. пр. с. VII); нема сумње, да се босанска војска борила с Турцима на Косову са знањем и одбрењем Остојиним. А како је познато, да Босна није имала с Турцима рата никако после 1398, а на Косову после кобне 1389; то су поменути босански властели заробљени пре 1403, а после Јануара 1398 године, јер тада су Турци продрли у саму Босну, те бојиште није могло бити на Косову, које је било далеко од граница босанских (тада је Милешево било у Босни). По томе су босански племићи морали бити заробљени 21 Новембра 1402 помажући деспоту Стевану, јер се и не зна за други бој с Турцима на Косову између 1398 и 1403 године.[11] Да се босанска војска заиста борила на Косову као *савез-*

[9] У писму Златоносовићима говоре Дубровчани: «Што нам пише ваша љубазност, да вам је допала велика невоља, јер су вам *погинула* два братучеда *на Косову пољу*, а чујете их живе у Цариграду, молећи нас да за то настојимо и разберемо, на то вашој љубазности одговарамо» и т. д. Пуц. I. 47).

[10] Један сестрић Хрвојев, по имену Вук, био је у Босни 1404 (Пуц. I. 52 и прим. стр. IX), те ако је он иста личност с Вуком Златоносовићем, такође сестрићем Хрвојевим, онда су се босански заробљеници вратили у Босну. Имена заробљених племића читају се у Пуц. Спом I. у прим. на стр. IV. Међу њима не спомиње се син Мирка Радојевића, који је умр'о пре 1405, јер од те године долази на повељама кнез Батић Мирковић, без сумње син Мирков.

ница српска, нарочито се види из споменутога писма господару Митилене (од 17 априла 1403). У том писму Дубровчани пишу у тазбину Стеванову: „Писала су нам господа *босанска* и господа *српска*, наши поштовани суседи и пријатељи, да су утекли из Турака њихови властелчићи, који су ухваћени били од Турака, и да су дошли у вашу државу, и молили су нас, да пошљемо и за то разберемо" (Пуц. I. 48). После наведених доказа мислим, да не може бити спора о томе, да је деспот Стеван добио у помоћ, па ма колико било, босанске војске. Ово би био други пример, да се Срби Босне и Србије заједнички боре на Косову против заклетог непријатеља крсту. Камо среће да је таких примера имало више у нашој историји!

Уговоривши с Остојом и матером да му пошљу помоћ, Стеван се с братом, остацима своје војске и војском, коју му је зет дао, кренуо из Улћина пре 10 Новембра, јер тога дана република дубровачка пише кнегињи Милици: „Разумесмо што нам писа да пошљемо Никшу Влахотића у лађи (бригентин) да тражи твоју децу. Госпођо, ми смо били послали, ну ето, по милости божјој, господин кнез и брат му дођоше (у Зету), те не потреби послати Никшу, а бог зна, госпођо, где би потребовало, не бисмо поштедели лађе ни глава наших, што би било за част њихову. И много смо ради били, да дође господин кнез и брат му у наше место, у своју кућу, јер бејасмо приправни и чекасмо да их примимо с великом љубављу и поштовањем. **Да ето се потегоше тамо к вамь, да богь да терь нимь бѹде доволно сь поѹтеньємь и сь веселиємь доки видѣть свою кѹкю**". (Пуц. I. 42). (наставиће се).

[11] Мавро Орбин каже, да је Остоја «продао» Дубровнику Приморје «на на ваљивање (à conforti) Боровине Вукашиновића, Михаила Милошевића, Владислава, Стевана и Вука Златоносовића (Обр. 362). Овај *уступак* земаља био је 15 Јануара 1399 (Mon. Serb. 233—235), те се и отуда види, да су босански племићи на Косову заробљени доиста после 1398 године.

РУДАРСТВО

у Србији и Босни у средњем вијеку.

ОД Д-РА К. Ј. ЈИРЕЧЕКА*.

Рударство је било у средњем вијеку главни извор богаства босанских и српских земаља. Ова рударска радња оснива се на римским традицијама, а састојала се без сумње као и римска „metalla“ у примитивном испирању златног и гвозденог магнетског пијеска, што су старосједиоци радили.

У римској провинцији Далмацији било је знатно рударство, а рудници, у којима се поче радити од цара Августа, били су поглавито златни. Врховна управа над рудницима била је у Салони (стара римска варош близу Сплета). У предјелу одакле извире Врбас била су најиздашнија златна окна. Инжињер Конрад, који је испитивао овај предио 1866 год., зачудио се кад је наишао, на нагибу бријега Росиња, један сахат сјевероисточно од Горњег Вакуфа, код села Крупе, на више стотина рупа, из којих је испрала руда (Pingen), разне дубине, и код Црвене земље, Златних Гувана и на другим мјестима грдне гомиле пијеска, из ког је испрана руда (Waschladen), од којих је једна 400′ дугачка, 150′ широка а 80′ висока. Ово је сигурно оно мјесто, ђе се како вели старији Плиније (+ 79), за вријеме цара Нерона толико налазило злата на површини земље (in summa tellure protinus), да се дневно у средњу руку добивало 50 фуната.[1] У околини се налази много римских новаца, а било би још какве археолошке користи од подробнијег испитивања. Изгледа да се је радило — и ако мање — у овим златним рудницама и у средњем вијеку. За то нема — у колико ја знам —

* Из књиге Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien uud Bosnien während des Mittelalters. Prag 1879.

[1] Commentariensis aurarium Dalmatarum CIL. III p. 305. Florus IV 12: (Augustus) efferum genus (sc. Dalmatos) fodere terras coegit aurumque venis repurgare. Plinius XXXIII, 4: invenitur (aurum) aliquando in summa tellure protinus, rara felicitate, ut uuper in Dalmatia principatu Neronis, singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens. О организацији римских рударских управа, виђи Jung, Römer und Romanen in den Donauländern (Insbruck 1877) 34.

никаквих података у дубровачкој архиви XIII—XV столећа, ђе се налази тако богата грађа за остале руднике. Али дознајемо из два босанска споменика од 1339 и 1422 год. да се је доиста извозило злато из те земље.[2] Значајно је што мљетачки географ Негри, који је писао на крају XV стољ., зна да Врбас носи „auri ramenta“; и у најновије доба испирало се по мало злата на тој ријеци. У предјелу у коме извире Лашва налази се бријег Радован од кварца, у коме има злата, и Лашва, протичући туда, сноси по мало злата, које се код Травника испира још од XVI стољећа. Не зна се да ли се ово протеже од римског доба.[3]

Други златни мајдани били су у предјелу *Пируста*, најјужнијег племена далматинског, које је живило на граници тако зване области Epirus nova, у данашњој сјеверној Албанији, на сједињеноме Дриму. Пошто је освојена Дакија, премјести Трајан пирустанске рударе у златне руднике око данашње Абрудбаније (у Ердељу). Једна од главних вароши у златном предјелу Дакије Alburnus major, звала се само „vicus Pirustarum“. О овом рударству Пируста не налази се у средњем вијеку у сјеверној Албанији никаква трага, и изгледа као да се данас код народа са свим заборавило да га је икада и било. Изненадна свјетлост о стању пирустанских рудника сину из једног документа од 1595 г. што га је скоро нашао у мљетачкој архиви проф. Љубић. У њему се напомиње, да у сјеверној Албанији има три сребрна рудника: у предјелу Фанди, у дуканђинској, у Булгари — миридитској области и на бреговима изнад Љеша, и да у једном од њих има и злата.[4]

Осим овог испирања злата имали су Римљани у провинцији Далмацији и сребрних мајдана. Само име Аргентарија, која по Пеутингеровој таблици (Tabula Peutingeriana) у Босну спада, доказује да их је било. И изван Далмације било је у римско доба рудника у сјеверозападнмм крају полуострва; у провинцијама Мезији, Дакији и Македонији управљали су рудницама домаћи руковаоци, који

[2] Бан Стеван јамчи 1339 Трогиранима да ће њихови трговци у Босни бити «sicuri cum omnibus, auri, argenti, cupri et cujuslibet metali» (Lucius, mem die Traù 224); крањ Твртко дозвољава 1422 год. Мљечанима да извозе из земље «oro, arzento» итд. Acta archivi veneti II 118.

[3] A. Conrad, Bosnien in Bezug auf seine Mineralschätze, Wiener geogr. Mittheilung 1870, 221. Виђи Блау-а 153. Јукић Zemljopis i povjestnica Bosne (Zagreb 1851) 27. Негри ст. 91. Испирање злата на Лашови: Курипешић 1530 и Катарино Зен 1550 (Starine X 205).

[4] Пирусте спомиње: Ливије XLV, 26. Цезар, Bell. gall. V, 1. Птоломеј II, 15. У Ердељу Јунг op, cip. 89. Љубић у Radu књ. 34.

су се звали „procuratores metallorum" којима је био старјешина „comes metallorum per Illyricum".[5] Римски натписи у Руднику (на мезијском земљишту) остаци римских топлих купатила код Јошанице, Новог Пазара и између Преполца и Куршумлије, све у опсегу мајдана копаоничких, доказују, да су тамошњи сребрни слојеви још у староме вијеку били познати.

Име Копаоник (стар. Копалник), који се спомиње у једном српском споменику још у XII стољ. доказује, да су се словенски досељеници, чим су се доселили, занимали рударством или бар да им је положај римских мајдана добро познат остао.[6] Ново подизање рударства на балканскоме полуострву припада XIII а доба цвјетања XIV и почетку XV стољ. У овој периоди били су српски и босански рудници у цијеломе свијету познати. О њиховом богаству причале су се невјероватне приче. Француски калуђер Брокар јавља 1332 г. да српски краљ има пет сребрних и пет златних рудника, у којима непрекидио раде рудари; осим тога у његовој земљи има и неколико мјешовитих рудника, у којима има и злата и сребра.* Византинац Критовул (пише чак после 1453 год.) причајући о војеном походу султана Мухамеда II. против Ђурђа Бранковића, примјећује, да у Србији има злата и сребра као воде у изворима: свукуд ће гођ се мотиком удари, наилазе се богати и величанствени слојеви злата и сребра, који су већи од најславнијих рудника индијских.[7]

Њемачки рудари, који су су се у XIII стољ. преселили из Угарске на балканско полуострово, учинили су, да рударство добије овакав полет при крају средњег вијека. Сви суназвати једним именом

[5] Notitia dignitatum изд. Lugdun. 1608 ст. 50, изд. Seeck (Berolini 1876) 35.

[6] Споменик ман. Студенице код Шафарика Pam. 2 изд. ст. 92 (по једној копији из XVII стољ.) Вињем од Тира l. XX cap. 4 прича, да су Срби по некој старој традицији потомци изгнаника, који су били послати у ове предјеле «ad secanda marmora et effodienda metalla», и име Срби доводи од servi (робови). Описујући начин живота код Срба у своје вријеме, не спомињу ништа о рударству.

* Брокар је ишао по свој прилици преко балк. полуостр. у Палестину, па кад се вратио у Француску, написао је 1332 год. дјело «Directorium ad passagium faciendum ultra mare.» Тај свој спис управно је на тадашњег краља францускогФилипа VI Валојевића, гледајући да га склони на крсташку војну, па да уз пут освоји и Византију и Србију. Да би намамио краља на то подузеће описује у том спису с једне стране велико богаство, плодност и питомост српских земаља, а с друге — слабост државну и незадовољство Латина и Арбанаса, којих је знатан број под српским владаоцем. «1000 фран. коњаника и 5—6000 пјешака у друштву са Латинима и Арбанасима освојили би ту државу.» (Овај путопис у Radu кн. XLII.) *Пр.*

[7] Критовул II 7, 8. Fragm. hist. graec. V 109.

Саси.[8] У Србији се зна за њих по споменицима тек од почетка владе краља Стефана Уроша II Милутина (1282 – 1320); [9] али први српски новци ковани су за вријеме краља Стефана Владислава (1234 и даље)[10], а 1253 год. трговало се још у Дубровнику мјесто новца са некованим златом и сребром, које је долазило из унутрашњости полуострва.

О самом почетку босанских рудника има једна нотица у аналима Дубровчанина Лукарија (1605) ђе се вели, да је бан Кулин (око 1180 — 1204) дао под закуп босанске руднике двојици Дубровчана, који сазидају између Олова и бријега Јагодине градић *Дубровник.* У средњовјековној коресподенцији и протоколима дубровачке архиве нема нигђе спомена ни о томе градићу ни о тобожњим тамошњим рудницама; градић Дубровник јавља се тек 1503 год. у једном турско-угарском уговору. Први босански новци ковани су у почетку XIV стољ.; 1339 год. први пут је дозвољен извоз племенитих метала из Босне. Име једног предузимача и неки њемачки рударски изрази, који и данас у Босни постоје, као: орат (Ort), хутман (Hüttenmann), каран (Karren) и т. д., тврде, да су и босански рудари у средњем вијеку били Саси.[11]

Саски рудари дошли су у Бугарску из Ердеља преко Влашке. Они се спомињу тек у вријеме Турака у Кипровцу и Трнову под именом *Saxones* или *Sassii.*[12]

[8] Novomontana civitas, Germanorum colonia; principio namque Soxones in Mysiae partibus metalla et argenti materiam reperere. Петантијус (око 1510 г.) код Шванднера, Script. rer. hung. I 869. На основу доцнијих љетописних компилација (н. пр. Троношца) приписују, Енгел, Рајић и др. позив Саса час краљу Радославу час краљу Владиславу, час краљу Урошу.

[9] Код Миклошића Mon. serb. 51 и даље, споменици под бр. LI—LV, за које није забиљежено од кад су, нијесу Уроша I него Уроша II (Милутина) истина из првих година његове владе. Ја то судим тако по ту споменутим дубровачким посланицима, по сравнењу краљевског потписа на оригиналима, по краљевској титули и по напомени жупана Твртка. Бр. LI није ништа друго него ојачање споменика под бр. LVII, који је издао краљ Стефан Драгутин (1277—1282) (в. Јагићев Archir für slaw. Phil. II 220). Да су односи Саса према властели још под Урошем II били уређени дознајемо из законика цара Душана, изд. Новаковић, Биоград 1870 ст. 5.

[10] Љубић, Opis jugoslavnih novaca. Zagreb 1275. Спом. 1853. Mon. serb. 35.

[11] Luccari, Annali di Ragusa (Venetia 1605) 16, 17. Негри 91. У спом. од 1244 год. (Theiner, Mon. Slav. I) неспомиње се ни једна рударска варош, и ако су доцније највише код рудника постали католички манастири у Босни. Рударски изрази код Јукића op. cit. 91.

[12] Farlati VIII, 73, 245. В. Историја Бугара руски пријевод, Одеса 1878 ст. 516, 594.

Дубровчани су у Србији и Босни поред Саса највише учествовали у рударској радњи, али не као радници у мајданима, већ као капиталисте, златари и мајстори што кују новце. У исто доба појављују се и домаћи људи као власници рудника и као раденици.[13]

Свака рударска варош састојала се из града (cittade, castello) и трга (burgus, mercatum). Град је био на узвишеном мјесту и у њему је била управа рудника, а у вријеме рата склањали су се у њега сви становници трга. Трг је био под градом са својим највише дрвеним кућама и трговачким дућанима (botege), поређаним око главне пијаце (platea publica). Овај трг често изгори у рату а град одбране рудари, трговци и занатлије са народном војском, као што је н. пр. било са Сребрницом и Новим Брдом.

Саске становнике вароши час су називали њемачким изразом — *пургари* (Bürger), час талијанским — *боргезани* (borghesani).[14] Прави радници у мајданима *(laboratores fossarum, lavorenti)* називају се у првој половини XV стољећа у Фојници. Сребрници, Зајечи и Трепчу, у латинским и талијанским споменицима, *valturchi*, *valturzi*, *vaoturchi*.[15] Српски се зову **рѹдници** или **сребродѣлци**.[16]

Поред Саса били су у рударским мјестима најјаче заступљени Дубровчани. У Новом Брду нпр. живљаху у почетку XV стољећа чланови готово свију племићких породица дубровачких, било као великокупци, било као власници мајдана (Babalio, Benessa, Binçola, Croce, Gisla, Martinussio, Menze, Mlascagna, Prodanello, Proculo, Ragnina, Resti, Volcio, Bona, Caboga, Gozze, Gondola, Pozza, Saracha итд.). Многе трговачке куће имађаху своје факторе на разним трговима н. пр. сребрнички великокупци — у Плани. Трговину с

[13] Н. пр. «Stanoe e Nicola Doberchouich purgari in Srebreniza» 27 Авг. 1433 (Lett. 1430—5).

[14] Пургари из Новог Брда у једном српском споменику од 1388 год. (Пуцић II 31, в. Даничић, Историја облика српскога или хрватскога језика, Биоград 1874, 92). Chonte de purgari vaoturchi in Srebrnica, 5 Нов. 1417 (Lett. 1411—17). Burgisi 1411, borghesani 1444 у Себрници.

[15] Valturchi et laboratores fossarum argenti in Srebrnica, пишу краљу Жигмунду 5 Априла 1411 год. (Lett 1411—16). Valturchi in Trepze 20 февр. 1414 (ib). Tuttj li valturzi e tuttj altrj del borgo», «purgari», «li laourentj«, «ogni vaoturcho», у преписци са Сребрницом 1417 (Lett. 1411—17). Valtruci in Choyniza 18 Нов. 1441 (Lett. 144—48). «Alguno vaoturcho» in Saezia, 2° Јула 1446 (ib). В. прим. 14. Нема код Du lange-a.

[16] **Въ лѣто** 6998 (1490) **нови сиѣгъ рѹпнике у Ȥапланинѣхь. Въ лѣто** 7012 (1504) **упали се цѣхь ȥапланински и помори рѹпнике юлія** 19. Српски љетопис код Григоровича, О Сербій (Казанъ 1859) додатак. **Сребродѣльци** у Сребрници код Константина философа (1431) Гласник књ. 42, 317.

раном водили су већином Дубровчани, који су „valtruch-e" снабдијевали месом, брашном и вином, и продавали им робу за не пречишћену руду, који су по тежини цијенили.[17] Осим Дубровчана било је овђе Которана (Котор је био под Немањићима српска пријестолница) Барана, Спљећана, Трогирана, Корчулана, Задрана и других Далматинаца.[18] Уз њих, долазе још мљетачки и други талијански трговци и занатлије. Домаће становништво у тим мјестима износило је само неки разломак. По томе све рударске вароши имале су сасвим „латински" тип, свака па и најмања имађаше своју католичку цркву са једним свештеником или капеланом. Ове латинске цркве у цијелом српском царству биле су у XIV стољећу под которским епископом, а доцније под барским архиепископом. У Босни код ових рударких вароши постали су први фрањевски манастири (у Сребрници, Зворнику, Олову, Фојници итд.).

Највећу власт у том мјесту имао је домаћи властелин који се звао *војвода* (у Сребрници и Новом Брду, а у Трепчу Кефалија тј. управник града), који је живљео у градићу. Старјешина Саса и осталих домаћих рудара био је обично какав Дубровчанин, који се звао „conte de purgari vaoturchi."[19] *Цариници, доханери* или *габелоти* (gabella, dohana сад dogana: царина) наплаћивали су све таксе од пијаце и провозне ђумручине и руковали су ковницом. Которани и Дубровчини били су готово свуђ закупници тргова, а и протовестијари (министри финансије) босанских и српских владалаца, најчешће су бивали грађани ових двију трговачких вароши.

Први власници рудника били су владаоци, који су своје право преносили на саске или дубровачке предузимаче. Тако н. пр. босански бан Твртко предао је остружничке сребрне мајдане код Фојнице Сасу Хансу, сину Петровом (Chanissius Petri Saxinouich). Услови нијесу ближе опредијељени а сигурно су били давање десетка владаочевој каси. Ханс је отпочео радњу 1364 тод. у друштву (societas) с двојицом Дубровчана, Јаковом Хелијем и Павлом Куделино-

[17] Продавали су «grano, vino, carne et altre victouarie a li lauorenti» за непречишћено сребро; отпор Дубровчана против прописане тарифе кованог новца. Писмо једног трговца из Сребрнице 18 Авг. 1417 дубровачкој влади (Lett. 1411—17.)

[18] Н. пр. Спљећана и Трогирана у Руднику, Cons. Min. 29 Дец. 1322. (L. Ref. 1322) Спљећана у Трепчи 1415 (18 Аугуста 1415 писано Жигмунду, Lett. 1411 до 1416.) Задрана у Србији: Љубић, Monumenta I, 103.

[19] В. примјед. 14 (српски поданик). Писмо Дубровчанину Zugn-y de Zeglubin-y, conte de Saeza 28 Дец. 1445. (Lett 1440—48.)

вићем (Jacobçe Helie, Pauluscus de Cudeleno). Доцније је он продао своју половину тим својим другарима за 250 фуната сребра.[20]

И у свима осталим рудницама налазимо како поједина окна приватни људи купују, продају, дају у залог, нашљеђују. Многи рудници имађаху више власника, међу којима по ђекоји имађаше само по четвртину једног окна (parte de fosse, „дѣлове на рудахь).[21] „Valturchi" су слободно продавали добијену руду Дубровчанима. Тек у XV стољећу труде се владаоци, нарочито Стефан Лазаревић, да спријече извоз племенитих метала, и да добијену руду употребе за ковање свог новца због чега су се изродили велики судари с Дубровником.

Сво сребро које се у XV стољећу из Босне извозило, као и оно, које се из Србије кроз њу проносило, морало је имати државни жиг (*bulla*, сребро колано). Владаоци су се још трудили да Дубровчани не плаћају скупо сребро, да не би цијена, коју они дају била већа од цијене, коју дају државне ковнице, које су такође куповале метал од рудара.[22]

Саски насељеници имали су знатна права и привилегије. Они су испрва, по свој прилици, смјели крчити шуму и насеља подизати, ђе гођ је било изгледа да ће имати метала. Закоником цара Стефана Душана (1349) забрањено им је даље крчење шума и насељавање искрчених предјела, али им је дозвољено да сијеку дрва онолико, колико је потребно за трг (за пећи у којима се топе руде). Одношаји њихови према Дубровчанима, властели итд. били су тачно опредјељени још за владе краља Стефана Уроша II Милутина. И дубровчке колоније имале су такође велике привилегије. Само они

[20] «Medietas fossarum (мало ниже «ad fodinam argenti»), quae fieri debent in Choyniça, in Ostruniça (ниже правилно: Ostrosniça, в. прим. 35), qui locus de Choynica fuit tibi (т. ј. Chanussius-у) et Nicle fratri tuo donatus perpetualiter a domino Bano de Bosna». Он продаде обојици Дубровчана; «cum illa condictione *perpetualis doni*, cum qua nobis ille locus de Choyniça fuit donatus a dicto Bano» Писмо Хансу 28 Септ. 1368 (L. Ref. 1364, острагˈ).

[21] Дѣлове на рудахь, Пуцић I 130. Parte de le fosse (а и »un quarto d' una fossa») у тестаментима и осталим дубровачким актима.

[22] Argentum, tam quam emptum et acceptum iu Bosna, quam a partibus Sclauonie delatum ... a quibusdam temporibus citra.... nisi sub certa bulla et diligenti facta perquisitione deferri posse, quod non est sine magno incommodo et periculo mercatorum, tam eris quam personarum eorum, maxime cum ommnibus note fiant eorum mercancie et quas emunt et ferunt. Дубровчани Мату comite Couini-, ensi 16 Августа 1434 (Lett. 1430—5). Сребро колано и неколано 1461: Mon. serb. 487. 1422 год. одређена је највећа цијена сребру, за 28 перпера 1 фунта: Пуцић Споменици II 163.

Дубровчани, који су имали своје куће у вароши, били су обавезни да бране градић. Од кућа су плаћали као данак дукат годишње. Парнице са Сасима или Србима решавала је *порота* (Jury), коју су састављали шест Дубровчана и шест Саса или Срба. Дубровачки повјериоци имали су право да уапсе у својој кући дужнике из тога мјеста. Међусобне послове њихове решавао је конзул са два „judices a". Дубровчани су бирали ове старјешине у вијек од дубровачких племића, који су у том мјесту живљели; људи из грађанског сталежа (de populo, popolani) постављени су на та мјеста само у случају ако племића не би било. Често су за по неке парнице одређивани нарочити конзули.

Руде су се добивале у поткопима (Stollen) и окнима (Schachten) (fossa, fossa de argentura, срп. **рѹпа**.) У српским летописима долази њемачки израз Zeche као „**цехь**"; на истом мјесту спомиње се и рушење „ширина" (Stollen) и запаљење окана (ваљда експлозија подземног гаса, „Schlagende Wetter").[23] Добивена неуређена руда (ruda argento у дубр. акт.) мјерена је „**кьбьлима**" (calbi de ruda) и претапана у пећима (argento facto). Ђе гођ су некада били рудници налазе се и сад гомиле шљаке, и остаци (нарочито код гвоздених рудника) од „самокова" (Hammerwerken, тал. *molini*) за покретање којих употребљавала се водена снага планинских потока. Потпуно чишћење (affinatio, affinatura) метала, нарочито сребра и бакра, довршивало се тек у Дубровнику или чак у Мљецима.[24]

Извоз *злата*, које је долазило највише из Новог Брда и из Босне, дозвољен је тек 1253 год.[25] Но *сребро* је било главни продукт српских и босанских мајдана. По смјеси разликовало се неколико врста сребра (sorte de argento), а нарочито „**бѣло сребро**" (argento biancho) и „argento de glama", „**гламско сребро**", које је

[23] В. прим. 16. Љетопис 1459: **падоше „ширине" оу горнемь цехоу и погибоше много людїи** (Шафарик Pam. 80). **Оупали се цехь** 1430 (ib. 76) и 1504. Ово нам показује да су стари српски љетописи писани у некаквој рударској вароши или близу ње, што тврде и многи подробни подаци о Новом Брду.

[24] Molini се често спомињу поред окана и кућа као својина Дубровчана у трговачким стовариштима. Пречишћавање дубр. бакра спомиње н. пр. 1334 Љубић, Monum. I 435. Од 1430 год. пречишћавао је сребро у Дубровнику неки Menicocius Burellus из Напуља «per quello prexio, che si lauora a Venexia», ђе се је од прије обично слало (Cons. Majus 8 Апр. 1430, Libri Maj. Cons. 1428—33.)

[25] Mon. serb. 35, Љубић I, 156, 162, Злато у Новом Брду спомиње и Константин философ 1431, Брокијер 1433 и Михаил Константиновић. Злато из Босне, види прим. 2.

долазило из Новог Брда а имало је нешто злата у себи.[25] *Олово* се у великим количинама доносило из Босне на ушће Неретве и у Дубровник, одакле је разношено у Млетке, Сицилију и на друге стране. Оловом су се покривале у средњем вијеку цркве, палате и куле. И дубровачке цркве биле су оловом покривене. Ђекад су стизали у Дубровник каравани од 300 коња натоварени босанским оловом. Оно је доношено највише из Олова, мање из Сребрнице или Рудника. Биле су двије врсте олова: „plumbum dulce de Olovo“ и „plumbum durum Srebernize.“[27] Босански је *бакар* (curpum, rame) ношен у XIV и XV стољ. преко Дубровника, Трау-а и других пристаништа у Италију.[28] Да је у Босни било *гвожђарске индустрије* доказује то што је било босанских радника у дубровачкој оружници.[29] У инвентару магазе неког дубровачког трговца у Зворнику 1424 спомињу се 372 фунте цинка (stagno) и нека количина живе (argentum vivum) која је сигурно из домаћих рудника (Крешева) извађена.[30]

Уз руднике била је и ковница (*цека*). Новце су ковали *златари* (aurifices, тал. oresi) под надзором војводе, који је тим предјелом управљао, и латинских габелота. Златари су били Дубровчани, Которани, Мљечани и домаћи Срби, а радили су гвозденим калупима. На новцима југословенских владалаца био је поред ћирилског и латински натпис н. пр. на оним новцима који су ковани у Новом Брду (под кнезом Лазаром): „Nouomonte moneta argentea.“ Ковнице су нарочито постојале у Брскову, Новом Брду, Руднику и Сребрници.[31]

[25] О «глами» в. Мијатовић у Гласнику XXXVII стр. 245; Новаковић у Archiv f. slaw. Phil. стр. 523 доводи ову ријеч у свези са *μάλαγμα* (п. ром. amalgamare, њем. Galmei). У дуб. споменицима спомиње се врло често од 1428 год. па даље и то свакад у Новом Брду. Интересантних је одлука Cons. Rog. 9 Јуна 1427 (L. Rog. 1427—32) «de non vetando, quin in Sclauoniam mitti, possint salnitrium et alia necessaria pro diuidendo aurum ab argento.»

[27] Ове врсте спомињу се у једном писму од 30 Авг. 1552. (Lett. 1504—26.)

[28] В. прим. 2 и 24.

[29] Bogauez Budisalich de Bossina ferarius примљен: Cons. Majus 25 Маја 1397 (L. Ref. 1395—7). Radassinus magister a scutis, Cons. Majus 12 Октом. 1330 (Libri Majus Cons. 1428—33).

[30] Писмо конзула из Sotto Suonich-a у Дубровник 10 Априла 1424 (Lett. 1423—27).

[31] В. Љубић, Opis jugoslavenskih novaca, увод. Littera citatoria 1367 Brayano de Nenada ad petitionem Milani Bogdanich, «quia fuit fideiussor pro te çuppano Nicole de Altomanno de ypperpyris VIICL «*grossorum de Rudnicho*» (L. Ref. 1364 острag). «Noua zeccha» основана у Сребрници 1417 (Lett. 1411—17); ово је та „нова цека господина деспота“ на натписима новаца Стефана Лазаревића.

Списак католичких нурија, а по томе и саских и дубровачких колонија у Србији, налази се у неким папским споменицима из XIV стољећа.[32] Али у тим споменицима нијесу побиљежене све нурије а побиљежена су поред рудника и друга трговачка мјеста без рударства. Врло богат материјал сачуван је у архиви некадашње дубровачке републике о средњовјечном рударству у Србији и Босни. Рудници који се у тим споменицима спомињу могу се подијелити на шљедујућих осам група.[33]

I Крешево и Фојница. Долине лепеничиних уточица, Крешевке и Фојнице, биле су најзападнији рударски предио босански. И данас се налазе код вароши *Крешева* (ту има фрањевски манастир), у којој је и данас гвожђарска индустрија, велике гомиле бакарне и сребрне шљаке, и трагови старог рударства, а на оближњем бријегуИначу виде се стара окна, из којих се вадио цинобер из ког се добијала жива. У фојничкој је долини село *Остружница* а мало изнад ње варош *Фојница*, у којој има примитивна гвожђарска индустрија (оружја, потковица, игала, брава), и велики фрањевски манастир, који је сад најглавнији у цијелој Босни. У долини између Жељезнице у њене уточице Дусине налази се село *Дежевица* и развалине од гвожђаних ковница, које се зову *Дусина*. Изнад вароши Фојнице, на извору ријека Фојнице, Врбаса и Неретвице уздиже се један од највиших брегова босанских — Зец; он дијели воде јадранском и црном мору. На Зецу се и данас виде остаци старих сребрних мајдана из оног времена, кад није употребљаван барут за распрскавање стијена.

[32] 1303 године било је «in regno Servie» католичких цркава: «de Bristonia de Rudinico, de Rogosna et de Trepzo et de Grazaniza« (Theiner, Mon. Huug. I 408). 1346 године епископ которски (Thniner Mon. Slav. I 215) добио власт над црквама код Котора, Будве, Рисна и у Каналу, по том «S. Marie de Prisren, S. Petri supra Prisren, S. Triphonis de Beruenich, S. Triphonis de Gergoniste (л. Tergouiste)«, а по другом споменику «Canal, Tribunia, Drazauiza, Resson, Budua, Lastua, Prisren, Nouaberda, Trepte, Janeua, Coporich, Plane, Ostacia, Berschoua, Rudnich, Lipnich, Chelminia, Saue, Mazouia, Golubezi, et Albia dicta Belgrad» (Theiner Mon. Hung. I 701), од којих три пошљедње биле су тал под Угарском, а три предпошљедње под Босном (Theiner Mon. Slaл. I 216). Да се је извршивало епископско право у Брскову, показује нам један споменик которског владике Доминуса од 1285 о капели св. Марије, коју је сазидао «Dominus Heinz de Bibanis, civis Priscouiensis» у Priscoua-у и поклонио дубровачким Доминканцима (Farlati VI 442). Доцније је била н. пр. црква новобрђанска под барским архиепископом, Theiner mon. Hung. II, 292 Mon. Slav. III итд.

[33] О садашњим остацима рудника, вићи код А. Буа, Хердера (Bergmännische Reise in Serbien, Pest 1846), Блауа, Роскијевића, Конрада (в. прим. 3), Милићевић Србија, Београд 1876).

Овђе се у средњем вијеку поглавито сребро вадило. Од горе поменутих мјеста најприје се јавља *Остружница* под именом „locus de Choyniça“ у XIV стољећу са саском и дубровачком колонијом, сребрним мајданима и ђумруком.[34] У почетку XV стољећа спомињу се као средсредне тачке босанске рударске трговине ова четири мјеста: *Хвојница* (у лат. спом. Quoyniza, Choyniça, Chuoiniza, Coyniza), „четињарски поток“ („Nadelcholzbach“),[35] са сребрним рудницима, (а у њој су становали valturchi и Дубровчани), *Дежевице* (plural; Dexeniçe, Deseuize), са сребрним мајданима (ту је становао кнез, comes), *Дусина*, такође са сребрним мајданима и *Крешево* ђе је сједио краљ, са градом и доњом вароши — тргом (под Крешевом, Sotto Cresceuo). У пошљедњим десетинама година босанског краљевства, пошто је пао стари трговачки центрум, *Високо*, јавља се Хвојница као главно трговачко мјесто у Босни.[36] На Зецу се и данас могу виђети развалине старог краљевеког градића који се звао *Козао*.[37]

(свршиће се).

Љув. Стојановић.

---

[34] Куће Panlus-a Nicole de Mençio in Ostrusniça, 2 Децемб. 1349 (L. Ref. 1348). Ђумрук у Остружници 1354, Пуцић II 22. 1368 в. прим. 20 Streseniça и Tresniça које се спомињу у позивима 1312 и 1313 г. (L. Ref. 1312) једно су исто мјесто; дубровачки секретари били су већином из Италије, који нијесу знали српски

[35] Имена на — *ица* по корјену имена су ријека или потока. Hvoja у Дубровнику значи грана; hoja, hojka словенски јела, chvoji, chvoj чешки frondes abiegnae, piceae и борова или четињарска шума, chvojka Euphorhia или Juniperus, chojna у Лужици значи смрча, »hoja, chojna, chojka пољски смрча, chojnka Juniperus; chvojna руски јелова шишарка˙ (strobilus). Првашње значење ријечи је по својој прилици «четњарска грана». В. имена мјеста у Чешкој: Chvojenec, Chvojence, Cvojenov.

[36] Дубровачки трговци у Dexeniçe-y, Choynica, Sotto Visochi 1408. Jacobus de Bona путовао је са сребром из Desenize у Sotto Visochi (20 Maja 1412 Lett. 1411—16; **изъ Дежевиць и Подьвисоки** Пуцић I 112). Испит дубров. габедота у Босни, «videlicet Deseuice, Choyniza, et Dusina,» што су спречавали куповање сребра дубр. трговцима, Con. Rog. 14 Марта 1413 (L. Ref. 1412—4). Mercadi de Bosna per ruda: Soto Visochi Deseuize, Cinoyiza, Cresseno (28 Авг. 1345, Lett. 1430—35). Извоз сребра из Descuizza, Chuoinizza, Cresceuo, Dusina у Дубровник, Cons. Majus 18 Јуна 1442 (в. Пуцић II 163.) Chvojnica се често спомиње 1433—60 нарочито у свези са трговином са сребром и царином на исто. Од дубровачких племићских породица нарочито су биле заступљене Bonda, Buchia, и Gozze. Овђе је била дубровачка колонија још 1481 године.

[37] Дубровачки посланици били су 22 Јула 1444 год. код краља «apresso Chossao.» Писмо управљено на њих 4 Авг. (Lett. 1440—48).

ТОПОВИ ГИГАНТИ

2, Бронзани гиганти

—

Израда од кованог гвожђа, нарочито пак израда великих калибара, била је врло ниска, према тадашњој вештини металурга. Ова тешкоћа врло је јасна, као се замисли да ковање вештачких великих предмета, опредељених да издрже јаке потресе, и данас спада у једну од најтежих техничких производња. Само неколико најчувенијих инглеских фабрика у неколико су напредовале у овом тешком и скупом послу.

Тражило се да се посао олакша, прављене еу разне металне композиције од тадашњих добро познатих и јако распрострањених метала. Пробама пронађено је да бакар и калај (бронза) помешани, дају се врло згодно у форме да салију и да противстају напонима барутних гасова. Лако је схватити да је у прво време бронза била још врло рђав материјал топовски, јер сразмерица легуре, бакра и калаја није била опредељена, сваки је ливац радио по свом нахођењу, један је додавао бакру само калај, а други цинк и олово. Калупи за ливење били су сасвим прости, топљени метал ливен је у разној температури, о одлажењу ваздуха из калупа при ливењу, није нико ни мислио. Све су ово биле таке тешкоће, које се у оно доба нису могле лако да отклоне. Но барут је већ био ту, његова својства била врло угодна за ратне цељи, нису се смела пренебрећи, морало се пипати и тражити. Импулс дат јо техници, барут је отворио разборитима поље за обделавање.

Колико је човечијих живота пропало при разним пробама, разуме да није могуће да се определи, али на сваки начин цифра ће бити огромна. Свака проба коштала је по неколико живота. Но ово није човечији дух устрашило, ишло се даље и даље и бронза постаде топовским металом. Она и данас игра једну од најважнијих улога у изради топова, због њених одличних својстава у сравнењу са другим металима.

Почем нам није цељ да се са технологијом занимамо, него са историјом монструма артиљеријских, то се не ћемо ни упуштати у даље разлагање овога предмета, и прећићемо на саму ствар.

Најстарији бронзани представник монструма била је: „*Трома Мета* или *Меца*“ (Faule Mette или Metze) брауншвајгска, ливена 1411 године.

Тешка је била само	9400 кг.
Пуцала је са фишеком од	26—30 кг.
Зрно камено тежило је	375 кг.
Калибар имала је	71 см.
А гвоздена кугла тежила би	975 кг.

Као тип за израду њену служила је „Бесна Маргарета“ и као ова састојала се из дугачког душника и коморског дела који је био мањег пречника. Међу тим комора и душник код ове били су из једног комада. Рамена није имала никаквих, али имала је 4 целе и 2 полу-ушице и неколико напуста и удубљења, украшена са рељефним сликама од којих је најзнатнија брауншвајгски грб. На најузвишенијем делу близу уста носила је готским писменима написан сљедећи натпис:

Na. godes. bort. mcccc in. dem elften. iâr (Nach Gottes Geburt im 1411 Jahr. По Христовом рођењу 1411 године).

За цеви у ово доба још није било лафета овакве форме као што су данас, с тога и ова цев за употребу утврђивана је на неколико балвана, и да би се свако трзање у назад спречило ослањала се својим уравњеним задњим делом на стално побијене јаке стубове.

Односно управљања гађања на непријатеља није могло бити ни спомена код овако непокретног оружја. Ако непријатељ није стајао у оном правцу у коме јо цев намештена онда је чекано да у овај правац дође, или је пуцано у ветар, с надом да ће Света Варвара покровитељска артиљерије, куглу управљати, тамо где се непријатељ налази.

Трома Мета за 317 година њенога опстанка избацила је свега *девет* метака од којих само 4 противу непријатеља; но и ова четири метка нису ни најмању штету непријатељу нанели.

Није никакво чудо што овај топ због његове велике тежине, није могао да се покреће него је служио само за одбрану Брауншвајга, и добио заслужено име „*Лењштина*“.

Историја употребе овога топа сљедећа је:

Први пут 1492 год. дакле у старости од 71 године, кад је херцег Хајнрих (Старији) хтео да освоји Брауншвајг, дође овај топ у прилику да окуша своју ратну срећу и тада је за два дана избацио у суми *два* метка, од којих други *умало* није погодио непријатељски логор.

За овим спавао је 58 година и тек 1550 противу херцега Хајнриха (Млађег) показао је своју делателност. Овом приликом Брандебуржани пробали су да га извуку пред град, али због слабог моста није им испало за руком и одма су га повратили на старо место, где је за 3 дана избацио *два* метка. При првом метку распрсла се камена кугла још у цеви, други пак метак који је после 48 сахати избачен пребацио је непријатељски логор, и непријатељ остаде здраве коже као што је и био.

То су два ратна дела овога топа.

Доцније употребљаван је за салутирање при свечаностима и то: при уласку браунштвајгског херцега Јулијуса, при слави закључења мира после 30 годишњег рата, и још при две свечаности. При слави вестфалског мира 1650 год. преко обичаја избачено је за један дан два метка, а хтео се и трећи, но топ је био тако дубоко од прва два метка запао у земљу да су га с муком са свима тадашњим справама једва из рупе извукли и трећи метак није доспео да избаци.

Овај топ одавно је отпутовао у пећ, и ко зна какви су комади из њега изливени, може бити да су ови били много вреднији од њега и скинули погрдно име лењштине, које га је 317 година красило.

Други монструм, који је ускоро после описаног постао, чедо је истока и служио је у великој драми која се одиграла под зидинама старе Византије, у почетку друге половине XV века.

То је познати Мухамедов топ који је 1453 године употребљен под зидинама Цариграда.[1]

Енглески историк Гибон овако пише о овом монструму.

„Мухамед се занимао нарочито са новим проналаском латина, и његова артиљерија превазилазила је све што је у овом дотле познато било. Урбан Фенгерец Маџар или Данац, који је у грчкој служби врло рђаво био плаћен, пређе к Турцима. Мухамед прими га врло радо, јер му је на питање: „да ли можиш излити један топ, који би био у стању да баци толику куглу те да зидове Цариграда поруши“ одговорио: „Не познајем јачину тих зидова, али и да су јачи од зидова вавилонске куле, опет ћу бити у стању да направим такву машину која ће их порушити; намештај и руковање овом машином међу тим остављам твојим топџијама.“

[1] Употребу овог топа види у годишњици Чупићеве задужбине. Година III у чланку г. Чед. Мијатовића «Пад Цариграда».

Мухамед одма установи у Једрену тополивницу и после три месеца био је Урбанов топ готов.

Калибар је био . . , ...	66·7 см.
Камена кугла тежила је	300 кг.
Тежина гвоздене кугле била би	800 кг.

Прва проба вршена је на једном слободном простору пред Мухамедовом палатом. Да се обитаоци не би изненадили и поплашили објављено је телалом на дан раније тачно време кад ће топ опалити. По опалењу метка, потрес је био врло велики и осећао се у простору од 2 $^{1}/_{2}$ миље. Кугла одлетила је на 2000 корака и удубила се 2^{m} у земљу.

За превлачење начињене су нарочито санке са ваљцима и запрегнуто је 60 волова. С обе стране топа распоређено је 200 људи за одржавање терета у равнотежи, а 250 радника ишли су напред за уравнење путова и поправљање мостова. За прелаз од 30 геогр. миља између Једрена и Цариграда употребљено јо 2 месеца. Дакле дневно пролазило се само 1 сат пута.

Био је намештен у батерији поред друга два монструма и могао је дневно 4 метка да избаци. Но пре пада Цариграда распрсне се и убије свога ливца.

Такође и у доцнијим периодама Турци су се одликовали са артиљеријским монстумима. Тако Дарданели бране се са 4 фора и неколико батерија наоружаних са 380 топова калибра од 1 до 1600 фунти (камен). Ови топови већином су бронзани, рађени у разно доба и код разних народа: турски, инглески, француски и аустријски. Највећег су калибра тако звани „Камерлик“ и наоде се на југозападном излазу дарданелског пута на европској обали у градићу Seid-el-bahar (кључ мора). Намештени су на уласцима (капијама) у фору на пањевима који леже на земљи. Неки теже до 15.000 кг. и имају калибар од 91·5 см. што одговара тежини камене кугле од 800 кг. а гвоздена би кугла тежила 2200 кг. Фишек је тежио на 70 кг. и лежао је у комори. Бацао је куглу до 5000 корака дакле до на азијску обалу.

Сем овога налазе се у Цариграду још више подобних топова којих калибри варирају између 50 и 75 см.

Заслужује пажње још и топ који је Абдул-Азис поклонио инглеској влади. То је топ Мухамеда II. ливен 1464 од бронзе. Мајстор му је био Мунир Али.

Тежина топа је око	17,500 кг.
Калибар му је	67·7 см.
Дужина му је преко	5·5 м.

Овај топ лепо је украшен разним рељефним сликама.

Налази се у Вуличком арсеналу.

У прошлом веку нађено је неколико ексемплара бронзаних гиганта у Инђији, који ни мало европским не уступају. Од ових најзнатнији су: два комада под именом Moolk al Meidan (господари бојног поља) ливени 1548 године и украшени персијским и арапским надписом.

Дужина топа износи	4·6 м.
Калибар „ „	75 см.
Тежина „ „	40.000 кг.
Други од ова два топа има калибар од . . .	65 см.

Трећи од знатнијих инђијских топова тако звани „Велики аграгански топ“ ливен је 1628 године.

Дужина му је	4·5 м.
Тежина	30.000 кг.
Калибар	57 см.

Овај топ до 1835 године наодио се у вароши Агри некадашњој престоници Индостана, а те је године на комаде изсечен и продат.

Као што је Русија у свему огромна тако ни у артиљеријском смислу није иза других држава заостала. У Кремљу у Москви, налази се више топова огромних димензија, међу којима топ који се зове „Царска пушка“, заузима прво место. Ова је ливена 1586 год. а мајстор јој је био Андрија Чаков.

Тежина износи	39.000 кг.
Калибар	87·5 см.
Дугачка је	5·7 м.

Петар I. имао је један необичан монструм.[1] Говори се да је био таквих размера да су двојица лако могли у њему карте играти. Тежина је била тако велика да се није било у стању да га с места крену, јер су сваки пут, сви амови попуцали. С тога га је Петар осудио на прогонство у Сибир, пошто му је једна маса кнута опаљена.

На крају XV. века француски краљ Лудвих XI. имао је изливених 12 монструма под назином „дванајест перова француских.“ Ови су рађени у Паризу, Туру, Орлеану и Амијену.

Калибар био је	61 см.
Тежина каменог зрна	250 кг.
Даљина метања	6600 кор.
Тежина фишека	166 кг. (?)

[1] C. v. Decker. Geschichte des Geschützwesens.

Један од ових распрскао се у Паризу још при првој проби и убио је свог ливца Јована Мокеа са још 14 људи.

Ово су најзнатнији бронзани монструми, који су са каменим зрном пуцали, о којима историја води рачуна, и за које смо држали да је нужно да их и други упознају.

Даље сљедују топови који су пуцали са гвозденом куглом.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

К. Р. Костић
арт. капетан.

УМЕТНИЧКА ПРИПОВЕТКА

У НАЈНОВИЈОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

(ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ СРПСКЕ БЕЛЕТРИСТИКЕ)

II.

Почетак најновије српске књижевности — год. 1847 — обележавају две велике литерарне снаге: Бранко Радичевић и Ђура Даничић. Они дају правац литератури нашој за пуне две десетине година. Најважнија је и најјача литерарна радња овога времена — поезија и граматичко-етнографиска радња. Остали правци литерарни тако су нејаки и тако неинтензивни, да се једва опажају. Међу њима се још најјаче опажају они, који су ближе горњим двема правцима, као: народна историја, литерарно-естетичка критика, лака ненаучна проза (путопис, живопис и т. д.) Овај обрт литерарни није био нимало неправилан или неприродан. Неправилан и неприродан би био онда, да су се онаке снаге, као Бранко и Даничић, окренуле биле другим правцима, противнима природном развитку литерарном, и по ономе закону, по коме већа тела привлаче мања, одвукле мање снаге, а тиме и литературу, на противан, погрешан пут. То би била реакција у литератури. А да ли би то могло и бити? Ја не верујем. Велике су снаге баш по томе велике, што вазда погоде прави пут. Свака је друга величина лажна. Литература је српска једва чекала Бранка и Даничића. Да њих није било, дошле би друге снаге и друга имена, али би рад морао бити исти. Свих знатнијих покрета друштвених — дакле и литерарних — морало је бити и било би их и без великана, по којих се имену обично зову; само би дошли, можда, мало доцније и били мало мање интензивни. Та уштеда вре-

мена друштву и интензивни сјај — то је права слава умних величина. 1847 год. нова српска литература још није била изишла из почетака младе литературе. Прави су природни почеци сваке младе литературе: стварање књижевне — уметничке — поезије и стварање књижевног језика. Литература се природно развија из поезије, а живи на језику. Поезија је семе, а језик је земља. А обоје то беше до г. 1847 још слабачко и бораше се за живот. Бранко реши питање књижевне поезије, а Даничић питање књижевног језика. Бранко умре млад, али му се брзо нађоше заменици; а Даничић, поред старине Вука, оста готово до краја друге десетине сам.

Једна од првих и највећих планета сунца Бранкових беше — Богобој Атанацковић, песник-приповедач. Он се јавља скоро у једно исто доба с њиме. Али је најбоља и највећа његова приповетка, *Два идола,* изишла после Бранкових песама. У њој он сам на једном месту жали, што му нема учитеља Бранка, да му опише једно место његове приповетке, за што му се чини да сам није кадар. Како је после Милована Видаковића настала била готово нека пауза у приповедачкој књижевности српској; како је Богобој био даровит, образован човек, песничкога срца; како је готово први узео у приповетку сувремени живот народни и стао га цртати верно, песничком топлином, и тако стао на земљиште праве приповетке: учинило се одушевљеној српској литератури, да ће се у њој подићи уметничка приповетка и да ће јој Богобој бити творац. И дуго се тако мислило и после смрти Богобоја Атанацковића, који умре доста млад; и ако је и Богобојева приповедачка снага после приповетке *Два идола* била малаксала и предсмртни његов посао „*Књига за добре цјели,* пишу неколико Срба“ по правди заслужио епиграм:

„Неколико Срба, мала л' вам је брига,
Што су „добре цјели,“ а рђава књига?“

Али овој расправи није намера, да говори о Богобојевим приповеткама. Више од двадесет година има, како је изишла последња приповетка његова и како њега хладна земља покрива; а расправа ова хоће да говори о оним приповеткама, које нам се данас рађају, и о оним приповедачима, који нам, ако и одавно али, још приповедају. Овај мали литерарно-историски увод дошао је ради свезе историске. А на крају овога увода рећи ћу још ово: уметничка (књижевна) приповетка нове српске књижевности имала је досле три периода, које би — по главним приповедачима — могли назвати: период М. Видаковића, период Б. Атанацковића и период Ст. Љубише. Приповетке, о којима ће говорити ова расправа, или су приповетке другог или приповетке трећег периода.

Јаков (Јаша) Игњатовић је прво знатније приповедачко име, које се чује у срп. литератури после Богобоја Атанацковића. Јаков Игњатовић је био неко време, од 1854, уредник *Српског летописа*, а данас је уредник политичког листа *Недељни лист*, који излази у Новом Саду. Писао је приповетке, историске, литерарне и публицистичне чланке. Радови су му излазили у *Летопису*, *Даници*, *Јавору*, *Слози*, *Отаџбини*, *Србадији*, *Српској зори*, *Недељном листу* и т. д. Трошком *Матице српске* изишла је једна књига његових скупљених дела, у којој су неколике приповетке и чланци литерарни. О свем раду његову неће се овде говорити, већ само о његовим приповеткама; и онако су му приповетке главни и претежнији рад. Он се јавио прво приповетком „*Ђурађ Бранковић*, исторички роман", 1855 г. у *Летопису Матице српске*. Роман је тај после оштампан као књига 1859, али је остао недовршен. Ове године дошла је писцу у главу несрећна идеја — мало после видеће се још боље зашто несрећна — да га продужи у своме *Недељном листу*, после 25 година, кад већ нема ни једног читаоца, који почетак памти и кога продужење интересује. А, по свој прилици, ни сад га свршити неће. После тога је Јаша написао читав низ приповедака, и може се рећи, да је он најобилатији приповедач најновије српске књижевности. Приповетке су му једне историске, а једне друштвене. Некима се приповеткама (н. пр. *Чудан свет*) дотицао и простога народа, али то нису идилске приповетке, како их назвах у прошлом броју *Отаџбине*, већ више варошке прилике у сеоском животу, или приповетке из повароšеног, разидиљеног села. Мање има историских приповедака, а међу њима су знатније: *Ђурађ Бранковић Манзор и Џемила*, *Крв за род* — а више друштвених међу којима су веће и знатније: *Милан Наранџић* у две књиге (недовршен роман), *Чудан свет*, *Увео листак*, *Трпен спасен*, *Васа Решпект*, *Вечити младожења*, *Једна женидба* и т. д.

Најзнатнији је преставник историских приповедака Игњатовићевих роман *Ђурађ Бранковић*. Мане и врлине тога романа носе му и остале историске приповетке. Кад је Игњатовић овај роман писао, није имао пред собом — т. ј. пре себе — бољега узора од Видаковића. Богобој није писао историских приповедака. Али, не хотећи бити Видаковић, који је писао историјске романе у којима нема историје, Игњатовић је учинио нешто још горе — написао је приповетку у којој нема догађаја. Така му је прва приповетка. И ако је јунак романа Ђурађ Бранковић, ипак је приповетка досле дошла тек до задеспоћења Ђурђева. Све пак, што је од почетка па дотле проричано, ништа друго није до веома популарисана — једва да би се

смело рећи романисана — српска историја од боја косовског па до тог времена; а у ту је историју уткано, уплетено и унето неколико измишљених лица и мотива, али тако, да нас измишљена лица нису кадра да заинтересују ни карактером, ни радом, ни судбом својом, а измишљена факта и мотиви нису кадри да узму маха над хладним хронологиским низањем историских догађаја, који су пропричани по најобичнијем историском знању онога времена и народној традицији. Сам јунак романа, историска особа Ђурађ Бранковић, креће се као лутка по гвозденој жици историске комендијашнице. Историја се игра с Ђурђем као ветар с листом. Он нема ништа своје, па ни свога приватног живота, те најјаче стране историског приповедача кад су му јунаци особе историске. Приповедач је тако немилостив, да не да Ђурђу ни да се одмори код своје куће, нити даје нама да видимо његове дворе, његове одаје, његове свакидашње пријатеље, њега у кругу његове породице, у лову, у самоћи, њега лично у боју и т. д. Не. С бојишта на бојиште, од града до града, од цара до цара јури приповедач Ђурђа, и нас с њим — све по суфловању историје. А кад нам се то јурење и ломљење досади, онда нас зауставља да се одморимо и окрепимо, не заједно с Ђурђем или другим историским лицима, с којима смо се и мучили, већ под чадором каког Перзијанца Хасана, племенитог јунака, побратима Краљевића Марка, брата Хафисова, кога нећемо више никад видети, а све једно нам је и ако хоћемо, јер осим хвале не видимо му никака рада и не знамо ни шта хоће ни куда ће ни што је хтео ту — или нас уставља код сплеткашице Русне, дворкиње царице Милице, која сплеткаши само за то, што мрзи царицу Милицу, а мрзи је за то, што је некад волела њена зета Вука, који је није хтео узети и који је већ погинуо, те је више не може никад ни узети, и помаже Вукову сину Ђурђу, који се за то према њој ни мало не разнежује — или нас уставља код сплеткаша Хараламлија, нагрднога калуђера, који као калуђер воли кћер Миличину, Милеву, и за то сплеткаши, ваљда што не може да је узме, а ашикује с куварицом Јулом -- или код дворске луде Петошка, који од дворске луде српског цара Лаза постаје први паша код цара турскога (ко је ту сад луд?) и о коме, можда, нећемо више никад ништа чути и т. д. Што није историско, то су саме слике, и то више гадне и наказне слике (бар су те слике јаче); али радње — радње нема. Из свега излази, да је писцу више било стало, да у неком лаком облику пружи читаоцима историју, него да напише приповетку. Тиме се он разликује од Видаковића, али је баш тиме мањи од њега. Видаковић је био поета и главно му је било -- приповетка. Време историјско и личности — то

му је било споредно. Али су за то његови романи били примамљиве приповетке. Пуштајући се пак у друштвени живот неког историјског времена, Видаковић је грешио, често врло чудно и смешно; али ту не би било лако ни данашњем историском приповедачу — као што сам већ рекао у приступу — а Игњатовићеве погрешке те врсте нису нимало мање, нимало несмешније од Видаковићевих. У романима Видаковићевим на пр. стоји, да је језик друштвени помоднога света у Душаново време био -- језик француски и т. д. или уопште у њега живот и обичаји српскога вишег друштва у XIV веку нису ништа друго до живот и обичаји аустро-угарско-српског варошког друштва Видаковићева времена или копија обичаја средњевековног немачког ритерства, начињена по старинским немачким романима. Тако је и код Игњатовића. Код Игњатовића слуге и слушкиње на двору цара Лазара лакрдијају, церекају се и терају несташлуке као у каком данашњем хотелу, а морални су као слуге каке данашње спахиске куће мађарске. Јула, „куварка“ на двору кнеза Лазара у XIV веку по Христу, исказује тајне дворске гадном и пакосном калуђеру Харалампију разонујући овако: „Бог зна каково добро могу од њега још дочекати; не једна је већ тако срећном постала чрез доброту калуђерску.“ — Калуђери српски XIV века код Игњатовића нису ни таки, као на прилику данашњи обични калуђери у Србији. Препреденији су и финији и од језуита. Харалампије, долазећи к дворкињи Русни, поздравља је овако: „Добар дан Милостива!“ А с Јулом куварицом кокетује: „Ви женске све неке тајне међу собом имате.“ Али ни карактери високе господе нису ни врло светли, ни врло србасти. Царица Милица седи у двору своме у Крушевцу после битке косовске. Код ње је патријар. Ма да је царица у бризи како ће се битка свршити, ипак је у двору прилично весело. Вечера траје до поноћи. Гласника с Косова још нема. У један пут, „около поноћи, кад су се сви највећма разгрејали (sic), дође један служитељ те јави, да на дворским вратма јако лупају, да и има много, и то на коњу, и да желе унутра ући.“ То је био млади царевић, Високи Стеван. Дошао је „од јурења ослабљен, блед.“ и донео царици мајци несрећан глас. „Зао глас доносимо. Погибе цар, изгибе српска војска и т. д.“ прича царевић Стеван: па одмах после те приче о страшној несрећи српскога народа, после тога грома из ведра неба, који је из његових уста пао на безбрижни двор крушевачки, вели: „Но дајте нам да сједнемо, и да се мало подкрјепимо, јер цјео дан нијесмо окусили.“ И „са својом дружином сједне, и подкрјепив се са чашом вина почне са осталима јести.“ Красан син! Благо мајци, која га родила! У највећем јаду и жалости Стеван Високи не заборавља хигијенских про-

писа и свога желуца. А да видите кака је царица Милица, та царица, што по народној песми своме мужу вели:

Зазор ми је у те погледати.

Кад је чула Милица, да Бајазит проси њену кћер Милеву, „оњемила је за магновење.“ Ну „Милица је била добра, али је била женска и то од они женски, којима се власт, слава, богаство јако допадају. *Нијесмо је ради опорочавати*, јер је она супруга српског цара Лазара и мати тако дивног књаза, као што је Стеван, а при том је у жалости, *али незнамо шта би било, да је султан њу место Милеве запросио!*“ Милева је имала вереника, Светислава, младог, лепог, племенитог властелина, кога је искрено љубила. И покојни кнез Лазар волео је Светислава и био је вољан дати му кћер. Али нека падне пред политиком народном и срце Милевино и воља покојног кнеза, само не пред политиком онаке жене, као што је Милица у *Ђурђу Бранковићу*. Милица се „већ мало по мало на то склонила,“ да Милеву Бајазиту даде, „само како ће сад са Милевом до тога дотјерати; како ће Светислава одбити?“ — — — „Царица к себи дозове Милеву. Мати не усхтје одма с бојом напоље (sic!); она јој покаже благо од Бајазита послато.“ Милева је мајчина ћерка. „Њене невине очи добијају одма неку већу ватру, неки јачи зрак који њену тежњу за нечим хасновитим изражава.“ Прекрасно! Ако је тако било, ако су таке биле мајке Јевросиме, онда није чудо, што смо на Косову царство изгубили. У Милеве је млађано срце, она „није зато омрзла Светислава, она га је још вољела.“ Али је царица Милица лукава Ева, а народни песник, који о њој онако пева, безазлен је гејак. Два последња разлога, којима је Милица своју мајчинску улогу завршила, вреди чути. Ево их:

„И ја вољем Свјетислава, као да ми је син, али шта помаже. Прво он је само једног војводе син, а ти царска кћи. По свјету царске кнегиње удају се за цареве и краљеве, а код нас је био до сад рђав обичај, да су се кнегиње за обичне властелине или војводе давале. Ето шта нам је ползовало, што су нам дјеца удата за Вука и Обилића. Један нас издаде, а други погибе „без да је какву подпору нам оставио. Да су се поудавале биле те моје кћери за какове краљеве, сад би смо имали од двје стране помоћи, а овако ништа, тако треба да узмеш ствар. Ја, да сам као ти, па да ме Бајазит запроси, с драге воље би пошла.“....

„Са Свјетиславом? Не брини се ти за то, наћи ће он за себе другу; та он је млад. Па зар ти мислиш, да је он тек за тебе заузет? Та колико пути сам примјетила, да је он и према други наклоњен? Остави само на мене.“ —

Нису боље ни доцније историјске приповетке Игњатовићеве. У колико је писац у њима уносио мање тривијалне садашњости, у старинске карактере и обичаје, у толико је више уносио пусте фантазије. Али таке су махом наше историјске приповетке. Игњатовићеве историјске приповетке само су један доказ за оно, што сам већ казао у приступу о историјским приповеткама; а биће их још. Његов почетак историском приповетком није био срећан. Он је њу доцније и сам сасвим оставио.

Бољи је, напреднији и обилатији Игњатовић у друштвеној приповеци. Да видимо, кака му је друштвена приповетка.

(наставиће се).

Свет. Вуловић.

БИБЛИОГРАФИЈА

Боди Божо. Новинар. Написао Сахер Мазох. Превео Божо Боди. У Београду, штампарија Н. Стефановића и Друга, 1880. На 16-ни 132 стр.

Боди Божо. Овде се оздравља. Qui Si sana. Од Хридриха Спилхагена. Превео Божо Боди. У Београду, штампарија задруге штампарских раденика, 1880.

Веснић Р. Успомена Ђ. Јакшићу. Од Р. Веснића. — Са једном сликом Београд, штампарија задруге штампарских раденика. 1880. На 8-ни 32 стр.

Видаковић Милован. Касија царица. Роман Милована Видаковића. У Н. Саду. Издање српске књижаре браће М. Поповића, штампарија Августа Фукса.

Уз корице је једна слика; на корицама лик Милована Видаковића; језик је по данашњем прерађен. Јавор 1880, 576.

(Вучковић Божа). Шурка. Приповетка од А. Крускова. (Превод с руског). Београд, штампарија задруге штампарских раденика 1880. На 16-ни 32 стр.

Гавриловић Љ. Св. Последњи део света и витез Магнот. Одломак из романа «Црни дијаманти» од Мавра Јокаја. Превео Св. Љ. Гавриловић. Издање преводиочево. Београд. штампарија задруге штампарских раденика. 1880. На 16-ни 93 стр.

Данчин К. За слободу. Слике и црте из црногорских и херцеговачких бојева против Турака. Написао Јос. Холечек. Прерађа К. Данчин. Књига I. У Новом Саду, издање штампарије А. Пајевића, 1880. Јавор 1880, 576,

Даскашев. Ст. Сеоска мода. Позоришна игра с певањем у три чина. Написао Е. Тот. Превео и за српску позорницу удесио Ст. Дескашев. Београд, штампарија задруге штампарских раденика. Београд 1880. На 16-ни 130 стр.

Деспотовић П. Жалостан бадњи дан. Слика из народнога живота. (Прештампано из «Родољуба»). Сомбор, штампарија Ф. Битермана 1880. На 16-ни 28 стр.

Ђорђевић Ж. Ђорђе. О форми писменог тестамента када завешталац не може писати. Од Ђорђа Ж. Ђорђевића, професора грађанског законика и т. д. у великој школи. У Београду 1880. На 8-ни 15 стр.

У ДОБРИ ЧАС ХАЈДУЦИ!

Јашио сам сâм с пандуром.

Био је један од оних летњих дана кад си готов да тражиш, па да се свађаш с оним, што је зимус говорио како му је увек милије и најтоплије лето, него и најблажија зима. — Пече звезда — мозак да проври! Са жита трепери нешто провидно и диже се у зрак. Дрва опустила лишће и изгледају као болесник у врућици кад иште чашу воде. Стока издише на ливади под каквом осамљеном јабуком. Тице нигде једне за лека. Управо ми изгледа природа клонула, обезнанила се, исплазила језик па дакће.

У глави, у мозгу некака пустош — Сахара! Криво ти је и тешко и што мораш да дишеш. Мислио сам да нећу жив стићи у село.

А кад већ један пут дођох, онда сам — као оно гурман што неће одмах да захита лажицом него најпре натенахни соли и бибери — и, ја дражио своју глад за одмором. Хтео сам да ми се ни мишљу на посао не прекида, те похитах да свршим што сам имао, све мислећи како ћу се после спокојно у хладу одморити и проспавати ноћ.

Ко није никад цео дан липсавао од жеге па ноћио у селу, тај не зна шта је уживање.

А ја и не сањах да ми је суђено да целу ноћ нећу тренути.

Да видите!

Механа је била трошна, опала, гадна, ниска, прљава кућа, у којој има једна „соба за господу“, „измоло-

вана" тако, да те с необичнои упорношћу опомиње на мртвачки ковчег; а удара на рибу и ракију.

Можете мислити с каквом сам радошћу примио Угричићеву понуду да ноћим код њега.

Он ме прими и бог зна како. Тога истога дана баш му је се синовац вратио из војске — одслужио! Велика кућа, људи богати, весели; баш ме лепо почастише. А од свега ми је најслађе пало гледајући Угричину синовицу. Здрава, свежа, једра лепота, све брекће животом. Крепко стаје на земљу кад ходи, али на ступај њене ноге не затресе се патос ни полица, већ јој само игра месо и груди. Лако се повија лево и десно, а на леђима, по танком и затегнутом јелечету праве се тамо амо танке дугуљасте боре, као оно по млеку кад се хвата кајмак.

Вечерали смо под орахом. Она нас је служила цело вече, ама баш једне да је проговорила.

После ме уведоше у кућу, која има у среди један одељак, где гори ватра, а с обе стране по једну собицу. Собица с десне стране била је одређена за ме. У њој један кревет од дасака. По њему тазе сено, по сену шареница и два јастука. До кревета један прост сточић, а покрај прозорчића једна клупа. На зиду једна турска сабља о са свим отрцаним гајтанима, и два пиштоља на кремен. — То ти је све!

Не могу никако да се навикнем на тај луд обичај, да ми оваква чиста, красна цура изува каљаве и гломазне чизме. Нисам јој ни дао него зовнем пандура.

Она стоји па гледи у моје чизме, а ја њу.

Е, брате, да ми је да не оде одмах. Да хоће малко да седне — знам да неће! Хајд' да почнем какав разговор! Шта ћу?

— Вечера л' ти, Стано? чуо сам да је зову Stанија.

— Нисам.

— А што?

— Тако.

— А јел' ти увек тако доцне вечераш?

— Jă!

— А што?

— Због посла.

Хм! Шта ћу сад?

— Ти, ваљда, најпре старијим даш да једу?

— Jă!

— Па ти после?

— Jă?

— А ви'ш у нас у вароши и женска чељад једу с нама заједно.

Она шаком заклони уста и половину носа. Окрете малко главу на страну, уста јој се развукоше, па слеже раменима.

— Боље је у нас, а?

Она не опусташе руке и опет слеже раменима.

— Удај се ти, жив ми, у варош.

Она спусти руке и ухвати за крај од кошуље па махаше, као да стреса нешто. Главу са свим окрете од мене, и кроз смех, а као да зиду говори рече:

— Хоћеш да переш ноге?

— Нећу, каке ноге? Иди ти па вечерај доста си се данас намучила.

— Па с бо̏гом, рече она полако и не обрћући главе мени, и изађе, опет онако крећући плећима.

Кажем и пандуру да иде да спава. Обесим револвер о стубац од кревета. Скинем се, отворим капак од прозора, запалим цигару, угасим свећу и пружим се уморан на кревет.

Тако ми је некако слатко било!

Кроз прозор ми пирка ветрић и оживљава ме. Пода мном мирише сено некаком идилском вoњом. С поља чујем како коњ грицка сено из кола, и како по кад што фркне и затресу му се ноздрве. И врата од ваја̑та̑ све ређе лупају. Попац цврчи — све друго спава!

А ја не могу да заспим!

Нису ме мориле никаке тешке мисли, и било ми је пријатно мислити, ма да ноћ биваше све дубља и дубља По памети ми се час по преплеће Станија. Тако ми је мило било замишљати њену слику. Не беше у њој ништа романтично! Баш ни најмање! Али ме чисто запљускује оно здравље, она снага, онај живот!

Мало по мало слике све шареније и нејасније. Већ видим кочијаша Трифуна узјахао на ђерам, па истеже једну крављу кожу. За вратом ме нешто мало галиче; окренем се и видим Станију, смеје се, а у руци држи клас жита. У тај пар точак од кола управо па мени преко стопала! Ја се тргнем, лупим главом о кревет, и сан ми се поново разби.

Мрзи ме да палим свећу, а мислим да је скоро по ноћи.

Чух како се отворише врата од куће и после неки шапат. Кроз пукотину мојих врата виђаше се да у кухињи још гори ватра.

Мало по мало шапат постајаше све јаснији. Прво што разговетно чух беше:

— Та он зацело спава!

То је био мушки глас. Одмах за њим чујем женски:

— Јамачно!

Тако ми бога она, Станија!

Е, помислим се, хоћу и ја да устанем, па да идем да седим с њима. Спавати се не може те не може.

И озбиља се дигох. Огрнем капут, којим сам се био покрио и пођем вратима. Таман да дохватим за скакавицу, а на памет ми паде да могу може бити што год сметати људима. — Да видим ко је? Провирим кроз пукотину на вратима. — Озбиља она седи с братом!

— Е ви'ш, сешо, тако сам ти се ја напатио, а и света видео. Е сад сам и то скинуо с врата — одслу-

жио сам и у војсци. Па сад.... онáј.... да тебе.... онај.... у име бога удам па и сам да се женим.... Jä...

Она ћути.

— А знаш шта? Ја ви'ш, ја знам све!... Jâ. .. ја бих волео да си ми сама казала, него да чујем од света. А после ви'ш.... ти знаш.... ја њега мрзим, и.... и.... онáј.... то!

Она ћути.

— Ја, ви'ш ја њега знам добро! Али нека он то избије себи из главе.... то, што он мисли. Не дам ја тебе горем од себе. Наћи ћу ја теби момка.... још каквог!

Она устаде с пања и прође покрај ватре. Не могах је више видети. И он ми окрете леђа. Искашљује се све и растежући и бирајући речи наставља.

— Ја сам њему и поручивао.... онáј.... Тимо! Немој де ти чепати око моје куће и.... моје сестре! Јер ја.... знаш.... ја.... овáј.... не знам за шалу!.. . Jä како.

Онда чисто љутито и одсечно, а гласније него досад настави:

— Шта је он и ко је он? — Швабо!.... Он је брате мој, дошао из Швапске.... Jä.... знам ја то све!.... Пре је имао некаких хартија намолованих, све оволишне, као длан, па носи у варош Чифутима, те му они дају новаца за те хартије; ал' сад нема ни тога!.... Го к'о пиштољ!.... Само оно мало имањца.... пи́!... ко зна од куд му и за нега новци?... Jä!.... Jä!... Пондак каке су оне хартије?... Знам ја, море, све!..... Jä како!.... Дошло је пре и писмо од швапског цара нашем капетану, да, веле, ухвате Тиму. Јест! ал' мој Тима све оне хартије Чифутима, а Чифути њему дукате, а он дукате капетану, а капетан каже; „иди ти жив ми, кући, па се поштено владај! Ти си српски поданик, а Мaџар је што и Турчин — он не верује у бога и богородицу".. . Jä како!.. . А шта је то што њему капетан каже? Пондак кад год дође у село, а он пљеска Тиму по рамену, па каже: „како си јуна-

че?".... Баш је јунак!.... Он се туче само с којекаким згебама, а не сме да удари на оваког ђиду!.... Аја!..... Ја пре војске, кад сам се оно опио, а ја псујем њему матер швапску, а он не сме ништа, баш ништа!.... каже: „а за што, болан?" А ја кажем „за то, бре!" А он каже: „нека, нека, Живко!" А ја кажем: „оди, бре, ако смеш! Лако је туђи оне прдавце, него оди овамо!" А он каже: „нећу, Живко, нећу!" А ја кажем: „не смеш, синко крвави, оди да ти паднем с колена!"... Јӓ!.... јӓ!.... А кад му је Радојица Миличин казао да је Швабо хтео је да га убије, па после, кажу, почео да плаче, кад је учитељ узео нешто тамо говорити како он није Швабо него баш прави правцати Србин, и почео псовати наше сељаке што га зову Швабом..... к'о санћим!... А што носи оне обојке; па не уме ни кајише да укрсти као ми, него иде као богаљ?.... Јӓ!.... И мати му је Швабица, ако она носи конђу.... ништа то!.... Знам ја.... И светог Мрату највише Швабе славе.... а и он!.... Јӓ како! Све се то зна.... Пондак он косом жање жито!.... А јес'!... Знам ја да си ти на моби код Стојићевих била све уз њега, и то све село зна!.... Ја теби кажем.... овај.... нећу ни да га погледаш!.... Ја ћу му опет сутра опсовати матер швапску да видим ја!.... Не сме он ни....

Нешто силно груну у врата и она одскочише.

Преко прага уђоше три човека. Једног сам само могао видети: леп, млад, с токама на прсима, пушћул га бије по образу, за појасом оружје, у руци пиштољ.

— Добро нам вече! рече осорно овај човек.

Девојка врисну, а Живко цикну:

— Зло ће ти бити ако бог да̑! И ја само видех како један угарак стаде млатати по ваздуху.

Не могах ништа даље видети, јер она три човека затворише за собом врата, уђоше ближе и прођоше поред пукотине, кроз коју сам вирио. Само чух неку лупу стењање, хрвање, задављен глас Станијин и једно гласно „Хајдуци!"

Сав сам се био престравио. Брзо докопам револвер и полетим вратима. У тај пар чух с прозори једно „пст!"

Окренем се.

— Господару, дад' брже ту пушку Живкову с чивилука. Та не бој се ја сам, Тима Трифунов, не бој се, Дад само брже, ево хајдука! Брже, брже!

Опасност је била тренутна. Ја сам брзо промозгао и закључио да је овај човек *онај* Тима, „Швабо," Станин дилбер! Нисам се бојао додати му пиштољ. Та хајдук неће зар од мене тражити пиштоља!

Сад је био ред на мене. Извадим шипку из револвера а сав цептим као прут! Први пут у веку ја осетих за што ја вуцарам увек уза се то оружје, и верујте горе сам се уплашио од свог револвера него од хајдука. Та како ја могу убити човека?... Наопако!.. Волео бих да....

— Предајте се, бре! грмну један нов глас са спољних врата.

Као да ме сунце огрија! Отворим и ја моја врата, станем на праг, управим револвер у таван и станем се дерати:

— Предајте се, предајте се!

На вратима угледам човека с упртим пиштољем на гомилу, која се састојала из три хајдука, од којих један држаше Станију за уста, а друга двојица стегли Живана за гушу да је сав помодрио.

Хајдуци одмах пуштише њих двоје. Један опали из пиштоља на „избавиоца" на вратима, а други пресече јатаганом вериге. Котао који је о њима виспо паде, претури се и погаси ватру. Пукоше још две пушке.

Сад је мрак!

Ја станем пуцати у таван, само да се куражим, а наравно добро се чувајући да кога не погодим.

Унутра наста комешање.

У један пут један човек — не видим ко — угура, управо убаци другог једног човека у собу, где сам ја

спавао и намаче резу. Једног опет видех да умаче на врата, па онда опет би један убачен и реза наметнута.

Опет хрвање. Била су сада очевидно само њих двојица.

— А ја ћу тебе већ научити како се хајдукује!

Ватра опет малко светлуцну.

— Не мене, Тимо! викну Живко, па се испружи на земљу, јер му за вратом пуче песница.

У тај пар чу се разговор и вика и на пољу. У кућу уђе стари Угрица са секиром, а млађи укућани који је шта докопао. Једно од њих носаше и свећу.

Сви преплашени, како који улази звера тамо амо и пита шта је? шта је? ко је? где је? и т. д.

Дотрчаше и суседи, начини се врева и галама пуна кућа и двор људи. Све у један мах пита.

А на сред кухине или боље да рекнем предсобља стоји млад, здрав, снажан човек, у шајкачи, с ферменом као што се носи у овом крају. На ногама широке гаће и обојци.

Даклем то је Тима!

Око њега ври гомила. Он ћути. — Збунио се.

Живко, сав крвав, чеше се иза врата и без воље одговара питачима, Станија стоји у углу, бледа као крпа, и чисто не може да дође себи.

Ето ти кмета с некаким крндељом за појасом, и ћате с двоцевком и учитеља с ногом од столице.

— Шта је, шта је то? како је зло?

Живко се чеше по леђима:

— Ето шта је!.... Откуд несрећни Никодије чак у наше село па на нашу кућу. И да не би овога овде — он стидљиво показа на Тиму — ја платих главом и бог зна шта би још било.

— Па где су? Овамо те људи! Оружје! У потеру Брже! Држи! дере се кмет.

— Побегли су! рекоше сви.

— Јес' ђаволску матер! рече Тима . Побегао је један а они су други ухваћени.

Он показа руком на врата од моје собе.

— Е, мој брајко, они су побегли кроз прозор! рекох ја.

— Јес' ђаволску матер! Ено вашег пандура под прозором!

Сви се зачудисмо.

— Потеците по оружје! опколите кућу! Пази сваки на се, они ће се бранити! заповедаше кмет.

— Дад' ти само ту секиру! рече Тима. Ето њихових пиштоља ту по земљи.

Одиста три четири пиштоља лежаху на поду.

Тима пође да отвори врата, али оно подупрта. Он диже секиру у десну руку, па опанком лупи о врата, која одскочише. У тај пар плану из собе пушка; зрно скиде Тими шајкачу и зукну пут тавана.

Сви смо били заборавили да је на зиду у соби висио онај други пиштољ Живков, који је хајдуцима добро дошао!

— Напред сад, браћо! викаше кмет. Напред бре, ћато, ти имаш пушку!

Хајдуци се још хтедоше одупрети, поред ћатине двоцевке, ал' кад Тима замлата секиром, они побацаше јатагане и предаше се.

У зиду већ били ножевима ископали рупу, и да смо још мало чекали утекли би нам!

Везасмо их. То беше познати харамбаша Никедије и још један његов друг.

— Па дад' сад и оног трећег! Андрија! Дад' тога овамо! викну Тима.

— Ког трећег?

— Та оног што је чувао стражу, рече Тима. Везао сам га за шљиву под прозором, а господарев га пандур чува.... Ваш Андрија! рече окренув се мени.

— Алал ти вера, Тимо! Бе је си ти неки Краљевић Марко!

За све то време Живко стоји замишљен и не гледа ни у кога. Онда погледа Тиму, па опет спусти очи и приђе му наокришке. Тими окрете лице. али очију не диже:

— Тимо, брате.... немој да се љутиш. Хвала ти к'о једном брату! Овај.... знаш.... шта?....

Очи му се наводнише:

— Овај.... ако ћеш да се побратимо.... и овај.... да се пољубимо!

Тима ништа не одговори само обриса рукавом од кошуље уста и оба се цмокнуше.

Сад сви навалише да хвале Тиму и да му се чуде, а Живко раздувава жеравицу, да пухаром заспе Тими раницу на глави.

— Е сад да частиш, Тимо, рече ћата. Сад ћеш добити оних двеста дуката, што си ухватио Никодија.

Тиму нешто штрецну кад то чу. Брзо погледа на Converted Станију, онда поцрвене до ушију, и тако се збуни да пође правце на врата да бежи.

— Стани! куда ћеш? викну Живко, који је дотле раздувавао жеравицу и не чу ћатине речи. Зар ти мислиш тако да одеш из моје куће?

Већ свиће. Хајдуке привезаше још боље па их одведоше у бувару. Ракија се немилице лије, а Живко и Тима угрејали се па се непрестано грле.

— Знао сам ја, море, тебе.... јâ како!.... Не знаш ти!.... Ал' си јаки, пос' ти твој, к'о једна земља!

А Станија?

Као дете кад се исплаче за играчком, па је онда добије. Образи се зајаприли, влажни као бресква, кад на њу падне роса, очи се светле па се чисто облизују.

О великој Госпођи видео сам на вашару Тиму са Живком и Станију с мајком. У Станије беше конђа на глави. Чух како Тима рече Живковој мајци „нено!"

Нађем и среског капетана. Сетим се и упитам га:

— Ама је л', бога ти: ко је овај Тима, и какав је то човек?

— Мирна једна и поштена душа, одговори капетан Он је из Прека родом, па је тамо служио у војсци, док му некакав маџарски официр не опсова свеца рацког. Тима официра кундаком у прси, па беж' у Србију!

Хоће сумрак, а коло се све срдачније разиграва. У Тиме тозлуке и кајиши на опанцима, преплетени као и у Живка. Заплеће ногама и цупка.

Свет се врзма, гура и дере. Дигла се прашина да те удави. Чвари се печење, праште пушке, ломе се чаше, гуди прдаљка на гајдама, миришу лицидерски колачи, а накићен Живко под чатром хвали свога зета:

— Овај ће ђидо за голу сабљу ухватити!.... Јакако!.... Није се родио онај, који ће се с њим у коштац ухватити. Нема ту.... него.... овај.... Прави србенда!. .. Јакако!...

Л. К. Лав.

БИСМИЛЛАХ!

I

Калиф Бемриллах (996) бјеше заповједио, да у Кахиру куће, дућани и минарета морају бити по сву ноћ освјетљени. Бен Биллах пјева. Калиф узбуђен пјесмом забрањује продавати папуче, да неби хануме тумарале којекуда.

У Кахиру, дивном рају,
Два сунца сјају,
Калифа Хакем Бемриллах,
Зејри Мохед'м Бен Биллах.

Цвијет ми цавти Џемшид-лале,
Аџем-ђул!
Бисер ми сјаје Басрá-калѐ,
Истамбул!

„Зејри, Ефенд'м, Бен Биллах,
„Бисмиллах![1]
„Ти знадеш кеиф што је,
„Пјевниде пјесме твоје!"

И Сантур звони... ох, лијеп свјете!
Зан'јеми вихре бјесни!
Бен Биллах збори ријечи свете,
У дивној пјесни.

Бен Биллах пјева:
„Први је грјех Ева,
„А други, џанум,
„Азрети Ејша ханум.[2]

„Неслуша коран свети... о, Аллах драг,
„Ејша оде!
„За пехар авдес — воде,
„Преступи харем — праг.

„Харем?
„Ех харем! харем!
„Шимшир — сарај!
„Харем... зар није рај.

Ко Мирза Саади,
Бемриллах браду глади:
„Биллах, тако ти твога поста:
„Доста!

„Аллах у књизи пише:
„„Харем је рајско цвјеће!""
„Нек боса ханум по цвјећу шеће,
„Папуча-пазар нема више!

„Папуча варди,[3]
„Шејтан ђелди!
„Папуча јок,
„Селам чок!“

[1] Ваистину, тако је. [2] Света Ејша, најмлађа и најмилија жена Мухамедова. Када Мухамед објави коран свијету, она га преступи прва. Под изговором, да донесе са извора воде за аедес (молитву), она остави харем из оде, да се шета. [3] Кад има папуче, ђаво уђе у ханулу; кад нема папуче, онда је мирна и сједи код куће.

II

Бен Билах ашикује с дилбер Едом, ама како нема папуча, да јој даде на дар, она га отјера. Бен Биллах од дерта неможе заспати сву ноћ; пјесма и шираз-су (вино) разблажаваше му тугу.

У Кахиру, дивном рају,
Звјезде сјају.
Кò роса иста,
Мјесец се блиста!

Ко алем-море
Кандила пламте, горе,
Шадрван журка, жубори,
Жубори;

А ханум Еда
Кроз пенџер гледа,
Бумбул јој пјева ој, ој,
Дилбер мој!

Нојца јој тиха
Крилима ниха
Пирпирли њедра,[1]
Весела, ведра.

„Ах ханум, ханум,
„Погледај џанум!
„Погледај на ме, бенум џанум,[2]
„Мој дилбер Ханум!“

„Ах Биллах, Тефтедар,[3]
„Папуча варми, вар?“[4]
„Калифа селам чок,
„Папуча јок!“

„Папуча јок!
„Јок ми дер, јок?[5]
„Зерзек!
„Ђит Ешек!“[6]

[1] *Златом лијепо навезена њедра.* [2] *Душо моја.* [3] *Писмен (учен) човек* [4] *Има ли, имал?* [5] *Нема? зар нема? Сметењаче.* [6] *Одлази, магарче!*

III

Калиф дозна, да је Бен Биллах пио вино, и позва га на суд.

Над Кахиром, дивним рајем,
Облак се вије,
Са вихром бјесним, с' љутим змајем,
Гром се бије.

И грми, тутњи ближе,
Ближе,
Диже се диже ај, ај,
Џуз белај![1]

Увехну Џемшид-лалѐ,
Аџем-Ђул!
Тресе се Басра́-кале,
Истамбул!

Ко стјена калиф стоји,
Бемриллах,
Темена пред њим броји,[2]
Бен Биллах.

„Биллах, Ефенд'м тефтедар!
„Кеиф вар?[3]
„Исламидер шираз-су?[4]
„Шејтан-су?“[5]

„Кеиф?“ повика тефтедар:
„Кеиф је пјесма!
„Кеиф је бисер-чесма!
„Кеиф је гријех, божји дар!

„Аллах пророка посла свог,
„Нек сватко знаде:

„„Бог је Бог!"".
„Гријех грешнима Бог даде.

„И трнак даде Бог ружи,
„Мудрост теби, пјесму мени;
„Нек бумбул цјева, нек бумбул тужи:
„Ђул се румени! Ђул се румени!

„Ах шејтан, шејтан клети
„Душа ми огњем гори;
„Преступи коран свети.
„О Калиф! Праведан суд твој је: Збори!"

Ко Мирза Саади
Бемриллах браду глади:
„Биллах, тако ти твога поста:
„Доста!"

[1] Урнебес. Чудо, олуја. [2] Удара челом о патос. [3] Како ћеф? [4] Јели слатка шираз вода (вино). [5] Ђаволска вода.

IV

Бен Биллах ослободи се суда. Калиф диже запт са папуча. Телал пјева.

У Кахиру дивном рају,
Два сунца сјају.
Калифа Хакем Бемриллах,
Зејри Мохед'м Бен Биллах.

Цвијет ми цавти Џемши́д-лале,
Аџем-ђул!
Бисер ми сјаје Басрá-кале,
Истамбул!

Одлеће љути змај
У незнан,
Засја ми диван сјај,
Лијеп дан!

Лахор ми тихо лахори,
Вихори,
Ори се, ори,
С' листом збори по гори!

Кумрија гуче, скаче,
Гавран гаче,

Кроз пенџер гледа, гледа,
Дилбер Еда.

Соко ми кличе,
А телал пјева, виче, виче:
„Папуџи-баши!
„Чорбаџи-баши!

„Хануме хајте, хајте,
„Пољубац дајте!
„Коме је таман,
„Нек му је халал!

„Калифа селам чок,
„Кавга јок:
„Папуча пазар,
„Вар! вар!"

ДРЖАВНИ ПРИХОДИ КНЕЖЕВИНЕ БУГАРСКЕ

Кад су Руси пре две године очистили „дунавски вилајет" од турске власти и турке администрације, они су почели одма уводити нову грађанску управу по свима гранама земаљске администрације, коју су уз припомоћ местних избраних људи предузели да одправљају руски чиновници нарочито из Русије тога ради позвати. — Но са уништењем турске администрације и заменом персонала, није се у вилајету изменило турско законодавство, оно је остало и даље у снази за нову кнежевину Бугарску, па тако су остале и исте даџије, које је пређе турска управа за државу у овом крају узимала, и тако ће то остати све дотле, докле се сопственим законодавством младе кнежевине не издаду шпецијални бугарски закони.

Међу тим за време руског комесаријатства у Бугарској издата су разна привремена наређења у цељи пра-

вилнијег и тачнијег узимања разних постојавших дација, и на основу тих разних привремених прописа, ми ћемо у следећем изложити све државне приходске партије и приход доносеће установе, ограничавајући се у описивању само у тој мери, у колико је нужно да се види *каквих* има прихода, и *на који начин* ови у државу касу утичу. —

Бугарски државни приходи по својој природи могу се разделити на следеће партије.

А. Непосредни данци.

Б. Посредни данци,

В. Привреда правитељства,

Г. « од државь. имања,

Д. Случајни — непредвиђени — приходи, и

Е. Повраћени кредити.

Да видимо сад редом у чему се те приходске партије састоје, и какве суме у општем државном приходском буџету представљају.

А. НЕПОСРЕДНИ ДАНЦИ

1. **Данак на непокретно имање.** На непокретно имање сваког рода, разрезује се у корист државне касе нарочити данак, који годишње 0·4‰ или *4 од хиљаде* процењене вредности износи.

Попис и прецену непокретног имања извршују комисије, које по варошима одређују општински а за села окружни одбори.

Пописни спискови са проценама и жалбама против таквих, ако их буде, речени одбори спроводе губернским саветима на ревизију, који узев у обзир и добивене жалбе састављају нове спискове, и такове спроводе даље министарству финансије.

Овако добивене пречишћене спискове са проценама министарство коначно утврђује на време од пет година

и потврђене враћа обратно потчињеним властима, да се по њима при разрезивању и скупљању данка по имању управљају. —

Како се у течају од пет година имовно стање код појединих може променути, то је остављено општинским властима, да на општину разрезан данак по увиђавности на поједине годишње разпоређују, али тако, да *укупна* сума данка опет одговара *укупној* вредности по већ утврђеној прецени имања у дотичном округу и општинама.

Разрезани данак на имање прибира се годишње три пут, тако, да се с крајем рачунске (с' концем фебруара) цео годишњи данак државној каси преда.

2. **Данак на кирију и аренду.** Сваки сопственик у Бугарској, који своје непокретно имање издаје под кирију или аренду, био он бугарски или стран поданик, плаћа 3% од вредности кирије или аренде.

Попис вредности кирије или аренде извршује се у исто време и на исти начин као и попис непокретног имања.

3. **Данак на радње.** Овај се данак разрезује на све приходе од трговине, заната, капитала и од осталог покретног и непокретног имања, што у кирије и аренде не спада.

Странци се ослобођавају од данка на радне и остале привреде на основу закова који о томе вреди за турску царевину.

Но странци, који имају непокретности у Бугарској плаћају данак како на вредност овог имања тако и на приходе од овога.

Данак на радње такође износи 3% од укупног прихода, који се отуд добија, а овај се приход пописује и оцењује онако и за исто време, као што је за непокретно имање прописано.

Пошто се попис и оцена прихода на радње такође извршује за период од пет година то се и овде допушта да општинске власти при годишњем разрезивању овог

данка на поједине у општини, чине слободне измене саобразно измењеној размери њихових прихода.

4. **Данак на летину или десетак.** Од свега што земља произведе и што служи као предмет људске потребе и трговине држава узима у своју корист *десети део.*

Зато се овај данак и зове *десетак.*

Десетак се узима непосредно од оних који ове предмете производе и по том он тада на терет земљорадничке класе народа.

За време турске владавине десетак се узимао у *натури* на лицу места одма после жетве, бербе или косидбе, преко нарочитих државних чиновника: — или преко арендатора, кад је држава јавном дражбом ово право прибирања десетка давала на одкуп. —

У прошлој години од како су Руси Бугарску ослободили, они су место натуралног десетка завели сразмерно томе давање *у новцу* које се и сад упражњава.

5. **Данак на стоку или беглук.** На ситну домаћу стоку као овце и козе, држава наплаћује у корист своје касе нарочити данак, који се *беглук* зове.

Од овог данка ослобођава се крупна стока, која се за рад употребљава, а такође и свиње. Турци су наплаћивали беглук и на свиње, али како је ова стока због тога и због турске религиозне предрасуде у земљи здраво запуштена, то је сад са ње беглук дигнут да би се лакше разплодити могла.

Беглук се наплаћује с главе животног и износи приближно око 5 гр. чар.

Како десетак тако и беглук наплаћују општинске власти по размери коју су лане руси за целу земљу утврдили.

Б. ПОСРЕДНИ ДАНЦИ

1 **Данак на пиће.** Данак на пиће саставља врло важну приходску партију у бугарском буџету. Он се плаћа у неколико видова, а на име:

а. За право на производњу пића (ракије, пива, медовине и т. д.)

б. као акциз за готово и у магазе сложено пиће од сваке сорте; и

в. за право трговине са пићем.

Према привременом закону од 15-ог маја п. г. који је о томе издат за време руске управе, ти се данци ударају на следећи начин:

а, *Данак за право на производњу (фабрикацију) пића.* Сађење и обделавање винограда и прављење вина и ракије, од грожђа и комине, које се из *свог* винограда добије не подлежи никаквом ограничавању. За ту радњу неплаћа се особити данак осим данка прописаног за непокретно имање.

Право пак на устројство фабрике за печење ракије, кување пива и осталог вештачког из лебног зрна пића и на фабрицирање тих пића добија се, кад се плати прописна *патентарина*, која за ракицинице 400 а за пиваре и остале пивне фабрике 200 динара годишње износи.

За право прерађивања пића т. ј. за прављење рума, коњака, ликера и т. д. плаћа се такође патент, који према месту годишње од 40 до 150 динара износи.

Ко жели да отвори фабрику за пиће у опште, мора да се обрати надзорној власти која предходно осмотри устројство и намештај завода, да ли одговара постојећим прописима и онда издаје патент а и прописне пројемчене књиге у које се заводи сво пиће што се у тој фабрики произведе.

б. *Данак на израђено пиће или акциз.* На сво пиће, које се у једном заводу — ракициници или пивари — изради, или које се иначе из воћа изцеди (вино и др.) или које се у земљу са стране увезе — држава наплаћује нарочити данак — *акциз* — који износи 10% од пијачне вредности производа.

Према средњим ценама свију губернија, министарство финансије утврђује општу средњу цену за сву

земљу — по којој се за тим власти при наплаћивању акциза управљају

Акциз од 10% на страна пића наплаћује се по врх увозне ђумручине на самим ђумруцима.

За непосредни надзор над израдом пића, за правилно књиговодство завода, за контролу мерења количине и каквоће и продаје продукта, држава поставља целу систему надзорног — акцизног — персонала, као што су непосредни надзорници појединих завода или виноградâ извесног предела; па окружни акцизни надзорници, па најпосле помоћник Губернатора по струци финансиској, који зависи од министарства финансије.

Сви ови чиновници старају се, да се произвођачи пића не извуку од плаћања акциза но да се са сваке количине исплати прописни данак, а у исто време исти чиновници у јерархиској потчињености воде једно над другим контролу да наплаћени акциз утиче у државну касу а не на другу коју страну.

Чиновници акцизни још мотре и на то, да се крадом у земљу не увози страно пиће, на које погранични ђумрук не би акциз наплатио; и у опште воде надзор да се у земљи без патента трговина са пићем не води.

Нарочита правила прописују подробно дужности и права ових чиновника.

в. *Данак на радњу са пићем.* Трговина са пићем на које је акциз већ наплаћен, дозвољава се кад се плати нарочити патент у корист државне касе.

Вредност патента на радњу са пићем није једнака; она зависи од величине и начина радње и места, где се она упражњава.

У том смислу радње овог рода деле се на:

1. радње на велико „топтан" — које се упражњавају на количине веће од 50 ока и у једном месту.

2. радње на ситно, у које се рачунају кафане, меjане, и т. д. где се пиће на мање точи, и

3. „торбарење“ пића по земљи без обвезе да се ради на извесном месту.

За патент на прву класу радње плаћа се од 100 до 300 динара, према важности места;

За другу, која се опет дели на 3 класе, плаћа се од 20 до 200 динара; и

За трећу 350 динара годишње.

За право трговине са страним пићем плаћа се башка $2\frac{1}{2}$ до 80 динара према месту и класи кафане и т. д.

Даље за право точења пића у опште на вашарима наплаћује се за државу од $\frac{1}{2}$ до 2 динара дневно, по врх патентарине, а 10—50 динара годишње за точење пића *при случају* — при клубовима, штацијама, театрима и т. д. —

2. **Данак на дуван.** На дуван, — као и на пића, мећe се особити данак који се у разним видовима узима.

Тако постоји:

а. *Акциз*, који се плаћа како на сиров дуван — у листовима, — тако и на израђен — крижан — на цигаре, бурмут и т. д

б. *Патент*, на фабрикацију израђеног дувана; и

в. *Патент*, на трговину са дуваном.

Акциз се плаћа и на дуван, који се са стране у Бугарску унесе и то поврх прописне увозне ђумручине но неплаћа се на домаћи неизрађен дуван, кад се овај ван земље извози.

а. *Акциз на дуван.* Акциз на неизрађен дуван плаћа се од оке, а на израђен, откупом законом прописане годишње вредности завоја — *бандерола* — за пакете израђевине.

Величина је акциза следећа:

За не израђен дуван, т. ј. у листовима — домаћи — по 75 д. п. од једне оке.

За такав дуван унешен са стране по 1 дин. од једне оке.

За израђен дуван плаћа се у годишњој вредности бандерола, које фабрика мора од државе да одкупи и на завоје дуванских пакета да утроши, а ово износи:

а, За фабрике у Софији и Рушчуку 25000 динара.

б, У осталим областним (Губернским варошима 15.000 а

в, У свима осталим окружним и другим варошима и местима 10,000 динара.

Акциз на неизрађен дуван плаћају лица, која се са сејањем и обрађивањем дувана занимају кад дуван оберу осуше и у дењкове повежу.

Акциз на урађен дуван одкупом више изначене вредности бандерола плаћа се непосредно местној финанциској управи кад се од ње речене бандероле узимљу.

Бандероле су као државне марке за разне сорте и за разне тежине или величине пакета различне

У опште плаћена држави вредност бандерола представља 20% од продајне вредности пакета.

За увежен иностран израђен дуван, плаћа се у име акциза највећа бандеролна цена без разлике сорте.

На сваки пакет израђеног дувана цигара, цигарета, бурмута и т. д. мора да буде налепљена одговарајућа сорта бандерола, без које се пакети никако продавати не смеду.

б. *Патентарина на израду — фабрикацију — дувана.* Право за израду дувана за употребу у ма ком виду било, задобија се кад се плати држави извесни годишњи данак који се патентарина на израду дувана зове.

Нарочити закон прописује у подробности услове којима мора да одговара зграда и локали за дуванску фабрику, како би се што потпуније државни надзор осигурао. —

Ко те услове испуни, онда му се издаје патент на израду дувана по следећој годишњој цени:

а, за фабрике у Софији и Рушчуку по 500 дин.

б, за фабрике у осталим главним губернским варошима по 300 дин. и

в, за фабрике по свима осталим местима по 200 дин.

Кад фабрикант дувана добије патент на израду дувана, онда му се у исто време из казначејства издаје пројемчена манипулациона књига, у коју се заводи све што се у течају године од материјала прими и што се изради и прода.

г, *Патентарина на дуванџиску радњу.* Дуванџијске радње како са неизрађеним тако и са израђеним дуваном у главном деле се на:

а, радње на велико, и

б, радње на ситно.

Прве се воде на количине не мање од 50 ока и у нарочитим дуванским магазама, а друге у дућанима, кафанама, мејанама, бакалницама и т. д.

Право на дуванску радњу, добија се за цену извесне годишње патентарине, која се државној каси исплаћује.

Радња дуванска може да се води само са дуваном за које је прописни акциз већ плаћен.

Патентарина за дуванску радњу према каквоћи и месту њеном различна; она према томе износи годишње:

За трговине на велико од 20 до 60 дин.

« трговине на ситно од 12 до 40 дин.

« улично продавање с табле 15 дин.

« торбарење по земљи са израђеним дуваном 20 дин.

« торбарење — са неизрађеним дуваном — што је дозвољено само партијама на велико, плаћа се 100 дин.

г. *Надзор над дуванском производњом и радњом.* Нарочитом уредбом прописана су правила о дуванској производњи и радњи у опште. Надзор за извршење тих правила припада нарочитим чиновницима, који се као контролори за сваку дуванску фабрику одређују.

Над њима стоје исти акцизни надзорници који надзиравају и радње са пићем, а над овима опет губернски

финансијски начелници. Но и полиција је позвата да финансијске чиновнике у свему помаже.

Правилом се забрањује да се у земљи сеје дуван само за приватну потребу. Ко међу тим посеје више од 2 дана орања, томе се оставља 12 ока обраног дувана без акциза за личну потребу, — иначе само 2 оке ако мање посеје.

Забрањује се строго, да се у приватним кућама држе алати за крижање дувана, а за дуванске радионице и фабрике прописана су плавила, како треба да су устројене, да контролни чиновници увек тачан надзор водити могу и да се одклони могућност, да се кришом из радионице и магаза дуван издати не би могао.

3. **Ђумручки приходи и регалије.** а, *Ђумручке тарифе.* Сходно одредби Берлинског уговора за Бугарску важе они трговачки уговори и ђумручке тарифе, које су важиле за Турску, докле кнежевина неби новим уговорима са страним државама другче условила.

Према дакле важећим Турским тарифама на све израђевине и производе како увозне тако извозне наплаћују се ђумручина 8% вредности.[1]

Само за међусобни промет са Србијом и Влашком, Турска није имала нарочите уговоре, но за промет са тим земљама условљено је било да се наплаћује 5% и по тој тарифи продужавају, да наплаћују и бугарски ђумруци. Међу тим ову ђумручку таксу они наплаћују при увозу само на сопствене производе речених земаља. иначе ако би се отуд (из Србије и Влашке) увозио инострани еспап то се на-њ наплаћује по општој тарифи по 8% од вредности [2]

На инострану со ударена је знатна ђумручина од 30% која обећава добар приход држави, тиме пре што

[1] Тако је по трговачким уговорима са Аустријом, Енглеском, Француском и Швајцарском.

[2] Од неког времена бугарски ђумруци без разлике наплаћују по 8% на све што се из Србије увози.

је сад Бугарска у новим границама лишена своје домаће соли, јер су неки сланици остали у Добруџи а неки у источној Румелији.

У интересу пак олакшице народног саобраћаја Кнежевине са „Јужном Бугарском" т. ј. Источном Румелилијом и са Македонијом, изашло је нарочито указно наређење, да се на производе тих земаља за Бугарску назначене, не наплаћује никаква ђумручина. Осим тога реченим провинцијама чине се и друге олакшице, тако н. пр. кад је због прошле рђаве летине извоз хране из Бугарске забрањен, другим указом изузетно такав извоз за Јужну Бугарску и Македонију дозвољен је са изузетком кукуруза кога у земљи готово никако није било. —

б, ђумруци За надзор над прометом еспапа и за наплаћивање ђумручине постоји на граници кнежевине 17 ђумрука сваки још са по којим под одељењем и пикетом.

Сваки ђумрук и одељење има потребан број чиновника и војнички уређених и одевених стражара. Укупан број ових стражара износи 123 коњаника и 97 пешака, који осим војеног одела добијају 60—70 динара месечне плате.

Према српској граници постоје ђумруци на Брегову, у Кули, Ћупрењу, Цариброду и Милославцима.

4. **Данак на радње у опште.** Свака радња у земљи, као дућанска, магазаџиска и томе подобне, — затим марвена радња и кантарија подлеже нарочитом данку, који се годишње плаћа код местне власти у виду патентарине.

Тако исто плаћа се извесни данак:

на суваћење стоке,
« клање стоке по селима
(касапска аренда)
« право свиловодства
« право ношење оружија
« право слободног лова.

Све су ове дације мале и незнатну суму у буџету представљају, зато би достојније за земљу било, да се укину, а нарочито забрану слободног ношења оружија, која је приличила за рају, но више неодговара садањем положају ослобођеног бугарског грађанина. Неке међу тим дације сасвим су противне напретку народне привреде н. пр. данак на свиловодство, т. ј. развођење свилених буба. —

В. ПРИВРЕДА ПРАВИТЕЉСТВА

1. **Канцеларијска привреда.** А, Приход од трговине и потрђивања.

По привременом закону од 9 Јуна п. г. који је издала привремена руска управа, приход овај долази од *обичне жиговине* и од *таксе за потврђивања.*

Обична жиговина у виду прилепљене марке или нарочито уцењене државне артије („гербове бумаге") наплаћују се према важности долазећег или излазећег акта један динар или пола динара.

Такса за потврђивања наплаћује се према вредности документа; а, за потврђену и извршену продају уступљеног или наслеђеног добра, мираза, тестамента и у опште за потврду ма каквог документа, по коме се право сопствености и примања преноси, и за уговоре; б, за вексле и рачуне дуговања у опште.

За счучаје под а, исплаћује се око $^{20}/_{00}$ означене и потврђене вредности документа или уговора, а за случаје под б, једну трећину од ове предневедене таксе.

За потврду уговора и обвеза којих се вредност неможе определити, наплаћује се такса као на вредност од 2000 динара.

У закону је подробно прописано колико се за који акт или документ и како наплаћује, а такође именовани су случаји кад се обична жиговина не плаћа, н. пр.

за прошенија владаоцу, за захтев пензије, просбе милостиње, за писмена којима се услуга власти чини и т. д.

Привреда канцелариска наплаћује се одма или при продаји жигова (марака) и званичне (грбове) артије на окружним касама или наплатом таксе при издавању потврде документа од вредности или уговора.

Главна државна благајна издаје окружним касама жигове и званичне артије и води надзор над правилним расходом и приходом отуда.

б. судске таксе. Ове се наплаћују: по 2% од цене тражбине;

по 5 гроша од таб. копије, решења, сведоџбе и т. д.

« 2 « за печат ударен на те артије

« 40 динара за неумесне жалбе поднешене касацији.

в. Новчане казни, — према осуди по закону.

2 **Приходи од пасоша.** По привременом закону од 23 Децембра п. г. бугарски поданици за прелаз преко државне границе морају се снабдети или са *заграничним пасошем* или са *прелазном објавом.*

Загранични пасоши издају се на годину и пола године при сваком губернском и окружном начелству, а прелазне објаве на 7 дана само при пограничним начелствима.

За годишње пасоше наплаћује се 20 а за пол. годишње 10 динара. За објаве пак наплаћује се 1 динар.

Ко преседи на страни дуже од времена, за које му је пасош издат, тај плаћа у име казни суму равну вредности пасоша, или 10 дин. за проседену објаву.

Бугарском грађанину слободно је у кнежевини да станује и да путује без икаквог пасоша.

Странци пак морају увек местној власти показати свој пасош, и ко то не учини без узрока, подлежи казни од 40 динара.

Међу тим у интересу олакшице саобраћаја недавним једним указом и странци су ослобођени од плаћања таксе за визе пасоша, која је два динара износила.

Пасоши и пројемчене књиге за рачунополагање о њима израђују се при губернским начелствима, и отуда се издају подвластним окруж. начелствима на употребу.

3. **Привреда од пошта.** *гл. поштанска управа.* По устројству од 11 априла т. г. на врху гл. поштанске управе стоји начелник поштанског одељења министарства унут. дела, ком у дужност спада: прописивање правила и таксе за поште; прописивање услова за најам зграда за поште и утврђивање контракта, правила о путовању поште; примање жалби на пошту и одређивање накнада сходно закону; надзор над поштанским рачуноводством; буџет поштанске струке и т. д. —

Арендирање пошта и њихова деоба на класе. Поште и поштански саобраћај у Бугарској издаје се путем лицитације под аренду.

Услове о издржавању пошта, броју коња и поштанској служби, прописује гл. поштанска управа.

Поште по важности места деле се на:

Главне поште, које постоје у Софији, Рушчуку и Варни, и поштанска оделења и поштанске станице.

Поштанске таксе и правила о пошт. пошиљанима. — Затворено просто писмо несме бити теже од 25 грама, и за сваки 15 грама плаћа се у прилепљеним поштанским маркама по 25 динар. паре.

Неплаћена писма за унутрашњост поште непримају.

За неплаћена или недоплаћена писма са стране наплаћује се дупло неплаћена такса.

На отворена писма и поштанске саобраћајне карте налепљују се марка од 10 дин. пара.

У прекрштеном завоју мустре од тежине до 250 гр. а књиге и у опште печатане ствари до 2 килограма

За такве пакете плаћа се по 5 дин. паре од 50 гр. тежине, — но такса за цео пакет неможе бити мања од 10 динарс. пара.

За препоручена писма на прост рецепис плаћа се 25 динар. пара поврх обичне таксе, а за она на повратни рецепис, још толико.

За једно изгубљено препоручено писмо држава даје накнаду од 50 динара, ако се такова у течају једне године затражи.

Иоште примају и шиљу аманете, ствари од вредности и без вредности које морају бити уложене у кутије сандуке или кожу.

Тежина оваким пакетима несме бити већа од 50 килограма.

За сваки 500 грама оваких аманета пошта наплаћује по 10 дин. пара.

За аманете од вредности наплаћује се:

до 100 дин. по једна дин. пара од динара.

од 100 до 1000 динара по ½ дин. паре од динара и још 1 динар за цео аманет,

од 1000 до 10.000 динара по ¼ д. паре од динара и још 4 динара за цео аманет,

од 10.000 до 20.000 динара по ⅛ д. паре од динара и још 17 динара за цео аманет.

Већи аманети од 20.000 динара не примају се.

Новчани аманети немогу бити тежи од 15 килограма и за њи се плаћа такса по вредности као што је више речено, осим тога плаћа се још такса за препоручено писмо и 5 д. п. за признаницу о пријему.

Приметба. Новац се изброји пред поштаром, па се звечећи пакује у кожни завежљај, а папирни у дебео куверт.

За један дан и од једног лица, главна пошта неможе да прими више од 25.000 динара; поштанска оде-

лења не више од 15.000 а поштанске станице не више од 10.000 динара.

За експедицију новина и журнала наплаћује се поштарина према оглашеној цени њиховој и то:

по 4% за месечна издања
« 6% « недељна „ и
« 8% « дневна «

4. **Приход од телеграфа.** Приход од телеграфа долази од наплаћених такса за експедирање депеша а ова — такса — за унутрашњу телеграфну кореспонденцију износи 2 динара а за спољну према даљини државе сходно међународном телеграфном уговору за Турску важећем.

Такса за депеше које се у Србију одправљају за сад, док се засебним уговором другче ненареди остаје она, која постоји између Турске и Србије и износи 4 динара за 20 речи. —

У опште за приходе поштанске и телеграфске струке, може се рећи да по размеру садање кореспонденције далеко још не покривају расходе које држава на те струке подноси. —

Осим наведених државних приходских позиција, држава има редовног доходка још:

Г. од *државног имања*, као од: шума, утрина, пусти земаља, каменоугљених мајдана, каменолома, риболова и т. д.

Д. од *случајних дохода* као од продате контрабанде и од мангупа.

Е. од *повраћених кредита*.

Величина како ових прихода, тако и напред наведених под А Б и В може се видети из следећег извода државног буџета за текућу рачунску годину, која се овде 1 Марта почиње, а концем Фебруара свршава.

ИЗВОД

државног буџета примања за текућу $18^{79}|_{80}$ годину

Тек. број	ИМЕНОВАЊЕ	Динара	Дин. пара
	А. Непосредни данци		
1	Данак на непокретности («емљак»)	3,000.000	—
2	« « кирије и аренде од непокретности («ицор»)	65.000	—
3	« « радње (од чистог прихода «теметуат»)	425.000	—
4	« « летину или десетак (поземељни налог «ушур»)	7,000.000	—
5	« « стоку («беглук»)	3,100.000	—
	Свега . .	13,590.000	—
	Б. Посредни данци		
1	Данак на пића за производњу и радњу («шараб ђумрук»)	732.600	—
2	« « дуван, за производњу и радњу	2,450.000	—
3	Ђумручки приходи:		
	а, ђумручина на со	500.000	—
	б, на шпиритус	30.000	—
	в, на остале предмете	4,000.000	—
4	Данак на радње у опште	51.500	—
	Свега . .	7,764.100	—
	В. Привреда Правитељства		
1	Канцеларијска привреда:		
	а, од жиговине и вексялних бланкета . . .	70.000	—
	б, « судских такса	251.500	—
	в, « новчане глобе	190.000	—
	Свега . .	511.500	—
2	Приход од пасоша	65.000	—
3	« « поште	310.000	—
4	« « телеграфа	400.000	—
5	Половина прихода од брачних уверења	25.000	—
	Свега . .	1,311.500	—
	Г. Приход од државног имања и аренда	282.600	—
	Д. Случајни приходи	71.500	—
	Е. Повраћени кредити	210.637	37
	Цео државни год. приход . .	23,230.337	37

За ову годину, по свима гореизложеним партијама, није могло да се добије онолико прихода, колико је буџетом предвиђено; нарочито суме данка на десетак («ушур») и беглук по томе су много мање од буџетских сума тако, да цео овогодишњи приход неће прећи дејствителну суму од 19,000.000 динара. Но ова околност има се приписати нарочито томе, што су се многе мусломанске фамилије иселиле, па њихове земље остале необрађене и остале привремено пусте.

Кад се ове напуштене земље и непокретности одпочну опет обделавати, онда се може насигурно рачунати да ће се показани мањак у државним приходима изравнати.

Међу тим влада је израдила нов пројект закона о узимању непосредних данака, у силу кога имала би се десетина (наравно у новцу срачуњена) узимати не само од обрађене земље, но и од све земље, која је способна за обрађивање, а сад се оставља под испуст и т. д.

Ако овај закон ступи у живот, онда ће се државни приходи извесно за неколико милиона повећати.

Новембар 1879
у Софији.

ЖЕТВА

„Жетеоци снопље вежу
Хајде Милка и ти вежи.“ —
Ох мани се мајко мила
На срцу ми туга лежи!

„Кажи тугу мајци својој
Ваљда ћу јој наћи лека?“
— Окани се мајко моја
На срцу је боља према!

„Па и њу ће видат' мајка
„Небој ми се ћери мила!“
Нећеш, нећеш, мајко моја
Земља ми је омилила.

Онај ког сам миловала
Њега више нема овде,
Друга га је домамила
За века ми срећа оде!

Као онај клас зелени
Пожњето је срце моје
Нит ћеш њега подигнути
Нит извида ћерке своје!

Драгутин Илић.

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

IV

ПУСТА РЕКА

Пут од Прокупља за *Пусту Реку* и за Лесковац иде низ Топлицу, левом страном њеном, дуж *Растовничке планине*, која је на десној руци. Ово је сеоски пут, дакле ненасут, више коњски него колски, и иде на југоисток. Чим се од Прокупља пређе Топлица, једва се мимоиђе *Маркова Стена*, испод које жубори Топлица; и с коњем није пријатно прећи преко ових стена, а кола ваља, тако рећи, на рукама пренети. Не умеде ми нико казати за што се ова стена зове Маркова Стена; од свакога сам добијао један исти одговор: „Кој знаје?"

На путу је прво село *Гајиће*, арнаутско, пусто; потом *Влахово*, тако исто; *Речица*, село српско.

Према Речици има, с ону страну Топлице, село *Глашинце*, на аустријској ђенералштабној карти *Благашница*. Ту, између тога села и једне чуке која се зове *глашничка чука*, има једна црквина, туглом зидана, прилично очувана (и свод јој се још држи), за коју се не зна каква је, чија је, и кадашња је. Зна се, као и свуда, да је „старовремска" и „латинска."

Од Глашинаца (овде би се рекло: „од Глашинце") је на исток село *Смрдић*, једино бело и ћерамидом покривено, а иза њега се види *Орлан* и његова чука с једном зидином према Курвин-граду.

За Речицом долази село *Житорађе* (на карти *Зилоро*!) Ово је заиста права житорађа, јер је сва засејана стрмним житом. Има једну цркву, која је новија, без икакве вредности.

Иза Житорађе је *Јасѐнице*, српско село.

Довде се ишло равницом, низ Топлицу, а одавде се Топлица оставља у лево, на исток, па се скреће на југоисток у *Црнȁтово*, циганско село на једној речици.

Из Црнатова ваља се попети на једну планинску греду од Пасјаче; нико од сељака не хтеде да покаже пут, и ја и мој пратилац, пењући се уз брдо, изгубисмо пут и залутасмо, — на једанпут се обретосмо у малим шумарицама од 1 метар и нешто јаче високим. Натраг се није имало куд; продирали смо докле смо могли, па смо на последку, за једно 20 корака, морали секиром крчити пут колима, докле не изиђосмо у поље.

Ту се одваја у лево, на исток, пут на Мораву, који иде на село *Дренѐво*, *Дрȁшковац*, *Кӯтлеж*, циганска села, па у *Лѝповици* излази на насип лесковачки; или од Кутлежа навише, североистоку, на *Пукѐвец*, *Брестѐвац*, *Брстѐву*, па на *Чечински мост*; ја пак окретох десно, на арнаутско село *Дренѐвце* и потом *Бријȃње*, обадва пуста.

Од Бријања у лево одваја се пут на *Стӯблу*, *Белȁновце* и *Стопȁње* у *Лескѐвац*; ја пак ухватих десно, к југозападу, уз реку Пусту Реку, поред напуштених арнаутских села, кроз *Доње Бријање*, *Горње Бријање* и *Кацебȁћ*, па у *Бѐјнӣк*.

Бѐјнӣк је на лепом месту, на десној обали *Пусте Реке*. Иза њега су високе планине, на западу *Петрова Гора*, на северозападу *Радан*, по Хану 1500 стопа изнад равнице; југозападно иде му једна врло мало висока коса која се од Петрове Горе спушта све до Драшковца; тако исто и североисточно; а на исток пукло је пред њим пространо и дуго поље. Иначе је врло јадно село, које има неколико жалосних кровињара.

Пуста Река зове се од Бојника, пред којим се, северозападно, састају *статовачки*, *дубнички* и *житни поток*, који, код села *Злȃте*, прими у се са севера и

поток *Злату*; а са запада и југозапада стачу се пред Бојником *брестовачка* и *оранска* река. Сниже Бојника, Пуста Река прими *прекопчеличку* реку, тече на североисток, и близу Орлана, увире у Топлицу, на самом утоку ове у Мораву.

Кажу да је у бојничком пољу био некад неки страшан бој, и да се по томе ово село и прозвало Бојник.

Од Бојника на северозапад води један рђав планински пут за Куршумлију, преко *Злате, Житног Потока Статоваца, Топрљана, Дединца* и *Грабовнице*.

Пошао сам овим путем, па докле продрем.

Лево се само оставља *Црквица*, потом и *Доње* и *Горње Коњувце*. После 2 часа био сам у *Злати*.

Село је пусто и изгорело, али је у тако лепој и питомој доли, и тако богато усевима, да је право чисто *злато*.

Одатле је *Петрово Брдо* или Петрова Гора јужно, а *Радан* југозападно.

На једном брегу више села, северозападно, има шест остатака од зида, старинском туглом зиданог; изгледају као неки сводови. Брег се спушта на југ. У наоколо познаје се куда је био појас или шанац градски. На југоисточном ћошету брда, опет један остатак зида.

На јужној падини брда, 50 корака не дошав до реке, стрче два зида, доњи 4, а горњи 2 метра висок и 2 широк; зид је све четвртаста танка тугла, и, за чудо, у малтеру ушљунчена тугла.

Ово је била црква и ово су остаци од врата између прве и друге паперте; јер и с једне и с друге стране види се да је зид био продужен.

Црква није била окренута право на исток, него на југоисток (по бусоли).

Двадесет корака наниже, одмах до пута за Житни Поток, има, к југу окренут, зид који пресеца река од Житног Потока. До реке, зид је дугачак 12 метара, широк 2, а толико и висок; све сама стара тугла, а нигде ни једног камичка; малтер се скаменио и тврђи од тугле.

У самој реци има један одломак 2^m висок, а 3^m широк. Њега прекида речица.

Потом опет настаје, све у истом правцу, 16^m дугачак а 10^m висок зид. У средини, на левој страни, к истоку, има свод и унутра као неки подруми, лагум, шта ли је; даље је порушено.

Село је пусто, и ја нисам могао дознати никакву причу о овим старинама. Хан је чуо само за неку традицију, као да је султан Мурат освојио овај град од некаке краљице, па га потом порушио.[1] Он мисли да је у Злати морао бити римски *Наттеит*.[2]

Од Злате до Житног Потока има један час и по.

Житни Поток био је, без сумње, највеће и најлепше село арнаутско; у њему су биле све лепе куће, окречене и ћерамидом покривене, — једини случај у целом нашем Арнаутлуку; сада је цело попаљено, осим две три куће.

Ово село с правом носи ово лепо име. Оно је на врло лепом месту, у једној питомој дољи, коју сече поток истога имена. И с једне и с друге стране, жита су притисла брегове. Због многога и доброга жита, село се и зове Житни Поток.

Кажу да у *Житном Потоку*, *Злати* и *Лозâни* роди најбоље жито у Новој Србији.

Нисам могао даље ићи овим путем, јер је унапред све пусто, а нико не зна пута. Нарочито ми је жао што нисам могао отићи до Космача, да тамо видим једну стару цркву.

Али, хвала г. поручику Вукоману Арачићу, ја сам у стању и о њој дати неки извештај. Он је био добар да ми опис пошље.

Космâч лежи на једном огранку Соколовице планине који иде с истока западу; са североистока му је рибарска речица, с југозапада поточић космачки и каменички

[1] *Hahn*. Reise von Belgrad nach Salonik, p. 26.

[2] Исти, p. 233.

који се заједно, испод села Космача, а управо наспрам села Techinца, улевају у рибарску речицу, која, мало даље испод Techinца, утиче у реку *грабдничку*, а ова, код села Грабонице, у Топлицу.

Космач је село арнаутско, сада пусто.

Испод села, на десној обали потока космачког, а близу утока његовог у каменички, има једна црква, истоку окренута, зидана дугим каменим плочама, а покривена сигастим плочама; стубови пред олтаром и рамови за врата, од тесаног гранита; има две препрате, прва 2·45^m друга 3^m дуга, олтар 1·51^m, а широка је 3^m; зид је неомалтерисан, и не види се да је био кадгод; читава је у свему, осим што нема врата, и што јој је кров над олтаром малко покварен.

Десно до прочељних врата, на једној плочи, која је дугачка 1·9^m, а широка 0·31^m, има један запис од кога се може ово да прочита:

ѯмг сьѕи да сє при властинин сиѕи .... кола.

После речи **сиѕи** има још неколико слова која се не могу да прочитају.

Сутра дан кренуо сам се на Петрову Гору, четири часа западно од Бојника.

Прво село, *Турјȁна*, пусто; оно је арнаутско као и сва друга од Бојника под планину. Одатле 30 минута *Лозȁна*, у ком сада имају три куће арнаутске; затим долази село *Орȃне*, лево, па *Вујȁнова*, десно, и онда *Ивȃњȁ*, све пуста и попаљена.

У *Ивȃњи*, у сред једне долине, у лугу, у једном склопу, коме се само пешке може доћи, има једно црквиште, јер само стоји зид од врата, а остало је све порушено.

Мој вођа, чича *Зенил*, Арнаутин, не знаде ми ништа о њој казати.

Код Ивање прегазисмо поток *мајковачки*, који тече од *Боринца*, испод Петровог Брда, а увире у Пусту Реку, код Брестовца, један час пред Бојником.

Потом дођосмо у село *Мâјковац*, у ком имају две арнаутске и једна српска кућа.

Село је иначе пусто, и није ни по чем другом знатно осим по томе што има једнога свеца.

То је један дервиш, коме не знају другог имена осим овог; стар је преко 80 година; ту се и родио; слеп је, узет; говори, или боље рећи, мрнца, али му се не зна шта говори; с места се помаћи не може; гадан је преко сваке мере; седи на једној црној овчој кожи, до оџака на ком увек има жеравице, уз коју стоји у пепелу каве-ибриче; у рукама му је и у устима грдно дебела чибучина и невиђено голема дрвена лулетина, којој су усне лимом оковане, да је не би дервиш попушио; на чибуку, место ћилибара, има, колико рука дебео, од дрвета изрезан и на увоје увијен дулац; више главе му висе велике црне бројанице, једна дрвена топузина и још један кијак — реликвије дервишке; на глави му бео турбан, који никад не скида; ту, с тога места, не миче се дервиш (мора да га је капља укапила); њега, у овакој муци, служи и двори син му *Рамо*, који има и жену и децу, — он му чибук дода, он му каву пече, он му сваки измет чини. Редак, заиста, син!

Овога јадног и гадног дервиша држе Арнаути за свеца, и, из даљних села, долазе му на поклоњење, да их, својим светим духом, лечи од болести.

Мој вођ, чича *Зенил*, висок, стасит, сед, леп, врло паметан и озбиљан и у свему за поштовање човек, има грозничаву чељад, па бејаше донео од куће један бардачић, наточио га водом што је дервиш пије, па онда дао дервишу да ту воду освети и дахом својим задахне, те да лековита буде.

То бива овако:

Рамо донесе ибрик воде и карлицу те дервиш којекако умије руке и исплаче уста; потом му дода бројанице с чивилука и бардак из руку Зениловић; дервиш

намакне бројанице на леву руку, узме у њу и бардак, а у десној држи крајеве од бројаница; нагне се над грло бардаку, мрнца нешто над њим, хуче у њ, и покаткад једва извади језиком по коју пљувачку и спусти је у грло бардаку, па га онда полако обавије бројаницама, опет се нагне нада њ, хуче и пљује, потом ослободи бардак од бројаница, а себи, око леве руке, обавије један колут. Све ово, овим редом, учини још двапут, па онда благослови гласно, а Зенил приђе, узме бардак из руку његових, рекавши: *Амин*, па затисне крпицом и грло и сисак бардаку, да не изнђе свети дух који је у њ удахнут.

После овога, Рамо узме и обеси бројанице о чивију, па очупа малко црне вуне с коже на којој дервиш седи дода му је, а овај стрпа у уста, па жваће и балави ону вуну дуго, док на послетку не извади из уста један ужватан и пљувачком увијен тутољак, даде га Зенилу, овај религијозно прими и у крпицу завије, а дервиш му казује шта ће и како с тим да ради.

Жао ми беше деце Зенилове, па га замолих да, уз ову освештану воду, даде деци и лека који ја имам; он обрече да ће учинити, и ја му дадох неколико прашака кинине.

Од Мајковца малко у десно, нема ни пуна четврт часа, село је *Обрâжда*; пусто али, као и сва остала, чудесно житом засејано.

На једном брду више села, под самом Петровом Гором, у десно од највишег врха Петровог, на једном месту одакле је тако диботан и простран поглед да му нигде равна нема, — има једна црквина, зидана стеном нетесаном, а само на прочељу тесаном. Десна, јужна, страна сва је порушена, а лева до сводова, којих нема. Имају две препрате, по 6 корака дужине, а 4 ширине. И на првим и на другим вратима изнутра, кад се уђе, назиру се остаци од живописа. На другим вратима Успеније Бо-

городичино. Нигде нема прозорâ, осим једне пушкарнице на олтару, — значи да јој је светлост на кубе долазила.

У овој црквини ништа друго нисам могао разабрати, осим да је славила *Св. Обрâжду*, да се зове *црква Ображдa*, и да се по њој и село прозвало *Ображдa*.

Никад нисам чуо за неку светитељку Ображду, па запитам каква је то светитељка, кад пада њен дан, — и рекоше ми да је Света Ображдa онда кад се први пут оре и бразда бразди.

О, Света Ображдо! опрости мени грешноме који те нисам знао! А ја ти се клањам из дубине душе, и признајем те за светитељку над свима светитељкама. Јер ти си светитељка под чијим светим окриљем и благословом расте нама грешнима на овој земљи славски колач, погача, и насушна, свакидашња, проја! Заборавили су те попови и калуђери, светитељко славна, не служе ти службе свете, нити поју стихире и ирмосе узвишене; али те зна и слави народ твој, сељак и тежак, и славиће те док је света и века, — о, Света Ображдо, света Браздо и света Ралице велико-мученице!

Од Ображде у лево, надалеко од ње, село *Бурȳинце*, под самим *Петром*; пусто и попаљено, као и сва друга.

Од Буринаца се испесмо, за један час хода, на врх *Св. Петру*. Прекрасан диван поглед на све стране! Види се сва система планинска Нове Србије: Копаоник, Ђак, Хртица, Мркоњ, Голак, Гурибаба, Црни Врх, Сува Планина; а Морава се вијуга као каква танка бела пруга, а до ње, кад се очи отму к северозападу, стрчи Курвин град.

Петрово Брдо или *Св. Петар* зову се она три један до другог врха (средњи је мањи, а два крајња су већа) што се виде готово од свуда, с Горице, из Лесковца, с Голака, и што су на карти аустријског ђенерал-штаба забележени под именом *Zlišan vrh*. То су три највиша врха на *Петровој Гори*, великом планинском венцу, који

иде с југа на север, и коме су, може се рећи, само висови *Ђак* и *Радан*. Овим венцем могао би човек отићи из Куршумлије на Голак и одатле спустити се у Врању а да нигде реке не гази. Међутим, Петрова Гора обично се зове само од Ђака до Радана, а њен највиши врх (управо три врха) зове се, као што рекох, *Петрово Брдо* или *Св. Петар*, зато што је на највишем врху од ова три, (а највиши је онај крајњи, северни), била црква Св. Петра.

Да ли је ту доиста била каква црква или градић, то је тешко погодити, јер сада се познаје на једном месту да је било некаквог зида, од тугле, и више ништа.

Прича се да је у сваком селу у Петровој Гори имала по једна црква, тако, да је Петрова Гора била, у неку руку, српска Атонска Гора.

Са *Св. Петра* спустисмо се у село *Слишанê*, које је било и велико и лепо и богато село арнаутско, али је сада пусто и попаљено. Имало је и зидану џамију, у којој је, за време рата, била болница, а у селу седео начелник санитета тимочкога кора.

Од једног Турчина у селу *Бучумѐту* чуо сам неколико пута да каже *Шѝлш-ханѐ*, а не *Слишанê* као што Срби изговарају.

Од Слишана окренусмо на југо-запад преко села *Свињарице*, које је пусто, па, североисточно, на *Штýлац* и *Прекопчѐлицу* (на карти аустријског ђенерал-штаба *Прешалице*), те на конак у *Бојник*.

Између Штулца и Свињарице, а за леђима Прекопчелице, јужно, на једном вису, имају, са стране према Свињарици, развалине некакога града, од кога се сачувало платно од некаке куле, високо 3, а широко 2 метра, зидано старинском четвртастом туглом. Остаци овакога зида виде се у земљи овде онде, а кажу и свуд унаоколо, што ја, због шушњара и густог шибља, нисам могао видети. Неки наши људи причали су ми да

се остаци зида познају у обиму од 2 часа, али ме мештани увераваху да то није истина, и да је ово све што се види на земљи.

Ове зидине и овај вис зову се двојако; једни веле *Ца̂ричина*, а други кажу *Ста̂ричина*.

О овој Царичини не уме нико ништа да прича, само веле да су Царичину, Злату и Курвин-град зидале три сестре.

У околини града има, веле, један бунар, зидан каменом. Један старац од 80 година памти га тако запуштена, и прича да је „старо-времски", — и то је све.

Пред овим брдом, на једном мањем брегу, који је ближи Прекопчелици, једно четврт часа пошав од ње к југу, има камењак од једне цркве, не зна се какве ни чије, него само да је „старовремска". На том црквишту, међу осталим камењем, видео сам један бео мермеран камен 2 стопе дугачак, и у њему урезан крст. Унаоколо познаје се шанац од зида којим је црква била ограђена.

У Прекопчелици има мала црква, скоро грађена. Кажу да је начињена на темељу неке старе црквине. Слави Св. Николу.

По часа југоисточно од Бојника било је арнаутско село *Мр̂веш*. Кроз то село тече речица *Ћа̂це̂*, која извире код Прекопчелице, одавде један час западно.

У овом селу, у једној питомој дољи, или, боље рећи, ливади до те речице, која, поред једног била, тече на север и увире у *Голему Реку* (то је *Пусту Реку*) код села *Придвдрице* (на карти аустр. ђен. штаба *Бритверица*), има једна црквица, којој је олтар до пола срушен, а даље има 2 стопе висок зид. Биле су две препрате, прва 6, а друга 8 корака дуга и 6 широка. Зидана је више каменом, него ли туглом. У олтару, на десној страни, види се нешто мало од једног лика, испод којега једно С̃т. Друго ништа нема, све је обијено.

Пре петнаест година, црква је, кажу, била читава и каменом покривена, па је од онда Арнаути разрушили.

Или се варам, или је, можда, и истина, а све ми се чини да се у некој песми помиње неко „од Мрвеша града бијелога".

Остављајући Пусту Реку, дужан сам поменути да она, по природи својој, хвата до Петрове Горе, Гајтана реке и Медвеђе; управна пак подела наша протегла ју је преко Гајтана и Медвеђе до на врх Голака, тако да је срез пусторечки већи него округ нишки или врањски, у Новој, или алексиначки, у Старој Србији. Од Голака до столице среске, Бојника, има дан хода, а одатле до ушћа Пусте Реке, границе среза, шест часова.

За прве административне поделе, пусторечки срез био је саставни део округа лесковачког, који је имао још два среза: ветернички и власински.

Пуста Река имала је 112 села, сабијених у 5 општина.

Куриозно је да имају два села којима власт није могла да прокопка име. Не знам да ли су и она ушла у овај број. Није ни чудо: то су арнаутска села, за која Срби нису никад ни знали, а Арнаута сад у њима нема, и тако нико не може да зна како су се звала она два села.

По попису за време Врховне Команде, у Пустој Реци било је 1539 кућа арнаутских, 638 српских и 60 циганских; но кад сам ја прошао кроз њу, стајале су само српске и циганске, дакле је било у Пустој Реци 698 кућа.

Душа је било српских: 2664 мушке и 2448 женских, свега 5112; и циганских: 137 мушких, и 144 женске, свега 281; — дакле и Срба и Цигана 5393 душе.

Пореских глава било је 1819; али ту је урачуњено и арнаутских 1730 мушких душа, које сада не постоје у Пустој Реци, и према томе, пошто сада у целом срезу има само 2801 мушка душа, мораће број пореских глава бити у пола мањи.

Не знам зашто се овај крај звао Пуста Река, кад није био пуст ни родом ни народом, него, на против, густо насељен и житом најбогатији крај. Али, ако се

пре по неправди звала, сад је и по правди и по истини Пуста Река, тако пуста, да ће требати много година док се обеспусти и откуд насели, ако се још у опште може мислити да ће ко хтети у дивљем Голаку да се насељава.

(наставиће се).

М. Ракић.

ПОД РУЖОМ

Ружом ми цавти лијеп стан
Ђулистан,
Љељо ми санак сни,
Под ружом под руменом божно спи.
Немогах, јунак, стати,
Пођох јој стручак брати...
Ах! ал' заман сад,
Скочи па стрилу запе, јад,
Несташко млад.
„Ој,
„Бого мој!
„Зашто ме згуби,
„Уби?
„Ко ће да за мном плаче?"
„*Драгче!*"
„Ко ће ме видат' бона?"
„*Она!*"

Ј.

„НА ГРАНИЦИ"

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876.

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(наставак).

Кад отоич споменух проф. Милојевића, вредно је да о њему коју опширније кажем. Он је тако потенциран Србин, тако ватрен патриота, да је у своме књижевном раду,

прикупљајући народне умотворине из „Старе Праве Србије" те умотворине малко дотеривао, према јединој цељи свога живота, да види велику васкрснуту српску државу. То „дотеривање" учинило је да је он као научењак и књижевник много изгубио, али као агитатор за његову идеју српства, он је несравним. Ко га је видео на делу у овом рату, тај ће се са мном сложити. Он је готово из ничега створио на Суповцу читав батаљон добровољаца, који је био састављен из најразнороднијих, а често и најраспуштенијих елемената, и умео је да их држи тако у запту, да су били прилично поуздана трупа. Свих пет села између Суповца и Мрамора, и вис пред Сечаницом он је држао са својим добровољцима, као да ми несмо оступили у онаком нереду 20-ог јуна, он је организирао тамошње становништво пошто га је у једној црквици близу Сечанице заклео на верност „свесрпском краљу Милану и свесрпској краљици Наталији" (ја сажаљевам што немам при руци текст ове драгоцене заклетве, јер је заиста уникум стила и патријотског галиматијаса),[1] он је своје ђаке, које је у II-ом одељењу берградске богословије васпитивао с одличним успехом (по признању његовог књижевничког критичара Ст. Новаковића, кад је овај био министар просвете), уврстио у редове својих бораца, и тај интелигентни елемент умео је дивно да употреби у корист војничке службе. У опште из тог археолога и професора разви се на један пут природни војнички старешина, као што је то доцније умео и у већим размерама да покаже, те га с правом произведоше за почасног капетана I-ве класе. При свем том што је Милојевић био врло строг са његовим добровољцима (причају да се он на свесрпској земљи није много обзирао на то што су у Србији батине укинуте) они су га ипак страсно волели, као што се показа кад нам у јулу дође један други неочекиван гост.

[1] Донећемо је у оглашеном прилогу г. Милојевића у грађи за историју нашег ратовања. *Уредништво.*

Беше то капетан *Протопопов*, некадашњи друг ђенерала Черњајева, с којим је учествовао у славном препаду Ташкента, и који нам беше дошао у госте право из логора *Дон-Карлоса*, где је војевао против републиканаца шпанских и противу Алфонза I^ог^. Средњег узраста човек, црномањаст, са врло живим црним очима, финим аустрократским цртама, само што имађаше на образима сумњиво, циркумскрибирано руменило, као што се кадшто јавља код јектичавих. Иначе човек врло финих манира, говораше осем рускога, добро француски и немачки, разговор му беше паметан, изгледаше да има довољно војничких знања, а још више искуства, у опште учини врло пријатан утисак, тако, да кад сазнадосмо из писма које од ђенерала беше донео нашем команданту, да је он наименован за команданта суповачких добровољаца, сувише олако прежалисмо Милојевића, који беше одређен за помоћника Протопопову. Међу тим сами добровољци беху другога мишљења, нарочито Милојевићеви ђаци нису хтели да знаду за другога команданта осем њега, пођоше интриге са Суповца, и трвењу не беше краја, док Милојевић с једним делом својих верних не оде на други крај Србије. Да ли је вредно било изгубити Милојевића за љубав Протопопова, доцније ће се видети.

VII. Турска офанзива на Књажевац

Једно јутро, десетак-петнајест дана после наше прве битке, тек што пописмо по једну црну каву, и изиђосмо из собе, угледах на вратима механе, у којој је био наш штаб, гомилу људи која се беше искупила око тројице наших војника под стражом. То беху три наша изгубљена војника крушевачке бригаде, којима беше нестало трага после битке на Прокупљу. Један међу њима беше врло благоглагољив, непрестано је причао како им је врло добро било у турскоме ропству, из кога су ју-

трос пуштени. Командант му прекиде златоусту реч и командова их сва три у своју собу. Двојица су само ћутали, гледаху преда се, као да се стиде што су били у ропству а онај благоглагољиви развезао читав роман: како је био рањен, како су га наше трупе оставиле и побегле, а он се једва до једнога трњака довукао и у њему сакрио (а међу тим могао је комотно дотрчати у тај трњак, јер му је куршум био само мало одрао кожу на буту, ни мишићи не беху повређени а камо ли кост), како је ту провео целу ноћ у највећем страху и сутра дан видео где се над њим скупило читаво јато гавранова, који су сигурно мислили да је он лешина, па су радосно дрекали очекујући масну гозбу, како су га ти гавранови издали једној турској патроли, која га у мал није бајонетима испробадала, него срећом наиђе у тај мах један турски официр, те га спасе и одведе у турски логор. Ту су му дали да једе, па су га онда испитивали много којешта о нашој војсци, а он је — бајаги — причао да у нас свега има по три пута више, но што доиста има. Како је ту видео и ова два заробљеника, с којима га послаше у Ниш, где њега метнуше у болницу, где је било много рањеника. Како га је сваки дан обилазио један турски доктор, како су га добро хранили, како га најзад с овом двоицом изведоше пред пашу; старац сав у злату, с белом брадом до појаса, који им чисто српски — овако као што ми говоримо — рече: «Децо моја, идите ви вашим кућама. Цар вам неће ништа, он зна да се ви не би бунили против њега, него су ваше старешине криве, и он ће само њих казнити", па како им је свакоме дао у руку по две златне меџидије на трошак до куће, и како им је свакоме метнуо по три леба пексимита у недра, да им се нађе.

Благоглагољиви заробљеник свршивши свој роман, изнесе три погачице од најфинијег брашна, ваљда њихов официрски пексимит.

Командант га је мерио од пете до главе, док је овај причао, па онда заповеди стражи да их изведу, а шефу штаба рече:

— Нека се узму формално на протокол, и нека се одмах, заједно с њиме, пошљу право у београдску тврдињу, под тако строгим надзором, да се нигде ни с једним нашим војником не разговарају! —

Мора се признати, да Турци нису тако глупи као што изгледају, али у једно и да међу њиховим заробљеницима Србима, беше по где који препредени штрањгов. —

Тек што њих испратише под стражом даље, дође нам опет један нов гост, пуковник руског ђенералштаба *Висарион Висарионович Комаров.* Беше то омален, плав човек са врло интелигентним лицем, великим челом, сањалачким плавим очима. Он беше у цивилном оделу, само на глави имађаше руску „фурашку" (по нашки „качкету"). И њега је ваљало провести до Сечанице, и док се спремаху коњи или кола (не сећам се како су отишли) он је у нашој соби ходао горе доле, у колико је то било могуће према познатим просторијама нашега „салона.". Мало по мало заподесмо с њиме прилично крупан разговор, т. ј. он га је заподео тиме, што рече, да је за Србију несрећа, што је тако прерано потонула у партајске и уставне борбе око разних теорија, што је цело време од свога ослобођења бактала се око снућушних унутрашњих питања, па ју је рат затекао не само неспремну, него и страшно децентралисану, без икаквог ауторитета у земљи, који би био кадар да прикупи све снаге народне у једну јаку целину и т. д.

Жао ме што онда нисам записао тај разговор, јер би био прилично карактеристичан за тог официра, који на скоро за тим постаде шеф штаба тимочко-моравске војске. Али ја онда несам ни слутио с каквим судбоносним човеком се разговарам.

Кад он с потпуковником Анђелковићем оде на Суповац, обећавши да ће доћи до ручка натраг како би у друштву ручали, и пошто сврших „текуће послове" (јер наше канцеларије већ у велико развијаху своју „делателност" по Оризишту) седнем под хладњак пред штабом, где је увек било друштва и гледао сам „сеобу Србаља". Да не би ко помислио на Јакшићеву драму, и на логорски театар, који је тако обична ствар код француске војске, морам испричати какво је било то пресељење народа, које је најбољи доказ колику нам неправду чине неки туристи руски, који су само пројурили кроз Србију, па онда у својим књигама пишу, како у Србији готово и нема фамилијарног живота, како је цео живот у механи и т. д.

Од прве битке до последње, од Дрине до Тимока и од Јавора до Алексинца свуда се појавила ова сцена. Чим нема борбе и трупе се негде улогоре, доврве жене, деца, очеви, мајке, стричеви, тетке, прије, цела родбина, у походе своме Петру или Павлу, па макар тај њихов син, муж или рођак био у логору који је три дана далеко од њихове куће. Логор је обично изгледао шарен као на сабору. Око сваког војника гомила жена и деце, седе, једу, пију што су од куће донели, певају, разговарају се, смеју се као да су на сабору а не под непријатељским топовима, једина разлика од вашара беше то што по логорима није коло играло. Бар у нашем суповачком и тешичком логору тога није било. Од јутра до мрака пролазили су поред нашега штаба читави каравани стараца, жена и деце, пешке, на коњима, на воловским колима, и никаква сила на свету није могла до спречи то пресељавање народа, нити да истера из логора ту „ненадлежну гомилу".

— Ама, шта ћете људи, ако бога знате, у логору? —

— Па ништа, господине, ето му (сину или брату и т. д.) носимо мало преобуке (изговори дрехе) и мало смока да заложи хлебац! —

— Ама, бог с вама, он има доста и боље хране но што је навикао код куће, а после, сваки час могу ударити Турци, па куда ћети онда са том ситнежи? —

— Па ако ће, господине, што њему да бог, то и нама! —

Кад је наш командант видео, да наредбе и речи ништа не помажу, он постави на свима главним пролазима у наше логоре нарочите страже, које су имале заповест, да те караване ни пошто не пропуштају, већ ако имају што да пошљу својим војницима, да то по један мушкарац из каравана носи у логор, да преда, па да се одмах врати. Мислите да је то помогло? Боже сачувај. Фамилије су удариле преко планина, где није било страже, и ницале су у логору као из земље.

Седимо ми тако под хладњаком, док ето ти руковаоца нашег пољског телеграфа, који дође те ми пришану:

— Добио сам са суповачке штације једну руску депешу за Алексинац, па како ја не знам руски, бојим се да није погрешно примљена. Ако би хтели да видите?...

Ја одох с њиме у штацију, која је сад била у оној истој соби, у којој је била моја канцеларија у очи наше прве битке, и ту ми показаше депешу Комарова ђенералу Черњајеву, која у преводу гласи овако:

«Прегледао сам турски положај. Турци су у логорима. У Нишу нема више од 2—3000. *Они се могу лако обићи*».

Да ми г. Никола Прендић није сам показао ту депешу, ја бих је држао за рђаву шалу нашег суповачког телеграфа, којом би се хтело да покаже, како има лакомислених људи и међу руским ђенералштабним пуковницима.

— Јели свака реч правилно примљена? — питаше г. Прендић.

— Што се језика тиче, јесте! — одговорих ја, па изађох из штације очекујући с нестрпљењем повратак Висариона Висарионовича са Суповца, јер сам се надао

ди ћу из његових уста чути коју више о драгоценоме открићу, које је он тако брзо на Суповцу учинио. Али он заборави да нас је молио да га на ручак чекамо, и тек пред вече стиже, па не заустављајтћи се у Оризишту, одјури у Алексинац. Његова расејаност није била од велике штете тога дана, јер смо ми макар у 3 сахата ипак ручали, али доцније, кад он беше шеф штаба наше главне војске, била је његова расејаност од кобних последица за наше операције, јер причају поуздани људи, да је писмо мајора Јов. Поповића, које је јављало да су га Турци сузбили од Суповца до Тешице, и које је приклињало да се пошље свежих трупа у помоћ — остало неколико дана запечаћено у џепу Висириона Висарионовича....

16-ог јуна дознадосмо, да је концентранција турске главне војске противу нас извршена, и да у Нишу има, у место Комаровљевих 2—3000, ни мање ни више већ: 43 баталиона пешака, 12 батерија, 4 коњичка пука и 4000 башибозука и Черкеза. Те су трупе састављале три дивизије, и то дивизија Хусеин-Хами-паше са 14 батаљона и 3 батерије; дивизија Хусеин-Сабри-паше са 12 батаљона и 2 батерије; и дивизија нишкога градскога команданта Мехмед-паше, са 17 батаљона и 7 батерија, која је састављала нишку посаду. Осем тога беше у правцу к Пандиралу истакнута дивизија Сулејман-паше са 12 батаљона и 3 батерије. Преко свега тога у Ак-Паланци, Пироту, Прокупљу, Куршумлији и Приштини беху обични гарнизони.[1] Два дана доцније стигла је у Прокупље Али-Саибова војска (читав кор.) Из ове концентрације беше очевидно да Турци скоро намеравају предузети своју офанзиву, само нисмо знали да ли ће поћи право на Алексинац или на Књажевац, или на обе стране у један мах.

Истога дана добије Хрватовић (као што сам доцније видео из писама мога пријатеља, г. капетана *Бајаловића*)

[1] Види *Mayers* l. c. стр. 16.

извешће да ће сутра две дивизије из Ниша предузети напад и продирање на Грамади, и он о томе исте вечери јави ђенералу Черњајеву. Како је на Грамади било само 5 батаљона са четири лака топа пожаревачке бригаде I-ве класе, то Хрватовић још исте ноћи одвоји од пандиралских трупа два батаљона и 4 топа тешких четирифунташа у помоћ Грамади, како би се могли колико толико одупрети, и, ако је могуће одржати, док не стигне јача помоћ од ђенерала. Сада је на Пандиралу остало свега 4 батаљона и 4 тешка топа, а као сveза с Грамадом на Гулијанској планини 2 батаљона са добровољцима. Потпуковник Лаза Јовановић, који је командовао на Грамади — имао је дакле са том шаком људи да брани позицију, која је била 2½ сата дугачка, јер је на свакој тачци тога простора могао непријатељ продрети, и тако Хрватовић имађаше да брани пут у Књажевац, од пет пута јаче силе, и то не од 5 пута веће народне војске, већ низама, то ће рећи једне од најбољих европских армија. Јер, 17 јула у 3 сахата у јутру пође из Ниша маршал Ахмед-Ејуб-паша са две дивизије (Хамијевом и Сабријевом) дакле са 28 батаљона пешадије, 6 батерија, 6 ескадрона коњице и са преко две хиљаде башибозука и Черкеза, право на Грамаду, а у исто време доби Сулејман-паша заповест, да са својом дивизијом продре на Пандиралу, и да гледа да се састави с војском Ахмед-Ејубовом.

У авангарди Ахмед-Ејубове колоне била је цела Хафис-пашина бригада, 10 батаљона, 2 пољске и 1 брдска батерија и 800 Черкеза. Било је већ 10 сахата пре подне када је аријергарда те колоне изашла из Ниша, и када за њом пође бескрајна комора. Колона је врло полако ишла напред, јер је имала само један и то рђав пут на расположењу[1].

[1] Mayers, стр. 18.

О борби која се развила на Пандиралу и Грамади нека прича писмо г. капетана Бајаловића:

«17-ог јула око 5 сати у јутру нападе нас на Пандиралу Сулејман-паша са својом војском, али ми смо на скоро видели да је то привидан напад, само да се маскира главни напад на Грамаду, и доиста после борбе од два сахата Сулејман-паша се повуче натраг, само нам је запалио село Витановце. —

Ево да ти кажем какав је био наш положај тога дана на Грамади. Оних 7 батаљона са лаком батеријом и 4 тешка топа, што смо имали тамо, беху тако распоређени на линију од 2½ сахата, да један део војске може притећи другоме у помоћ, али за то нам је цела линија била врло танка, а терен не допушташе веће групирање на мањем простору. На левом крилу, на тако званој малој Грамади стајао је четврти сврљички батаљон II-ге класе, да брани вис који доминира центар позиције. Низ тај вис пружаше се ошанчена пруга, као стрељачки ров, до Бајтерице и дебелог дела. Тај стрељачки ров заузимаху два батаљона пожаревачка, а иза њих беху постављена она 4 тешка топа да бране целу долину и да бришу пут нишки, који је пред позицијом, као и остале суседне висове, на којима би се непријатељске колоне могле кретати. На Курилову и Тополи стајаху 2 батаљона пожаревачка и лака батерија. На дебелом дѣлу беху три чете млавскога батаљона. У резерви стајаху два батаљона и 1 чета пијонера. Борба је отпочела тачно у 12 сахати у подне. Три турска батаљона ударише на оне три млавске чете у дебелом дѣлу. Одмах им се посла у помоћ једна чета тимочкога батаљона II-ге класе, а за њоме и пијонерска чета из резерве, јер треба да знаш, да смо ми свуда морали и пијонере да употребљујемо као борце. Наши су се стрелци држали више од једнога сахата, али кад турска артиљерија поче да дејствује и против стрелаца, и кад поче да развија све веће и веће масе пешака, наши се повуку

назад и заузму други вис. Пошљу им се још три чете у помоћ тако да их је сада на дебелом делу било 10 чета. Јест, али Турци развијају на сваку нашу чету по читав батаљон, тако на томе месту иза она 3 батаљона развише резерву од 6 батаљона. При свем том наши су стојали непомично. На један пут, појавише се непријатељске колоне пред фронтом грамадске позиције. Наша артиљерија осу жестоку ватру на њих, и оне се расуше. По њиховом брзом одступању видело се да је и то ту била опет само демонстрација, као што су једну правили и на наше десно крило, како се не би могла послати већа помоћ дебеломе дѣлу. Наша артиљерија стаде тући турске колоне које су продирале к дебелом дѣлу с бока, али је турски топови брзо ућуткаше. Борба је тако трајала још један сахат, кад ал' непријатељ поче да креће и остале своје резерве, поткрепљујући своју прву бојницу, и осу тако жестоку ватру, да су наши стрелци морали одступити на саму ивицу шуме, т. ј. на саму нашу границу. У том тренутку потисну турски стрељци наше, и сами заузму ивицу шуме, а наши се повуку борећи се, у шуму. Сад је већ била у опасности одступница за наше топове на фронту и на десном крилу. Наши су се стрелци истина бранили из шуме, али да би се колико-толико задржало продирање непријатеља, док оступе остале трупе, а нарочито топови, пошљу им се још 2 чете из резерве у помоћ. Тешка полубатерија оступи с положаја под заштитом последњих двеју чета, које нам беху остале у резерви. Непријатељска артиљерија непрестано је сипала ватру, а и наша јој је одговарала, али кад се непријатељске колоне појавише и на самој нашој позицији, кад њихови стрелци зађоше дубоко у шуму близу нашег одступног правца к Дервенту, тада је било јасно, да се на томе месту не можемо више држати, и наређено је одступање. Наш губитак у тој битци износи 20 мртвих, 105 рање-

них и 20 изгубљених. Колико је непријатељ имао губитка не знамо, јер је бојиште остало у његовим рукама.[1] — Због одступања грамадске посаде морала се повући одмах те исте ноћи и пандиралска трупа, и она с Гулијанске планине, те се улогорити на Тијовичком пољу. Грамадска трупа заузела је дервентску позицију и ту је чекала нови непријатељски напад. —

18-ог јула, у 8 сахати у јутру пође непријатељ на Дервент. Најпре се појавише турске колоне десно од пута. Наша артиљерија одмах поче дејствовати. У исти мах појави се друга турска трупа према селу Преконогама, дакле према фронту наше дервенске позиције. Наши тешки топови управе ватру против ње. На скоро поче и турска артиљерија да ради. Канонанда је трајала врло убрзано читав сахат. У тај мах јавише наши коњаници да се непријатељска коњица приближује к селу Плужини, и на скоро за тим припуцаше пушке на тој страни. То је била ватра сврљичког полубатаљона, који беше послат да брани село Плужину. После по сахата борбе Турци заузеше то село, и сад су нам могли осећи пут у Књажевац. Да нам се непријатељ не би дочепао одступнице посласмо пола лаке батерије на Плужину. У исти мах појавише нам се на левом крилу непријатељски коњаници и стрељачки ланац, дакле напад с десног крила и фронта, а на левом само демонстрација, али на свима тачкама нападаху с таким масама да се није могао разликовати прави напад од демонстрације, и управо нас је непријатељ изманеврирао из нашег положаја, тако, да смо морали одступити к Тресибаби, осигуравајући се од стране Плу-

[1] *Mayers* l. c. стр. 18 прича да је у тој битци бајаги учествовао само Хафис-паша с авангардом, да је она главну силу концентрисала против српског десног крила, а с фронта само издржавала трајну артиљериску ватру, да су Турци око три сахата после подне заузели некакав редут, који је био «кључ српске позиције» (то је сигурно онај стрељачки ров?) *да су Срби после тога правилно одступили и заузели нов положај* на Дервенту, а Турци да их нису гонили, *већ спалили Грамаду па се онда* на том месту *улогорили*, а остала Ахмед-Ејубова војска која је ђоја за време борбе остала у маршевој колони, конаковала је поред пута.

жине, Нишевца и Шљивовика, јер по свима кретањима непријатељевим било је јасно, да хоће да прође том тимочком долином. Како је борба вођена махом из топова, то смо тај дан имали мало губитака, свега 10—12 рањеника.[1] Чим се грамадска посада морала повући на Тресибабу, није се ни пандиралска трупа могла оставити на тијовичком пољу, него се и она без борбе одведе на Тресибабу, да обе трупе заједнички покушају отпор, и ако се према тако ужасној бројној надмоћности непријатеља напред знало, да нема никаквих изгледа за успех. Ево како је Хрватовић сада распоредио трупе за одбрану на Тресибаби: на десном крилу с фронтом према Миљковцу 6 књажевачких батаљона и добровољци, све под командом капетана Гргура Фрањића. У центруму 2 књажевачка батаљона са 6 тешки и 4 лака четирифунтова топа, као резерва целог положаја под непосредном командом самога Хрватовића. На левом крилу 5 пожаревачких батаљона са 4 лака и 2 тешка топа, под командом потпуковника Лазе Јовановића.

19-ог јула у 9 сахати изјутра нападну Турци на Тресибабу. После једнога сахата борбе, они свом силом навале на наше десно крило, које Хрватовић одмах ојача са своја два батаљона из резерве, а себи узе два пожаревачка с левога крила, на коме је и онако била само канонада до подне. Оно 11 сахата пошље Хрватовић и последња два тешка топа у помоћ десном крилу, где се борба упорно водила с променљивом срећом до 3 сах. по подне. Турци око 2 сахата захвате наше лево крило

[1] С турске се стране тај дан описује овако:

На Дервенту Срби беху на височима које с десне стране прате Тимок, у врло згодном положају утврђени, одакле су могли тако добро владати предтереном, да би фронтални напад грдних жртава коштао. За то Хафис-паша постави према српском фронту две пољске батерије, а једну јаку колону посла да из далека обиђе српско десно крило, и та колона примора Србе да се готово без борбе повуку. Сад је турска војска војска могла комотно да маршира даље. Пошто је прешла Тимок постројила је бојни поредак са две бојнице, у коме је и заноћила под Тресибабом. Крила су заштићавали *башибозуци, који су у ркос строге забране* (е гле'те молим вас!) *спаљивали свако село кога су се дочепали.* (Meyers, l. c. стр. 19.)

с бока тако да је наша батерија с тога крила морала одмах да одступи, и борба се на њему настави пушчаном ватром. Око 3 сахата по подне стаде уступати наша пешадија с левога крила, јер немађосмо више никаквих трупа да је потпомогнемо, и она, повлачећи се друмом, повуче и наш центар. Овога дана било је губитака с наше стране 124 мртва 376 рањених.[1] — Сад је ваљало борити се пред самим Књажевцом. У вече тога 19-ог јула стиже нам у помоћ капетан Александар Протић са 4 браничевска батаљона и 4 тешка топа, па како нас непријатељ с Тресибабе није гонио, Хрватовић је одмах приступно уређивању књажевачке одбране. Ево његовог распореда: лево крило на „Јевику" капетан Александар Протић са његова четири батаљона и 4 топа. У центруму, који је био више „Ибишевог браника" на „Главичи-

[1] С турске стране пишу о битци 19-ог јула: «Отпор српских трупа тога дана од ране зоре беше много жилавији него што се надао Ахмед-Ејуб паша, и него што се могло очекивати према борби од прва два дана. Беше јасно да су Срби ноћу између 18 и 19 добили свежих трупа у помоћ, и видело се да они не мисле шале уступити Турцима важну тачку Књажевац. Али при свем том корпус Ахмед Ејубов напредовао је корак по корак, непрестано борећи се, и то и овога пута на фронту само артиљеријом, а ударајући главно на крила и обилазећи их. Око 4 сахата после подне беше Ахмед-Ејубов корпус продрьо до на један сахат јужно од Књажевца. По сахата доцније стигла је Турцима у помоћ и Сулејман-пашина дивизија преко Пандирала, али сигурно је уморност турских трупа побудила Ахмед-Ејуб-пашу да тога дана више не напада на Књажевац. Да је Сулејман-паша стигао раније око подне, као што је серашћер Абдул-Керим-паша и рачунао да ће бити, Књажевац би још те вечери био у нашим рукама. Овако серашћер заповеди да се сутра дан напада, али у пркос те заповести, Ахмед-Ејуб-паша три дана одмараше се, и то се не може ничим оправдати, јер је Хрватовићевој дивизији сваког часа могла придоћи помоћ из Алексинца. *Наши губитци од Грамаде до Књажевца износе 50 мртвих и 180 рањених.*» Meyers, l. c. стр, 20—21.

Колико је ово лажно, најбоље ће показати овај факт. При предаји Зајечара, пошто је мир закључен, причао је коласи Мустава Алај-беговић, (садашњи ађутант Селими паше) који је у борби пред Књажевцом једним табором командовао, да су Турци у борбама на књажевачком земљишту *имали само мртвих 1700*, а свега губитака да су имали око *четири хиљаде*. На то му примети Стева Ђурић «да ли он доиста држе да је тако?»

— Не држим — рече Мустафа — већ знам, јер сам имао у рукама сва побележена имена! —

«Види се — стоји у пријатељском писму на кога овај факт саопштавам — да је немачки чивутин и туркофил већи Турчин и од самога Муставе!»

ци," потпуковник Лаза Јовановић са пожаревачком бригадом и са лаком батеријом. На десном крилу мајор М. Динић са књажевачком бригадом II-ге класе и са лаком батеријом, у општој резерви на „вашаришту" стајао је капетан Фрањић са књажевачком бригадом I-ве класе и са једном тешком батеријом.

Данас, 20-ог јула, није било никакве борбе, с тога сам успео да набацам оловком ово неколико врста. Баш сада нам стиже мајор Аксентије Јаковљевић са 3 крагујевачка батаљона и два тешка топа и он заузе место резерве а Фрањић оде више у десно. Његова ће тешка батерија заузети положај на „Подвигу." Ваздан данас укопавамо се на нашим новим позицијама, и ако нас Турци још сутра оставе на миру, довршићемо то укопавање: Али све је то „мрка капа зла прилика." Наш садашњи положај нема никаквих услова за тактичку одбрану спрам Тресибабе. Што ли стоји непомична наша толика војска тамо код вас, на Алексинцу и Делиграду, кад се овамо решава судбина Србије?.... Шаљу нам по 2—3 батаљона у помоћ и ако знају да је непријатељ 5 пута бројно надмоћнији, о разлици наше младе сељачке војске и старог низама да и не говорим. Морам прекинути јер сам сувише чемерно расположен да би могао мирно и објективно писати. Остај здраво!

Твој

Бајаловић"

То питање, за што се није књажевачкој војсци, која је сваку стопу српске земље бранила од онако претежнијег непријатеља, послала довољна помоћ, лебдило је и нама свима на уснама. По Тешици, Алексинцу и Делиграду, од како се сазнало да је грдна турска сила ударила на Хрватовића, сви су се непрестано међусобно питали и шушкали:

— Ама зар се још неће послати помоћ Хрватовићу? Ама што чекамо ми овде скрштених руку? —

И најзад, кад су Турци сузбили нашу војску до под сами Књажевац, шаљу му 4 браничевска и 3 крагујевачка батаљона! А у исто време турска војска која је 5 пута многобројнија, ојачава се још читавом дивизијом Сулејман-паше!

17, 18, 19 и 20 јула ми смо готово непрестано били један по један (да не падне у очи) у телеграфској штацији Оризишта. Нарочито кад смо чули да је каква таква помоћ послата, с највећим нестрљењем очекивасмо глас да ли је на време стигла та помоћ Књажевцу. Беше нам се стегао ледени страх око срца, да Књажевац не падне пре него што капетан Ал. Протић и Акс. Јаковљевић са својим трупама стигну на место. Нигде ни од куда да се добије какав поуздан глас. Једно од тих вечери, не памтим баш које, каза командант Милутин телеграфисти де пита штацију, где је Хрватовић, може ли се с њим која проговорити.

Телеграфиста одкуца то питање, и одмах стаде да зврчи апарат, а телеграфиста преводи знаке

— Пуковник Хрватовић је баш сада у штацији, и пита ко тамо командује? —

Одкуцаше му, да овде командује пуковник Милутин Јовановић.

Опет зврчи апарат. Одговара Хрватовић:

— Желим вам бољу срећу, но што је мени у део пала: —

Шта су се даље разговарала оба команданта жицом — не знам, само сам тај израз очајне резигнације запамтио.

У уторник, 20-ог јуна пред вече седимо опет тако у собици нашег пољског телеграфа, чекајући важне гласове и заповести, које свакога тренутка могу долетити на електрини. Пред вратима и пред прозорима собице шиљбоци, да нико од непозваних не узнемирује телеграфисту, и да нико испод прозора не би прислушкивао штȁ се у соби говори.

Телеграфиста скрстио руке па седећи за столом на коме му је апарат, гледи у њега и пажљиво слуша, јер он је кроз отворен апарат могао да чује шта се поједине штације међу собом разговарају. Ми седимо на клупи, на кревету и на сандуку. Нико ни речи не говори, сваки има доста да мисли за се.

На један пут телеграфиста скочи.

— Шта је? — излети нам свима машинално питање.

— *Параћин даје знак који је уговорен за највећу опасност, и зове Јагодину, да му отвори линију Београд!*

Ми се згледасмо. Сви упрепаштени. Куцање се продужује, телеграфиста изговара после сваке групе знакокова по једну реч, а из тих испрекиданих речи састављао се овакав разговор:

Јагодина одговара Параћину да му не може отворити линију Београд, јер баш сад ради врло важну депешу за Кнеза о томе да су наши страдали на Јавору и да Турци на томе месту продиру у Србију.

На то Параћин: «При свем том одмах прекините депешу. То вам заповеда министар Ристић, који стоји иза мојих леђа. Отварај Београд, *јер се тамо велика несрећа догодила.*»

На то престаде зврчање у апарату. Наш телеграфиста није више ни речи чуо.

— Ристић у Параћину? рече неко од нас пошто мало дођосмо к себи од изненађења — та он је јуче био код Господара у Делиграду?.... —

— И у Београду се велика несрећа догодила? Каква несрећа? —

Командант само метну прст на уста и махну руком да идемо у нашу собу, а телеграфисту само погледа, али тако значајно, да би тај поглед преведен у речи гласио: «Ти знаш шта чека војног телеграфисту, који би таку ствар избрбљао.»

Међу тим кад изађосмо из штације несмо могли одмах у нашу собу. Пред механом беху сви официри штаба. судије, свештеници, и т. д. Чекали су нас на вечеру. Ваљало је чинити се невешт, шта више ваљало је улазити у њихове заподенуте разговоре и шале, да се не би опазило каква нас је брига притисла. Заједничка вечера, која нам је за овај месец дана била тако пријатан одмор од дневнога рада и трчкарања, беше нам то вече право мучење Једва чекасмо да будемо на само, да измењамо мисли, које су нам за време вечере врзле по памети. Најзад дође и тај тренутак.

Чим се нађосмо у нашој собици развезаше се све могуће конјектуре. Каква се несрећа догодила у Београду? Да није турска дунавска флотила продрла до Београда, па искрцала турску војску у нашу престоницу, у којој не беше више остало до један батаљон стајаће војске? Или да наша добра комшиница, Аустро-Угарска, није извршила своју стару претњу да ће, ако се Србија макне, посести је својом војском, па да несу мађарски Хонвиди у Београду? Или да несу они несрећници, који су и племенитом кнезу Мијаилу дошли главе, употребили ову прилику кад је сва војска на граници, и кад непријатељ са две стране продире у земљу, да помоћу заклетих непријатеља нашега народа, остваре свој давно жељени преврат у земљи, па су можда наоружали робијаше, па секу пале и пљачкају по Београду? Можда у овом тренутку тече крв по београдским улицама? Шта је с нашим женама и нашом јадном децом, шта ли с нашом Књагињом, која је као и наше жене без икакве скоро заштите, шта је с нашим кућама?... Тешко је побројати, а камо ли описати све слике и могућне ужасе које нам је машта чарала пред очи о тој великој несрећи, која се догодила у Београду.... Питањима, која смо један другом задавали, не беше краја, али одговорити нико није могао. Најзад рече командант шефу штаба:

— Није вајде, Јово, да питамо пуковника Косту Протића шифрираном депешом, да ли он у Алексинцу зна што за ту београдску несрећу? —

И потпуковник Анђелковић написа депешу команданту Алексинца те је испратисмо.

О спавању разуме се не беше ни спомена. Пошто је цео штаб легао спавати, и пошто је над целим Оризиштем завладала поноћна тишина, ми изађосмо да ходамо пред кућом. Беше дивна месечина — као дан. По кашто се кроз ноћну тишину, из далека, зачују одмерени војнички кораци некакве патроле, па онда гласни узвик каквога стражара: „Стој! Ко иде?" — Одговор: „Патрола!" Опет стражар: „Стој патрола! Један напред! Шта је одзив?" - Вођа патроле приближи се стражару до на врх његовог обореног бајонета, шапћу нешто међу собом, и онда опет патрола наставља свој марш. После неколико тренутака изгуби се у даљини топот њихов и звекет њиховог оружја. а свуда у наоколо завлада опет она тајанствена тишина. Пријатан летњи поветарац ћарлија те разблажује врућину која ни ноћу није са свим попуштала. На небеском лазурном плаветнилу трепећу милијарде сјајних звезда у пуноме неизмерном величанству свом, тако мирно и свечано, као да у природи нема борбе за опстанак.... Природа нема саучешћа за сићушне страсти. и болове, који растржу груди људске, она вас у најужаснијим тренутцима вашега живота гледа тако спокојно, и показује вам се тако огромна, да тек тада осетите, како је цео људски свет само један мајушни мравињак, у коме је ваш цео народ само један мрав, а ви само један бескрајњи мален атом у телу тога мрава, а да су ваша срећа и несрећа, ваша мржња и љубав, све што се вама чини да је у вашем животу велико или страшно, да је све то — ништа, ситница, за коју у великој природи нема довољно мале мере, да би је могла означити.... Када се човек осети сам и тако ништав

према величанству целокупне природе, онда се и нехотице стишава бура у његовим прсима, та бура у капљици воде, он постаје и сам ведрији, мирнији, присебнији....

У неко доба после по ноћи стиже шифрирани одговор од пуковника Протића, који је од прилике гласио:

«Ми овамо ништа о томе незнамо. Од кога сте тако што чули?»

Потпуковник Анђелковић посла другу опширнију депешу, у којој исприча како смо дошли до те новости.

После по сахата тође нам из штације руковалац нашег пољског телеграфа, г. Никола Прендић, с неколико пантљика оне хартије на којој апарат боцка своје знакове.

— Шта је Никола? запита га командант.

— Баш ме сад Параћин укорио: Зар ти мораш све што чујеш кроз отворени апарат, причати команданту? — Ја сам му одговорио: Па, до ђавола, коме ћу казати ако не команданту? Шта је у ствари? — Параћин опет мени: «Извештај званични о томе што се у Београду догодило прошао је баш сад кроз наш апарат *али ми не смемо ни једну реч казати.*»

Да се у Београду није каква несрећа догодила то сад сви знамо, али каква је то била мистификација и чија, то ни до данас несам могао сазнати.... Да је то била само шала појединих телеграфиста, тешко је веровати....

Сутра дан 21 јула, прође кроз Оризиште г. министар *Јеврем Грујић*, који је сада био код Књаза у Делиграду, па је употребио ту прилику да оде до Суповца. Он беше тако миран, његово понашање као и обично, али ипак та његова шетња беше за нас доказ да се у Београду није могла догодити никаква несрећа. Хтео сам да га питам, да ли он зна што о томе, али сам био тако сигуран да би ми одговорио: «Хм..., Да.... Врућина је велика и омарина.... По свој прилици биће кише», да сам баталио свако питање.

Пошто г. Грујић оде на Суповац, дође нам опет у походе ђенерал Черњајев, овога пута сам, и врло хитно се затвори с командантом у његову собу, тако, да смо ми „оглашени изидите" који остасмо под хладњаком, слутили да се нешто важно кува.

— О, да хоће бог дати — рече неко међу нама — да нареди наступање по целој линији, да одлакшамо судбу јадноме Књажевцу! —

— Богме, ја сам био јутрос у Алексинцу и чуо сам да је послато 10 или 15 хиљада у помоћ Хрватовићу, и да је та војска ноћас конаковала у Бањи алексиначкој. Вечерас већ могу бити на месту! —

— Из твојих уста у божије уши! — повика неколицина у један мах.

— Јес, кад би Турци били тако луди да данас ваздан седе скрштених руку на један сахат од Књажевца, и да чекају док нашима дође у помоћ 15 хиљада! — рече један официр.

— Они су доиста тако паметни — упаде у реч г. Прендић, који у том тренутку дође к нама под хладњак — јер баш сад сам на апарату чуо како Књаз, који је непрестано од јутрос у телеграфу, те разговара с Хрватовићем, запита: „Је ли се данас битка већ отпочела?" а Хрватовић одговори: „Није још. Сад је 12 сахата у подне. Турци се не мичу." —

То беше истина. Турци су се пред Књажевцем одмарали не један, већ пуна три дана, и оних 15.000 помоћи, могло је комотно стићи — да су доиста послани били...

У место обилате помоћи, која би спасла Књажевац и можда истерала Турке са српског земљишта, беше наређено да се с обе моравске обале „демонстрира" противу Ниша, а у очи онога самог дана, када ће пасти Књажевац, хтела се предузети једна јака „диверзија"

преко Св. Аранђела за леђа Ахмед-Ејуб-паши, али само се хтела.... Како је извршена, то ћемо видети.

Кад оде ђенерал Черњајев, одмах сазнадох „поверљиво" да је наредио да ноћас наши суповачки добровољци под капетаном Протопоповом изврше препад на Мрамору, онако à la Ташкент, да наше остале трупе са Суповца демонстрирају, и да ће у исти мах он на десној обали Мораве са колоном Павла Ђорђевића, и са још војске, демонстритирати противу вртешког шанца.

И ако нико од нас није веровао да ће Ахмед-Ејуб паша, због ових наших „демонстрација" морати слабити своју војску пред Књажевцем, те слати помоћ Нишу, јер су Турци оставили сигурно у њему доста јаку посаду, опет смо се сви обрадовали, једно што видесмо да се ипак нешто мисли у штабу Главнокомандајућег, а друго што нам је било додијало седети већ месец дана у Оризишту, заморавајући се неоснованим „узбунама."

Чим ђенерал оде, наш пуковник издаде заповести свима командантима и командирима, како ће ноћас по мраку привући постепено све своје трупе и топове на суповачки положај тако, да непријатељ са вртешког шанца не примети ништа од тога кретања Само она два дванајестофунташа, који нам беху остављени од Драгољубове батерије, добише заповест да се крену у подне и понајлак ходом, као да хоће само да провадају коње да се не „улеже." Рок, до кога је ваљало на Суповцу заузети бојни поредак беше 12 сахата у по ноћи између 21 и 22-ог јула.

VIII. Наша демонстрација на Мрамор

Пред вече 21-ог јула крену се пуковник са свима нама за Суповац. Да не би пробудили непријатељу пажњу јахали смо у неколико група подељени. Када дођосмо близу В. Дреновца, угледамо у хладу код чесме г. ми-

нистра Грујића где је сјахао са својом свитом, па се одмара. Ми, разуме се, сврнусмо одмах с друма да га поздравимо. Цео разговор је био овај (од прилике):

— А, и ви ће те у шетњу до Суповца? — рече г. министар.

— Да.... — рече наш командант — и ми.... тако пројашемо коње! —

— Шта знате! —

Опште ћутање. Праве се цигаре ut alliquid fecisse videatur. Из чесмине луле ромори вода у валов од издубљеног грма, а преко њега по шљунку... Наши гдекоји коњи хржу и копају ногом... Пошто смо се тога наслушали,

— Збогом! — рече командант.

— Е, па с богом! — рече министар наше правде, па нам свакоме пружи руку и при томе му се црте на лицу толико измениле, да се мени учини да се г. Грујић смеши.

Појахасмо коње и пођосмо даље.

Кад дођосмо до потока дреновачког, ја сврнем у десно да видим да ли је капетан др. Лазаревић са својим новоформираним санитетским одељењем спремио све за главно завојиште на томе месту, које још пре неколико дана бејах за сваки случај, изабрао са шефом штаба. На једној ливади, прикривеној од друма, а опет само 20 корачаји од њега, беше подигнут огроман хладњак за 50 и више рањеника, и беше разапет велики шатор; комора и кола за транспорт рањеника беху склоњена у једну јаругу, свака заповест беше извршена. Пошто сам цело одељење обавестио куда иде најкраћа путања на Суповац, и којим путем треба да преносе рањенике, ако их буде, обавестио сам капетана др. Лазаревића да за случај какве несреће, какве бежаније и продирања турског, не иде с рањеницима и са својим одељењем и материјалом обичним друмом, већ одмах у лево од потока кроз винограде, преко брда, па иза тешичког логора, под самим висом

у Прћиловицу, где сам већ био преместио другу пољску болницу. Ја сам знао да је туда пут местимице врло рђав, али несам хтео да верујем у поштовање женевске конвенције од стране турске, а друго знао сам на жалост из сопственог искуства, како је у подобним приликама закрчен друм.

Међу тим као да сам само ја помишљао да се ноћашњи «препад» може несрећно свршити, јер када сам са будућег завојишта устрчао уз брдо, те срео наше у шуми близу Суповца, међу њима се водио овакав разговор:

— Их, ако нам пође за руком вечерашњи препад! —

— Па сутра могнемо телеграфисати Књазу: «Мрамор се налази пред ногама Ваше Светлости?» —

— Па кад разрушимо мраморску ћуприју, па учинимо да је нишкој војсци немогуће прећи на Мрамор, па онда да окупимо ми с лева а Велимировић с Вукање, па да очистимо поганију све док се не саставимо с нашом ибарском војском! —

— Болан, па ако још Павле Ђорђевић успе са својим препадом, па отме вртешки шанац! —

И т. д. и т. д.

Је ли да смо прави — Французи?...

Кад стигосмо на Суповац, дрва су већ бацала дугачке сенке, сунце већ беше почело да силази за планину. У логору, који сада беше чист и уређен како се само могло желети, беше дивна хладовина. У авлији штаба алексиначке бригаде I-ве класе, који беше у једној од најистакнутијих кућа суповачких, остависмо коње, сеизе и ордонансе, те с мајором *Јованом Поповићем*, који командоваше на Суповцу, и његовим ађутантом, поручиком Манојловићем, пођосмо на ниже к нашој и разореној турској караули, где је био „штаб" наших добровољаца. Уз пут видесмо један батаљон, где се построио у кару па слуша некаку наредбу, коју му је читао наредник Печеновић, који је чини ми се вршио дужност официра.

Мало даље показа нам мајор Поповић шанчеве и стрељачке ровове, који он беше подигао на позицији. Одатле смо гледали дурбинима на турске логоре, на којима се не могадијаше ништа ново опазити. Само испод вртешког шанца на једном лепом полуострову, који на томе месту један велики савијутак Мораве прави, али с ове стране Мораве, видесмо некакву трупу.

— Шта је оно? — погледамо на дурбине — Оно су наши! —

— Оно је мој чича Трифунац, — рече мајор Поповић смејући се — он сваки дан онде муштра свој батаљон, Турцима под носем! —

Међу тим Трифунчев батаљон се построји у маршеву колову, па са значарима на челу, пође натраг у логор Јечала је Морава од његових труба. После ¼ сахата пролазио је батаљон поред нас, и милина га је било видети. Права стајаћа војска. Боже мој, један месец логоровања, па каква промена у тим униформисаним сељацима. Ко зна какву би затекао нашу народну војску овај рат да се, од како је установљена, није толико зазирало од логорских трошкова и сељачке — дангубе...

Командант се рукова са чича Трифунцем, и честитасмо му медаљу за храброст, коју беше добио за држање у мраморској битци 20 јуна. Он одговори да ће се старати да заслужи и крст, па оде са својим батаљоном.

Ми сиђосмо до караула, да потражимо команданта добровољаца. Капетан Протопопов не беше дома, рекоше нам да је отишао у Крајковце или у Дудулајце. Послаше за њ, а ми одосмо да гледамо турску кулу. Она беше јако страдала. Кров са свим изгорео и пропао на под. Зидови испрорешетани од граната наших дванаестофунташа, и ако су били ужасно дебели, као зидови у средњевековних замкова.

Један из нашег друштва гледа, гледа те развалине, па тек уздахну:

— Боже, боже, грднога кулука, ако ми на крај краја мораднемо све срушене турске куле оправљати! —

Наше смејање услед тога уздаха не беше баш од срца.

После прегледања наших зграда, (караула и ђумрукане) одосмо у један хлад те легосмо у траву да чекамо Протопопова. У неко доба ето га где јури к нама на једном малом белом черкеском коњићу. Дошавши близу нас, стропошта се с коња као каква врећа, на земљу, устаде па нам онда несигурним корацима приђе, и седе поред нас у траву. Образи му се беху зажарили, у очима севаше необична ватра. Из првих речи видесмо да казивања Милојевићевих присталица несу била без основа. На капетану Протопопову беху сви знаци акутне алкохолске интоксикације.... Један иза мојих леђа слуша га што говори, па тек прогунђа:

— Што га пије, кад му шкоди? —

Командант нареди да одемо у капетанову собу, где можемо на само проговорити неколико речи.

Осем нас петорице зовнуше и добровољачке четовође Колу Рашића, Тасу Узуновића и Симу Дамњановића на „ратни савет”.

Командант рече да је дошао да се с њима потанко разговори о ноћашњем препадању турскога логора на Мрамору, који добровољци имају да изврше.

— Какав препад? — повика Протопопов зачуђено. — Ја о томе ништа не знам! —

— Како не знате, кад је мени данас главнокомандајући казао да је вама ту наредбу издао, а и ја сам вам је преко г. мајора Поповића саопштио још у подне! —

— Та ја сам вам је одмах саопштио! — рече мајор Поповић.

Протопопов као да беше заборавио што му је у подне наређено било. Он се очевидно трудио да се сети, али видећи да је то немогуће, само рече.

— Све једно. Ја сам готов. У колико сахата треба да се изврши? —

— Између по ноћи и једнога сахата! —

— Ђаво да га носи, мало је времена да се искупе људи, јер су раштркани у ових пет села, што држимо. Али при свем том извршићемо. Али — и овде се Протопопов окрете својим четовођама — ово је такав посао: или ваља Турцима отети утврђења или погинути. Ја се не мислим другчије враћати. Ко под тим условом хоће са мном нека ми пружи руку! —

Он на један пут беше трезан. Четовође се мало погледаше. Неколико тренутака свечано ћутање. За тим сва тројица пружише руку Пропопопову па се с њиме пољубише. И нас све обузе неко чудно осећање. Као на команду сви им пружисмо руку, и сви се редом пољубисмо с њима. Протопопов скиде сабљу па је предаде команданту и рече.

— У овој борби не треба ми сабља. Ако погинем подајте је г. Н..... који ми ју је позајмио, јер у целој Србији не могах наћи сабље да купим! —

Командант га погледа.

— А с чиме ћете у бој? —

Он скочи кроз побочна врата у једну сарачану, у којој је спавао, па изнесе једну малу дивну острагушу с бајонетом.

— Ево овим ћу ноћас командовати моје добровољце! —

Свима нам се силно допао.

Командант за тим пређе на детаљни распоред којим треба да пођу добровољци, одредише којим ће путем ићи које оделење и под чијом командом, где ће им бити резерва и т. д. Одељење које ће водити капетан Протопопов, има да се дуж Мораве привуче мраморској каменој ћуприји и да је се динамитом баци у ваздух, а друга два оделења под Колетом и Тасом Узуновићем има-

ђаху да у исти мах нападну на сам турски логор. Резервом је имао командовати поручик Манојловић и т. д.

Пошто је све уговорено и углављено било, они одлетише да прикупљају своја одељења, која беху раштркана по Сечаници, Дудулајцима, Крајковцима, Брезници и Билегу, а ми се вратисмо у суповачки штаб.

Како је у самој кући где је био штаб, било врло тескобно, то се сместисмо под вењак, који је био пред кућом, ту повечерасмо, па онда је сваки радио по својој струци. До по ноћи летеле су депеше и ордонанси на све стране; поред нашег вењака, а по сјајној месечини, пролазили су топови да заузму позиције и то тако нечујно, као какви духови... Сви точкови и ланци беху завијени сеном да не праве ларму. Око по ноћи добисмо писмо од Протопопова, написано оловком на француском језику, у коме јавља да ће његове трупе бити на свом месту у одређено време, али да ће с динамитом тешко ићи, јер он истина има доста динамита, али нема фитиља за потпаливање.... Најзад на крају писма ставља адресу своје мајке у Петрограду, из којега видисмо да му је доиста збиља с његовом намером или да отме Мрамор или да погине.... Његова мајка станује у Петрограду у „сопственом дому", то значи да је од имућне фамилије.

Готово одмах иза тога писма стиже депеша из Оризишта. Телеграфиста јавља да је овога часа долетио као без душе један ордонанс-официр ђенерала Черњајева и донео једну заповест. По тој заповести не треба ни по што предузимати напад на Мрамору, који је наређен био, јер се на десној обали Мораве не може извршити уговорени напад на вртешки шанац, и да ће мајор Павле Ђорђевић, који командује у Катуну, бити предан војном суду. Осем тога беше заповеђено, да се командант са својим штабом врати одмах у Оризиште-Тешицу.

Сад је ваљало на врат на нос опозвати све дате наредбе. Пре свега се напише једно француско писмо Протопопову, да по наредби главнокомандујућег ђенерала не ће се ноћас извршити уговорени напад, за тим свима осталим командантима и командирима. После 1 сах. по поноћи пођосмо са Суповца натраг у наше Оризиште, где смо готово пред зору стигли, на велико чудо свију, које смо у „штабу" оставили били.

22-ог јула добисмо други распоред. По њему наши добровољци имају извршити препад на Мрамор ноћу између 22-ог и 23-ег а наша остала војска има остати на Суповцу и само „демонстрирати." У место наступања на десној обали Мораве, ђенерал ће Черњајев са јаком масом пешадије и артиљерије исту ноћ отићи на Св. Аранђела, и напасти с леђа турску војску која напада Хрватовића.

Као да нам некакав тежак камен стаде с прсију кад сазнадосмо за ову наредбу. Истина интригирало нас је што се синоћна наредба опозвала, и за што је онако честит официр као што је мајор Павле Ђорђевић, дат под суд, али немогући о томе ништа поуздано сазнати, тешили смо се ипак с овом енергичном мером која се предузима, јер од диверзије Черњајевљеве преко Св Аранђела надали смо се поуздано спасењу Књажевца и Хрватовићеве војске. То беше најзад лепа стратегијска мисао нашег главнокомандајућег. Ми почесмо опет добијати вере у његовог ђенија.

Пуни поуздања одосмо у вече 22-ог јула опет на Суповац. Распоред трупа беше као и синоћ. До по ноћи беше опет сваки на своме месту, и сва четири одељења добровољаца (три колоне и резерва, свега око хиљаду људи) пођоше напред.

Позиција суповачка пење се од саме Мораве у десно до села Суповца. Одатле пењање терена постаје све стрменитије и пење се све до „Змијине главе." На сваком

басамаку тих висова беше или шанац или наслон за батерију, а сва та утврђена беху међусобно везана стрељачким рововима.

Наш командант са штабом обиђе око по ноћи сва утврђења, да се собом увере је ли свака трупа на своме месту. У свима батеријама беху топови, у свима шанчевима и стрељачким рововима беху трупе, и ми се најзад заустависмо у последњем шанцу, који је био на нашем крајњем десном крилу одакле се имао најбољи преглед не само наше но и непријатељске позиције. У томе шанцу пробденисали смо целу ноћ, чекајући. Прође први сахат после по ноћи, пођоше два, па и три, од наших добровољаца ни трага ни гласа.... Месечина беше тако јасна да смо се љутили. Турске страже могле су врло лако опазити добровољачке чете које су морале прећи голом пољаном испред Мрамора.. Међу тим као што рекох после извештаја да су се кренули, од њих никаквога гласа.... С највећим нестрпљењем читане су депеше које разни ордонанс-коњаници с разних страна доношаху, и то читали смо чучећи испод грудобрана заклањајући шињелима светлост фењера (да не би непријатељске предстраже угледале светлост на нашој позицији), али све те депеше од чијих се бачених куверата покри шанац, беху којекакве ситнице, заповести да се ствари које још несмо ни примили заведу у инвентар и „да се јави лист и број," рапорти да „нема ништа ново," да је „све исправно" и т. д. Од Протопопова или његових четних командира — ништа.... Не може се описати у каквом смо нестрпљењу чекали.

После три сахата зађе месец и настаде онај сумрачак, који предходи летњој зори, Не прође четврт сахата, за које су време наше очи непомично гледале на Мрамор, кад на један пут на оном крају мраморскога виса, који се спушта мраморској ћуприји, запламти неколико

стотина пушака, и у исти мах плану на Мрамору интензивна бенгалска ватра. После неколико минута појави се исти такав сигнал спрам нашег левог крила, на вртешком шанцу. Све те појаве догодише се тако рећи муњевитом брзином једна за другом тако, да од радости и од чуда једва до речи дођосмо.

— Ала их наши изненадише! Ни један стражар није их опазио! Ни једна поједина пушка није избачена пре плотуна! —

— Сад се сигурно гушају у самоме шанцу. Гледај, гледај, како сева пушчана ватра! —

И доиста грокће плотун за плотуном.

У тај мах опалише два од наших дванајестофунташа с позиције сечаничког виса да се сва поља разлегала; са та 2 топа био је капетан Блажа Јурковић и са топовском заштитом од једне чете бањског батаљона био је капетан Јаков Максић, под чијом је командом бијо и остатак батаљона у Сечаници, као главна резерва.

— Шта је то? Што ми пуцамо из топова чак одавде кад се не може добацити на Мрамор? —

— То је само рад моралног дејства, да Турци помисле да је само авангарда наша која је препад извршила, а да за њом иде цела наша војска! —

— Ду-у-у! — грмну опет наш дванајестофунташ, онако у ветар.

Пуцњава на Мрамору још траје истом жестином, али је тако далеко да се с најбољим дурбинима (беше у нас и онај из артиљериске школе) не може ништа распознати. Извешћа никаквог. Међу тим баш добро свануло. Више Ниша зарумени се небо.

— Изненадили смо их ђавола — прогунђа један од наших — нарочито с моралним дејством наших топова. Погледајте на друм, који води из Ниша поред логора на

Горици пут мраморске ћуприје, која још никако не ће да одлети у ваздух! —

Сви упресмо наше догледе на ону страну. Друмом се ваља огроман облак прашине с необичном брзином, а из тог облака светлуца некакав метал према првим зрацима сунца, који у тај тренутак беху позлатили шиљкове џамијских минарета и црквених кубета нишких — али не могадијасмо распознати шта је у томе облаку прашине, да ли коњица или артиљерија; када се облак дова.ља до Горице, нестаде га у једној шумици, и не појави се на мраморској ћуприји, из чега закључисмо да више тог моста каменог, мора да има прикривен каквим савијутком Мораве још некакав мост за комуникацију с Мрамором.

Наши се добровољци још бију на мраморском вису. Пуцњава час постаје јача час слабија.

У то се на нишком друму појавише други облаци, који се исто тако брзо ваљаху као отоичашњи, и у њима су се могле распознати црне масе, у којима на дурбине лако познадосмо густе пешачке колоне, које су се брзо кретале к Мрамору.

Мало доцније ето ти једног младог народног старешине (жао ми је што му нисам имена запамтио) к нама у шанац, салутова команданту и престави се с речма:

— Командир бањског батаљона алексиначке бригаде I-ве класе! —

— Шта ћеш? —

— Господин пуковник — рече младић на ново салутиравши и показујући руком на Мрамор — онамо наша браћа гину, Турцима јуре из Ниша трчећим кораком нове војске у помоћ. Дошао сам да покорно упитам, зар ми не ћемо ићи да нашима помогнемо? —

Командант беше очевидно раздражен, да ли због ових речи бањскога командира или због другог чега, не знам. Али при свем том он се савлада и врло учтиво му рече:

— Није ваше да о томе размишљате, да ли нешто треба наредити или не, већ да дану заповест извршите. Вама је чудно за што ми овде стојимо док се наши добровољци бију? Кад би знали да заповест, коју сам ја добио, гласи, само преко добровољаца извршити ноћни препад, изазвати забуну и узбуну на Мрамору и у Нишу, а не нападати с војском, онда вам то не би чудно било, али све се наредбе не могу саопштавати сваком, нити би вам и сад то казао да ми се ваша ревност није допала. Идите на своје место! —

— Разумем г. полковник! — рече бањски командир снуждено, салутова и оде.

Било нас је више, који смо тако ограничено мислили као и бањски командир....

После по сахата беше послана заповест добровољцима да одступе.

Око 8 сах. у јутру 23-ћег није више ни једна пушка севнула на Мрамору, наши беху одступили, наша „демонстрација" беше извршена, у колико је од наше воље зависила. Ето на на основу чега је изашла у 162 броју „Српских Новина" она депеша: „Јутрос у 4 сахата *наши освојише утврђења* код Мрамора према Нишу и продреше у турски логор. И отуда очекујемо даље извештаје." Да ли су наши доиста били продрли у турски логор или су се само тукли с предстражама, то бог свети зна, јер извешћа усмена и писмена која у току тога дана стизаху о препаду наших добровољаца тако су противуречила једно другом, да их не вреди ни побројати. За ме је било меродавно то што наши добровољци то јутро немађаху никаквих губитака, а да су се доиста онако ухватили у коштац с Турцима, као што је намоловано у илустрованом новосадском „Орлу," (који је онако добро потрефио наочаре Саве Грујића), било би за цело бар неколико мртвих и рањених.

Пошто смо тако извршили заповест ђенерала Черњајева, пошто смо код Турака учинили „узбуну," ми

смо чекали на нашој позицији непријатељеву „демонстрацију," јер то беше очевидно према сабирању војске на Мрамору, које није престало ни пошто су се наши добровољци вратили, да ће нам они још данас вратити зајам. Али пошто смо до подне узалуд чекали, и пошто се на најбоље дурбине није могло видети никако турско наступање, командант нареди да његови ађутанти редом дежурају по један сахат код најбољег дурбина, који на једном шанцу беше на нарочитој мотци утврђен, и да сваки 5—10 минута јављају што примете од непријатељских кретања, па онда с нама сиђе у Суповац, да се мало одмори од ноћашњег бденисања. Ја узјашем на коња и одем до В. Дреновца да видим да није ипак који рањени добровољац дошао или донешен на завојиште. Кад тамо, мир и тишина. Људи се склонили у хлад па чекају. Беше ужасна врућина. Господу лекаре нађем у вењаку. Ту ми они понудише залогај хлеба и сира. Ја се прихватих па онда легох да се мало одморим. Око 4 сахата после подне пробудим се.

— Нема никаквог гласа са Суповца? —

— Нема г. мајор! —

Ја при свем том појашем опет, па пођем натраг у штаб. Уз пут ме изненадише врло многе гомилице некаквих народних војника прве класе, који поуздано не припадаху нашој суповачкој војсци, и који полако иђаху пут Суповца или се одмараху поред пута. Најзад упитах.

— Из које сте ви бригаде?

— Из јагодинске! —

— Па куда сте пошли? —

— А бог ће га знати, куд воде старешине! —

То ми се учини чудновато. Ободем коња те у галопу изађем уз брдо. Тек што сам се попео на први вис, чујем јасно пушчану борбу пред Суповцем у десно, и сад ми беше јасно до Јагодинци иду у помоћ.... У рупи где је Велики Дреновац, не могаше се чути пушка која

пуца у Сечаници, а нико није нашао за вредно да јави, завојишту да су Турци напали, и да је се борба отпочела....

Ја сам непрестано у галопу јурио, али опет кад видех једну повећу гомилицу Јагодинаца где седе комотно у крај пута па слушају како пушке пуцају, не могох а да незадржим коња:

— Што седите сад, браћо, ако бога знате. Зар не чујете да се наши бију? Зар не помишљате да можете доцкан у помоћ стићи? —

Одговор беше лаконски и — грозан.

— Ако ће.... Нека сваки брани своју кућу. За што да му је ја браним? —

Јадници!.... још они не знају да се њихов Левач и Темнић брани на Суповцу и на Књажевцу!.... Они још не знају да је цела Србија њихова „кућа".

Ободем наново коња и projурим кроз празна логоришта суповачке војске. Пред вењаком алексиначког бригадног штаба рекоше ми да је командачт још у 1 сахат после подне отишао на онај вис иза шанца на нашем крајњем десном крилу, и ја полетим најкраћом стазом уз брдо. Иза шанца, у коме смо прошлу ноћ пробденисали, на камењару који би се могао назвати „змијин реп," јер беше крај онога виса који се зове „змијина глава," нађох цео штаб. Погледам где је борба, и видех да гори Сечаница и сва она села која су наши добровољци држали месец дана на турском земљишту, и чујем где у свима тим селима грокће пушка.

— Шта је то, г. потпуковниче, — упитах шефа штаба — је ли низам? —

— За сада није, већ гомиле Черкеза, које су послане да врате јутрошњи зајам, и да попале села. Ми смо им бацили на сусрет наше добровољце. Али то је само предговор. Погледајте на ивицу Мрамора, нарочито од стране Прокупља! —

Ја управих доглед на ону страну и видех дугачак низ пешачких колона где се крећу тамо и амо.

— Колико их може бити? —

— Најмање десетак хиљада. Све је то данас по подне стигло из Прокупља. Иза тога пешачког фронта стоји силна коњица, коју сад не видите, али смо је ми видели кад је стигла! —

Један ордонанс донесе цедуљицу. „Осем черкеза сада наступа противу Крајковца неколико батаљона низама. Пошљите помоћ.”

Командант заповеди.

— Напиши, Јово, мајору Поповићу да одмах пошље један батаљон прве класе у помоћ нашим добровољцима! —

— Један коњаник! — викну шеф штаба пишући заповест.

Ордонанс прими заповест и у пркос врло стрменог камењара одјури на ниже.

Командант нестрпљиво хода по оном камењу.

— Протић зна да ја овде немам више но једну бригаду, на коју се могу ослонити, а то су три алексиначка батаљона прве класе, јер ћупријску бригаду слободно не треба ни рачунати, а он при свем том не шиље тражену помоћ. Оне су депеше отправљене у Алексинац? —

— Јесу, г. полковник! —

У тај мах један коњаник дојури из шуме с десна, и донесе извештај да Турци наваљују нарочито на Голешницу.

— Одмах, Јово, — рече командант — телеграфиши мајору Велимировићу, да од вукањских трупа пошље помоћ оном једном батаљону што је на Голешници, а у исто време телеграфиши нашем команданту стана Карамарковићу у Тешицу, да наоружа оних 200 несрећника, што су осуђени на смрт, и нека их пошље овамо, да бар штогод одмах пошљемо. Обећаћу им помиловање, ако се данас буду добро владали. —

За неколико минута беху обе депеше експедиране.

У тај мах угледах мајора Милију Катанића, где се мучно пешке пење уз камењаре управо к нама. Испрва не могадијасмо га познати, тек када је приступио команданту на рапорт, видесмо да је он. На његовим прсима видесмо први пут и ми Суповчани како изгледа таковски крст.

Његов рапорт беше врло пријатан.

— Јављам покорно, г. пуковник, да сам вам довео два јагодинска батаљона I-ве класе у помоћ! —

— Хвала богу! — рече командант радосно и пољуби се с њиме — где су ти батаљони? —

— Ено се прикупљају код села Суповца! — одгововори Катанић рукујући се с нама.

— Поручи одмах да један овуда прође и да иде на Голешницу, јер тамо смо најслабији, а Турци као да то знаду, па су се баш тамо упутили, а други нека се улогори ево иза нас на оној пољаници.

Мајор Катанић оде да изврши заповест.

У тај мах грмну један топ с наше позиције.

Капетан Јурковић беше угледао повећу непријатељску трупу на једној чистини у десно од Сечанице, па је поздрави гранатом. Ми смо је пратили нашим догледима. Паде и прсну, ама у сред непријатељске колоне, која прсну као јато поплашених врабаца.

— Аха! Дакле и они знаду бегати! — усликну неко.

После неколико тренутака видимо где се опет прикупљају. Јурковић им посла још неколико граната, и они баш збиљски стадоше стругати натраг.

У исти мах отпоче и турска артиљерија да дејствује с једног теренског басамака испред мраморског виса али он беше тако далеко да њихова граната није добацила до нашег суповачког положаја.

Мало доцније наиђе једна болничарска патрола поред нас водећи некаквога коморџијскога коњића, на коме

беше пресамићен као џак један мртав војник I-ве класе. Ја им казах где ће га сахранити и упитах колико је до сад нађено мртвих и рањених.

— Нашли смо 15 мртвих и 10 рањених, највише добровољаца, и сви су однесени на завојиште! —

— Има ли довољно болничарских патрола на бојишту? —

— Све патроле алексиначког бригадног санитетског одељења тамо су, г. мајор! —

— Хајде оставите мртваца, па се брзо вратите у бојницу! —

После по сахата донеше извештај, да су капетана Протопопова донели обамрла од потреса једне гранате која је близу њега пала, али се није распрсла. У исто време јавише да је бивши учитељ а сада добровољачки четовођа Сима Дамњановић погинуо. Сиромах учитељ! Још прексиноћ, кад се с нама ижљубио у Протопоповљевој соби, беше тако сетан. Као да је слутио да му је сигурни крај живота тако близу.

Командант се беше вратио опет к нама на вис, и одмах за тим стадоше поред нас пролазити јагодински батаљони.

Пуковник Милутин говорио је кратку беседицу оном батаљону, који беше одређен за Голешницу, и та беседа беше пуна ватреног патриотизма и осећања војничке части. Ни један једини усклик није се чуо из трупе. Батаљон ћутећки оде за својим официром, који га је водио (некакав странац, кога ја не познавах, само сам чуо да говори прилично српски), али на лицу свију војника видео се умор и досада.

Наиђе и други батаљон који беше одређен да остане у резерви код нас.

— Који сте ви батаљон? — упита командант.

— Левачки! —

— А, Левчани су на гласу јунаци.

— *Море мани се* — зачу се један глас из батаљона — *обиђосмо цео свет!* —

Ако је командант мислио да и овом батаљону каже неколико патриотских речи, овај му одговор одузе сваку вољу на војничко ораторство.

Дође један ордонанс са Суповца. Телеграфиста пољске штације у том селу јавља, да је негде прекид жице на вукањској линији, и да депешу мајору Велимировићу не може да експедира.

— Ето ти — плану командант — још нам је то требало. Напиши, Јово, заповест капетану Голубовићу нека одмах дође с једним ескадроном, да начинимо коњаничку пошту до Голешнице! —

Тек што та заповест оде, а стиже коњаник с Голешнице и донесе цедуљу, у којој се богоради за што скорију помоћ, јер Турци све већом силом наваљују да на Голешници продру.

— То је јасно као дан — рече шеф штаба — Турци хоће да се дочепају Голешнице за то или да се спусте на Лоћику, Турију и Тешицу па да нам одсеку одступ, или да нас венцем од Голешнице и Јасенове воде терају с једног виса на други, док нас не сатерају испод Суповца у Мораву! —

— Није вајде, Јово — рече командант — напиши и трећу депешу пуковнику Протићу, нека нам пошље довољно помоћи, јер иначе ми морамо скинути са себе одговорност за све што се догоди! —

Док је г. Анђелковић писао ту депешу, командант викну:

— Г. поручик Магдаленић! —

— Заповедајте, г. пуковник! —

— Јашите одмах похитајте за оним јагодинским батаљоном, и гледајте свима могућим срествима да благовремено стигнете на своје место. С Голешнице ћете ми што чешће јављати преко релеја, који ће се одмах

поставити, како тамо ствари стоје. Ако нас и с ове стране озбиљније не нападну, ја ћу одвојити одавде колико могу више трупа, а ако добијем свежих трупа ја ћу их послати!

— Разумем! — рече Светозар, узјаха коња и одјури.

После једнога сахата стиже депеша од пуковника Протића из Алексинца, у којој јавља, да је послао помоћи колико је могао, да је главну масу алексиначке војске одвео ђенерал Черњајев са собом, да он Алексинац не може са свим разголитити, да му ваља задржати нешто трупа с којима ће нас прихватити ако оступимо,

— Да — примети шеф штаба — пошто ми будемо заједно с артиљеријом одсечени! —

У то се већ беше и смркло. Борба у селима између мраморског и суповачког положаја, постајаше све слабија, топови беху с обе стране већ одавно умукли, само се још десно у планини, идући Змијиној глави, чујаше по гдекоја пушка, најзад престаде паљба свуда, и како на суповачким тако и на мраморским висовима упалише се логорске ватре.

Капетан Голубовић прође са својим ескадроном, и оде да размешта на одмереним одстојањима коњичке пикете.

У неко доба ноћи стиже депеша из Тешице од капетана Хаџи-Динића, да је довео два батаљона смедеревске бригаде I-ве класе и пита за заповест куда ће с њима.

— Јово — рече пуковник — напиши му депешу нека један батаљон одведе сам у Голешницу, а други нека остави у Лоћики, као резерву за Вукању, Голешницу или Суповац, где прво затреба! —

Сада је ваљало помислити где ћемо ноћити. И ако не беше далеко до села, пуковник нареди да цео штаб ноћи ту, на камењару Змијинога репа, јер се надао глав-

ном нападу турском ако не још ноћас а оно за цело сутра зором, па је хтео да буде при првом пуцњу на месту.

Ми се дакле пружисмо онако како смо се затекли, на камењар, па стадосмо братски делити што је било за јело, а не беше много, парче саламе и парче швајцарскога сира. Хлеба и вина беше доста, и тако се може рећи да смо царски вечерали Ја сам јео лежећи на леђима и гледајући у небројене звезде, које су весело трепериле над нама. Камење на коме сам лежао женирало ме је, али како смо били сви уморни, научили би се лако на ту постељу, али ево муке из сваког процепа у камењу беше израсла велика бôца и чкаљ, па боде као ножевима. Сваки је морао да препарира терен на коме ће спавати, чупајући боцу из земље. Али ни то не помагаше много, јер смо лежали на такој стрмој равнини, да нас је сопствена тежина тела вукла на ниже у све нове и нове регијоне бôцâ. Али најзад савлада сан и умор, па заспасмо на камењу и боцама ка на душеку.

24-ог јула у 4 сахата у зору, када сам се пробудио прво што сам видео, беху командант и шеф штаба који су стајали и са својим дурбинима гледали на мраморски вис.

И ја скочим, па онако неумивен, потражим мој „гукер" кроз који сам некада гледао много пријатније ствари, и станем тражити оне турске колоне које синоћ омркнуше на мраморској ивици.

На моје велико чудо — нема Турака.

— Ама г. пуковниче, да ли ја још не видим добро, или доиста нема Турака онде где смо их синоћ оставили? —

— А, зар си и ти устао докторе? Здрав освануо! Нема Турака, ја и Јова избуљисмо очи тражећи их, па им баш ни трага нема! —

До 7 сахати у јутру стигоше извештаји с Голешнице од поручика Магдаленића, из Крајковца, са свију позиција, да се нигде не виде никакве турске трупе.

Послаше се нарочите каваљеријске извиднице. Резултат исти. Докле се догледати може нема Турака.... Они су дакле јуче по подне за то нагомилали онолику масу војске на Мрамору што су нашу „демпнстрацију" узели за озбиљну ствар, али да сами нападају, очевидно не имађаху још налога.

Командант нареди да се јави пуковнику Протићу да нема нигде на поглед непријатеља.

При свем том ми још несмо сишли у Суповац. Ордонанс-официр Богдан намести опет онај велики дурбин „из академије" да пази на Мрамор, а ми се склонисмо под она два три млада дрвета што беху на камењару, бајаги у хлад, да што год доручкујемо. Ту сам ја наложио ватрицу, између два камена на које сам положио једну војничку „мањерку" пуну воде, угрејао добро, правио сам супу од Либиговог екстракта из меса, али она се није тако допала као млеко, које сам начинио од кондензираног швајцарског маџуна од млека, које нам даде доиста право свеже млеко, у које смо дробили хлебац и кусали као какву деликатесу. Ја сам те екстракте имао у бисажицама на коњу, али синоћ од умора бејах заборавио на њих.

Како до подне не добисмо ни од куда никакав глас о појављивању непријатеља, сиђосмо у Суповац, опет у вењак алексиначког бригадног штаба.

Тако се свршила наша „демонстрација на Мрамор."

(наставиће се).

Владан Ђорђевић.

—ooo—

У МИЛОСТИ

Саксија су груди моје,
А срце је земље груда;
Љубав — цвеће, што је по њој
Разгранало жиле свуда.

Да истргнем из срдашца
Љубав своју према теби,
Истрг'о бих цвет са земљом,
Истрг'о бих срце себи.

Вл. М. Јовановић.

ЗАДУШНИЦЕ

(истинит догађај)

Јака је била некад кућа Нинковића у Б. Али од неког доба поче та породица нагло изумирати, и за неколико година не остаде нико до Стојан Нинковић, последња мушка глава од те некад велике и честите породице. Да му се кућа са свим не угаси без свеће, ожени се Стојан ваљаном и честитом девојком, пуком сиротицом без игде ичега и без игде икога свога. „Нико се не пази боље, нико не живи лепше од Стојана и Нере!" тако говораху сви знанци њихови. Али тај лепи живот трајао је за мало — не пуне две године. Нека тешка и нагла болест обори Стојана и после недељу дана склопи очи за навек. Сирота Нера остаде сама самохрана с мушким чедом у колевци.

Гајила је свог синчића и чувала као кап воде на длану, као зеницу своју. Већ јој беше навршио три годинице. Изишло дете као златна јабука: једро, здраво, а тако весело, разговорно, живо, разборито. Сиротици

Нери беше то сав разговор, сва радост, сав свет. Од милости му је и лепо име наденула: Раде.

По ваздан се заноси с њиме, кити га, тепа му, забаља се — рекао би, и сама се подетињила уз њега.

Често сиротица помисли: „Боже, молим ти се, поживи ми ово јединче, нек ми барем оно гроб прелије!" па уздахне и као с неком зебњом погледа у свог Рада.

А мали Раде обисне јој око врата; о грли је, о љуби, о ћерета јој којешта; његов гласић, као мало звонце, разговори је и разгали, те опет започне с њиме шалу и забаву.

Често јој дођу добре жене из оближњих кућа. Не могу већ да се намилују ни да се наљубе овог красног детета.

Жали им се Нера на своју самотињу: како нема никог свога, како је несретна; спомене оне сретне дане што их је за мало проживела с њеним честитим Стојаном, и сузе јој потеку низ лице.

Сусетке је теше и веле јој: „Моли се богу, Неро, нек ти поживи ово детенце! Благо теби!"

*

Дођоше Цвети. Нера окитила малог Рада — као цветак. Весео је, весео, већ не зна шта ради. Трчкара по пољу с децом, смеје се, игра; дотрепти као лептирић у кућу — умиљава се око мајке, мази се, тепа јој, па опет — мећ децу.

Беше већ превалило подне. Нери дошле Мара и Пава, њене познанице на разговор — празник је. Питају:

„Камо наш мали Раде?

— Игра се с децом.

— Е нека, нек ти је жив и здрав, вели Пава.

— Благо теби, Неро, вели Мара, кад ти је бог дао овакав разговор. Јадна Миља, наша кумица, имађаше онако детенце, готово као твој Раде, на њег сунце грејало, па га бог узе....

— Божја воља! учини Пава и уздахну.

— Ове године несретна врућиштина помори много деце! додаде Мара; као да је нека рéдња....»

У том дотрча унутра мали Раде, сав се запурио. Поче трчкарати по соби, па онда око стола на сред собе — трчи, трчи, рекао би сломиће се.

„Миран буди, Раде!» умирује га Нера, јер већ поче да им смета разговору.

Дете само трчи, рекао би и не чује.

„Та смири се, сине! што трчиш толико? вели му опет Нера.

— Оћу тати, мајко, оћу тати! одговара Раде и лети око стола.

— Доста, Раде! мируј једном! Доста си трчкарао и по пољу.

— Оћу тати, мајчице!...

— Бог с тобом, чедо! каком тати? учини Нера и ледну је у срце.

— Шта је данас, мамо? упита на један мах Раде и застаде.

— Недеља, сине.

— А сутра?

— Понедељник.

— А прексутра?

— Уторник.

— А онда?

— Среда.

— А онда?

— Четвртак.

— А после?

— Петак.

— Ха, ха, ха!» стаде се смејати мали Раде, необично, чудновато, тако да се сви загледаше.

Смеје се смеје — зацене се већ од смеха, па опет трчи наоколо око стола и виче: „Оћу тати, оћу тати!”

Суседке прекинуше разговор и гледе га шта ради. Он трчи, трчи, па тек опет застане и запита:

„Шта је данас, мамо?

— Уторник, сине, рече Пава као шале ради.

— А сутра?

— Среда.

— А прексутра?

— Четвртак.

— А онда?

— Петак."

Мали Раде опет се зацену од смеха, па полети око стола.

„Бог с нама, шта му је данас!" учини Нера и обузе је нека слутња.

Суседке јој не умедоше ништа рећи. Чисто плашљиво поустајаше и одоше говорећи полако међу собом: „Бог нека јој на добро окрене!"

*

До пред сами мрак непрестано је мали Раде немировао. Али му немир не беше кад до сад, него некако необичан, чудан.

Сутон се већ поче хватати.

Мали Раде паде мајци на крило, па уморним, готово промуклим гласићем рече полако:

„Мамо, ала ме боле глава!

— Проћи ће, соколе мој! рече Нера и пригрли га себи. Одиста сав гораше у некој ватри, и дисаше јако.

— И леђа ме боле, мајко!

— Па трчкараш много, чедо моје; ваздан си био на пољу....

— Али, мамо слатка, мене веома боле глава! прошапута Раде, и наслони главицу Нери на руку.

— Оћеш да вечераш мало, сине, па да те мајка утопли; да се испаваш, па ће проћи.

— Нека још, мајчице! не спава ми се.... А је ли сутра петак?

— Није, сине, чак је после. Сутра је понедељник, па онда још три дана па — петак."

Мали Раде опет се насмеши.

„А што питаш, злато, за петак?

— Немој, мамо слатка, да ме караш! Петак је леп, радостан дан.... Доћи ће и тата да ме води....

— А куда, сине? упита Нера и глас јој задрхта.

— Далеко, далеко.... далеко.... рече мали Раде све тише и тише.

— Раде сине! зовну га Нера и исправи му главицу која гораше сва у ватри. Видиш дрема ти се; хоћеш да спаваш?

— Хоћу, мамо!... Јао, ала ме глава боле, боле!..."

Нера уздахну, пренесе га до постеље и намести те леже.

„Ох, како сам ти, мајко уморан!... шапуташе Раде, једва се чује. У петак ћу устати.... ићи с татом далеко.... далеко.... далеко...." и занесе се као у неко бунило.

*

Три дана прођоше.

Малом Раду све горе и горе. Ништа не зна за се; не познаје већ ни мајке своје. Кашто се, рекао би, разбере мало, па једва прошапуће: „глава, јао боле глава!"

Јадна Нера не одмиче му од постеље, не спава, не скида очију с њега.

Од тешка страха за својим јединчетом већ јој се скоро и језик узео, те слабо и говори шта.

Мара и Пава не одмичу се од ње. Храбре је и разговарају, али — све заман. Раду све горе, а она све тужнија. Не помажу ни лекови, ни нега.

У четвртак, у сами мрак, дође лекар да опет обиђе малог боника. Нера га гледаше с неком очајном надом,

као у бога, као у светињу. Прегледа лекар и сумњиво слеже раменима.

„Шта је, господине? једва изговори јадна Нера.

— Доста опасно! чувајте га!" рече тихо лекар.

Сиротој мајци учини се сад тај добри и благи лекар — црњи и страшнији од ђавола. Покри лице рукама и тешко јекну....

Запеваше већ и трећи петли. Звезда Даница високо оскочила — скоро ће зора. Мали Раде узмучи се. Сирота Нера намешта га свакојако, да би се само мало стишао. Најпосле га узе на руке. Раде се разабра па проговори:

„Мамо слатка, сад ћу ти отићи. Ено тате, видиш ли?"

Нери само полише сузе низ лице.

„Видиш ону звезду, мамо! говори мали боник и пружа прстићем жутим већ као восак. Онамо ћу ја.... ала је то далеко!

— А шта ће ти мајка, чедо моје? једва изговори Нера.

— Немој плакати, слатка мајчице! теши је Раде тако разговетно, тако паметно, да би зар мајци још жалије било. Мора се једном и тамо отићи. Ја ћу се молити добром боги, да те чува.... па је загрли и приви се уз њу... Тајка ме зове!... Сад ћу, тајка, сад!" изговараше Раде све слабије; ручице му већ хладне као лед.

Јадна мајка спусти га опет у постељу. Он као хтеде да појми ручицама опет к њој; главица му клону на прси и преко усница развуче се лак осмејак....

После неколико тренутака горела је воштаница више малог боника, мешајући светлост своју с расвитком јутарњим. А тужан глас жалосне мајке нарицао је још тужнију песму....

*

Нема жалости над жалошћу мајчином.

Самохрана је сиротица Нера — као самац камен.

Долазе јој добре жене; разговарају је, теше је. Али нема никог да је кадар утешити жалосну мајку.

По вас други дан преседи као скамењена; нит ромори нит говори. Рекао би не чује ништа, не види никог.

Чим сунце гране, а и пре сунца — она је већ на гробљу. Падне на гробак своме Раду; с таком жудњом, као да би и сама рада била спустити у њ своје кости. Још једино ту јој се одреши језик: нариче, пишти као црв. Прођу људи и најтврђег срца па окрену главу и очи пуне суза на страну.

Ту пишти докле већ не изнемогне и глас је не изда, па се врати полако, нечујно као сенка. Узгред дели сиромасима подушје своме Раду.

*

Беше у очи задушница.

Цео дан спремала је јадна Нера своме Раду подушје. Нек је још вечерас готово; сутра ће рано на гробље; биће тамо доста света. Сву ту жалосну спрему сложила је на сто у соби, баш на онај око којег је мали Раде онако чудно трчкарао.

Ноћ се већ одавно ухватила. Тиха беше та ноћ — нигде ветрића; месец се кашто укаже кроз танке, бледе облачке. Кандиоце пред иконом одавно се угасило. У соби је доста видно од месечине. Облаци се све више развлаче, али бледи, танки, те се ипак види лепо.

Сирота Нера клонула, онако обучена и спремна, крај постеље. Умор је оборио; али још не своди очи. Рекао би — будна је.... Види свог Рада како игра, дотрепти до ње, па се умиљава, грли је, весео је, смеши се на њу. Она га узимље на крило, љуби га, глади му лепу, врану као гâк косицу.... Види га бона, пребона; нуди га понудама, тражи му лека, дозивље лекара, лечи га — отимље од смрти. Али заман све.... најпосле га прати уз тужно „свети боже" до вечите му кућице. Ох, како је

мрачна та страшна кућица!.... Залише јој сузе очи. Више ништа не види. Обузе је нека густа, тешка тама. Једва дише. Колико је трајала не зна.... Тек угледа на лепој пољаници, пуној свакојака цвећа, пуно дечице, броја им нема! А лепа су, боже, као пилићи, весела као лептирићи. Њен Раде стоји у крајичку, оборио главицу, снуждио се.... „Шта је, сине, чедо слатко?" пита га она. „Где си, мајчице? одговора јој Раде а сузе му се засијале у очицама. Видиш све мајке обишле своју децу, а тебе још нема!"....

„Јао! тешко мени! писну Нера и трже се. Свануће већ! Тешко мени, одоцнила сам!"

И брже узе оно што је спремила и похита на гробље.

*

Брзо је стигла Нера до гробља; хитала је, никуд се освртала није.

Уђе већ у порту и похита право на гробак своме Раду: да му се жалосна јави на уранку. После ће у цркву да му чини спомен.

Паде на гроб и поче тужити да би и камен препукао. Дуго је тужила сирота, па се лагано диже и осврте се.... Нигде никог на гробљу! „Гле, никог нема!" оте јој се и нехотице помисао. „Зар ово није дан!"....

И одиста још не беше дан, него — месечина кроз танку, бледу облачину па видно готово као у дан.

Мајку јадну прође нека језа. Сама у неко доба ноћи на гробљу! Чисто јој се чињаше још неверица. Врати се полако и пође к цркви; да није свет почем још у цркви. Кад тамо — црква затворена! Тишина, глува тишина. Неру пројоше скроз мравци.

Пође лагано путем кроз порту. Некако јој се и порта чини необична. Кад гледну доле на вратнице, а — улази пратња, носе неког да сахране. Погледа боље — одиста пратња! Напред ђаци с чирацима, па попови обучени у одежде, па носила застрвена црном чохом,

па народ... жене, људи, прегледати не можеш. Допире јој до ушију и неко врло неразговетно брујање; рекао би — певају оно тужно „свети боже".... Она се склони мало с пута и стаде, док прођу. Гледи — непознати попови, непознати ђаци, људи, жене.... никог не познаје, све нека невиђена, чудна лица!

Неру запахну врућ ветар, проби је хладан зној; у ушима јој нешта зазуја.

Похита на вратнице, а ноге јој клецају. Таман да изиђе, а пред њу искрсну старац — бела му брада до појаса, и рече неким потмулим, једва чујним гласом: „Стани!" Она и нехотице стаде. „Знам ја, вели старац, шта је туга мајчина за јединчетом. Али и сувишна туга није угодна. Утишај се и иди.... Кад будеш у прекој улици — полагано прођи! Тамо спава моја старица; легла је љутита...." И неста старца.

Нери се глава чисто заношаше, као да ће је несвест снаћи. Прибра и последњу мрву снаге, па похита што брже напред. Кад би у прекој улици, а одиста нека старица, сва у бело, спава на улици. Нера претрну сва; изу ципеле, па онако у чарапама и на прстима, готово и не дишући, прокраде се и побеже безобзирце кући.

*

Чим је дошла — пала је као свећа у постељу.

Дуго је боловала у најљућој врућици. Нико се није надао да ће остати жива.

Једва је издравила и мало се опоравила; али — није више при чистој свести.

Милован Ђ. Глишић.

НЕ УКРАДИ...

„Не укради! Бог нам рече. —
(То му било зар најпрече.)
Ко украде суђен биће;
Као нељуд лице криће,
У планину бегат' мора!
Преко мора, преко гора
Гониће га грех, очаја,
Немир, клетва.... и прочаја!"

И ти ниси послушала,
Не бојиш се зар од зала?
Украла си — шта украла!
Да ти кажем? — Зар је шала!
Срце си ми ти украла,
Врагунице моја мала!

Па гле како лопов бежи,
Грех му бива све то тежи,
Па се клони испред мене,
Не сме да ме ни поглене!
Или не сме, или неће,
Испред мене с пута скреће;
Где ме сретне журно бега,
Где га тражим нема њега.

Знам лопова, ал не могу
Да га тужим ни људ'ма ни богу;
Јер су људи осветљиви,
А код бога правда живи:
Људи мене наједиће,
Њој од Бога горко биће.

Сам ћу, сам ћу расправити,
И лопова уватити;
Заповести добро знадем,

Шта ме чека кад украдем;
Да ме правда свуда тера:
Зуб за зуб, за меру мера;
Па за срце срце оћу,
Да га грлим дању, ноћу;
Нећу своје измучено,
Оћу врашко срце *њено*.

Н. В. Ђорић.

ЧЕТВРТО АГРЕГАТНО СТАЊЕ

или

зрачна материја

од

Герасимовића

Мало ал' неуморимо коло данашњих научењака, снабдевено чврстом вољом и самопоуздањем, а наоружано најсветлијим и највеличанственијим оружјем наших дана, оружјем што се зове: *Индукција* и *Статистика*, *Анализа* и *Синтеза*, ступајући непрестано напред, осваја мало по мало, сваким даном све нова и нова земљишта. Њена завојевања последњих година огромна су. Најновије победе и успеси на неким научним пољима све већма нас у нашем убеђењу утврђују, да су овој војсци научњака све препоне ништавне, да нема града ни бедема преко кога не би она славно прејурила остављајући их за леђима, а тиме доказујући да су границе уму човековом недогледне, да је знање наше бесконачно. Сва упињања извесних научара и њихових слепих присталица: да одреде границе уму човековом, ништавна су. *Емил ди Боа-Рајмонд* његовом изреком: *Ignoramus et Ignorabimus* у познатој нам расправи, само је овим још већма подстакнуо на рад малу ову војску научњака, којима је девиза да докажу: да је знање човеково бесконачно у ономе, што је оно само по себи, што је знање; оно што је ограничено, то није знање, то је вера, ако не бесмислица. — Доиста, ништа није непутније, ништа није безосновније него кад неки подвикне: „ми то не знамо, нити ћемо икад моћи знати." По нашем мишљењу овде је сва

погрешка у томе, што је само питање рђаво постављено, јер се није узело у обзир: шта је знање човеково? Према томе није се ни чудити што се на послетку закључило: „човеково је знање ограничено." У ономе, шта је знање човеково и у каквим релацијама стоји човек са свешћу својом на спрам спољнега света, морамо заиста закључити да је знање човеково бесконачно. Све што човек зна то су релације између појава ван њега и појава у њему; то су партикуларни закони који постоје између појава — то су генерални закони појава. Све што је ван појава — то није појава, то не може имати никакве релације са човеком са свешћу његовом, — то није знање; то је гола вера ако није бесмислица. Човек може знати само појаве и њине законе. Према томе шта су појави и њихови закони, и у чему се састоји кретање материје, то и чини човеково знање. А као таково, знање је бесконачно; границе су му недогледне. Сва је погрешка у томе: „што они, не знајући шта је знање, говоре о границама знања онде, где му места није, — где знања нема, — где је знање престало пошто је оно друго нешто, а не оно што су мислили они, који му границе одредише, и не знајући шта је оно?"

У ономе: шта је знање, знање је бесконачно и као што *Карло Негели* вели: „ми знамо и знаћемо" све што је знање; све што није знање, оно је или предмет веровања, или је бесмислица.

Рајмондовој клики: Ignoramus et Ignorabimus крила су подсечена и она је већ давно пала. Данашњи наш задатак не допушта нам да се и даље упуштамо са доказивањем неоснованости ове изреке нити да се специјалније бавимо расправом: о границама сазнавања природе. Напослетку, који је ма и најмање познат са историјом проналазака, са историјом појединих наука, са развићем ума човековог, томе би посве излишно било говорити још о границама сазнавања природе и бесконачности ума човековог. И да само у обзир узмемо позната нам факта, о поступном, непрестаном, лаганом развићу чисто интелектуалне моћи човекове, а сматрајући у исто доба науку о развијћу духовног живота и њено лагахно усавршавање од најпростије ћелијне душе па до најузвишенијег и најсавршенијег човековог душевног живота, па нам је доста да докаже неоснованост тврђења: да се границе нашег данашњег сазнавања природе неће у будућности далеко прекорачити. Право вели Дарвин: „Увек су они, који мало знају, — а не они који много знају, — који позитивно тврде да ову или ону проблему, наука никада неће решити."[1]

[1] Чарлс Дарвин: The descent of man, ad selection in relation to sex. 2 Voll. London 1871. Стр. 3. — Постанак човеков и сексуално одбирање. Увод. Стр. 3.

Недогледна перспектива непрестаног напредног развића и усавршавања, која нам пред очима стоји, најбољи је протест против жалосног Ignorabimus. Најновији резултати трудних радова на пољу данашњих наука, многобројни проналасци и непрестани преображаји на готово свима пољима наука, најочигледније нам доказују непрестани развитак и усавршавање човековог ума.

Далеко би нас одвело кад би сад приступили побројавању ма и најглавнијих проналазака из последњих година. И кад би хтели то да учинимо, огрешили би се јако о светињу овога предмета, јер се овакав задатак не може ни извршити као што треба на овако малом простору. Остављајући другима, сретнијима, који више времена имају, да се овом интересантном темом опширније баве, ми ћемо данас да обратимо само пажњу на два најновија успеха многогодишњег испитивања и умовања неколицине инглеских ауторитета. Проналасци ови у толико надмашају све дојакошње из последњих година што су такове природе, да ће се, пошто се буду још већма проширили одостоверили и потпуно као што треба оценили, научне зграде двеју данашњих најважнијих наука: физике и хемије морати знатно прекрајати, поправљати и дотеривати према захтевима најновијих испитивања.

Проналасци ови датирају из последњих дана год. 1878 и 1879. Било је то крајем Децембра 1878 год. када се напрасно распростре глас: *Хемијски елементи сложена тела?* Славни инглез, *Normann Lockyer* својим многогдишњим непрестаним и најтачнијим спектрално-аналитичким испитивањима дошао је напослетку до тог закључка, да данашњи хемијски „елементи“ или бар неколицина њих, никако не заслужују ово име, него се напротив обратно морају сматрати као *сложена тела*, као сједињења других, тако званих *праелемената*. Свечана седница 12 Децем. 1878 г. лондонског друштва Royal Society, дупке пуна најзнаменитијим представницима наука, имала је да саслуша опширне доказе о овој најновијој револуционарној хипотези. (Royal Society XXIX p. 266). После једног кратког увода о овоме предмету у опште, прешао је Lockyer онда на детаљна разлагања његових спектроскопских расматрања сунца и звезда, затим на експерименте у лабораторијуму пуштајући се у побрајања свију извода, који се отуда безусловно морају извести. Напослетку сви његови радови и експерименти на овом предмету довелису га до тог закључка да су данашњи тако звани хемијски „*елементи*“ *сложена тела*.

Закључак његов: да ће хемијски елементи сложена тела бити није нов, није оригиналан у толико што је већ далеко пре њега

било мислиоца, који су сумњу исказали да је могуће: да су хемијски елементи сложена тела. Историја развијања хемије даје нам јасних доказа о овој ствари, а осим тога и сама дефиниција хемијских елемената, која је данас опште примљена, неискључује никако могућност, да ће се данашњи елементи доцније моћи показати као сложена тела. Што су стари хемичари предвиђали и двоумили, то је данас Lockyer необоривим фактима доказао. Нема сумње да је овај глас свакога хемичара морао потрести и да су овим успехом многи и многи прогресивни хемичари још већма подстакнути да живље настану радити на овој идеји, о којој су сада могли уверити да се доиста и остварити може. Најновији радови хемичара, као што су Theodor Gross,[2] Victor и Carl Meyer[3] и др. најбољи су нам сведок с каквим је одзивом ова идеја примљена а осем тога и најсигурнија узданица да ћемо кроз кратко време са свим на чисто с овом идејом бити. Излишно би било што опширније говорити о идеалном утицају и великој важности овога факта по даљи развитак како хемије тако и спректалне анализе. Јасно је да ће се после кратког времена савршена револуција у хемији створити, да ће цела данашња спектрална анализа са свим преображена и на по све новим основима подигнута бити. О овим његовим интересантним и врло значајним испитивањима а нарочито о закључку да су и „хемијски елементи сложена тела“ говорићемо другом приликом опширније. Данас смо само хтели да потсетимо читаоце на овај изналазак, који се потпуно мерити може са овим најновијим проналаском, о коме ћемо сад говорити.[4]

Као што смо већ једном казали, овај најновији проналазак учињен је на пољу физике. Један од најврснијих радeника и најбољих зналаца њених, знаменити испитивач на пољу спектралне анализе, проналазач чудноватог и у неколико и данас још тајанственог *радиометра*, који је читаву гомилу разних хипотеза створио да би се само неки његови појави кретања могли растумачити као што треба, изналазач једног хемијског елемента: ***талијум***, ауторитет првога реда међу славним инглеским природњацима, знаменити *William Crookes*, *F. R. S.* створио нам је својим многогодишњим и неуморним испитивањима нов свет физичких појава, изнео нам је на видик ново

[2] Види: Берлинска академија наука од 15 Августа 1879 год. и

[3] Berichte der Deutschen chemischen Gesellschaft. Св. XII. страна 1426. од 1879 године.

[4] Опширније о радовима Lockyer-а види у листу The Nature Nro 477, 479 и 480 од 1879 год. где је и његово оригинално предавање штампано.

једно стање материје, проширио је и обогатио наша знања о разним агрегантним стањима материје оснивајући једну нову агрегацију материје, тако звану: *зрачну материју* или *четврто агрегатно стање*. До данас знали смо само за три агрегатна отања: стално, течно и гасовито (ваздушасто) стање. Али овај ретки мислилац својим многобројним и сјајним опитима дошао је до позитивног убеђења: да се материја поред дојакошња три агрегатна стања мора показивати у још једном другом, четвртом и са свим особеном стању, које је узрок многим до данас нерасветљеним природним појавима. Бавећи се изучавањем радиометра и довијајући се, којим начином најбоље да објасни разне његове појаве, приметио је овај генијални природњак том приликом читаву поворку врло интересантних, и по све нових појава, о којима је он чешће јављао у разним енглеским и др. страним листовима. (Phil. Magazine, Phil. Transactions и Nature од 1878 и 1879 год.) Створивши овим својим опитима себи са свим сигурно убеђење о овом новом стању материје, држао је једно предавање 22 Августа 1879 год. на 49 годишњем скупу британског друштва за помагање наука у Sheffield-у са небројено сјајних експеримената, у ком је опширно изложио све његове резултате о овом предмету доказујући да се најразређеније стање једне материје с потпуним правом може сматрати, као четврто агрегатно стање, које далеко лежи иза еластитног стања. Да би и нашу читалачку публику о овој најновијој победи ума човековог известили, ми ћемо покушати да изнесемо, колико то сâм предмет дозвољава, главна својства овога стања материје, држећи се при томе у неколико и нама познатих рецензија а нарочито крукиз-овог предавања, које је међу тим већ и у немачком преводу изишло.[5] Износећи малу једну историјску скицу о овоме питању и спомињући при томе да је још Faraday у његово доба држас једно предавање: о зрачној материји, у коме је излагао своје мисли и основе о овој хипотези, и говорећи о дефиницији: шта је гас? продужује овако:

Главна својства која се данас гасовима приписују у многоме се разликују од дефиниција, која су им наши стари давали. По најновијим испитивањима гас се данас сматра као тело једно, сложено из безбројно много ситних делића, из молекила, који се непрестано крећу у свима могућим правцима, а са брзинама врло различитим. Пошто ових молекила небројено много има, то се са свим по себи разуме, да се ни један молекил не може ни у којем правцу слободно кретати а да се у исто доба са другим којим молекилом не судари.

[5] Зрачна материја или четврто агрегатно стање. Немачки од Dr. K. Gretschel-a 1879 год.

Из тога сљедује да ће слободни правци ових молекила бити у толико постојанији и дужи, што год буде било мање молекила у једном извесном простору. Тако н. пр. кад из једног извесног суда изцрпимо неку количину ваздуха или гаса, који се у њему налазио, онда ће број молекила у томе суду бити много мањи него што је пре било, а с тиме биће и даљина правца или пута, који један молекил у кретању прелази не сударајући се у исто доба са другим молекилима, повећана. јер је средња дужина овога пута обратно пропорционална према броју находећих се молекила. Са свим је јасно да ће што год већма разређујемо гас или ваздух у овоме суду, тиме и прави или слободан пут ових молекила, којим се буду кретали, бити све већи и већи, не сударајући се том приликом са другим молекилима. Другим речима: „што је год већи овај средњи пут, тим се више и мењају физичка својства гаса или ваздуха." (стр. 7). Најобичнија физичка својства једнога гаса овим разређивањем знатно се мењају. Што год даље идемо са разређивањем, т. ј. што год више смањујемо број молекила у једном извесном простору, а тиме средњу дужину слободнога пута повећавамо, добићемо напослетку такове експерименталне резултате, који се знатно разликују од резултата познатих нам при обичној густини ваздуха или гаса да морамо закључити: да се овде материја налази у њеном четвртом агрегатном стању, у стању, *које је толико исто далеко од гасовитога, као што је ово од течнога стања.*

Ради даљег разумевања ове ствари, морамо се сетити једног врло лепог експеримента из физике, на оно тако звано *електрично јаје*. Ми знамо да кад кроз такову једну стаклену цев пропустимо индукциону струју, да ћемо онда добити онај тако звани „мрачни простор". Струја варница, која полази са позитивног пола не достиже са свим светлосну струју са негативнога пола, него је на против од њега одвојена једним, како кад, већим или мањим, по све тамним, мрачним простором. Сад, што је год веће разређење гаса у овој цеви, дакле што је год дужи слободни пут или правац молекила, који се још у овој цеви находе, тим се све више и више шири и повећава овај „мрачни простор", тако, да ће при неком извесном ступњу разређености мрачни простор испунити целу цев. гезр. електрично јаје. Из овога Крукиз изводи закључак: „да се мрачни простор може узети као мерило средње дужине слободнога пута оних „молекила, који се још находе у овом резидууму." Даље вели Крукиз: „При овако великом ступњу разређености, молекили заосталнега „гаса крећу се кроз цев наилазећи на сразмерно врло мало отпора „а осим тога полазећи од пола са необичном великом брзином до-

„бијају такве особине, које су толико нове а тако карактеристичне „да с пуним правом можемо применити израз „зрачна материја“ од „Faraday-а (стр. 10).“

Кад ступањ разређености није тако велики, т. ј. кад се још налазе трагови кондензираног гаса на дуваровима стаклене цеви, онда ћемо имати другу једну врло лепу појаву: „мрачни простор“ биће ограничен и обележен једним светлим оквиром. Ова светла ивица продукт је силе, с којом се негативно електрисани молекили полазећи са негативнога пола сударају са споро кретаним молекилима у правцу к полу. Са свим друкчије појаве добијамо ако смо разређивањем гаса у цеви достигли највећи ступањ; у овом случају сами дуварови стаклене цеви препона су кретању молекил и усљед тога сада ће се изазвати врло јака *фосфоресценција*, која све лепша и јача бива што год већма употребљени предмети флуоресцирају. Као што видимо прва особина зрачне материје, која са негативног пола полази та је: да производи јаку фосфоресценцију, кад год са тврдом материјом у судар дође. Број тела, која на молекуларно бомбардовање зрачне материје са светлошћу реагирају, врло је велики. И боје, које се при овој појави такође рађају, врло су разноврсне. Од свију тела, с којима је Круњз експериментирао, дијамант као да је најосетљивији. Намештен у средиште евакуиране кугле а изложен молекуларним стрељањима индукционе струје светли врло јако фосфоресцирајући врло лепо зелено. Амо долазе још и разна стакла, уралска, енглеска, нека немачка итд. за тим сулфид калцијума и разни рубини. Боја рубина као да нема никаквог уплива, јер сви рубини без разлике изложени утицају зрачне материје фосфоресцирају с једном и истом бојом. Сви ови појави особито добро испадају при неком извесном ступњу разређености. најбоље од прилике под притиском једног милионитог дела амосфере или при 0·00076 mm. жив. стуба. При овом степену разређености најјача је фосфоресценција; што је год разређивање веће фосфоресценција је све слабија, док је на послетку са свим нестане. — Даље је говорник са неколико опита експериментално показао ову зависност фосфоресценције од ступња развећености, која се у цеви налази. Као што видимо прва особина ове зрачне материје та је: да производи јаку фосфоресценцију.

Друга не мање важна особина зрачне материје та је: да се она распростире, шири само у правим линијама. У цеви, која је савијена на форму римскога V, струјање молекила полазећи са једнога краја крака иде само доле и не прелази никако у онај други крак. У овом погледу, као што знамо, битно се разликују познате нам *Гај-*

слерове цеви, којима можемо дати сваку могућу форму па да опет сви њени делови буду подједнако осветљени. Осим тога и у погледу на електричне послове знатно се разликују. Док код гајслерових цеви позитивни пол игра велику улогу, зависећи сви феномени од њега, код зрачне материје на против *„позитивни пол нема никаквог уплива“*. Овде сви феномени једино зависе само од негативнога пола. Био положај позитивног пола према негативном какав му драго, зрачна материја полазећи са негативног пола креће се само у правим линијама. Истинитост ових извода доказао је Крукиз многим, врло лепим и оригиналним опитима. Са овом особином материје зрачне стоје у свези и други још, врло интересантни појави — Видели смо, шта је у стању ова материја да учини са својим молекиларним зрацима кад јој у њеном кретању са негативног пола, ништа на путу не смета. Са свим друге појаве добијамо, ако једно тело у овој цеви тако наместимо, да молекили зрачне материје морају на овај објект падати. Узмимо да смо у средину цеви поставили један крст, то ће они зраци који буду пали на површину овог објекта бити упијени а остали, који потреве те пређу мимо ивица његових, продужиће и даље свој пут док напослетку не ударе на дуварове стаклене цеви. Производећи познату нам фосфоресценцију, изазваће у исто доба и сенку онога објекта, који је стојао на путу молекиларним зрацима, те их тако спречио да и они дођу до стаклени дуварова и фосфоресценцију произведу, као и они први који су мимо препоне обишли (стр. 21).

Из овога што смо до сада о својствима зрачне материје показали, лако је појмити да ће њени молекиларни зраци бити у стању и *механично дејство* да произведу, ако је само тело, које на путу стоји, лако покретљиво. — Да би ово доказао, Крукиз је нарочиту једну справицу конструисао, помоћу које се се лако при експериментирању може показати, како се намештено коло тамо амо на стаклсним штаповима креће управљајући се свагда према положају пола. Снага ових молекила толико је велика, да су они у стању ову справицу и уз брдо при неком извесном нагнућу да терају. Обратно, ако је објект непомичан а на против негативни пол лако покретљив, онда ћемо имати са свим исту слику с том само разликом, шти ће се у овом случају негативни пол кретати. Овај закључак показао је Крукиз својим чувеним, у неколико модифицираним радиометром (стр. 23).

Есспериментирајући са овом справом и замењујући струје индукционог апарата са једном малом галванском батеријом добијао се исте појаве као пре с том разликом, што је сада известан један

прстен, који се у овој справи находи и кроз који галванска струја јури, био загрејан до црвеног усијања тако, да се отуда мого извести овај сигурни и врло значајни факт: „зрачну материју у једном доста великом вакууму (празан простор) не ставља у кретање само нега„тивни пол каквог индукционог апарата, него тако исто и *топлота „усијаног* прстена у стању је да у толико истој мери зрачну мате„рију а тиме и радиометер у живо кретање стави (стр. 26).“

Да је Крукиз при његовим опитима имао доиста материју у таквом стању, какво нам се до сад још нигде није показивало, види се још и из ових врло интересантних и по све научних факта, који нам се јављају, кад на *зрачну материју једним магнетом дјејствујемо.* Проучавање овога уплива даје нам објашњења о једној другој не мање важној особини зрачне материје. — Као што смо видели струја молекила зрачне материје, полазећи са негативног пола иде у правим линијама нескрећући ни тамо ни амо. Са свим ће други правац имати ова струја ако се испод ње један магнет находи. Приближавањем магнета струји молекила зрачне материје, скреће она полако са свога правца описујући једну параболу, која је тако окренута да њена *издубљена страна* према магнету стоји. У овом погледу ова зрачна материја битно се разликује од гаса у гајслеровим цевима. И у овим цевима упливом магнета светлосна струја савија се мало к магнету али се одма враћа у свој пређашњи правац. Ово скретање молекиларне струје на једну или другу страну, према магнету од које стране он дејствује, употребио је Крукиз врло згодно на покретање једне справице налик на воденичко коло. (стр. 29).

Казали смо да су молекили зрачне матери'е, полазећи са негативног пола, негативно електрисани, због тога би сада било врло интересантно сазнати: да ли струја зрачне материје полазећи са негативног пола, повлачи за собом такође и електричну струју. По Амперовом закону познато нам је да се: паралелне и једнако управљене струје међу собом привлаче, и према томе могли би на први мах помислити, да ће тако исто бити и са струјама зрачне материје. Напротив, струје молекила зрачне материје понашају се са свим друкчије. „Две струје зрачне материје, које паралелно једна с дру„гом и у истом правцу једној мети теже, не привлаче се него се „напротив одбијају. Оне не дејствују као галванске струје једна на „другу, него просто као два једнако електрисана тела. Из овога „сљедује да струје зрачне материје не садрже никакви електричних „струја, јер би се онда по Амперовом закону морале привлачити, „него се на против састоје из чисто само негативно електрисаних „молекила па се због тога наравно морају и одбијати.“ (страна 31).

У извађању ових опита и показивању разних особина материје зрачне, била је увек још једна њена особина, о којој ћемо сада да говоримо. Зрачна материја производи увек *и топлоту*, кад год је у своме кретању спречена. Кад смо имали интензивну фосфоресценцију било је увек и само стакло јако загрејано. Тако исто и при свима другим опитима била је у исто време увек и мања или већа топлота произведена. — Да би Крукиз доказао ову нову особину зрачне материје, он је конструисао неколико особених и врло згодних апарата. Ако негативном полу дамо облик шупљег, *издубљеног огледала*, онда ће се зраци ове материје по познатим законима скупити у *жижи*, и тада ће се толика топлота развити, да ће се комадић платиниридијума загрејати до белог усијања, па на послетку и са свим истопити. Ову пробу можемо чинити тако исто и са стаклом а и са другим нарочито металним телима. Произвађајући ову особину зрачне материје, можемо у исто доба штудирати и уплив магнета на топлотну жижу. Ако смо у жижу метули једно тело, онда можемо по вољи, примицињем и одмицањем магнета и жижу са њене тачке скретати. Разним положајима магнета можемо давати и разна места жижи зрачне материје, па на послетку можемо ју и са свим одклонити са метала и на другу неку тачку управити. Уклонимо ли магнет, одма ће се и жижа вратити у своје пређашње место. (стр. 32).

„Сва ова својства о којима је овде говора било, заједничка су свима материјама без разлике, и са свим је свеједно употребили ми за наше експерименте водоник, угљену киселину, атмосферски ваздух или ма које друго гасовито тело. Једина је разлика само та: што се горе описани појави према материји која је употребљена на *разним степенима разређења* показују. Питање је: да ли и карактеристична молекиларна хемијска својства употребљене материје при овако великој разређености остају једна и иста? О овоме можемо се лако уверити разним апсорпционим хемијским средствима, која су карактеристична за употребљену материју. И на ово питање дао нам је Крукиз врло задовољавајући одговор. Многим опитима и нарочитим справицама он је најочигледније доказао да се хемијска својства употребљене материје ни мало не мењају и да према томе најразређенији ступањ материје ни мало не утиче на њене обичне карактеристичне реакције. — Применом апсорпционих хемијских средстава не само да доказујемо непромењивост хемијски својстава употребљене материје, него смо овим средством још у стању и да ступањ разређености у извесној цеви на већи степен доведемо. Шта више овим средством дата нам је могућност да разређивање још даље терамо, него што нам је то са најбољим данашњим средствима мо-

тућно. Највећи вакуум, који је Крукиз помоћу апсорпције мого добити, износио је $^1/_{10,000,000}$ део атмосфере. (стр. 35).

Ово су у главноме била својства ове материје, која је у једном извесном датом простору до толиког степена разређена била да с пуним правом можемо казати: ми имамо овде материју у њеној четвртој агрегацији, у тако званом *зрачном стању*. Поред све егзактности његова испитивања на овом пољу, мало да се не ће код кога породити сумња: да ли при овако великој разређености дате материје, може још говора бити о материји као таковој. Обично се мисли кад само један милионити део заостане, да онда тако мало материје имамо да овај остатак можемо слободно занемарити, и датом простору придодати име: вакуум или празан простор, пошто готово ни мало ваздуха нема. Јасно је да ова мишљења обично из тога произлазе, што нисмо у стању овако велике бројеве да схватимо. Говорећи о неоснованости ове сумње Крукиз продужује овако: „По најбољим ауторитетима једна кугла 13·5 cm. у дијаметру садржи више од 1000000000000000000000000 (квадрилион) молекила. Ако сад ову куглу разредимо само на један милионити део атмосфере, онда ћемо имати још један трилион молекила у нашој кугли, суму која је прилично велика да с правом још можемо о остатку као о материји говорити."

Да би овај огромни број што боље могао својим слушаоцима представити, Крукиз је навео сљедећи пример: „Узмимо, вели он, „овај радиометар, па помоћу индукционе варнице направимо на буди „којем месту један мали, сићушни, управо микроскопски отвор, али „да је међу тим и опет толико велики, да 100 милиона молекила „извесне величине могу унутра за 1 секунд улазити. Прво, што имамо „биће то, да ће наш пређашњи вакуум мало по мало престајати бити „оно што је пре био; друго, струја улазећег ваздуха дејствоваће на „пераја нашег радиометра, и ми видимо да се наш мало час мирни ра„диометар живо покреће. Али шта мислите колико ће трајати док се густина унутра у кугли са спољашњом атмосфером изравна? Један „сат? Дан? Година? Једно столеће? Не, читава вечност! Заиста „такво време да га наша фантазија тешко може схватити." (Ст. 37).[6]

[6] Да би ствар била што јаснија нека нам је дозвољено сљедећи рачун навести. Jonston Stoney (Philos. Mag. Vol. 36. p. 14.) израчунао је да један куб. сантимет. ваздуха под об. прит. садржи 100000000000000000000 молекила. Кугла од 13·5 с. у дијам. (по форм. $\frac{\Pi}{6}d^3$) садржи дакле $\frac{1}{6}13{\cdot}5^3$. 3.1416.100000000000000000000 =1288252350000000000000 молекила. Кад сам ваздух на један милвонити део његове густине разредимо, онда ће у кугли остати још молекика 1288523500000000, тако да кроз отвор могу улазити само: 1,2882510617476500000000. Кад у се

Говорећи и даље о овим грдним бројевима Крукиз завршује ово своје предавање овако: „Изучавајући ово четврто агрегатно „стање материје изгледа као да нам је испало за руком да имамо „пред ссбом оне недељиве делиће материје, које с пуно права сма„трамо као физикалиу основу васијоне. Видели смо и то, да је ова „зрачна материја у неким њеним особинама толико исто материјална, „као и овај сто, узимајући напротив у другим неким особинама го„тово карактер једне зрачне енергије. И заиста можемо казати да „смо границу достигли, у којој материја и сила једна у другу пре„лазе; границу, која је за мене имала увек неке особите дражи. Ја „мислим да ће највеће научне проблеме будућности своја решења „овде моћи наћи.“

У Бечу.
Фебруара 1880 г.

РУДАРСТВО

у Србији и Босни у средњем вијеку.

ОД Д-РА К. Ј. ЈИРЕЧЕКА

(свршетак).

II Олово. На извору Криваје у једном запуштеном брдском предјелу, има у једној гомили мало кућа и много развалина што се зове Олово. Ово је *Олово* (или Оловац), лат. *Plumbum*, тал. *Piombo*. било у XIV и XV стољећу на гласу због својих оловних мајдана. Оно је спадало у област Павловића, који су, пошто је пропала краљева моћ, примали дохотке од тамошње царине. Овђе се и у XVI стољећу олово у велико вадило; овдашњи фрањевски манастир, који је у турско вријеме врло чувен био, срушен је 1687 године. Други оловни рудник, *Каменица*, ђе је такође постојала царина, био је по свој прилици негђе ту близу. Не далеко од данашње варешке гвожђарнице, три миље западно од Олова, виде се развалине старе вароши *Дубовштице*, која као да је била прије Турака средиште

кугли 100000000 мол. могу ући онда ће нам требати: 1288251061747650 секунд. или 21470851029127 5 минута или 3578475171521 сахат или 149103132147 дана или 408501731 година па да густина ваздуха унутра у кугли буде равна са густином спољне атмосфере.

тамошњег рударства; она се збиља и спомиње у једном дубровачком споменику од 1425 год.[38]

III Сребрница. Од прилике једну и по миљу западно од Дрине а 8 сах. јужно од Зворника у једној високим бреговима суженој долини налази се град и варош *Сребрница*, коју треба разликовати од градића *Србрника*, који је на јужном окрајку савске равнице, између Тузле и Шамца.[39] Сребрница (у спом. Sreberniça, Streberniça) је била у познијем добу средњег вијека највећа рударска и трговачка варош од Саве до Јадранског мора. Да ли је она и римска *Аргентарија* (сребро: argentum) коју Пеутингерове таблице стављају на путу из Салоне (до Сплета) у Сирмијум (Митровицу), не зна се, јер она лежи даље од пута, у једном заклоњеном планинском предјелу. Сребрница се први пут спомиње 1376 год. кад је већ била живо трговачко мјесто са јаком дубровачком колонијом. 1410 године војска Жигмундова освоји је од Бошњака, а 1411 поклони је краљ Жигмундо српском деспоту Стефану Лазаревићу, што је било веома криво Бошњацима. Поред васколиког настојавања босанских владалаца да је поврате, Сребрница је остала под Србијом од 1411—1440. Од 1440—1443 била је под Турцима. Послије сретног похода угарског краља Владислава, похитају Бошњаци те заузму ову варош. Због овога се изродио дуги рат између босанског краља Стефана-Томаша и српског деспота Ђурђа Бранковића, а варош је прелазећи из једних руку у друге веома страдала. Овдашњи рудници давали су поглавито сребро и нешто мало олова; од 1417 постојала је овђе ковница. Ова је варош водила трговину са унутрашњошћу Србије, Угарском, Дубровником и осталим приморским варошима на Јадранском мору. У њој су становали саски *пургари*, дубровачки трговци и домородци Срби. Права дубровачке колоније оснивала су се на привилегијама краља Твртка I, краља Дабише, краља Жигмунда и српских деспота Стефана и Ђурђа. Овдашњи фрањевски (некад главни) манастир, који се спомиње већ 1425 год.,

[38] Најприје се спомиње под именом Plumbum 1382. Царина у њему спомиње се још 1398 год., Пуцић II 42. Често се спомиње у договорима са Радославом од 1421 па даље. Акта о царини 1447 г. код Пуцића II 110, 113 и 114. Оловлıанинь (ib) I 144, 1522: в. прим. 27. Олово из Каменице: Cons. Min. 4 Јула 1387. (Lett. Ref. 1386). Царина каменичка 1382, Пуцић II 33. Каменско, село на Криваји. — Дубовштица: Блау 209. Писмо Orso-у de Zamagno и Thomazo-у de Bona због тестамента 25 Јануара 1425; њихов одговор: «fata in teupoustiza a di VII fervar», Lett. 1423—7.

[39] Сребрница и Сребрник већ око 1450 год. узимају се једно мјесто другога; adject. «сребрнички» једнак је за обоје. У Сребрнику није, у колико се зна, било никаквих рудника.

постојао је до 1686 год. По њему је добила у списима XVI—XVIII стољ. и читава босанска црквена провинција име *Bosna Argentina*. Овђе је било Дубровчана до краја XV стољећа; рударство се радило у почетку XVI, али је на скоро са свим угинуло.[40]

IV Зворник. На доњој је Дрини велики град Зворник, у чијој се околини још и данас прича, како је некад био богат у злату, сребру и олову. У средњем вијеку звало се ово мјесто *Звоник* и имало град а под градом била је варош (sub castro Suonichi, Subsuonich, Subtus Suonich, Sotto Suonich). Оно се први пут спомиње 1412 год. И овђе је била дубровачка колонија са фрањевским манастиром. 1428 г. спомиње се изрично извоз сребра из Зворника у Дубровник. Од 1433 год. па до пропасти деспоства српског, и градом и цијелом околином владали су Срби. У другој половини XV стољећа бијили су се око њега Турци и Угри. Име Зворник спомиње се тек 1519.[41]

Село *Зајеча* је у Србији (у подрин. окр.), једну и по миљу сјевероисточно од Зворника, код манастира Троноше, задужбине краља Стефана Драгутина. Јужно од села уздиже се бријег Костајник, на коме има, како ме је извјестио г. проф. Новаковић, пуно трагова од старих мајдана, из којих се вадио антимон. На врх бријега имају развалине од града, који се такође звао Костајник. Овђе је била рударска варош *Зајеча* (Saeza, Saezia, Siezia), која се спомиње 1445 и 1446 год. У ово доба у њој су становали „valturchi“ и била је једна дубровачка колонија (племића је било из породице Sorgo, Gozze, Cerva), а управљао је њоме у име деспота Ђурђа један кнез (comes). Из овдашњих мајдана вадило се сребро.[42]

[40] Први пут се спомиње 1376 год. Lett. 1359—80 f. 101'. Од 1410—1416 г спомиње се сваког мјесеца у дубр. сенаторским књигама и у преписци. Fratres minores у Сребрници 20 Окт. (Lett. 1423—7). У околини била су сљедујућа села у којима су Дубровчани живљели: Slauiçna (Glauiçna?) 1375, 1376; Sasi или Sase 1421, Seoza 1426, Spaguz uilla 1438.

[41] Zwonyk у уговору 1503, а Zwornyk 1519. Claustrum Zonik код Georgius-a Sirmiensis-a, изд. Г. Венцел (Pest 1857, Scriptores der ung. Akad. Bd. I) стр. 48. Ζвониκъ у српском љетопису у Archiv-y f. slaw. phil. II 47. Suonich на карти Убелиновој и Еслеровој 1513 (Atlas код Lelewel-a, Geogr. du moyen âge). У дуб. актима 1412—1452 спомиње врло често, највише у свези са Сребрницом. Conuentus fratrum minorum in Sotsuonich 1423, 21 Апр. (Lett. 1420—2). Li argenti, che vien dj Suonich e dj Srebrniza, упутство посланицима који иду у Босну, 1 Јуна 1428 (Lett. 1427—30).

[42] Писмо Дубровчанину Zugno-y de G. Zeglubin-y, Comes-y, Signor-a Despotto-a у Saeza-y, због поновљења «borgo-a» на дуб. трговце, 28 Децембра 1445. Истог дана писано је поглавицама дуб. колоније. Писмо трговаца из Saezia-e 1446, 20 Јуна у Дубровник, да Gabelloto Jacomo Mar. de Criena «vol che tuti li argenti,

Двије миље југо источно од Зајече налазе се крупањски рудници, у којима се и данас ради. У овом је мјесту било дубровачких трговаца.[43]

V Рудник. Руднички предио са својим мајданима има богату историју. У околини овдашњих оловних и сребрних мајдана оставили су трагове свога бављења Римљани, Саси, Дубровчани, Турци, Аустријанци (1718—1735) и Срби. Мајдани су били на подножију брцјега Штурца (1104 метра, а знатно се уздиже и над морском површином) који има два врха, Велики и Мали Штурац. На сјеверној страни Штурца, на извору Јасенице налазе се доброодржане развалине једног четвоространог градића са округлим кулама на ћошко- У овом градићу има једна напуштена варошица са калдрмисаним улицама и порушеним кућама, ђе је било још у почетку нашег стољећа Турака. 1865 године нашао је др Јанко Шафарик на југоисточној страни Великог Штурца темељ храма богиње мајке земље (templum Terrae Matris) и натпис који вели, да је тај храм обновио цар Септимије Север. На јужном подножију Штурца види се, на извору Деспотовице, трагови средњовјековног насеља. Безбројни поткопи, лагуми (Stolen), из којих сад извиру потоци, срушена окна (Schachten), развалине католичких и православних цркава, велике гомиле шљаке и остаци од топионица свједоче о животу, који је некад био на овом сад са свим запушћеном бријегу.

Рудник је био од XIII стољ. до турског освојења знатно трговачко мјесто, и имао је дубровачку колонију. У историји ове колоније опажају се два доба цвјетања: прво доба под краљем Стефаном Урошем II Милутином, и друго доба под деспотом Ђурђем Бранковићем, који је се често овђе бавио, јер се у то доба српска држава, притјешњена с југа од Турака, више на сјевер наслањала. Овђе је одавно била ковница. 1372 год., кад је овим мјестом владао Никола Алтоманић, шћели су овђе фрањевци да подигну манастир.[44]

che se fano in Saezia. vano per le soe mane, e se alguno vaoturcho portara arzento a lo mercadante e luy vol tuor lo detto arzento del merchadante.» Брда Sacero, Chribernico, Crupno, Saeza, десно су од пута из Шапца у Ваљево, Петанијус (око 1500) код Швандтнера I. Костајник: в. Милићевић, Србија 524, 526.

[43] Litera citatoria једноме трговцу «in Srebrniza (sic) o sia in Crupan» 1422, 27 Априла (Lett. 1420—22) Корпива Хаџи-Халфива (пријевод Хамеров, Wien 1812) 173.

[44] Опис Рудника (Rudnico, Rutnicho, Rudenico, Rudinico у латин. спом.) од др-а Јанка Шафарика, саопштио Новаковић у Radu 41, 209; од Мишковића у Гласнику 34, 317—226, од Милићевића, Србија 311. У XIII стољ.: Mon. serb. 52 (в. прим. 9). 1312 и 1313 био је овђе један конзул због посла са кр. Стефаном

Близу Рудника био је један градић, у коме се бавио деспот Ђурђе, и који се звао, као гођ и велика рударска варош у дринској долини, *Сребрница*. Његово мјесто ваља тражити негђе у долини потока Сребрнице, који, протичући поред једног оловног мајдана и садашње страгарске барутане, утиче у Јасеницу.[45] Сјеверозападно од Рудника, на једном стрменитом, готово неприступном вршку, (765 мет.) виде се развалине града *Островице*, које дивно изгледају. Островица се спомиње неколико пута у XIV и XV стољећу, а 1454 освојили су је Турци.[46]

VI Копаоник. Највећи рударски предио у средњем вијеку био на извору Расине, Топлице и Лаба. То је сијенитска и серпентинска планина, из које се издиже највећи вис данашње кнежевине Србије, *Копаоник* (2106 мет.) У правцу од сјевера на југ овај је предио дугачак 9 географских миља. У овдашњим рудницима вадило сребро и гвожђе. Гомиле земље из које је извађена руда (Haldenzug), разрушена окна и поткопи, (лагуми), развалине од фабрика у којима се топило и ковало гвожђе, темељи латинских цркава и остаци варошког насеља — свједоче о животу, који је некада био у овом сада густо шумом обраслом и слабо насељеном предјелу. По народу се причају чудновате приче о „Латинима" који су некад копали руде у овим бреговима, о богаству пропалих вароши и о раскоштву њихових становника.[47]

Драгутином и његовим сином Владиславом (L. Ref. 1312). У XV ст. конзули су махом «popolani», племићи су се повукли у Ново Брдо и Сребрницу. Деспот је био овђе н. пр. Јула 1435 (писмо посланицима Августа 1435, Lett. 2430—35). Католичка курија 1303, в. прим. 32.

[45] Деспот је био у Августу 1430 «in Sreberniza de Rudnic» (Писмо посланицима 30 Авг. 1430, Lett. 1427—30) у Јулу и Августу 1433 «apresso Rudnich in Srebrniza,» in Srebrniza apresso Rudnich» (посланицима 31 Јула и 25 Авг. 1433, Lett. 1430—35). одакле је у Септембру отишао у Смедерево. О тамошњим рудницима: Милићевић, Србија 229. Да ли ту има каквих развалина од града, не знам, на жалост, ништа рећи и ако сам и сâм једном (1874) кроз Страгаре прошао.

* Љуб. Ковачевић вели, да су данашњи Страгари стара Сребрница (Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (1402—1413) «Отаџбина» св. 14 290 прим. 2). Пр.

[46] Опис и слика развалина Островице од Мишковића у Гласнику 34; види Милићевић 315. Turris seu fortalicia de Ostrauicha 1324 (L. Ref. 1322), при чему се спомињу имена Дубровчана из рудничке колоније. Власт (жупа) островичка 1458, листина у Radu I 156. Буна Николе Зоића против деспота Стефана у Островици, Константин у Гласнику 42, 266 (исти Зоић 1396 код Пуцића I, 10). Xerno castellum (Жрнов, сад Авала код Београда, в. Heerstrasse 123) et Ostrouiza, in praeruptis ambo petris, Негри 254.

[47] В. Милићевић 710. Рударски опис код Хердера op. cit. 84 и даље.

Сеоце *Плана* је не далеко од десне обале Ибра, према ушћу Студенице, на којој је славни манастир Немањин. Близу ње виде се остаци врло знатне окнарске радње, једна гомила шљаке (Haldenzug) 50° дугачка а 200° широка, дубока окна и један поткоп (Stolle), који је проведен из оближњег кланца за одвођење воде. Из глеђи се добијало сребро. Близу Плане (код Рудњака) налазе се остаци старе топионице гвожђа. *Плана* се спомиње од 1346—1415, и била је у средњем вијеку знатно трговачко мјесто. Овђе је била једна дубровачка колонија која је стајала у трговачкој вези са Рудником, Сребрницом, Крушевцем, Трговиштем (сад Нови Пазар) и Трепчом; колонија је имала свога конзула и католичку цркву.[48]

Источно од Плане је село *Ковачи*, ђе је такође било Дубровчана.[49] Сјеверо-источно од врха Копаоникова, у долини Грашевачке Ријеке, пружају се читави 6 сах. гомиле од шљаке, које свједоче о некадашњем вађењу сребра. Код тих гомила, близу мјеста на ком је била рударска варош, налази се село *Ливађе*; сигурно је то *mercatum Livada*, који се спомиње у једном споменику од 1405 год.[50] Село *Копорићи* налазе се на јужној страни Копаоника, у долини горње Топлице. 1346 и 1424 спомиње се да је ту била сасло-дубровачка колонија са црквом.[51] Мјесто *Острaци*, такође са дубровачком колонијом, било је југозападно од Копаоника, на десној обали Ибра.[52]

[48] Плана 1346 год. в. прим. 32. Cons. Min. 12 Јуна 1388 (L. Ref. 1386) постави за конзула «in Plane» Ser Marin-a de Benessa (племића); 1412 био је конзул грађанин. 1402 трговци „у Рудникү и у Планү" Пуцић I 37, 1413 „у Планои" ib I 120, 121. 1413 rude, case, argento једног Дубровчанина, који је имао у Плани свога фактора а живљео је у Сребрници. 1414 тестамент Радише Павловића у Плани; у њему се спомиње Tergoviste, Chrusemaz, Tripza, црква и prete у Плани (Lett. 1411—16.)

[49] Један курир, који је имао да преда једно писмо у Трепчи нашао је онога, на кога је управљено писмо у «uilla Chouazi» 1426 (Lett. 1423—7).

[50] 21 Августа 1405 (Lett. 1401—1567) позвата су три Дубровчанина пред суд. Курир нађе једног у Руднику, другог «in quadam uila uocata Liuada, in qua fit mercatum contrate Sclauonie, трећег у Плани.

[51] Кат. курија у Coporich-у в. прим. 32. Littera citatoria 13 Јануара 1424 (Lett. 1423—7) «al dilecto nostre Dobruscho Luceouich in Schiauonia in loco detto Coporich o doue fosse», предато 11 Марта «in loco dicto Coporich, ipso existente in domo sue habitationis». Мјесто његово: Милојевић, Путопис дела праве (старе) Србије (Београд 1871) 1, 109.

[52] Ostracia 1346, в. прим. 22. Castel dito Ostrate у једном мљет. Дијаријуму: Starine X, 208. Село Острaци на карти јевропске Турске од руск. пуков. Артманова (Св. Петр. 1877, 17 лист.). **Копорики трьгь и село Ѡстраѱе** обоје с **метохомь**, спом. 1395, Гласник св. 24, 272.

1395 год. поклони Евгенија, удовица кнеза Лазара са синовима Стефаном и Вуком манастиру св. Пантелије у Св. Гори приходе **„трьга Копорики“** и **„село Ѡстракїє“**.

Највећа варош у цијелом овом предјелу била је *Трепче* или *Трепча* (Trepiçe, Tripçe, Trepça, Tripza, Trepza). Његове са свим напуштене развалине налазе се једну миљу, од прилике, сјевероисточно од Вучитрна или источно од Митровице. На оближњој Шаљи* (1660 метара) виде се још трагови старог рударства. Трепче се први пут спомиње 1303 год. Његово доба цвјетања пада у прву половину XV стољ., кад је оно, поред Новог Брда. Приштине и Рудника, било најбоље трговачко мјесто у Србији. Мјестом је управљао кефалија (capitaneus). Саски „valturchi“ радили су у сребрним мајданима. У великој дубровачкој општини биле су заступљене многе племићске породице (Menze, Sorgo, Babalio, Basiglio, Prodanello и др.) Овдашњи конзул водио је бригу и о дубровачкој колонији у Вучитрну. Сем Дубровчана овђе је живљело још и наколико Спљећана. А да је била ковница, свједоче златари који су овђе били. Кад су навалили Турци, донесен је овђе око 1450 год. из оближњег манастира Бањске (између Новог Пазара и Митровице) ћивот краља Стефана Уроша II Милутина, а за тим је пренесен у Софију, ђе је и данас. Турци су освојили Трепче кад и Ново Брдо 1455. Још 1685 били су овђе „lavoratori cristiani“ и незнатно рударство, али је на скоро свега нестало.[58]

Варошица *Брвеник* (Breunico, Beruenich) била је источно од Трепча, на састанку Брвенице и Лаба, на друму из Приштине у Куршумлију.* 1280 г. спомиње се овђе которска и дубровачка колонија а 1346 — католичка црква св. Трифуна (патрона вароши Котора). Ови су предјели били на крају XIV стољећа својина властеле

* М. Ракић зове овај вис «Шал» (Из нове Србије, «Отаџбина« свеска 14, стр. 210). Пр.

[58] Номинатив је дакле Трепча или Трепче. Оно је било код бријега Требше, који се налази забиљежен на аустр. ђенералшт. карти. Trepzo 1303: прим. 32. Позив (једног од Menze-a) 1343. 1403—1450 сваке године помиње се по једном. Пренос краља Милутина: Шафарик Pam. 61; в. Heerstrasses 129, Gech. der Bulg. 371. Освојење 1455: Хамер II 179, Рударство 1685: Theiner, Mon. Slav. I, 221. «Tria magnifica templa, quae nuncupantur de Trepcie, quorum proximus ager ob argenti fodinas admodum uberes magnam habet nominis celebritatem», пише аустријски конзул Милешић у својој «Chronographia patriarchatus Ipekiensis» (око 1770 год.), Фарлати VIII 51.

* М. Ракић вели да је Брвеник на ријеци Брвеници и да је сад село окружено селима Прапарцем, Сикирицом, Мећтрговом и Бранном. (Из нове Србије, «Отаџбина» св. 14. стр. 217). Пр.

Мусића, за које и народне пјесме о боју косовском веле да су из „мајдана чисто сребрнога". Што су Мусићи били власници овог обилног рудама предјела, узрок је, да су Дубровчани живљели с њима у љубави и пријатељству. Сјеверно од Брвеника, негђе на извору *Лаба*, био је град *Врхлаб*, у коме су бавили српски краљеви из XIII стољећа.[54]

Кад се ишло сувим из Дубровника у Цариград, морало се проћи поред јужног подножја Копаоникова, и талијанским путницима, који су у XVI и XVII вијеку овуда пролазили, цио овај планински ланац са сребрним мајданима био познат под именом *la montagna dell' argento*. Још Пуквиљу показивали су 1806 год. његови турски пратиоци из даљине Копаоник под именом *Ђимиш-даг* (Сребрни бријег), како се и данас један мањи вис његов зове, *Сребрнац*. Ово име, које је имало ослонца и у *Босни Аргентини* пренесено је доцније на неки тобожњи централни ланац, који везује Алпе и Балкан, и имало је то значење као *Monte Argentaro* у ручним књигама и школским учебницима до почетка нашег стољећа.[55]

Рударство је трајало у копаоничком предјелу до XVI стољећа, у XVII је постепено опадало, а у прошлом стољаћу било је овђе само неколико малих гвожђарница.[56]

[54] Nichiforus de Ragnana и Genius de Petrana «consul mercatorum de Ragusio (становао је у Брскову) отпутоваше «in Sclauonia» и одсједоше «in Breuenico» као гости код свога земљака Oserennus-а de Braia. Oserennus им се потужи на два которска трговца и захтијеваше обојицу, «ut associetis me in curia domini regis ad petendum ius meum«; краљ је дакле морао бити ту близу (можда у Врхлабу, Mon. serb. 52). Али конзул дозва раније оба Которанина и намири их. (Исказ свједока 5 Јула 1280 Cod. Geno f. 81'). Црква св. Трифуна 1346: прим. 32. Брвеник и Мусићи у српским изворима: Руварац у Гласнику књ. 47. Мусић у народним пјесмама и историји: Новаковић, Голишњица II 121, 268.

[55] Montagna dell' argento код Рамберта 1533, код Катарина Зена 1550, који наводи «Coparenich» као турско име, код Контарина 1580. Mont d' Argent код Шенау-а 1547. Les montagnes de Coponi код Hayes-а 1621. Пуквиљ III 156. Ново је Брдо на «Monte reale d' Argentiera», опис Србије 1685 год. код Theiner-а, Mon Slav. II 220. Monte Argentato код Doglioni-а, Amfiteatro di Europa, Venetia 1623 ст. 1038. Путник Швајгер 1577 год. вели описујући Трајанову капију да Талијани зову Хемус или Балкан «Monte Argentaro.» Paul Lucas (Voyage dans la Turquie etc) вели да Марица извире у Mt. Argentaro-у. Јаков Пејачевић пише у својој Географији 1714 (Швандтнер III 789) да је Хемус (Haemus) «Catena mundi« а и да се зове Monte Argentaro. О тобожњем централном ланцу, в. Heerstrasse 139.

[56] Ramberti 1533, Chènau 1547. Хаџи-Халфа († 1658) вели о Куршумлији (ст. 147): «Овђе су сапљински (von Saplina) рудници.»

VII Ново Брдо (у лат. спом. Nouaberda, Nouabarda), које Талијане зову *Novus Mons*, *Noumonte*, саски рудари Nyeuberge[57] а Византинци *Νοβοπόργον*, *Νοβοπρόδόν*, било је од 1350—1450 највећа и најславнија варош у унутрашњости полуострва балканског. По иностранству се причане праве басне о благу и богаству ове вароши; Византинац Критовул пише, да се овђе ископава из земље чисто злато и сребро, ђе гођ се мотиком удари, а Француз Брокијер слушао је, да овдашњи рудници злата и сребра доносе на годину по 200000 дуката чистог дохотка.*

Ово, сад са свим опало и заборављено трговачко мјесто лежи у планинском предјелу између Косова и јужне Мораве, три миље источно од Приштине. Тамо, на врху једнег високог бријега (1104 м.), 300 м. над површином околних долова, стоје развалине Новог Брда. Подножје бријега, на ком је град, кваси са сјеверне стране Крива Ријека, која се некад звала Тополиницом,[58] а с јужне му стране извире Прилепница. Оба се потока сливају у Мораву. Трг („mercatum", „burgus") се Новог Брда налазао испод бријега на коме је град а велико млоштво кућа било је, како би се могло рећи по развалинама, около самих окана разасуто. Два мала градића: *Призренац*[59] и *Прилепац*[60] били су заштита растуреној окнарској радњи и насељима.

Ново Брдо се први пут спомиње 1326,[61] кад је већ било знатно трговочко мјесто. Овђе се често бавио цар Стефан Душан. Али највећи полет добило је Ново Брдо под кнезом Лазаром, Стефаном Лазаревићем и Ђурђем Бранковићем. У то доба се ту налазила главна дубровачка колонија, која је заповиједсти из Дубровника примала и

[57] Nyeuberghe код Брокијера Nouaberga једном у одлуци Cons. Min. 28 Новембра (1383 L. Ref. 1382).

* Брокијер, савјетник бургундског војводе Филипа Доброг, отишао је 1432 год. морем у Палестину, а 1433 вратио се сувим преко Цариграда, Ниша и Београда у Француску. Путопис његов у Radu књ. XLII стр. 167—173). Пр.

[58] Mon. serb. 565 (село Коретино у тополничкој жупи, а сад Тополница и Коретино села на Кривој Ријеци).

[59] In castro Preserenec et in foro dicti loci 1421 позива се један трговац. (Lett. 1411—17) Турска опсада «partim in oppido Noui Montis, partim in valle Prisrienaç», писмо краљу Жигмунду 1427, 9 Децембра (Lett. 1427—30). Призренац су освојили Турци кад и Ново Брдо 1455, Шаф. Pam. 78.

[60] Позив једног Дубровчанина «subtus castrum Prieliepaç prope Nouam Berdam» 1424» (Lett. 1423—7).

[61] Пуцић II 6. Из дубровачке архиве могла би се саставити подробна историја дубровачке колоније у Новом Брду.

даље у околне колоније разашиљала. Саски „пургари" имали су тада у Новом Брду велику цркву св. Николе, коју су Срби обично звали „саском црквом", и радили су рударство. У Новом Брду било је тада насељених трговаца Талијана, особито Мљечана а било је и многе српске властеле. Трговина Новог Брда пружала се тада до Софије, Цариграда, Једрена, Сереза, Солуна и на запад до Италије. С тога се ту боље него игђе могло чути шта има ће ново на балканском полуострву.

Ратови у XV стољ. нанијели су многе несреће Новом Брду. 1413 г. Срби и Дубровчани храбро су одбранили град и одбили напад султана Мусе. Од ово доба настала је опсада за опсадом Послије првог пада деспота Ђурђа (1440) опсјели су Турци Ново Брдо и држали га у опсади до 21 Јуна 1441, кад им се, на пошљетку, предаде. Дубровчани осташе и под Турцима (1441—1444) у вароши, која од ово доба нагло поче опадати, и није се могла ни под другом владом Ђурђевом (1444—1455) опоравити. 1455 наступила је одлучна катастрофа, која на један пут учини крај сјајности Новог Брда. Султан Мухамед II опколи варош и послије четрдесетодневног бомбардовања из гигантских топова принуди је 1 Јуна на предају.* Глас о паду Новог Брда учинио је силан утисак и у Угарској и у Италији, јер је оно сматрано као једна од најзнатнијих обрана хришћанства. За безбједност трга насељена је у вароши османска колонија. 1466 год. преобраћена је „саска црква" у џамију, а Априла 1467 морали су се грађани преселити у Цариград, који је почео опадати, па се освоилац трудио, да га оживи колонијама из грчких и словенских земаља. Остатак старих Новобрђана истријеби куга шљедујуће године; дубровачка је општина на скоро послије тога исчиљела. Вађење сребра престало је тек у XVII стољећу. 1685 год. била је овђе посада од 40 Јаничара, а град је био тако трошан, без прозора и капија, да су војници морали изван њега живљети. У околини била је тад овђе-онђе још по каква католичка породица. Сад је Ново Брдо жалосна развалина пред чији се великим зидинама налази једно 15 турских кућа.[62]

* О Новом Брду и његовој политичкој судбини, као и о почетку рударства у Србији опширно је изведено у чланку г. Ст. Новаковоћа: Ново Брдо и врањско поморавље у историји српској XIV и XV века, у Годишњици III. Пр.

[62] Пад Новог Брда описао је Михаило Константиновић као очевидац и заробљеник (в. Гласник књ. 18), в. Критовул (Fragm. hist. graec. V 110) и Халкондил Ducas, српски љетописи код Шафарика, Pámátky 78, 81. Саска црква ib 81; ecclesia S. Nikolai de Novomonte in patribus Rascie 1457, Theiner, Mon. Hung. II 292; Стање његово 1645: Theiner, Mon. Slav. II 220. Сребрне мајдане помиње још Хаџи Халфа 144.

У Јањеву, западно од Новог Брда а источно од Приштине, налази се и сад једна осамљена католичка општина, ђе се српски говори, чији се становници занимају ливењем месинга. Ту близу виде се трагови старог рударства, гомиле шљаке и порушена окна и поткопи (лагуми). У *Јањеву* је заиста била у средњем вијеку једна латинска колонија, која је већ 1328 г. сачињавала католичку нурију. 1433 г. спомињу се овђе дубровачки трговци.[63]

VIII Кучево. У половини XIV стољећа спомиње се „*Жељезник у Кучеву*" са оловним мајданима и дубровачком колонијом. 1433 год. ово је мјесто већ опало и у њега нијесу долазили више трговци. По саопштењу г. професора Новаковића ваљало би то мјесто тражити на потоку *Жељезнику*, који, протичући поред великих бакарних и гвожђаних рудника мајданпечких, утиче у Пек. Тај предио у пожаревачком округу зове се и данас као и у средњем вијеку *Кучево*. Ту близу, у Кучајни, и данас се олово вади.[64]

Да је било рудника на горњем Лиму, доказује ковница у *Брскову*, ђе су се на крају XIII стољ. ковали „grossi de Bresscoa", и извоз сребра из овог трговачког мјеста, али ми о томе немамо до сад никаквих ближих података.[65] И у сјевероисточној Македонији, код вароши *Кратова*, био је славан рудни предио у XIV—XVI; ту се још и данас виде остаци старих сребрних и бакарних мајдана. Дубровчани су живљели у пријатељству са браћом Драгашем и Константином († 1394), који су били господари ове земље. У Кратово су долазили Дубровчани чак и у XV стољ., кад је било у турским рукама. Оно је било у XVI стољећу најзнатније рударско мјесто у цијелој јевропскрј Турској; ту су се ковали сребрни и бакарни новци. Има 200 година од како су ови мајдани опали и заборављени.[66]

[63] MCCCXXVIII. XIV junii hoc opus fecit fieri pleiebanus Stephanrs et Marci zupanns de Protasa. Натпис у Јањеву код Милојевића I 174. Janeua 1346 : прим. 32. Дуб. трговци спомињу се у Jagneuo 1433. — Католичка нурија Grazaniza 1303 била је сигурно у Јањеву. (Грачаница је оближња ријека, на којој је српски манастир подигнут око 1320 године).

[64] Писмо једног Дубровчанина, «data iu Selesnich in Chuçeua» 3 фебруара (1358 ?) о товару олова који му је узео conte Voyslau (ушивено остраг у L. Ref. 1356). Налог посланицима у Србији да говоре с деспотом о пословима у Јањеву и да му кажу: «chome ben sa la Sua Signoria, che Prisrien, Brescouo e Seliesnich e molti altri, como sa la Sua Signoria, per non praticar e piu usar mercadanti in essi, souo quasi desfatti», ово со могло догодити; у Јањеву (31 Јуна 1433 год., Lett. 1430—5).

[65] Vita de Crossio portauit argentum de Brescoa etc. 1280, Cod. Geno f. 81.

[66] Упуство једног посланика к Драгашу и Константину 1377 (Lett. 1359 до 80 ad f. 106). Кратово у XV ст. в. Mon. serb. 410, 525. Хаџи-Халфа 93. Опис Кратова од Каранова у буг. период. списаније (Браила 1876) XI и XII.

Па због чега је пропало ово средњовјековно рударство? Поред ратних догађаја XV стољ. и с њима скопчаних насилних мјера (н. пр. исељење грађана из Новог Брда) да оно пропадне највише је допринијела забрана извоза метала, коју су Турци одма издали, чим су земљом овладали.[67] Осим тога саским, дубровачким или домаћим предузимачима није више било слободно радити рударство, него је оно постало кулук. „Ова је радња у рудницима једна између осталих тиранстава турских, а пише мљетачки посланик Катарино Зен 1550. Нађу тако каквог богатог примата, најчешће каквог Грка, па га поставе, и непитајући га много, за закупника каквог рудника. Ако радња пође добро — он добија, не пође ли — он одговара Порти цијелим својим имањем. И радници у сребрним мајданима нијесу више радили за себе но за хазну султанову. И сама вјештина рударства заборавила се, пошто су отишли пређашњи искусни радници. Дубровачки предузимачи отишли су у Италију, ће (нпр. 1473 год.) налазимо двојицу Дубровчана као краљеве управитеље сребрних мајдана у Калабрији.[68]

Љув. Стојановић.

ДЕСПОТ СТЕВАН ЛАЗАРЕВИЋ

ЗА ВРЕМЕ ТУРСКИХ МЕЂУСОБИЦА (1402—1413)

од

Љ. Ковачевића

(наставак).

Пре но што ће се кренути из Зете, Стеван је израдио код скадарског управитеља, да може провести своју војску кроз млетачке земље (Млечићи су од 1396 држали с ове стране скадарског језера Скадар и Дриваст

[67] Извоз олова забрањено је још султан Мухамед II, Mon. serb. 474, која је заповјест поред свију напора Дубровчана, да је оборе, строго одржана.

[68] Зенов Diarium, Starine X 209. Таки закупници били су у Кратову (види Gech. der Bulg. 463) и у Јањеву (господарь богоспасилаго мѣста Јанѣвка Марньо Ареофілахть 1613. Mon. serb. 558). Краљ напуљско-сицилијански Фердинанд I, узео је у службу са платом од 200 дук. год. Дубровчане Marin-a Gjorgi-a и Franz-a Michaelis-a, који су стекли велике заслуге због уређења сребрних мајдана у Калабрији. Кукуљевић у Archivu zagr. hist. društva IV (1857) 357.

с њихним окрузима; земље десно од Бојане а западно од језера биле су у држави Ђ. Срацимировића), обећавши млетачким грађанима и трговцима разне угодности и повластице у својој држави (Ljub. Mon. Spect, V, 11). Према томе он је с војском ударио преко млетачких земаља и изишао на главни зетски пут који је водио уз реку Цјевну (арб. Зем), па је њиме, преко Плава и Пећи, [12] примивши узгред босанску и српску помоћ, дошао на Косову близу Грачанице, куда су се и они Турци из поседнутих места испред њега морали повући, да их не би зетска, босанска и српска војска, која се с три стране концентрично кретала, међу се ухватила и уништила.

Раније смо казали, да је Ђурађ Бранковић с турском војском стигао на Косово пре доласка својих ујака Осим турске имао је Ђурђе и српску војску, коју је, без сумње, скупио у својој држави. Турци, којима је заповедао султанов војвода, заузели су положај код Грачанице, преко које је пут водио у Ново Брдо, а српска војска, под управом Ђурђевом, налазила се ниже Грачанице, на Трипољу, да би препречила Лазаревићима пролазак преко Гњилана у Ново Брдо. Није без значаја споменути, да је с Турцима био ћесар Угљеша, господар Врање, Иногоште (сад Виногошта) и Прешева, а у српској војсци један турски војвода «ради назирательства вѣры».

[12] Према мало час споменутом писму, Стеван се кренуо из Зете, ако не 9 а оно вероватно 8 Новем. 20 21 Новем. — тога је дана био бој — дакле за 12—13 дана, и то зими, није могла стићи војска из Зете «на доњи Ибар у пределе око Жиче» и одатле на Косово. По томе, или је Константин био рђаво обавештен или се речи његове „гредоущоуѥмоу (Стевану) и приближающоу се къ прѣдѣломь срьбьскыимь, идѣже прьвая архиепископия ѥсть Срьблѥмь“ (Гл. XLII, 281) тичу Пећи — преко које је и водио главни пут зетски — а не Жиче, јер «предели српски» нису почињали близу Жиче, и јер се под «првом архијепископијом» не мора разумевати Жича, будући се патријарах српски називао и *архијепископом пећским* (види Rad I, 177, Mon. Serb. 558). По томе, Константин је речју „прьвая“ хтео да означи *старешинство* пећске столице, што се у нековлико потврђује и глагол. обликом „ѥсть“

Дошав на Косово и сазнав о распореду непријатељске војске, и Стеван подели своју војску на два дела: Бошњаке и, по свој прилици Зећане, даде брату Вуку, и заповеди му да удари на српску војску („християнскоѥ скиптро") на Трипољу, а себи задржи војску, коју му је мати у помоћ послала (односно Зећане), и нападне на Турке, код Грачанице. Да је Вукова војска била већа, дознајемо од Костантина, који пише: „**множаншеѥ воѥвь даѥть** (Стеван) **братоу своѥмоу Влькоу, самь же, маланшоую честь сь собою вьзьмь, идеть вь брань**" (Гл. XLII, 281). 21 Новембра (по најбољим српским летописима, а по Орбину 25) 1402 удариле су се обе војске. Стеван је с таком жестином навалио на Турке, да су одмах у почетку боја стали бегати, довикујући један другом: „Погледајте, погледајте Лазарева сина"! Његов животописац каже, да је тада окрвавио десницу секући Турке и од тог доба улио у њих велики страх (Ib. 281). У осталом Константин, ако и нехотично, признаје, да је Стеван ову битку добио, благодарећи ћесару Угљеши, који га је за време потајно известио о распореду и стању турске војске, а после је са свим прешао Стевану, који га је наградио, давши му да управља својом очевином (Врањом, Виногоштом и Прешевом, в. Гл. XL. 282). [18]

Са свим противно догодило се с Вуком и његовом војском. Њега је, по речма Орбиновим, Стеван застао на путу, после боја, само с двадесет коњаника. Ово потврђује и наш Константин, који каже, да је Ђурађ Вука „разбио и гонио".

Узалуд ћемо ишчекивати да нам Константин каже: шта је било с Ђурђем после добивене победе на Трипољу, да ли се војна између њега и Стевана и даље

[18] Орбини пише, да је Стеван однео победу више вештином него храброшћу својих војника, будући је Угљеша, «вазал и савезник» турски, у очи боја световао Турке, да се не упуштају у битку, уверавајући их, да не могу издржати први јуриш хришћански, као што је после и било. (Maur. Orb. Regno de gli Slav. 321).

наставила или се још тада каким наравњањем окончала. Он само каже, да су Стеван и Вук, после боја, отишли у «свој» град Ново Брдо, први као победилац други као побеђен, а о свему осталом ни речи не говори.

После битке на Грачаници и Трипољу па до краја 1404, по истом Константину, следовали су у Србији догађаји овим редом. Дошав у Ново Брдо, Стеван оштро прекори Вука, што је изгубио битку и толике људе, с тога овај, „мало пожьдавь", згодном приликом утече Султану у Једрене, куда и мати узастопце похита, те га помири са Стеваном и врати на траг. После овог измирења Стеван прогна Турке из пограничних крајева и градова, које су они од Србије отргли били, и у њима утврди своју власт. Дочувши за те успехе угарски краљ, пошље му своје посланике и понуди пријатељство, на што Стеван, видећи да је томе згодно време (а не као 1398), пристане и начини с њим савез (ѕавѣть), и измоли Београд, па га стане утрђивати, као што је чинио и с осталим градовима. Све ово дознао је Султан Мусулман (Сулејман), али, спремајући се у Азију да ратује са својим братом (по Цинкајзену крајем 1404 прешао је у Азију, Zinkeis I, 420), није имао куд, него пошље једног посланика, те утврди мир са Стеваном (Гл. XL, 282—285).

Ну да се распра између Стевана и Ђурђа није свршила бојевима од 21 Новембра, и да су сад баш пребројани догађаји ишли другим редом и нешто другојачије, казује нам много познији писац, Мавро Орбини. Он тврди: да је Стеван, нашав разбијена брата на путу (између Грачанице и Трипоља) «запрепашћен побегао» у Ново Брдо, да је Ђурађ ударио с војском на његову државу и освојио знатан део, да је Стеван с Угрима упао у Ђурђеву државу и опленио многа места, за тим учинио мир с Турцима, па тек тада Вук отишао сул-

тану, а с тога што спрам њега Стеван није братски поступао, нити му је хтео дати његов део очевине.[14]

Коме од ова два извора више да верујемо? Да ли савременику Костантину, као што већина писаца чини, или 170 година познијем историку, Мавру Обрину? Узмемо ли на ум, да је Костантин описао живот Стеванов за владе Ђурђеве (1431);[15] да је немогуће претпостављати, да се Ђурђе, победив *већу* ујакову војску, није умео користити том победом; најпосле, да је смешан и управо детињаст узрок због кога је, по Костантину, Вук побегао Турцима — онда морамо признати, да је Орбиново казивање, као логичније, много ближе истини, па баш и да нема других доказа за то. Из тога разлога ја ћу оставити на страну Константина и покушаћу, да представим догађаје од 1402 до 1404 онако, како их ја схваћам.

Кад је Стеван нашао Вука разбијена, морао је одступити Новом Брду преко Грачанице, а то је могао лако учинити, јер му је пут био отворен после победе, коју је ту одржао. Но војна између Ђурђа и Стевана наставила се и после 21 Новембра, и у другој половини 1403 године Бранковићи су остали победиоци и Стевана јако притеснили. Шта је остало Стевану да чини у тој невољи? Од Зете и Босне, која је у то време била забављена у Далмацији, био је одсечен. Остала му је још само Угарска, од које се могао надати помоћи. Ми знамо, да

[14] Onde Stefano, molto isbigottito, subitamente voltò verso Novo Bardo et indi andò poi al suo paese, del quale. non passò molto tempo, che Giorgio gli occupò gran parte. Ma tuttavia non restò que il Despot non facesse de ciò in parte la vendetta. Imperoche entrato con gli Ungari nel paese de Giorgio, fece gran dauni in quei luoghi. Et cossi la Rassia stette per un tempo sottoposta à molte ruine. Finalmente il Despot fece triegua con li Turchi à quel modo che loro *piacque* и т. д. (Mauro Orb. Il Regno de gli Slavi 321).

[15] Тако Костантин криви Турке, што је дошло до боја између Ђурђа и Стевана и 1402 и вели, да су Ђурађ и Гргур (овај је тада био у ропству татарском) под *морање* ишли с Турцима, а нису их они позвали.

се он, пре неколико година, хтео зблизити с Угарском, а преко ње и са западом, а на то га је, нема сумње, наговарао и католички владалац Франческо, кад је код њега био и његову кћер испросио.[16] Да ће у Угарској његов захтев бити испуњен, јамчило му је највише то, што је од 1402 био угарским палатином Никола Горјански, унук Лазарев по кћери Јелени, један од првих љубимаца и будући пашеног краља Жигмунда, јер је овај 1401 испросио Варвару, кћер Хермана II Циљског, праунуку (по кћери Катарини) босанског краља Твртка I (Rad IV, 43—44). С друге стране и Жигмундо је имао интереса да се спријатељи са Стеваном и задобије га за своју политику. Босански краљ Остоја, у савезу с напуљским краљем Владиславом и усташима у Далмацији, освојио је у другој половини 1402 целу Далмацију, 1403 устанак се распростр'о по Хрватској, Славонији и прешао у саму Угарску, а 5 Августа исте године Владислав се крунисао у Задру за краља Угарског (Rad IV, 48—64). При оваком стању ствари можемо лако веровати, како је Жугмунда и његове привржонике непријатно изненадио глас, да је Остоја послао српском деспоту помоћ на Косово. Познато је да се и кнез Лазар — желећи уништити угарску власт с ове стране Саве и Дунава — у Мачви борио (1386 и 1387) против Жигмунда, а у савезу с краљем Твртком I и присталицама реченог краља Владислава, а једном је његова војска продрла у Славонију, затим прешла у Барању и град Печуј опленила (1387, в. Rad II, 128—160; Rad III, 65—72). Користећи се српском несрећом на Косову, Жигмундо је, у другој половини 1389, упао у Србију, допро до Борча и Честина у Гружи, па се у Новембру вратио, утврдивши из нова угарску власт у Мачви и Београду. Зар је овај губитак могао лако прегорети син Лазарев, и зар се није

[16] Хопф пише, да је Франческо умро 1401, а по нашем Константину он је био у животу и 1402 г. Hopf, VII, 31.

могао поновити случај од 1386 и 1387 године? Страх да се Стеван не удружи с Остојом и Владислављевим присталицама био је у толико основанији, што су се Бошњаци, као *савезници* Стеванови, борили на Косову 21 Нов. 1402. Кад је, дакле, посланство Стеваново стигло у Угарску да између њега и Жигмунда утврди пријатељство и иште помоћи против Турака и Бранковића, угарски је двор изишао у тој жељи радо на сусрет. По својој прилици, посредовањем сестрића Стеванова, Николе Горјанског, који је и 1389 изравнао Жигмунда с Лазаром (Rad III, 99), начињен је и сада савез између Стевана и Жигмунда (негде у Августу или Септембру 1403 јер се Жигмундо тек у лето вратио из Чешке, где се пола године бавио, а место њега управљао је Угарском палатин Никола. Rad IV, 53, 43).

Какви су били увети савеза између Жигмунда и Стевана, на жалост, није нам тачно познато, јер се сам уговор није сачувао.[17] Првих месеца 1404 Жигмундо се, по свом обичају, хвалио у писму Филипу одважном, херцегу од Бургундије и графу од Фландрије, „Stephanum ducem Rassiae (Sigismundo) se *subjecisse*, et coutra Turcas magna potentia profectum, acceptis a se *magnis* auxiliis, victorias aliquot reportasse" то јест, да му се Стеван, кнез српски, *подвргао* и против Турака с великом силом отишао, и, примивши од њега *велику* помоћ. неколеко победа однео[18] Али да се Стеван није са свим потчинио Жигмунду уверавава нас наш Костантин, који тврди, да је између њега и Жигмунда начињен *савез* (ꙁавѣть-foedus, в. Данич. Рјечн. из Књиж. стар. I, 353), а то се види и из писма, које је општина дубровачка, 2 Маја 1405, писа-

[17] Да је био написан, види примедбу 5.

[18] Engel, Gesch. v. Serb. 355, примед. e. Да ја ово писме писато *првих* месеца 1404, изводим отуд, што у том истом писму јавља Жигмундо, да је «са босанским краљем Остојом савез и мир учинио,» а Остоја се измирио са Жигмундом крајем 1403, а збачен је у Мају 1404. Rad IV, 71—75, 78, Star. I, 187 189. Engel, 355.

ла Балши III и његовој матери, и у ком каже, да је Деспот Стеван тада био „оу великои любкі и оу юднистко" са Жигмундом, а не да му је потчињен. У осталом то се најбоље потврђује потоњом политичком радњом Стевановом.

(наставиће се).

ТОПОВИ ГИГАНТИ

(наставак).

Као год што је проналазак барута учинио револуцију у артиљеријском наоружању, исто је тако и проналазак ливеног гвожђа учинио револуцију у топовским калибрима. Да би се зидови градски могли порушити потребна је извесна ударна снага и то у толико већа, у колико су зидови јачи. Снага ударна зависна је од тежине зрна и брзине лета у моменту кад зид удари. Што је већа брзина и тежина зрна у толико је већа и ударна снага његова. Брзина зрна зависна је од величине барутног пуњења, а тежина од материјала зрна. Што је барутно пуњење веће и барут бољи, то ударна снага при једнакој форми зрна већа је у колико је материјал зрна тежи. До сада посматрани топови, имали су сви зрна од гранитног камена, кога је специфичка важина око 2.5. Ливено гвожђе пак има специфичку важину 7.5, дакле при истој запремини зрна, гвоздено је много теже од каменог. Из овога је јасно, да се при истом калибру, ливеним гвозденим зрном могу постићи много веће ударне снаге него ли са каменим, без обзира на то што је још гвоздено зрно много чвршће, и не разбија се при удару о јаке предмете, као што су зидови. Да се пак иста снага удара и пробијања добије са гвозденим зрном као и са каменим, при истој дужини и јачини цеви, мора се употребити мањи калибар цеви.

Дакле употребом ливеног гвожђа као материјала за зрна добија се та корист, да се калибар може умалити и да дејство удара остане исто. Овим је добијено још и то што су се сада могле цеви да израђују млого лакше, дакле да се добије покретнији материјал при истом дејству.

У кратко речено, употреба ливеног гвожђа као материјала за зрна, направила је такву револуцију у калибрима, да се више нису до данашњег дана достигли они калибри, који су у почетку били у употреби.

Према томе периода у коју сада наступамо, нема више онаквих монструма у погледу на цеви и њихове калибре. Међу тим не треба мислити, да је са овим наступило опадање артиљерије, него на против, артиљерија се и даље развијала и све јаче усавршавала у погледу на покретност и велику пробојност.

Када је гвожђе први пут употребљено као материјал за топовска зрна, није могуће да се тачно определи, но на сваки начин, ово ће бити око краја XIV века. Међу тим протекло је млого времена док се увидело, да већа специфичка важина, већа тврдоћа и јачина и на послетку уштеда времена и трошка при изради зрна од ливеног гвожђа, добија већу превагу над гранитом и мрамором, дотадашњим зрнским материјалом.

Прве цеви, које су са гвозденим зрном пуцале, наодимо код Турака. У Београду било је више топова дугачких 25 стопа (око 9m) које су Турци употребљавали 1565 у опсади острова Малте. Кугле су им тежиле неке 40 а неке 55 килогр. и бацане су са фишеком од 25 кг. Кад је принц Евген освојио Београд 1717 год., нашао је још неколико од ових топова. Године 1730 налазио се у Будиму један турски гвоздени топ 120 фунташ, калибра 36 см. који је чувао дунавски фронт, и један такав исти у Сигету, који је постао чувен, због јуначке одбране Зрињијеве 1566 године.

Један топ, који нарочите напомене заслужује, не само због његове величине но и због лепоте, јесте тако звана „Азија“, која је у Пруској изливена.

Краљ Фридрих први, намеравао је да салије четири 100 фунташа са именима тада познатих четири дела света, т. ј. Азија, Европа, Африка и Америка. Међу тим једини је топ „Азија“, који је дошао до извршења. Њу је лио чувени ливац Јован Јакоби, 1704 г. у Берлину, а 7 Јуна исте године издржала је задовољавајуће пробе. Размере сљедеће су:

Тежина је износила	18.000	кг.
Дужина (без јабуке и заокругљења задњика)	6·9	м.
Калибар је	25·6	см.
Тежина зрна пуног	45	кг.
Тежина фишека	23·37	кг.
Највећа даљина метала	5.400	корака.
Цев је коштала	13.617	талира.

што чини да је 100 килогр. ове цеви коштало 76 талира.

На својој спољној површини ова цев носила је врло лепо израђене и позлаћене рељефне слике:

Између главе и огрлице, слику једне битке, испод тога грб фелдцајгмајстора принца Филипа Вилхелма са подписом, на средини душника тако звани „Азијатски триумф" т. ј. Минерва (али што је чудо у панталонама) почивајући на једној клечећој камили, у десној руци скиптар а у левој победна застава са надписом „Азија", и напослетку у позадности и с обе стране одговарајући амблеми (један Турчин, камила и палмово дрво). Под овом групом краљевски подпис, окружен ланцем ордена црног орла. Између појаса и састава душника један караван. На задњаку напослетку, краљевски грб, који је од обруча задњика својим ивицама и под њим наодећим се орловима, који носе штит, достизао до везе са задњиком. Ушице, образовале су две клечеће камиле, место јабуке била је такође клечећа камила, поклопац фаље представљен је малом клечећом камилом. Сем тога, цела површина била је ишарана орловима и крунама.

Трошкови ових украса сљедећи су:

Битка	50	талира
Принчев грб	15	„
Азијатски триумф	40	„
Краљевски подпис	15	„
Караван	100	„
Камиле на ушицама	100	„
Краљев грб	60	„
Поклопац фаље	8	„
Задњик са камилом	100	„
Орлови и круне	105	„
Свега	592	тал.[1]

Овај топ трајао је само 39 година. Фридрих Велики претопио га је 1743 год. за време његових ратова с Аустријом, јер и ако је био врло леп и монументалан, за Фридриха имао је мање важности због његове непокретности. Он је од овога топа добио довољно материјала за 40 лаких топова, који су му лепе услуге у рату учинили.

Од монструма 16 века заслужује још да се помене кулеврина из Еренбрајтштајна, названа „*Грајф*", која је изливена у Трийеру 1529 године.

Тежина јој је	13.000 кг.
Калибар је	32 см.
Дужина је	16 калибара.

[1] Било је топова нарочито мањег калибра, код којих су украси по два до три пута више коштали од саме цеви. Један егземплар од украшених топова нађен је при предаји Ниша и одређен за војни музеј.

„Грајф“ су 1799 год. при паду Еренбрајтштајна освојили Французи и до 1870 год. наодио се у Мецу; те је године по ново пао Немцима у руке.

Исто тако чувена је и Серпентина из Малаге.

Тежина је	7750 кг.
Калибра је	80 фунтовог
Максимални фишек	30 кг.

Чудновата је судбина овога топа, ево шта о том каже Дијего Уфано: „прогната је у Картагу због њеног јаког пуцња и ужасног потреса, које је причинило код млогих трудних жена те су побациле.“

Ово неколико побројаних комада, најзнатнији су од свију топова ове периjоде.

У почетку XVII века са употребом шупљих ливених зрна, која су истина и раније била позната али врло мало употребљена, наступило је опет увећавање калибра. Шупља зрна у почетку бацана су само из кратких топова — мерзера и хаубица. — Због краткоће цеви морало се употребити и мало пуњење, јер иначе велико пуњење неби изгорело и барут би се узалуд расипао. Мала пуњења, давала су и мале брзине зрну а према томе и малу ударну и пробојну снагу. Да се ово надокнади, они су употребљавали тешка зрна али са великим унутрашњим пуњењем, те су тиме у неколико парализали недостатке од малог фишека.

Тежња, да се огромним мерзерима постигне велико дејство, трајало је чак до овог века па и до самог усвојка жљебних топова, али никако није сјајним резултатима крунисана.

Први је рационално употребио вертикалну ватру Мухамед II још 1453 год. под Цариградом противу Ђеновљанске флоте, која је иза зидова Галате била потпуно заклоњена од дејства обичних топова.

При нападу на острово Родос 1480 год. осим 16 „Василика“ или дуплих топова употребили су Турци повише мерзера али са каменим зрном.

У Француској мерзери су познати тек под Лудвиком XIII у години 1634. Лудвик XIV имао је изливених више мерзера од

Тежине	2500 кг.
Тежине бомаба	237·5 кг.
Калибра	50 см.
Пуњења барутног у бомби	22·5 кг.
Фишека	8·5 кг.

При опсади Монса 1691 године сам Лудвик крстио је ове топове и дао им је име „*Коминг*,“ због њихове велике сличности са

једним врло дебелим официром Комингом, из чега се може закључити да је или Коминг или су мерзери имали неке извесне димензије, које су им чудноват изглед давале.

Ови су мерзери употребљавали још при опсадама Трарбаха 1733 и Турнеја 1745, доцније више не, због тешког преноса.

На 100 година доцније и то 1810 Наполеон је излио у Севиљи два дугачка мерзера или хаубице ради бомбардања Кадикса, који се није могао обичним топовима бомбардати због његовог јако испадајућег положаја у море.

Већа од ове две тако зване Вилантроаске хаубице била је калибра 32 а мања 26·5 см. Прва је пуцала са фишеком 15 кг. и бомбом 85 кг. под углом од 45° на даљину од 7000 корака.

Тежине цеви биле су и то:

Код веће	6150 кг.
„ мањи	4500 „

Но обе ове хаубице нису дошле до употребе при опсади Кадикса па и доцније нигде. Године 1814 освоје их Немци у Ла-Феру и донесу у Берлин где се и сада налазе на западном фронту Цајгхауза.

3, Новији гиганти од ливеног и кованог гвожђа

У овај ред спадају само неколико гиганата и то из последњег века, кад је се са ливењем гвожђа толико дотерало да се могу лити и већи комади од гвожђа са довољно сигурности противу распрснућа.

Најзнатнији овога рода био је белгијски „*mortier — monstre*“ конштрукција пуковника Пексханса. Он је израђен 1832 год кад се Белгија борила за своју независност. Цељ је била да се овим мерзером туче цитадела антверпенска коју су још држали Холандези под енергичним генералом Шасе. Мерзер је изливен у Лијежу од гвожђа и дошао је у употребу при крају опсаде антверпенске цитаделе. Размере су биле сљедеће:

Тежина цеви	7750 кг.
Спољни пречник цеви	1·66 м.
Дужина цеви	0·99 м.
Калибар „	66 см.
Дужина барутне коморе	0·54 м.
Пречник „ „	0·28 м.
Дужина глатког дела са котлом заједно . . .	0·78 м.
Тежина лафета	7750 кг.

Максимални фишек	14 кг.
Тежина бомбе.	537·5 кг.
Унутрашње пуњење бомбе	50 кг.

За пренос овог топа од Лијежа до Антверпена потребовало је 36 јаких коња.

На стрелишту Браскат (Braeschaet) избачено је 12 пробе-метака. Из добијених резултата том пробом дошло се до закључка да треба да се смањи и то:

Фишек на	5·6 кг.
Унутраш. пуњење бомбе на	24·25 кг.

Децембра 20 и 22 године 1832 избачено је из овог мерзера 10 бомаба, од којих су 9 своју цељ достигле, међу тим ни једна није погодила какав свод, што се баш нарочито тражило да се овим мерзером достигне.

По предаји цитаделе 23 децембра предузете су понова пробе са овим мерзером на стрелишту Браскату, али добијен је сасвим негативан резултат од очекиваног, јер се цев после неколико метака распрсла, цена једног избаченог метка из овог мерзера износила је 90 талира, не узевши у рачун и коштање цеви што се иначе за тачни рачун мора сваки пут додати.

Што је овај мерзер тако несрећан испао, није задржало белгијанце да не конштруишу још један истих размера, по предлогу тадашњег управника ливнице лијежеке генерала М. Фредерикса. Овај мерзер био је истих димензија као и први, само је споља био ојачан обручима од кованог гвожђа. Пробе чињене издржао је добро и доцније предат је брисел\ском музеју, што ће рећи да ипак није се показао угоднији за практичну употребу, од свог предходника.

Много рационалније од овога монструма израђена су мало доцније два у Инглеској по наруџбини египатског кедива Мехмед Алије, по свој прилици за одбрану од свог сизерена.

Размере су биле сљедеће:

I-ви

Фишек тежи	20 кг.
Калибар	37 см.
Тежина цеви	17.500 кг.
Пуна кугла тежи	200 кг.

II-ги

Тежина цеви	12.500 кг.
Калибар	55·5 см.
Тежина бомбе	300 кг.
Тежина фишека	20 кг.

Осем ова два био је и један 130 фунташ, који је пуцао са фишеком од 13 кг.

У првој половини овога века налазимо још на неколико монструма од кованог гвожђа, који су у неколико рационалније конструисани од старих овога рода.

У Ливерпулу израђен је за северо-американку фрегату „Princeton“ у години 1845 један топ

Калибра	33·5 см.
Дужине	4 м.
Тежина цеви	7500 кг.
Пуна гвоздена кугла тежи	96 кг.
Бомба тежи	68 кг.

Други топ од кованог гвожђа 1856 год. израдила је Mersey-Steel-and-Iron-Company, али је још при проби прскао.

Тежина била је	22.000 кг.
Тежина зрна	125 кг.
Калибар	36 см.
Дужина цеви	4·30 м.
Фишек тежи	25 кг.

Још нам остаје да напоменемо један монструм који се доиста како тежином тако и калибром јако приближује првим монструмима који су каменим зрном пуцали.

То је тако звани „*палмерстонов мерзер*.“ Израђен је по пројекту инжинира Малета у радионици лађи у Мару и то од гвоздених дуга ојачаних обручима и клиновима.

Ево размера тог монструма.[1]

Тежина цеви	91.500 кг.
Калибар	97 см.
Тежина пуне бомбе	1562·5 кг.
Тежина барута у бомби	212·5 кг.
Фишеци били су разни од	22·7 до 36·2 кг.
Максимална даљина метања	4600 корака.
Коштање топа	50.000 талира.

Што се тиче артиљеријског дејства јако је подобан браушвајгској „тромој мети“, јер цела количина избачених метака своди се само на *четири*. При последњем метку који је избачен са 36·2 кг. распрснуо се један клин који је служио као веза крајњих обручева који су цев везивали. Народни виц дао му је име „*Palmerston's folly*“ (Палмерстонова будалаштина) и сад се налази у вуличком музеју.

[1] Кад се посматра размера овог топа види се да је по тежини први а по калибру други од свих досад побројаних топова.

Са овим завршује се ова периода топова и наступа најновија, у којој истина што се тиче калибра нећемо наићи на тако велике као што су досадашњи, а што се тиче дејства, куд и камо досада посматране надмашују. (наставиће се).

Ж. Р. Костић
арт. капетан.

УМЕТНИЧКА ПРИПОВЕТКА

У НАЈНОВИЈОЈ СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

(прилог историји српске белетристике)

II.

Као што је *Ђурађ Бранковић* најзнатнији преставник историских приповедака Игњатовићевих, тако му је међу друштвеним приповеткама најзнатнија и највећа *Милан Наранџић*. И овај је роман, као год и онај, остао недовршен. Недовршивање приповедака је карактерна црта овога приповедача. Осим ова два романа недовршен му је још и повећи роман *Трпен спасен*; а и оне приповетке, које су му довршене, особито повеће, разликују се често од недовршених само тиме, што не пише да ће се продужити. А, по природи својој, ове би се довршене могле продужити онако исто, као што би се оне недовршене могле на извесној тачци прекинути. Тако би се, на пр., приповетке *Чудан свет*, *Увео листак* и т. д. могле и продужити; а *Милан Наранџић* би се могао и завршити првом књигом — што би можда боље и било. И, одиста, док није изишла друга књига ове приповетке, није се готово ни очекивало продужење њено и мислило се, да је обећање лукавога и шаљивога Наранџића, да ће, можда, опет кадгод продужити своју приповетку, само већ завршетак.

Прва књига приповетке о Милану Наранџићу — *Тридесет година из живота Милана Наранџића* — изишла је год. 1860. Ово је био први оригинални друштвени роман српски после *Два идола* Богобојева, и по лепоти и вредности једнак с њим. У њему беше мање романтике, али више психологије и друштвеног живота. И радосно му се одазва штампа и с ове и с оне стране Саве. А кроз млађана срца слатко проструја приповетка, у којој се црташе епско доба мушко, доба младости, ђаковања, идеалисања, жеља, сневања.

Па како је елегиски насликан број *тридесет* века човекова, залазак идеалнога сунца његова. Милан Наранџић, који је још у младости симпатисао према угодну животу и нагињао материјализму, на крају приповетке је богат човек, гледа своје газдинство и ужива у своме благу. А остала дружина — некад сложна и идеално-комунистична — растурила се јурећи ка истој сврси, па је неки стигли, а неки напрегли сву снагу, да је стигну, те се не обзиру ни назад, на прошлост, ни десно и лево на уморне и изнемогле некадашње другаре и пријатеље, с којима се некад заклињаху:

Ударити тешкој маглуштини,
Маглуштини тешкој облачини,
Ударити оној страшној ноћи,
Та лудилу и клетојзи злоћи,
Па пробудит' ону српску зору,
Зору ону, онај данак бели....

Слика је на крају тужна, али истинита; и истини за љубав дужан је био песник показати је. Такав је живот. Али се песник побринуо и за нежна и млађана срца. На њих се он осмехнуо: још није све пропало! остало је идеалаца и после 30 година. Остао је Бранко! Ко је Бранко? То је друга знатна личност романа, а прва је Наранџић. Али му Бранко својом моралном лепотом често отима првенство, те се чини да је он јунак приповетке. Бранко је идеалац, чврст, светао, мушки карактер. Без оца и мајке проводи детињство у имућној кући туторовој. Није ничега жељан и оскудица сиромаштва не може штетно на њега да утиче. Али је он жељан љубави, милоште — сироче је; а тутор му је строг и престрог. Подајте сирочету сва блага, али му будите строги, не дајте му милоште — постаће или неваљалац или идеалац, према квасцу који је у њему. Бранко постаје идеалац. Он оставља кућу туторову и угодни живот у њој, не да се у слободи проневаљали, него да сам себи заради хлеба, да га једе у слободи, и да тражи милоште. И све троје налази одмах међу својим школским друговима. Прва личност, која се још у детињству неодвојно за њега прилепљује — то је његов школски друг Милан Наранџић. Наранџић је потпун контраст Бранков. Одрастао у сиротињи, у сиромашна, строга, млогочедна оца и добре мајке, Наранџић има све добре и све зле стране сиротињске. Здрав је и крепак, јовијалне нарави, бистра ума, лукав, гладан и лаком, поцрњег образа и поеластичког поноса, материјалац, практичан, окретан. Као дете у школи пристаје да легне и да му богатији другари ударе по неколико батина — за једну земичку. Племенити Бранко даје му земичке без тога уздарја и брани га од

другова, кад он најпре поједе њихову земичку, а после неће да легне да га избију. А кад после Бранко постане сиромах, Наранџић му се братски одужује: налази му посла, учи га продавати старе хаљине, одговара кредиторима за њега, помаже му у љубавним авантирама, уступа му на мегдану љубавном без мржње и гнева, а и без жалости, и својом веселом нарављу разгаљује га и теши. Наранџић је и неки мали Мефисто Фауст-Бранку. Често он њега наведе и на тако што, што идеалац Бранко не би сам никад учинио. Али је овај српски ђачки Фауст бољи ђетић од Гетеова Фауста. У невољи не бежи он под скут Мефисту, него заклања и себе и њега и знаде и на страшну месту постојати. Бранко је душа, Наранџић је тело, Бранко је ум, Наранџић је памет. Бранко мами лепотице својом лепотом и умиљатошћу, Наранџић их забавља својом веселошћу и уметношћу. И ова два друга, што се тако чудно попуњују, постају нераздвојни другови и пријатељи. В. Иго вели, да се овакав појав често виђа. „Да се човек, који ништа не верује, веже за човека који верује, то је тако просто, као закон о бојама, које се допуњују. Оно нас привлачи, што немамо. Нико не воли светлост толико колико слепац. Кепец обожава великога. Корњача не скида ока с неба. За што? Да види тице, како лете..... Има људи, који као да су рођени да буду наличе. Они су Полуксо, Патрокло, Низо, Евдамид, Ефистион, и Пешмежа. Они живе само под тим условом, да се наслоне на некога; њихово је име наставак и не пише се друкчије него са свезом *и*. Њихова егзистенција није својина њихова; она је друга страна судбине, која није њихова". Наранџић, истина, није према Бранку толико субалтерна природа, није наличе; али је бар Патрокло. Он има и врлина, рад којих га и Бранко воли и штује. Доктринари би казали: Наранџић је конзерватовац, а Бранко је радикалац. А обични би људи рекли: Наранџић је практичан човек, а Бранко је занесењак.

Па шта је било с Бранком? У њега се јавља зарана неко сентиментално тежење за нечим вишим, ако је слободно овако тривијално се изразити. Сва је дружина Бранкова и Наранџићева поетична, док траје ђаковање. Сви се веселе братски, искрено, безазлено; сви се одушевљавају истином, поштењем, правдом, а мрзе лаж, порок и т. д. Сви би изгинули један за другога. То је све. Али је Бранко, од свију њих најодушевљенији, најзанесенији. У њега је у крви оно, што је код других у вину. Престаје ђаковање. Дружина се растура, одушевљење се хлади, младачки планови и жеље заборављају се и мрзну — Бранко се само не мења. Ма ради ли он што као јаван радник, почиње ли што, шта хоће? Приповедач је описао само његово жарко срце, његов крепак карактер, би-

стар ум, идеалан занос и то потврдио неколиким моментима приватног живота његова. И шта ће више? Читаоцу је доста. Нека је младост само така, а рад ће већ доћи.

Прво остваривање младачких планова почиње Бранко тражењем љубави. Ми не замерамо ни њему ни приповедачу. То је, одиста, најприроднији темељ свакоме раду. Истина се Бранко неколико пута заљубљује; али ни то још није кадро, да нам заљуља веру у њега. То није заљубљивање; то је само тражење праве љубави, као што и сам вели. То је само лутање, којим се обично долази до свега што је велико. А Бранко је, тако мислимо, човек, који хоће да нађе оно што тражи.

При крају приповетке нестаје Бранка. Ко зна где је он! Али, где је да је, за цело је нашао благо, које је тражио; и, ако је жив, живи и ради онако, као што смо се и надали од Бранка. После свега онога, што смо чули о њему, нас не мори сумња за њега. И сам срећни, задовољни Наранџић, на крају своје приповетке, вели, од прилике, то исто. И кад то чујемо из уста хладног, практичног преставника данашњега друштва, кад чујемо његов уздах за Бранком и с каким пиететом он говори о његовим врлинама, онда спокојно остављамо књигу с помишљу: и опет свет мора бити честит, ако хоће честито да живи. Слика је добра; и ми радо праштамо писцу, што у приповеци његовој нема борбе друштвене, што је слика више космополитска, а не слика српскога друштва, што нам се њен практични морал чини по некад неморалан, што нема тенденције и што има пуно других ситних недостатака. Главни је утисак прве књиге добар. Задовољена је и поезија и истина. Овде је је први и последњи пут плануо прави поетски огањ. Први и последњи пут је, можда, ту писац писао „крвљу срца свога и соком живаца својих".

Године 1863. јави се напово *Милан Наранџић*. Изиђе II књига овога романа. У њој се прича деценијум од 30—40 године из живота јунакова. „Десет година прохујаше" вели писац. Дотле је пак Игњатовић био написао један низ омањих приповедака и више различитих чланака, међу којима понајбољи ће му бити чланак *Три српска спаситеља*, (Милан Видаковић, Ј. Пачић и С. Милутиновић), у осталом фрагментаран, фељетонске природе. Име је приповедачево било већ познато и врло популарно. Ово, и сећање на прву књигу беше доста. За то се продужењу *Милана Наранџића* обрадова и ко му се надао и ко му се није надао. Ту је сад јунак романа могао бити само Бранко. Јер је Милан Наранџић још у првој књизи — као што видесмо — био више пратилац главнога јунака и по ка-

рактеру своме више згодан за јунака сатиричког романа. А кад се већ приповетка наставља, онда је најприродније да се надамо, да ћемо сад видети мушки рад, живу борбу друштвену, да ћемо видети, шта вреде као зрели људи некадашњи млади „занесењаци“. Дакле Бранко је јунак, а садржина је: десет најплоднијих, најраднијих година мушкога века. И како изненађење! Ево шта има у другој књизи. Наранџићу умре остарела љуба, коју је ради богаства био узео и остави му све имање. Наранџић је био још у снази и младости, а није био сиромах као некад. Уреди ствари код куће, па се дигне на пут, да накнади време у новчаној љубави изгубљено. Сети се, да у путу потражи Бранка. И нађе га, где чиновникује у некој варошици. Места, где бивају догађаји, не казују се у овом роману, те и то је једна покрупна мана; али се од прилике види, да радња махом бива у Угарској, у оним крајевима, где се српски елеменат меша с туђинским. Бранко је сиромах као што је и био, способан је чиновник, према млађима љубазан, а према старима поносит, старији га гоне, другари му завиде, а млађи га љубе — ето то су остаци некадашње његове величине; и то све знамо само по чувењу. Састанак старих пријатеља раздрагава више Наранџића него Бранка. Њега мори нека туга. Сигурно неостварени планови и идеали? Да видимо. Ево су се сад пријатељи опет састали, удружили и ујединили, јачи искуством и сревствима него некад. И они се пуштају у борбу живота и — путују од села до села, од варошице до варошице, од летњиковца до летњиковца, од попа до нотароша, од спахије до трговца, од учитеља до сеоског газде или каког пензионара и часте се, пију и ашикују — *десет* година. Ето у чему „десет година прохујаше“. Али — да кажем истину — само је Милан Наранџић проводио за све то време такав — као што га Игњатовић зове — „бранденбуршки“ живот. Бранко је пак провео с Наранџићем у „лустрајзама“ и „абентајерима“ само једну трећину тога времена, судећи по броју листова у књизи — јер хронологија Игњатовићева овде није ништа боља од Видаковићеве — докле се и он с Наранџићем спомиње. Нада се наша није испунила. Није Бранко главни јунак у другој књизи. Наранџић се овде потпуно еманциповао; и његов бонвивански живот — то је сад главна садржина. Стид нас је од самих себе, што смо се Бог зна чему надали, гледајући некадашње наше љубимце, не у мушкој борби, у љутом окршају друштвеном, већ како једнако једу, пију, путују, картају се, „куришу“ „абентајеришу“ лудују; и ништа не раде и ништа не мисле, а од некуд им, као с неба, пада, те имају у кући и у подруму и на себи и у џепу. Али нас је још више од себе стид, кад

упознамо нашега правога јунака, Бранка. Бранко не живи као Наранџић и дружина. Он много мудрује, много мисли, у глави има велике идеје и планове, способнији је далеко од те веселе братије, али — не ради ништа. Док није дошао к њему Наранџић, живео је без занимања, без рада, без зараде, у друштву некаких сиромашних чудњака, као што је био и сам. У таком апатичном стању нашао га је Наранџић. Он га растресе мало и у њему се пробуди енергија за — „бранденбурговањем“. Од младости видимо га готово само активна. Али смо му пре одбијали на младост, веровали и надали се. А сад? Сад га се стидимо. Авантурисање Бранково није дуго трајало. Још у првој књизи било је мало сумњиво Бранково силно заљубљивање. Он је већ имао умрлих, изневерених и „изневеривших“ драга, остављену жену и читав низ срчаних искустава и раница. Лично је доста па *Дон Хуана*. Али је од те помисли одвраћало његово племенито срце и идеалне мисли. Кад није Дон Хуан, онда се сад, тако смо мислили, после толикога искуства и патње, а као зрео човек с племенитим тежењем, или сасвим мануо безуспешног остваривања првог идеала, или мирно чека да срећа сама дође, па своје силе управља на друге сврхе. После кратког авантурисања с Наранџићем, он се опет заљуби, после првог виђења. у девојку, коју пре никад није видео ни познавао, и ожени се њоме не може бити несрећније. Цео му се свет чуди и жали га; Наранџић не може да га гледа од жалости, већ путује и ашикује да тугу растера; а он сам потврђује мишљење светско, павши опет у стару апатију, у којој га и сам приповедач оставља и заборавља све до краја ове друге књиге. При крају састају се Наранџић и Бранко опет. Наранџић се наситио авантура, па се враћа кући. Бранко је добио службу у месту, где Наранџић живи. И сад путују заједно. Шта је дотле Бранко радио, не знамо. Да није срећан, то видимо и чујемо; али га не жалимо. Он се још хвали Наранџићу некаким плановима и целима, које „никоме“ па ни Наранџићу, казати не може. „И не треба да ме разумеш — вели он Наранџићу — тек онда ћеш ме разумети, кад цел докучим, ил' ме не буде, ал' сад не.“ Така нам „цел“ личи на копање блага, где се ћути и крије. Иначе знамо, да се све велике „цели“ достижу само у друштву и с друштвом. И кад би били најбољи пријатељи Бранку, могли би се на ово само хладно осмехнути. Али овоме Бранку не можемо бити пријатељи. Не. Друга је књига *Милана Наранџића* сатира на прву. Ми се стидимо тога Бранка, стидимо се, што смо га некад волели, што смо поверовали речима без дела. А из приповетке нам бруји овај морал: не верујте занесењацима, не уздајте се у идеалце, — будите обични

људи и ћифте. И одиста почињемо више штовати Милана Неранџића. Он ни у другој књизи не изневерава свога типа. Он не заборавља у пировању своје кућевне економије, не заборавља ни на себе, ни на Бранка, и често му даје менторске савете, али узалуд. Бити, дакле, практичан човек и не исправљати главом криву Дрину.... Је ли то хтео писац? Сумњам. И зар би још потребно било, да и поезија почне ово учити?!

Ако су ово само слике, и ако оваких слика има у животу, ваља знати, да нису поетске; нити их треба замазивати поезијом и варати свет. Уместо приче о племенитом и корисном раду једног ђенијалног ентусијаста, добили смо монотону и отужну причу о једном болесном организму. Бранково је заљубљивање у првој књизи поетично, у другој смешно и досадно. Још је смешније, како би он хтео, да га једнако жалимо због његових толиких „малера“. Да не тражи то, могли би га као Дон Хуана још и примити; али младоме Вертеру од четрдесет година можемо само да се смејемо. И пошто нам је друга књига разбила све лепе снове и наде, што нам осташе иза прве књиге, ставља нам се у изглед — нека ми се допусти овај германизам — да ћемо се и опет видети с Бранком и дружином, да ће се приповетка још продужити. На што? Већ смо дезилизовани! Или ће се Бранко под старост опаметити? Мучно. Изгледа по овом периодном продуживању, као да писац узима слике из истинског живота, сирове, неучињене, па нам их описује онако, како се саме од себе развијају у току живота и времена. И те слике живе још, а писац неће да им прекрати живот; и ми морамо да читамо као поезију оно, што можемо да видимо сваки дан својим очима. И највећи песници узимљу слике из живота — и баш тако и треба — али оне прођу кроз душу њихову; и оно, чему се дивимо код тих слика, то је мирис душе песничке, којом су напојене. То и јесте поезија. Иначе је живот живот; радости и жалости, туге и патње -- то је све стара ствар; и под небом није више ништа ново. Често песници под измишљеним именом износе своју душу у драми или приповеци, али се не држе буквално судбе њене, већ им је она градиво, од којега граде оно што хоће. Бајрн је у своме *Лари* Лара, а у *Дон Хуану* Дон Хуан. У *Дон Карлосу* Шилер је изнео себе, у *Фаусту* Гете себе, у *Јунаку нашега времена* Лермонтов себе и т. д. И нигде овде није слика, коју су песници по себи градили, верна копија; живот њихов био им је само градиво — разуме се драгоцено градиво, од кога се имало шта и начинити. Где тога нема, залуду је и највернија копија; још што вернија копија, све горе. Слике оних песника умиру, гину, а песни-

ци или модели оних слика, живе; и за то нико не пита. У *Милану Нарандџићу* јунаци иду за својим моделима као сенке за телима и писац као да чека њихов крај, па да буде и његовој приповеци крај; — док прави песници — зар по оном Est Deus in nobis — завршујући вољно живот својим сликама, често прореку сами себи, шта ће им до краја бити. Тако је у једној песми Бајрн прорекао себи смрт; тако је Лермонтов у своме Печорину прорекао себи у којој ће години умрети.

По свему се овоме види, да Игњатовић није прави песник. А бити песник, то је прва и најпотребнија особина, која приповедачу треба. Ово ми се чини да је потребно да напоменем овде прво с тога, што то у приступу нисам учинио, а друго с тога, што бих рад био, да се ово чује и припамти. Јер се данас, у овом еманципационом веку, приповетка толико еманциповала од осталих поетских сестара, да се чини, да је могу писати и неизбрани, само ако су звани. Могу, могу, али — само као дилетанти. У осталом Игњатовић као што рекох, није прави песник; али од свију наших досадашњих приповедача, после Богобоја, Ђ. Јакшића и J. Јовановића — ако урачунамо и њега као приповедача по једној приповеци — има највише песничке снаге. Све његове приче и романи — као и различни други чланци његови — дишу ипак топлином приповедачкога талента. И толико песничке снаге, колико је он има, било би доста, да је поред тога и све друго, што треба за приповетку. Али пре свега; његове су приповетке најбољи доказ за оно, што рекох у приступу, да у нашем данашњем друштву не може напредовати друштвена приповетка. Као мајстор морао је он то и сам опазити. Јер се јунаци скоро свију његових већих приповедака врзу махом по туђем великом свету. С тога су те приповетке његове слике људи, а не слике друштва. Туђе друштво, кроз које његови јунаци иду као путник кроз туђинске вароши, нити је писац кадар да опише ни ми да појмимо. Често он слика, као и у Нарацићу, и српско друштво. Али и тада потврђују мисао о нашој друштвеној приповеци. Како је н. пр., читаоцу, кад чита у такој приповеци (код Игњановића и код других): „У вароши А.“ — „Улица Б.“ — „Господин Н. чиновник (какав?)“ — „Поред вароши тече лепа река (која?)“ и т. д. и кад испореди с овим, на пр., В. Иго, његово описивање париских догађаја, где се казује поименце околина, улица, број куће, спрат, соба и т. д. Ово је живо, истинито, а оно мртво, лажно. То значи, да нас је тако мало, да се сви познајемо; па ко би друкчије писао, морао би или сасвим измишљати, или се с људима мразити и свађати.

Но нису само прилике наше друштвене криве Игњатовићу. У његовим приповеткама има много и пишчевих мана. Он црта друштво како је на сокаку, у механи, берберници, при постављеној трпези — прозна слика свакидашњега живота, први утисци на путничко око. Његове слике нису очишћене од дневне прашине и блата. Његова психологија није дубока, научна, већ лака, емпирична. Он на прилику вели,[1] да људи „једнолични имају и једнаку нарав и једнаку памет. Кад видиш први пут непознато лице, а пре неколико година имао си истоличног друга, покажи му срце искрено, погодићеш, биће ти добар, — то је симпатија.“ Ово је један бољи пример; па ипак, смемо ли се поверити овој психологији, која не разлаже, не доказује, него решава тешке проблеме душевне природном бистрином? Његове слике нису пуне, нису уметнички израд, немају боје; то су лаки цртежи писаљком, којима се дивимо не за то, што су уметничке творевине, него за то, што у неколико црта дају облик и подсећају на ствар коју познајемо. Он није Рафаило, него Клич. Ево, н. пр., једне слике: „Господин Бранислав Берберић био је обоји права адвокат, баш прави фишкал. Човек около педесет година, мало сувоњав, шпицасте браде и носа. Удовац је, има двоје деце, једно мушко иде у школу, а кћи му у неком заводу. Има кућу, ал' детиње материнство; рукопомоћ му је његова газдарица, ил' као што поварошки кажу, виршофтерка, госпођа Лујза?“[2] Ето то је нацрт — а таке су махом слике Игњатовићеве — личности адвоката Берберића, који у приповеци *Чудан свет* има прилично удела у судбини чудних људи. Па и у овом малом нацрту непотребно је све оно, што се говори о деци, виршафтерци и т. д. То је, по свој прилици, дошло само за то, да се читаоци сете каке сличне личности, па да оно друго накрпе сами, или да се извесни читаоци сете извесне личности. — А кад би узели, да је онај морал, што износе Игњатовићеве приповетке, морал српскога друштва, било би зло и наопако. Тешко нам је узети га и као провинцијални српски морал. Краткоћа прегледа не допушта ми наводити овде више примера. Навешћу само један од најидиличнијих; нека се по њему види, каки ли су тек контрасти. Верковић, јунак приповетке *Увео листак*, образован, карактеран, у годинама човек, ћутљив, чудњак, нежењен, мисли о женидби сасвим идилски и баци око на једну лепу, сироту, просту девојку, која носи котарицу крушака да прода. При првом састанку, и још је није људски

[1] Увео листак 32.

[2] Чудан свет 20.

на видео, тај светац „проба шаљиво, да јој развуче мараму, не из кокетерије, већ да види читаво то интересантно лице, но она не да.“ А пријатељица његова, „добродетељна“ госпођа Болићка, на питање његово чија је то девојка и т. д., одговара поред осталог: „Не чује се ништа о њој, а чудно је (sic!), јер нема ни матере, ни оца и т. д.“ — Стил је Игњатовићев једар, примамљив и био би врло пријатан, да није немаром запарложен и често варварским језиком помућен. Бранко Радичевић не би био Бранко, да му је језик овакав био. „Хајд! да га предварим“ — „ти си готов и као човек од свог чуства уживати.“ — „Чрез њега упознам се са женским полом“ — „ал' му јако иде дућан“ — „Па како ти се води“ — „чику Бранку ауфирујем“ (у конверсацији већ немачки језик сасвим кипти) — „тражим си каку даму. И доиста нашао сам си једну“ и т. д. с милионима провинцијализама.

Приповетке су Игњатовићеве често веома развучене и епизодама утрпане. Оне немају органског склопа; за то се могу продуживати у бесконачност, и опет остављати недовршене. Једне исте идеје и мотиви понављају се у различним приповеткама (као што је на пр. писцу врло омилео мотив тражење среће у брачној љубави) тако, да се доцније приповетке не чине друкчије него као сухопарне варијације ранијих. Поменуо сам, како приповетке Игњатовићеве немају ни хронологије приповедачке, ни географије. У другој књизи приповетке *Милан Наранџић* приповеда се у почетку, како је Наранџићу умрла жена, како се кренуо на пут, нашао Бранка, напутовао се, и у том *десет* година прохујало. А кад се, по књизи, ухвати рачун од свега пута Наранџићева, од свију дана и ноћи, излази, да ни пуна три летња месеца није трајала његова Одисијада. И доиста, у свем странствовању Наранџићеву нема ни једног хладног или снежног дана, а камо ли целе зиме; ни једног бала, већ све сами мајалоси или заветине. Писац је, дакле, свих десет година збио у једно лето; а читаоци треба, да маштом својом начине од тога десет година. Али и иначе на свему стоји печат немарности, непажљивости, нестудовања. У почетку друге књиге *Милана Наранџића* вели се, да је Наранџић отпутовао у неку другу земљу. То је све. И ми сад морамо да нагађамо која је то земља, јер су села и градови те земље свуда забележени са А., О., В., и т. д. Али на један пут не знамо шта би писцу. Он се заборавља и исписује сву реч једнога места — Ердевик. Сад знамо и земљу. У опште слике у овим приповеткама нису ни мало ведре. Тон је причања као хумористичан, па опет тај хумор није ни ведар, ни љут, а нема ни сатире. Чини нам се, као да се све те слике, што се веселе, проводе,

живе, спремају или у гробље, или у лудницу, или у тамницу, или у банкроство. Општи је утисак нека монотона туга. Можда је ово релативно, можда некога овакве слике и веселе.

Приповедање је Игњатовићево, иначе доста занимљиво, богато сликама, каткад и топло. Практична страна живота вешто је нацртана, само не толико у раду колико у уживању. И рекли би, да је друштво, које се у његовим приповеткама износи, онако како је, добро погођено. Само би нам милије било, да је ово овако друштво описано комичином приповетком, гогољски. Јер би онда мислили, да је оно изузетак од правила; и смејали би му се. Овако би волели, да нам се овако друштво није ни показивало. Друштво ово није жалосно, што је мало и још потпуно необразовано; оно је жалосно што је младо и незрело а већ труло. Јер, на мене бар, чине приповетке Игњатовићеве нарочито један, дубок и мучан, утисак а то је: да је друштву, које се у њима слика, трула основа друштвена — кућа и породица. Она је изгубила етнографске и човечанске врлине, сачувавши једну само, гостопримство, као увела лепота сјај очију. Нека ми каже, да није тако, који читалац од онога друштва, које Игњатовић описује, па ће ми се разјаснити одмах један наш друштвени проблем. Али ја мислим, да је већини српскога друштва чудна и непријатна овака слика. Милан Наранџић у другој књизи приповетке, путујући од места до места, од домаћина до домаћина, долази у кућу некога Руниһа, гостопримна и врло љубазна човека. Наранџић је дошао непознат, с пријатељима Руниһевим. Пријатељи су ти — по хвали Наранџића — добри и красни људи. Једноме је од њих 60 година, весео, добар старац, „Чика". И сам Наранџић је добар човек, као што знамо, и често врло правилно моралише и философише. Руниһ је човек старога кова, воли мушко друштво, рад је гостима и раздраган је походом Наранџићевом. Износи пред госта све што има и још иде, да му тражи друштва, да га развесели. И то све толико дира Наранџића, да му одмах пада на памет, да прави „абентајер" с младом удовицом Јелком, свастиком Руниһевом. Каже своју намеру пријатељима Руниһевим, који су га к њему и довели, и — они му одобравају и нуде помоћ „Чика" је писмоноша. Чисто идиличне лоле! И Наранџић одмах сутра дан пише гђи Јелки „либсбриф", и она му одговара; он полази, она уздише; он је поздравља из вароши, она добегава к њему; он је неће и враћа је с обећањем „шогору" (зету); „шогор" се љути, Наранџић се оправдава; и после кратког времена опет долази Руниһу у кућу, и љубе се као најбољи пријатељи, као да ништа није ни било...

Доста. Није све овако. Има и много горих ствари. Игњатовић није творачки ђеније. Он је добар кописта. Али кад немамо Ламартина и Виктора Ига, не треба нам ни Пол де Кок. —

Свет. Вуловић.

ПИСМА „ОТАЏБИНИ"

О САВРЕМЕНОЈ РУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

Прво писмо

Рад сам да у првом мом писму „Отаџбини" обратим пажњу њених читалаца на руске журнале. У Францеској и Инглеској најбоља дела њихових писаца излазе као засебне књиге, а у Русији готово сва важнија дела знаменитијих руских писаца најпре се штампају у журналима (часописима као што је „Отаџбина" само далеко већим), па тек после излазе у засебним књигама. С тога руски журнали, нарочито књижевни, играју врло важну улогу у руској књижевности. Осем тога они су врло важни и по томе што су посредници између „строгих" специјалних наука и шире публике, јер они упознају своје читаоце са свима питањима која у неко извесно време занимају највеће умове у Европи. Разуме се да ја овде мислим на оне журнале који се баве књижевношћу, науком и политиком.

Руска журналистика почиње још у половини прошлога века. Испрва ју је готово искључиво карактерисала сатира. Онда беше врло нужно горко и очајно подсмехнути се рускоме друштву, које још не беше потпуно појмило значај оног државног покрета, коме беше творац Петар велики, а међу тим многи привърженици европске образованости у Русији, беху се за њом толико занели, да су се одрицали своје народности, свега својега. Онда се држало да ће још једино сатиричан смех бити у стању да спасе људе од њихових погрешака, и да их врати на пут истине и добра. Од године 1759 када се појавио први сатирични журнал, па за четрдесет година, сатирични журнали беху у већини. Ти журнали више су личили на листиће, него на оно што се данас у Русији зове журнал, за разлику од новина. Права руска научно-књижевна журналистика почиње управо у време Карамзиново, који је 1791 почео издавати московски журнал, са којим је стекао право да га назову првим руским књижевником, као што је доцније са његовом „Историјом руске

државе" стекао име првог руског историка. Журнал *„Вјестник Европи"* који је под његовим уредништвом излазио у годинама 1802 и 1803. и који је доцније прешао у руке В. А. Жуковског (год. 1809) чувеног руског песника и васпитаоца садашњег цара руског — заузима врло одлично место у историји руске журналистике.

Од тога доба преживела је руска журналистика много разних фаза и положаја, малаксавала је и подизала се на ново, цветала је бујно бројећи велику количину журнала, па је онда опет наступало време у коме је — usљед разних околности — наступала тишина, једва ако су два три журнала још сведочила да је још жива руска журналистика.

Као и пре што је било, тако је и сад готово цела руска журналистика усредсређена у престоницама, у Петрбургу и Москви. Према разлици у карактеру тих двеју престоница, и према њиховој важности за живот рускога народа, разликује се и руска журналистика на петрбуршку и московску, а та је разлика у основним погледима на потребе рускога живота, и у различним начинима, којима се старају да се те потребе задовоље.

Овде ми ваља учинити малу примедбу. Ја у овом писму хоћу да дадем неколико података о најглавнијим месечним журналима историјско књижевне садржине. Осем њих има их много специјалних, од којих неке помаже влада као што су н. пр. „Горни журнал" „Технически вјестник" и многи други. Неки од специјалних журнала излазе у провинцијалним, нарочито универзитетским варошима, често једино трудом приватних предузимљивих људи. Тако н. пр. „Филологическија Записки" у Воронежу, које тамо излазе ево већ 18 година под редакцијом А. Хованског, и т. д.

Свака свеска руских месечних књижевних журнала износи 30—35 штампаних табака, а садржина им је: белетристички и научни чланци, који свагда третирају савремена питања и потребе. Осем таких журнала има и нарочитих за романе и приповетке, али они се махом пуне преводима. Тако исто посвећено је неколико журнала једино обрађивању руске историје. У њима се штампају документи, мемоари, записке, писма и т. д. све што је важно за политичку и књижевну историју руску.

Ја ћу се у овом писму бавити с ова три руска журнала: са „Вјестником Европе", „Руском рјечи" и „Руском мишљу" и то с оним свескама тих журнала, које су ове године изашле, и које су стигле у Београд.

„*Вѣстникъ Европы*“[1] изалази у Петрбургу под уредништвом г. Стасјулевича, који је пређе био професор историје на петрбуршком универзитету. Овај жунал не стоји у непосредњој свези с оним што га под истим именом некад уређиваху Карамзин и Жуковски; овај је журнал основао г. Стасуљевић 1866 године, дакле сада је петнајеста година како излази. У њему су штампана последња дела И. С. Тургењева, тако н. пр. „Новь.“ Европски весник, по своме правцу спада у ред најозбиљнијих руских журнала. Чисто књижевни, белетристички део, у осталом, у том журналу не одликује се ни богаством ни разноликошћу у избору. С те стране Еьропски весник уступа много пред осталим журналима, који претпостављају лакшу лектиру. Међу чланцима, који се налазе у овогодишњим трима свескама тога журнала, нарочиту пажњу заслужује чланак Аненкова „*Важних десет година* (1838—1848)“ Г. Аненков, користићи се својим интимним свезама, које је имао са књижевницима тога доба, црта, најлепшим језиком, главну књижевну радњу најважнијих књижевних кругова из тога времена. Бјелински, руски критичар, који је својим чланцима начинио епоху у руској књижевности, мењао је неколико пута своје философске погледе на свет. То је било онда када је Хегелова философија задобила дубоко оданих поштовалаца у извесним московским круговима, и када је изгледало да сваки добро образован човек мора бити хегелски идеалиста. Бјелински се такође налазио неко време под упливом хегелијанства. Анеков, говорећи о разним књижевницима и научењацима тога доба развија читаоцима врло уметнички израђену слику оних мисли, којима су живели готово сви у то време, и зауставља се нарочито код Бјелинског. Писац често у својој причи мора да се дотакне и таквих људи, који су још живи и данас раде у руској књижевности. Податци о Херцену, емигранту руском, који је изишао из истог московског круга у коме је и Бјелински добио своје прво књижевно образовање, ти податци у чланку г. Аненкова цртају нам и тога важног човека, који је на жалост мало привредио рускоме животу и књижевности.

У мартовској свесци истога жунала налазимо садржај оне књиге коју је написала Јелена фон Раковиц на немачком језику под насловом Meine Beziehungen zu Ferdinand Lassale. Чланак се зове „последњи роман у животу Ласаловом“. Ту се прича о љубави Ласаловој с Јеленом Раковициницом, која је била узрок његовом дуелу

[1] Вѣстникъ Европы. Журналъ исторіи политики, литератури, Редакція Петербургъ, Галерная, 20. Цѣна 19 руб. за иностранство.

са њеним заручником, који га је самртно ранио. У истом Европском веснику била је пре тога прича и једне Рускиње, коју је такође волео тај знатни философ и поборник социјализма, који је тако често грешио са својим срцем. Та књига гђе Раковицинице јако је занимала публику, те за то извод из ње налазимо и у једном недељном журналу, који издаје г. Суворин у Петрбургу[1]

У Фебруарској свесци европског весника има један чланак познатог руског научењака и журналисте г. Пипина под насловом „*Пољско питање у руској књижевности*". Г. Пипин је последњих година посветио своје труде изучавању одношаја међу Словенима и питањима која су у свези са последњим догађајима у словенском свету. Тако је он, у истом европском веснику за последње две године наштампао низ врло занимљивих чланака „*о пансловенству у прошлости и садашњости*"[2] и „*о књижевном Пансловизму*" у којима је прикупио и расветлио мишљења своју руских и словенских научењака и родољуба о тим питањима, која су често врло једнострано схваћана у свима словенским земљама. У последњем чланку „Пољско питање у руској књижевности" г. Пипин прикупио је изјаве песника и писаца руских о пољском питању и о пољско-руским одношајима, који су били узрок тако тужних последица подједнако тешких и за Пољаке и за Русе. Особито се дуго забавио мишљењима Погодиновим, која су доживела неколико измена. Познато је да је М. П. Погодин, који се рачуна у словенофиле, писао мемоаре о пољском питању, које је подносио руској влади. Често је писао и по новинама и у журналима о одношајима између Руса и Пољака. Погодин је све те своје чланке и писма скупио у једну књигу која је изишла 1867 г. у Москви под насловом „Пољско питање", г. Пипин обећава у даљим чланцима наставити излагање мисли руских писаца о томе питању. Међу осталим чланцима у овим трима свескама европског весника од ове године заслужују нарочито пажње чланци под насловом „*Талијанска новела и Декамерон*" Писац је (чланци су потписани само с А. А.) добар познавалац талијанске средњевековне књижевности. Ту читалац налази потпуну расправу о славноме делу Бокачијевом, осветљену дубоким познавањем талијанске културе и талијанских обичаја онога доба.

[1] Еженедѣльное Новое Время. Издатель А. С. Суворинъ. Подписка при книжномъ магазинѣ Новаго Времени. Петрбургъ. Невскій Проспектъ. № 60. Цена 4 рубље годишње.

[2] г. Мита Ракић превео је те Пипинове чланке и они ће изаћи, кажу, о трошку Чупићевога фонда.

У јануарској свесци налази се и „*Дивљакуша*“ (Дикарка), комедија од Островског, познатог руског драматичара, чије драме и комедије дају карактеристику савремених покрета у рускоме друштву. Садржину својих драма он црпе махом из трговачких кругова, али како је Островски дубоки познавалац рускога живота, то он често узима своје сижете и из других слојева. Његова драма „Гроза“ спада без сумње у најбоље производе руске драматургије последњих година. Ваља до душе додати и то да даровити уметници московског тако названог малог театра доприносе јако особитом значењу које имају драме Островског у Русији. Он је, живећи у Москви, често удешавао своје комаде према таленту својих глумаца. У „Дикарци“ аутор (у осталом има их два Островски и Соловјев), износи тип оних људи, који већ изумиру у Русији, који су грубе материјалисте под фином маском високе образованости, који не маре за своју отаџбину, који расипљу своје имање у страним земљама, а наспрам њих износи младу снагу, просвећену правом науком и која ради у домовини.

Европски весник доноси даље у свакој својој свесци и *унутарњи преглед*, чланке, у којима се претресају и критикују све наредбе владине. Исти журнал често се бави и са класичком системом образовања, која је скоро заведена у руске гимназије, и у препирци која се водила за време реформисања гимназија, стајао је уз оне, који су бранили реални правац наставе у гимназијама. —

Критички одељак у европском веснику такође је богат. Емил Зола, познати франц. романсје пише у њему писма о француским књижевницима и њиховим литерарним школама. Његово последње писмо говори *о награђивању књижевног рада у Француској*. Ту он прича врло занимљиве податке о наградама и животу француских писаца прошлога века и долази до утешног закључка „да у реформи књижевног правца у садашње време, питање о новчаној награди не игра прву улогу; у главноме цео покрет се труди да у књижевности примени научне методе, да употреби научне инструменте за анализу природе и човека“ (Евр. вес. Март. стр. 442).

---

2. „*Русская Рѣчь*“[1] зове се други један журнал, који је тек с лањском годином почео излазити у Петрбургу под уредништвом г. Навроцког. Његова је мета да нарочито обраћа пажњу питањима

[1] Русская Рѣчь, журналъ литературы, политики и науки. Редакторъ А. Навроцкій. Редакція: Спетербургъ, прачешній пелеулокъ 9 № 5. Цена 18 рублья.

унутрашњег руског живота. У њему су чланци који су у стању сада најбоље задовољити захтевима руских читалаца, јер се у њима расветљују многе стране оних питања, која сад најживље интересују руско друштво. Тако је лане у том журналу био диван чланак „*Русија и источно питање*“ од *Данилевског*, писца познате прекрасне књиге „Русија и Европа“. Данилевски је поборник словенског правца у руској политици и показује мету којој треба Русија да тежи. Његова оригинална мисао, да подела историје на историју старога, средњег и новог века нема смисла, и да ваља изучавати историју сваког културно-историјског типа засебно, т. ј. свет германских народа, свет словенских народа и т. д. обратила је на се општу пажњу.

Ове године штампао је у руској речи *А. Д. Градовски* професор петербуршког универзитета, три чланка „*Наде и разочарења*“, „*Шта је конзервативизам?*“ и „*Реформе и Народност*“ и у свима тим чланцима врло се живо дотиче садашњег положаја рускога друштва. Ваља приметити да је сад наступило врло озбиљно расправљање онога значаја, који су придевали четвртој деценији овога века за руски живот, и тачно обележавање оних праваца, који су онда јасно изашли на видик и који су познати под именом *Западњаштва* и *Словенофилства*. Осем поменутих чланака Аненкова у Европ. Веснику и ових Градовскога у руској речи, довољно су осветлили то важно доба за руски живот још и проф. Орест Милер својим чланком „*Основъ ученія первоначалныхъ Славянофиловъ*“ у журналу „Руска мисао“ и Академик Сухомлинов својим врло занимљивим историјским нацртом „*Снятіе опалы со Славянофиловъ*“ у „Историјском Веснику“.[1]

У априлској свесци „руске речи“ изашао је историјски нацрт „Земскіе соборы въ Россіи“, у коме писац у кратко прича судбину свију главних скупштина почевши од оне која је била сазвана под Иваном Грозним 1548 до последње која беше за време владе Катарине II, 1766 године. Ти су „сабори“ у Русији били налик на оно што су српске скупштине биле пре устава, т. ј. имале су више да саветују него да решавају.

Последњи руско-турски рат морао је имати силног уплива на руске финансије, за то је појамно што се сада у Русији јако интересују за финансијске и политичко економе чланке. У „руској речи“

[1] Историческій Вѣстникъ. Историческо литературный журналъ. Издатель-редакторъ С. Н. Шубинскій. — Подписка при книжномъ магазинѣ Новаго Времени (А. С. Суворина) Петрбургъ, Невскій Проспектъ д. Nro 60. Цена 10 рубаља за Русију.

налазимо их неколико: „Преглед предузетих мера, да се подигне вредност папирне рубље“, од А. Красиљникова, „Нацрт о распореду имања у земљама по Русији“ од Ј. Јансона, „Нацрт државних мера за пресељавање сељака после њиховог промењеног положаја од 19 фебруара 1861 године“ од Ј. Јансона, „друштво за међусобни сељачки кредит“ од П. М—јева. — Критички одељак овог журнала руководи Јевђ. Марков, и његови чланци упоређују руску књижевност с осталима.

„Руска реч“ отпочела је ове године са нацртом Гончарова „Књижевна забава“ („Литературный вечеръ“) Гончаров, који је написао „Фрегату Паладу“, „Обломова“, „Обичну причу“, и „Обрывъ“, ужива потпуно заслужени глас да је одличан уметник. Овај његов нацрт и ако није богат садржајем, одликује се уметничком израдом и мислима које провирују из њега.

И у европском веснику и у руској речи има неколико врло лепих прича, али ни једна од њих не може се уврстити у оне главне производе тога рода, којима су обогатили руску књижевност Тургењев, Гроф Лав Толстој и Достојевски; али у њима се живо задире у главне црте савременога рускога живота. Садржина им је махом узета из живота по селима и провинцијалним варошима. Превођених романа има доста нарочито у руској речи. Ту се преводе с немачког приповетке *Француозове*, а у европ. веснику преводе с маџарског роман Јокајијев „Новог спахију.“

Као што је познато, у изучавању природних наука учињен је у Русији знатан напредак последњих година. Скупштине јестаственика из целе Русије, које се периодички понављају скоро сваке друге године, и које се држе по универзитетским варошима, имају огроман уплив на развитак природних наука у Русији. У руским журналима често се сусрећемо с чланцима из разних грана природних наука. У априлској свесци руске речи налазимо врло занимљив и за саме нестручњаке чланак „о историјском развитку јестаственице.“ То је девети чланак од Л. К. Попова и у њему се говори о физиологији изхране и дисања.

За српске читаоце имаће интереса чланак који је изашао у априлској свесци руске речи о томе „да ли је могућна федерација балканских народа.“ Писац долази до закључка да је та федерација немогућна због разних интереса и непријатељства између Грка и Бугара, због нагињања румунске политике на аустријску страну, и због наваљивања Аустрије да састави самосталне државе на балканском полуострву и да их држи под својим упливом, а она, вели писац, то може, јер има срестава за то.

---

3. „*Руска мисао*“[1] је месечни журнал који је почео излазити тек од Јануара ове године под уредништвом *Јурјева*, који је пређе уређивао журнал „Беседу“ (год 1871 и 1872). Тај журнал, по своме програму, разликује од осталих по томе, што у њему има нарочити одељак за изучавање словенства, под насловом „Словенски народи.“ Карактер је овог журнала строго народњачки, али он никада не упада у погрешку претераног и смешног патриотизма.

Тај журнал има у неколико свеза са словенофилским предањима и поставио је себи као задатак: да доноси чланке о прошлости и садањем животу руског и словенских народа.

У њему налазимо врло занимљив чланак професора петрбуршког универзиета О. Т. *Милера*, који сам већ помињао и који се зове „Основи учења словенофила.“ Мишљења о словенофилима врло су подељена и врло нејасна, до сада и није било могућно протумачење уплива што су га имали словенофили на руску унутрашњу и спољну политику. Било је много узрока што се тамне стране у разумевању словенофилства несу могле досада објаснити; један од главних узрока беше и то што је многи од важних оснивача тога правца био још у животу, што је многи још радио. Сад их је остало мало, и то млађих ученика у том покрету, који је тако важан за умно развиће Русије. Списи *Јурја Самарина*[2] које је његов брат скупио и уредио, штампају се. Надајмо се да ће и они његови списи, којима до сад не беше дозвољено да се штампају у Русији, као н. пр. „*Руске окрајине*“ скоро угледати света. Списи Хомјакова, другог чувеног словенофила, и К. С. Аксакова (прерано умрлог брата славног у словенству И. С. Аксакова) изашли су такође скоро. Записке и мемоари, успомене и критичка истраживања из епохе четврте деценије овога века, такође јако осветљују задатке и радњу Словенофила. С друге стране политички покрет Русије последњих година у корист Словена, изазвао је не само у образованом руском друштву него и по руским селима, где живе људи прости ал' са здравим разумом и дубоком вером, општи интерес да се изближе познаду људи који су радили да даду руској политици народњачки и словенски правац.

[1] *Русская мысль*, научный, литературный и политическій журналъ. Москва. Контора редакціи Русской мысли въ Москвѣ, на малой Дмитровкѣ. д. Роледеръ Цѣна 19 руб. за границу. Редакторъ С. А. Юрьевъ, Издатель В. М. Лавровъ.

[2] Биће умесно овде споменути да је брат његов Димитрије Самарин, за спомен Јурја, који је умрьо марта 1876, у почетку првог српског рата, поклонио словенском комитету 10,000 рубаља. Као што сам ја познавао покојника, овај поклон био је са свим достојан Јурјевог духа!

Са тога гледишта поменути чланак Ореста Милера има важност дневног питања. Поштовани професор врло је срећно извео главна философска и политичка начела поглавитих словенофилских радeника. До сада сам добио само прве две свеске „руске мисли“ у којима је само први чланак проф. Милера. Кад он изађе цео, ја ћу се постарати да упознам читаоце „Отаџбине“ са садржајем његовим. — Узгред да споменемо извод из познате књиге „Russia“ од Инглеза Макензија Уолеса, који је изашао у октобарској свесци 1879 журнала *Древная и новая Россія*[1] под насловом: „Петрбург, Москва и Словенофили са гледишта инглеског.“

Прва свеска „руске мисли“ почиње се прекрасним преводом „Маргера“ спева пољскога песника *Сирокомље*. У истој свесци, у критичком одељку написао је Н. Аксаков повећи чланак о Сирокомљи, у коме упознаје читаоце са погледима тога песника који се разликује од осталих пољских песника једном врло важном цртом. Док остали цртају живот пољскога племства — шљахте — дотле Сирокомља обухвата у својим делима цео народ; он неће да зна за разлику друштвених слојева, и његова појезија воли све слојеве подједнако, можда мало више сељачку колебу (Владислав Сирокомља је псевдоним једног од најважнијих нових пољских песника Лудвика Кондратовића, који се родио 1822 а умро је 1862 или 1863 године Он је написао и врло добру историју пољске књижевности, коју је израдио до половине XVII века. Његова је историја преведена на руски и изашла је 1862 у два дела).

У словенском одељку јануарске и фебруарске свеске, изашао је чланак који је важан за српског историка, а то је „*Свето-Андријевска Скупштина*“ од Милана Протића, који вели да је тај чланак написао по оригиналним белешкама Симе Протића, који је умрьо 19 јануара 1878 год. као члан књ. срп. касационог суда. У јануарској свесци је од тога чланка изашао „кратки нацрт периода пред светоандријевском скупштином“ а у фебруарској „узроци за што је сазвана светоандријевска скупштина и њен рад.“

Даље имају у словенском одељку „Црте из Црне Горе“ из пера П. А. Ровинског, који је познат многима у Србији, који је пешке пропутовао по целом балканском полуострву, који је путовао по Америци и по Кини. Г. Ровински провео је зиму 187⁸/₉ у Босни и Херцеговини, на скоро пошто их заузеше аустријске војске, а доцније се дуго бавио у Црној Гори. У „цртама из Црне Горе“ г. Ро-

[1] Древная и Новая Россія. Ежемѣсячный историческій журналъ съ рисунками. Главная контора: Петрбургъ Невскій проспектъ д. № 46. Цена 14 руб. за границу.

вински најпре прича у кратко историју Црне Горе, па се онда зауставља на положају Црне Горе спрам наваљивања аустријског на балкански полуостров и проориче том наваљивању тако исто жалосну судбу, какве је било и наваљивање Аустрије на југ у Италију. За сада је изашао само први чланак. Има разлога надати се да ће даљи чланци о овоме бити занимљиви.

Бављење г. Ровинског у Босни оставило је трага у руској књижевности. Не говорећи о његовим писмима, која су излазила у своје време у руским новинама, књижевност је од њега добила леп чланак који је изашао у журналу министарства просвете [1] у мартовској свесци под насловом „Посматрања за време путовања по Босни 1879" и „Доња Тузла." Описујући географски положај тога места, Ровински упознаје руске читаоце на примеру Тузле са распоредом и устројством босанских градова и њиховог хришћанског и мухамеданског становништва. Том приликом он прича историју те вароши, карактерише одношај Бошњака спрам аустријске окупације, која их није задовољила, и њихове симпатије за кнежевину Србију. Описујући живот и обичаје разних друштвених слојева у Босни, Ровински упоређује обичаје хришћанског и мухамеданског становништва. По његовим посматрањима Хришћани у Босни одликују се енергијом, практичним умом и природним начином живота. Да би карактерисао Бошњака мухамеданске вере, он описује неког Ибрахим-агу, који му се жалио на аустријску власт што не пушта у Босну новосадске новине „Заставу", коју он радо чита. Личност Ибрахим-аге дала је Ровинском прилику да покаже, за што Мухамеданци у Босни немају никакве будућности, и да и само њихово мухамеданство није религиозна већ политичка ствар. У трећој глави (о цркви) врло је занимљиво како г. Ровински пореди одношај цркве и духовништва спрам народа у католика и у православних бошњака. Између осталог описује венчање у православној и у католичкој цркви, како га је он видео у Тузли. Католички свештеник (фратар) захтева од својих парохијана безусловну послушност, и одношај католичког становништа к његовој цркви са свим је пасивно, а православни Бошњаци имају спрам своје цркве врло симпатичне и врло активне одношаје.

При свем том што Бошњацима католицима забрањују славити „славу" јер је, веле, то остатак незнабоштва, фратри су готови продати за паре разне записе, који су штампани у Загребу и у Задру, и које сељаци носе као амајлије. За ту ствар позива се Ровински

[1] Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. Редакція С. Петерсбургъ. По троицкому переулку № 13. Цена 13 руб. 75 коп.

на славну књигу Хилфердингову о Босни, која саставља трећи део његових скупљених списа.

Последња глава овога чланка садржи опис онога стања у коме је прост народ у Босни био пређе, а у коме је сада. Ровински упоређује Херцеговце са Посавцима и вели, да ни једни ни други не могу бити равнодушни спрам свога положаја, јер први су у блиском сусеству с енергичном Црном Гором, а други близу Србије и Аустрије, па хтели не хтели морају да пореде свој положај са слободним народима. За то су они учествовали у свима народ. устанцима.

Овај чланак је очевидно само почетак озбиљније и веће студије г. Ровинског, и ако обухвата 71 ситнонаштампану страну. Чланак се одликује великим саучешћем спрам Срба и страдалничког народа у Босни. Надамо се да ће нам Ровински написати књигу о Босни, подобну оној, са којом се Хилфердинг прославио.

Да се вратимо „руској мисли.“

У првој свесци тог журнала налазимо чланак од општесловенског интереса, написан поводом „Словенског алманаха“ који је изашао у Бечу под уредништвом Радивоја Посника год. 1879. У томе алманаху има чланака на осам главних словенских језика, само нема чланака на пољском и лужичком језику. Писац критике претреса целу књигу и том приликом додирује многа питања, која се тичу свега словенства. С особитом пажњом зауставио се критичар на чланку Франца Подгорника, који је написан на словеначком језику под насловом „o pismenih jezikih na sploh in občeslovanskem literaturnem jeziku posebe“ и у коме г. Подгорник долази до закључка да се руски језик и по граматичком строју и по богаству своје књижевности може претворити у општесловенски језик. Руски критичар тога чланка не налази да су разлози г. Подгорника довољно јаки, и преноси то питање са поља књижевног на „социјално“ јер по њему словенско је питање пре свега „друштвено-политичко или у опште говорећи социјално, а не искључиво књижевно“ Руски критичар не види никакве користи у издањима као што је словенски алманах, у коме су само примери словенских језика, и том приликом исказује лепу мисао о општесловенским зборницима књижевних прегледа свега што се уради у свакој појединој словенској књижевности.

Н. И. Костомаров такође учествује у „Руској мисли“ својим чланцима. У прве две свеске изашла су два његова чланка „Историја Козака у споменицима народног песништва“ која је изашла у „Беседи“ за 1872 г. Поштовани историк прикупља из народних пе-

сама податке о историјским особама, које се помињу у малорусским песмама.

Од осталих чланака „Руске мисли“ заслужује пажњу „*Боярская дума древней Руси*“ од В. О. Кључевског, који је на московској универз. катедри руске историје заступио покојног славног Соловјева. У томе чланку он говори о значају и развићу те установе у старој Русији, која је била налик, у неколико, на горњи дом или господску кућу западних држава европских.

За просвету врло је занимљив чланак В. Мирољског „Народна просвета у америчанским сједињеним државама“. Г. Миропољски врло је добро познат у руској књижевности са својих педагошких чланака. Тако је пре неколико година штампао у журналу Министарства просвете низ чланака о А. Коменском, славном ческом педагогу XVII века, који је написао, „велику дидактику“.

Бејах већ свршио ово писмо када добих и мартовску и априлску свеску „руске мисли“. Задржавајући право да се и други пут вратим на њихову садржину, хоћу овде само да поменем најзанимљивије. Осем свршетка већ поменутих чланака О. Милера и наставка Кључевсковог, у априлској свесци има једна глава новог дела *Нила Попова* „Друга влада Милоша Обреновића“. То је наставак његовог списа „Србија после париског мира“, који је преведен на српски. Ова глава обухвата време од светоандријевске скупштине и кад је стари Књаз, који је ослободио Србију, ступио на ново на престо, па до 3-ћег Августа 1859, када је књаз Милош казао г. Јеврему Грујићу, да је одредио сазив скупштине на Малу Госпођу т. ј. 8 Септембра.

У мартовској свесци у слов. одељку имају два мала чланка „Глас из угорске Русије“ и „Помаци“. У српским листовима било је већ спомена да петрбуршко географско друштво мисли послати експедицију да изучи јужно-словенске земље нарочито оних крајева који су се сада ослободили од Турске. Поводом предлога написао је гроф Петар Кутузов у руској мисли чланак (Март, „Словенски народи“, стр. 39—62) у коме показује важност те научне експедиције за саму Русију.

Од белетристике поменућу историјску приповетку Мордовцева под насловом „Велики раскол“. Предмет је узет из времена када је царовао Алексије Михаиловић (друга полов. XVII века) када је патријар Никоном својим исправљањем црквених књига изазвао расколништво у руској цркви.

Други састав који привлачи пажњу то је роман грофа Саљаса „Петрбурское дејство“, који је започет у априлској свесци. По пред-

мету и тај је роман историјски из времена када је Катарина II ступила на престо (1762). Гроф Сањас је један од младих писаца из школе коју је створио Лав Толстој, који је познат са свога романа „Пугачевци“ и својих прекрасних цртица из шпанског живота, које су изашле у руском веснику. — Он је син руске списатељке која је позната под књижевним именом „Евгенија Тур.“ Грофица Сањас је права рускиња из племићске породице *Сухово-Кобиљи* а француско име и титулу добила је од свога мужа, франц грофа. Од осталих прича ваља поменути још и малу приповетку Н. Северина. „Из скорашње прошлости“ (св. за март стр. 128—163) у којој су успомене руског добровољца, који је учествовао у првом српско-турском рату.

2 маја 1880
Београд.

Платон Кулаковски
професор.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Зимње вечери, приче из народног живота у Србији. Београд 1879. *Јурмуса и Фатима* или турска сила сама себе једе. Прича о ослобођењу шест округа. 1832—1834. Београд 1879. *Село злоселица и учитељ Миливоје*. Београд 1880 — написао М. Ђ. Милићевић.

У овим најновијим делима г. М Ђ. Милићевића показују се јасно два одвојена правца књижевне радње. Један је наставак досадање обилате радње којом г. М. осветљује живот нашега народа, а други је субјективни пишчев поглед на сам јавни живот у Србији. Колико много у првом правцу увећавају ова дела већ велику књижевну славу пишчеву, толико му исто у другом правцу служе на част увек напредне идеје, увек истинито патриотска тежња, да се све што је добро изнесе на видик и све што не ваља, да би се према светлости боље видело — и *самим тим* излечило или отклонило. Мислимо, да ће се са мном сложити сви добри људи у веровању: да је јавност најбољи лек свакој друштвеној невољи и најјачи утук сваком злу, и да увек добра чини своме друштву онај писац који му отворено казује поред светлих, и мрачне стране његове. Таких мрачних страна изнео је г. М. нарочито у *Зимњим вечерима*. И може се веровати да је сам појав немилих појава већ довољан да њих буде све мање. Јер није лако наставити практику зла кад

се једнако има на уму, да ће се то забележити и обелоданити. Виктор Иго вели на једном месту: la première chose que les hiboux ne veulent pas, c'est qu'on leur approhe la chandelle (буљине се највише боје светлости). Можемо се надати да ће само добра донети, кад се „принесе свећа“ онаким ексемпларима као што је н. пр. капетан Носић, из времена које већ пролази, или газда Смиљко, из времена које је од скора настало, („од невоље дивљак.“ Зимње вечери стр. 81—119.)

И у *Зимњим вечерима* и у *Злоселици* наћи ће читалац добру критику многих немилих појава у нашем јавном животу. Ако овом оцењивању јавнога живота и оскудева систематичност (то и није нарочита цељ пишчева), то се довољно накнађује поузданошћу с којом писац расправља она поједина питања, којих се дотиче. И, што је најважније и у најбољој светлости представља пишчеве оцене, то је, да се никад не помућује чиста вера у бољи напредак, да се ни пред једним злом не напушта уверење да ће оно бити излечено, чим се довољно обавештења створи и довољно светлости проспе.

Ја мислим да ми није потребно за потврду овога што рекох износити поједина места из поменутих дела. Стегнувши још у нанапред границе мом књижевном прегледу само на главни приказ књига, без упуштања у критику, ја морам оставити читаоцу да потврде тражи у самим књигама које се приказују. Али ћу опет нарочито замолити читаоца да у *Злоселици* (писмо IV). види како озбиљно писац схвата појам дужности. У догађају, о ком је реч у IV писму, симпатије наше могу заиста бити на страни ђака; бар ћемо, ако дође до бирања, много пре стати на страну њихову него на страну господина Слатка Живића, за кога је цигла реч „покорност“ талисман сваке среће и свакога добра. Писац наравно није на страни оних који одмах у изјавама омладине виде злочинство. Али после речи које на достојанствен начин разбијају све теорије господина Слатка Живића долазе и озбиљне речи самој омладини: „ ... принуда на послушност може имати и васпитни значај. Каква нам је врлина, каква ли заслуга, ако се умемо покорити само оној заповести, која нам налаже миле дужности? Ваља нам се спремити можемо извршити дужност која би нам била немила, тешка, горка. Тек у таком случају видело би се да ми радимо оно што нам је дужност, а не само оно што нам је мило и повољно!“ (злоселица стр. 48.)

Кад се са оваким истинитим моралом и са оволико непристрасности оцењује јавни живот, онда је таква оцена заиста добро дошла и једној и другој страни. Само је ово питање збиља важно и заслужује сву пажњу нашу. А колико се пута оно оценило у нас

тако, да оцена придели свакому по заслузи, и да не буде само излив тесногруднога погледа? колико је њих који ће при разговору о омладини и њеном учешћу у јавном животу савршено превидети, да, ако млади људи излазећи („затрчавајући се") у оцену јавнога живота и чине погрешке — опет све те погрешке нису ни у чем другом, но у заборављању да је расправљање друштвених послова посао тако исто озбиљан и тако исто тежак, као што је сваки научни посао, те да за то треба много више знања, много опробанијег метода у испитивању, него што то све може да буде код ђака? А кад се ово не превиди, онда ће се одмах у друкчијој светлости показати и сама прогрешка (кад је буде).

Ја се код овога места задржах мало више за то што је и оно једно од питања, које се врло често претреса, и које је у *Злоселици* врло правилно обележено и расправљено. Ко пажљиво прочита у *Зимњим вечерима* и *Злоселици* сва она места где писац излази с критиком, увери ће се да је он свуда такав, какав је у овом питању.

Да у кратко сведем моје мишљење о садржини најновијих дела г. М. Ја могу казати да је садржина увек важна, да су увек додирнута и расправљена питања која нас у највишој мери интересују, и да су осветљене заиста важне стране народнога живота у јавном и приватном кругу његовом.

Али (зашто да се не каже?) и код такога срећнога књижевника као што је г. М. нису се, по старој пословици, могла стећи сва добра. Ја мислим на уметничку страну његових приповедака. И са тога гледишта мислим да се још не могу назвати приповеткама оне лепе црте које читамо у *Зимњим вечерима* и *Јурмуси и Фатими*, као што се ни *Злоселица* не може назвати романом. На сваки начин оскудица уметничке обраде не умањује вредности самој садржини и корист, коју од те садржине имамо, не губи много од тога што сама приповетка не достиже уметничко савршенство, као што и доброта плода не постаје мања, што је љуска мање лепа или шарена. Али колико би ми, с друге стране, више добили кад би могли и да видимо оно о чем нам писац прича? Овако се морамо задовољити пишчевим извештајем да се догодило ово или оно.

Ја хоћу да кажем да приповедач не сме својим казивањем накнађивати оно што треба да се види из саме радње оних личности које нам износи у својим приповеткама, не сме се једнако тискати између нас и догађаја, који ми хоћемо да пратимо у развитку. Писац има доста посла казујући нам и описујући оно што без његових речи не можемо знати (место, одело итд.) — саму карактеристику личности, најважнији посао за приповедача, треба да

остави да је видимо из *радње личности*, као што и цео догађај мора пустити да се пред нама покаже у животу. Не чини ли тако, приповетка му хоће постати извештај. Колико би много *Злоселица* добила кад би ми из саме радње видели све тешкоће на које наилази Миливоје, и кад би опет у самој радњи видели како их он савлађује, те долази до срећнога успеха? Место тога свега, нама се даје извештај у писмима! За што писац не подели с нама сав низ догађаја и радње које је он у животу нашао и својом уобразиљом у приповетку прерадио? Ако би се тражио одговор на ово питање, ја мислим да би се морао наћи баш у недовољности саме уобразиље, т. ј. у оскудици онога, без чега не може бити приповетке.

Кад изнесох приговор уметничкој страни приповедака г. М. морам поменути да и он сам на више места изјављује како с те стране не нуди много. Али морам опет додати да и поред непотпуне уметничке стране своје, опет остају приповетке г. М. *садржином* својом најбољи углед за приповедача уметника. И кад на овај исти пут, угледајући се на најбољега познаваоца нашега народнога живота, наиђе приповедач уметник, ми ћемо имати ретку срећу да читамо приповетке које су чисто огледало народнога живота.

О језику и стилу г. М. Ђ. Милићевића већ не треба ни говорити. Ту је он општим признањем мајстор, на кога се сви имамо ршта угледати.

АНДРА НИКОЛИЋ.

БИБЛИОГРАФИЈА

Пелагић Васа. Путовање у накрст око земље. Друго поправљено и допуњено издање. Написао Васа Пелагић. У Новоме Саду, штампарија А. Пајевића 1880. На 16-ни 510 стр.

„Јавор“ 1880, стр. 535, где је и ваљана критика огога списа.

Пелагић Васа. Умовање чистога разума или шта вели архимандрит, професор и директор једне богословије о религији и њеним догмама. Написао Васа Пелагић. Будимпешта. Штампарија Виктора Хорњанскога 1880. На 16-ни 42 стр.

— — О рату и цивилизацији. Написао Васа Пелагић. Треће прештампано издање. Будимпешта; Штампарија В, Хорњанскога 1880. На 16-ни 18 стр.

— — Шта прича руска Сибирија. Приредио Васа Пелагић. Будимпешта. Штампарија В. Хорњанскога 1880. На 16-ни 56 стр.

— — Огледало сазнање правде. Написао Васа Пелагић. Будимпешта. Штампарија В. Хорњанскога. 1880. На 16-ни стр. 19.

— — Са шта се рађају буне! (Штудија за народ и државнике). Написао Васа Пелагић. Треће прештампано издање. Будимпешта. Штампарија В. Хорњанскога 1880. На 16-ни 33 стр.

— — Противницима нових људи одговара наука. Написао Васа Пелагић. Будимпешта. Штампарија В. Хорњанскога. 1880. На 16-ни 24 стр.

Pesme o ustanku herzegovačko-bosanskom, o vojevanju Srbije, Crne Gore i Rusije. Priredio Milos Grabovački. Zemun, tiskarna M. Grabovačkog 1880. 32 стр.

Петковић М. Неколико речи о брошури. «Жељезничко питање у Србији написао * * *, саопштио Сретен Л. П.« Од М. Петковића, проф. вел. школе. Београд. Штампарија задруге штампарских радника 1880. На 16-ни 37 стр.

Поповић А. Зуб. Руководство к изучењу маџарскога језика у народним српским школама, за учитеље написао Велим Гро, кр. надзиратељ школе. Превео са словачкога А. Поповић Зуб. Први део. I и II разред. Будимпешта. Собственост кр. угарске државе 1880. На 8-ни XVI стр. и 135.

Поповић В. Иван. Немачко-српски разговори за практичну употребу. С обзиром на граматику израдио Иван В. Поповић. Беч. Пешта. Липска. Наклада А. Хартлебена 1880 (Praktisches Deutsch-Serbisches Conversations-Buch. Auf grammatikalischer Grundlage bearbeitet von Jwan W. Popowitsch. Wien, Pest, Leipzig. A. Hartlebens verlag 1880. На 8-ни 319 стр. и једна таблица. «Јавор« 1880 стр. 159.

Поповић Јов. Историја руске књижевности. Новије доба. С руског од Јов. Поповића. Панчево. Накладом књижаре браће Јовановића 1880. На 16-ни VIII и 120 стр.

(Поповић Л. Сретен) Путовање по Новој Србији. Пише Сретен Л. П. Издање српске књижаре браће М. Поповића у Новоме Саду. 1879. Свеска трећа На 8-ни 95—142 (Штампарија Арсе Пајевића).

Ова је трећа свеска публикована на крају Марта 1880.

Поповић В. Стеван. Најважнији проналасци у XIX веку. књига прва (Пара и парна машина, примена на бродове, железнице и у индустрији). По страним изворима израдио Стеван В. Поповић епарх. школ. референт. У Н. Саду 1880. Издање штампарије А. Пајевића. На 8-ни 152 стр. са 45 илустрација у тексту. Јавор 1880, стр. 29.

Поповић Р. Стеван, Црни. Јунаку у мраку, или писцу чланака у «Видело« «Трговачки уговор између Србије и Енглеске«. (У Београду, у штампарији задруге штампарских радника 1880). На 4-ни на два ступца. и опет на 4-ни 4 стр. на два ступца.

Разаслано као прилог «Пороти«.

Радичевић Бранко. Песме Бранка Радичевића. Најновије и попуњено седмо издање са предговором Јована Бошковића, нар. библиотекара у Београду. Са сликом Бранковом и факсимилом потписа Бранкова. Панчево 1880. Накладом књижаре браће Јовановића. На 16-ни 352 стр.

Симић. С. Ђ. и Симићка Ђ. Јелена. †. У слободним часовима. Неколико приповедака из светске књижевности. Превели Ђ. С Симић и † Јелена Ђ. Симићка. Панчево, накладом књижаре браће Јовановића 1880. На 16-ни 290 стр.

Сремац. Н. Др. Кућевни лекар или најважнија упуства при лечењу свију болести као и за очување здравља. Према приликама у којима српски народ живи и понајновијим медицинским делима и своме више-годишњем искуству са-

НАРОДНЕ ТРАДИЦИЈЕ И КРИТИЧКА ИСТОРИЈА

(СМРТ КРАЉА СТ. ДЕЧАНСКОГ И ЦАРА УРОША)

ПРИЛОГ К ПРОЦЕНИ ИЗВОРА СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

ОД

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Најновија, трећа књига „Годишњице Николе Чупића" донела је међу својим осталим чланцима два чланка о једном истом предмету, један од чувеног и за критику извора појединости наше историје (хронологијских, генеалогијских, географијских, културних итд.) толико већ заслужнога г. Илариона Руварца, а други од младог и наде пуног радника на пољу домаће историје, г. Љ. Ковачевића[1]. Оба та чланка написали су писци скоро у једно време, не знајући један за другога, и обојица су, сваки својим путем и сваки по свом материјалу и белешкама, испитивали хронологијска питања о смрти Душанова сина, цара Уроша, и о смрти краља Вукашина. Обојица су изашли на један исти ресултат, посведочивши јасно: *да је Душанов син цар Урош умр'о после краља Вукашина*, што ће рећи: да је немогућно досадашње тврђење. *да је цар Урош убијен од краља Вукашина.* Оба су се истраживаоца држала једнога истога, чисто обзјективнога тона, не пуштајући своје истражитање никуд на страну изван граница чисто хронологијскога круга. Како је истраживање њихово основано поглавито на критици и поређењу извора, то је истим путем посведочено, да је

[1] И Руварца: Хронолошка питања о времену битке на Марици, смрти краља Вукашина и смрти цара Уроша, стр. 214—227; — Љ. Ковачевића: Краљ Вукашин није убица цара Уроша, стр. 404—416.

тврђење о *убиству цара Уроша од краља Вукашина* у садашње знање историје ушло из *историје Јована Рајића*, одакле су га остали без велике нове критике просто преписивали и стилистичком прерадом на разне начине обртали. *Јован Рајић* пак имао је пред собом уз кратка казивања старијих летописаца, историјско дело Мавра Орбинија, и китнаст опис патријарха Пајсија, који је међу 1614 и 1646 на српском патријаршком престолу седео, и у то време, *може бити око 1630*,[1] овај живот написао. Ослањајући се с једне стране на Србљак, у ком је и цар Урош међу свеце увршћен, а поведавши се по том за овим Пајсијевим животом цара Уроша, и чувши може бити и сам на свом путовању народна предања код Неродимље, која су и Пајсију извор била, и која се онде на месту и до данас држе, J. Рајић узме у своју историју данас свуда раширено казивање о смрти Урошевој Пошто су пак његови извори, познији летописи и још познији живот патријарха Пајсија или касно штампани или још касније литерарно-историјском критиком опредељени, а пошто се пре тога нису ни могли овако као данас суочити сви сведоци сувремени и познији, сваки са својом критичком вредношћу, то је управо ова тачка била једна од тежих замршених тачака, које је критика наших историјских извора могла узети у претрес тек пошто буду рашчишћена друга, за оваке послове претходна и припра̄вна, питања. Међу тим *народна историјска традиција*, која је већ у XV веку завладала и на хартију у летописним белешкама стављена била, и коју је после у своју историју узео и читавим својим историчким ауторитетом утврдио Јован Рајић, попета је на достојање историјске истине, и као така ширила се без престанка као историјско знање, вршећи свој уплив

[1] Даље ће се на свом месту казати, за што мислим да је око тога времена Пајсије писао своје дело.

на умове и на схватање историје све до горе наведених чланака г. г. Ил. Руварца и Љуб. Ковачевића.

У колико је, дакле, с једне стране рђав знак за критичност наше историографије, што се погрешно схватање Јована Рајића држало и из књиге у књигу преносило, па и за базу разним делима и списима узимало без мало сто година, у толико више треба да смо радосни, што је исправка овакога, већ дубоко у традицији и у знањима утврђеног факта, најсветлије сведочанство новијега живахног напредовања критичког историјског рада у нашој књижевности.

Нема сумње, да је за историјску науку од велике знатности и да је увек права заслуга исправити и најмању хронологијску, генеалогијску, географијску и какву му драго ситницу. Али исправка *године и начина смрти цара Уроша* у српској историји има знаменитост далеко већу од обичне; заслуга се таке исправке мора мерити особитом мером.

Како се погрешно схватање, које је по недовољној критици споменика и може бити још и по недовољним изворима постало у историји Јована Рајића, раширило одатле у читаву новију књижевност српску, с њиме се спустио тежак и мучан облак врх српскога живота у другој половини XIV века. Последњи Немањић, *нејаки Урош*, пада као жртва од људске властољубивости, и то по готову онда, кад је већ гола сенка царске власти. *Нејакога Уроша*, сина најславнијег и најсилнијег цара српског, представника једне старе и толико заслужне народне династије, убијају људи, који су од самога Душана подигнути, Душановом милошћу обасути. Урош, најпосле, пада не као *моћни*, *силни* Урош, који би властољубивости и самовољној сили чијој сметати могао, него као *нејаки* Урош, за кога се причало да је *по праву и реду цар*, а у ствари један властелин и господичић, којега нико не слуша и на којега се нико не об-

зире, који ником није сметао да под њим влада и управља, како хоће, ако му је то само драго било. Има ли моралног осећања које се не би згрозило над пакленом крвожедношћу и дивљином савремених Урошу великаша? Има ли образа, који се не би застидео од такога периода историје? И сва нова српска књижевност, узимљући да је догађај текао по схватању Рајићевом, гледала је с презирањем на *цареубицу Вукашина*. На главу су се његову осипале стреле појезије, осуде мораласта, тамне боје историка. Његово портре, и по себи прилично тамно, приближавало се најдемонскијем портрету, којега може да изнесе историја српских државника и великаша. Литератури је тешко за то штогод приговарати; литература је чинила своју дужност. Кривица је до слабог напредовања оригиналног критичког истраживања народне историје и приправних грана њезиних.

И све што је у литератури просуто о смрти Урошевој и о цареубици Вукашину, постаје највећим својим делом проста *оптичка обмана*, *логична заблуда* у историји. Нека би државнички рад Вукашина, као одметника од српске државничке заједнице, био по себи најтамнији, никада његова *тамноћа из овога узрока* не може достићи тамноћу *Вукашина цареубице*. Одметништво, сепаратистичка, лична и породична политика није у српској историји тако јединствена као што је јединствено *крвожедно цареубиство*.

Јер има осим Вукашина и других, који су се одметали, личну политику водили, и своје породичке политичке рачуне ослањали на сепаратистичку, туђинску, или провинцијалну политику. Ти су појави од најстаријих до најновијих времена наше историје, на жалост, тако чести и многи, да се у Вукашину јављају као са свим обичан појав, и да се могу у нас сматрати као политичка болест, на коју треба управити сву силу и све медикаменте културне и политичке терапије.

Горе поменуте две расправе у ствари су разбиле оно што је најгоре око Вукашинова имена. Потврдивши јаким разлозима, да је Вукашина цар Урош неколико месеци преживео, оне су од *Вукашина цареубпце*, слике грозне и одвратне, начиниле *Вукашина одметника, Вукашина сепаратисту*, којега је политици свакојако немогућно правити комплименте, али о којем се као о државнику, јунаку и владаоцу може мирно говорити, и који из самог свога времена има доста друштва. С нестанком *Вукашина цареубице* нестаје једне велике тамне сенке с најсјајнијега доба српске историје. У овој добити, која није мала, најлепша је и највећа награда и самоме критичком испитивању домаће историје и оним радницима који су га таким добитком обогатили. Овом добићу најбоље се посведочава колика је штета кад се у једном народу слабо негује оригинално критичко обрађивање народне историје, колика ли је и морална и политичка корист садашњости од сигурног критичког познавања народне прошлости, од познавања лишеног и обмана и претераности.

Али хронологијска страна ма да је овде најчвршћи постаменат свему, не исцрпљује целога питања. Исто тако би много вредило сазнати *којим путем догађаји у самој народној историјској традицији добијају обраду, која их толико одмакне од првобитног и истинитог стања њиховог.* Иде ли и то по каквоме реду и законима, или је производ голога случаја и самовоље? Може ли се историк у случајима, кад се аутентични извори, као што је у овом догађају, толико одмакну од истинитога стања ствари, послужити начином рада, по коме би традицију просто одбацивао, а говор аутентичних извора примао? Или се традиција *и у оваким случајима* ипак мора узети као извор, који некога смисла има? И ако је тако, по чему ће се онда прави смисао традицији опредељавати? Хоће ли нам, на послетку, традиција моћи открити уз-

роке, којих је ради постала така каква је; може ли нам својим постањем свој повод и своје растење обелоданити?

Овим питањима често сам се бавио, и често сам о њима размишљао и пре него што ме својим чланцима о смрти Уроша и Вукашина обрадоваше г.г. Ил. Руварац и Љ. Ковачевић. Њихови чланци дадоше ми нов повод да о томе мислим. Неки део тих мисли стављам овде и на хартију с намером да ма овлаш обележим вредност и утицај *народне историјске традиције* на *историјске изворе* у опште, па по том, наравно, и на научну историју. То сам рад учинити најпре на догађају смрти краља Ст. Дечанскога, за тим на смрти Урошевој. У првоме чланку биће изложене опште мисли о постању *народнога мишљења, о историјским догађајима*, и по томе *о народној историјској традицији*, у којој се то мишљење каткад и за даље потомство одржава.

I

Свака *историја*, научно излагање и описивање некадашњих времена и догађаја, црпе се из извора и зависи од њих. Ако су извори обилати, многостручни и поуздани, вешта рука историка књижевника и научника домамиће пред наше очи живу слику прошлих времена. Ако ли су извори оскудни, историци се помажу како могу.

Колико се у модерној Јевропи тежи за тим да се историја подигне *на висину науке*, да се догађајима и временима, које она испитује, пронађу и похватају *закони*, опет су најновији критичари, не одричући велику заслугу овога тражења и труда, дошли до тога да историја мора остати у исто време и *уметност*. То за то, што и најобилатије и најмногостручније изворе треба да обдела, уреди и у *историјску слику склопи* једна личност. А личност никада не може бити отргнута од зависности карактеру својих умних моћи, своме темпераменту, сво-

јим психолошким и менталним особинама, своме укусу и својој политичкој или научној предилекцији. Зависност пак ова чини, те последак историјских истраживања никад не може да изнесе ресултате сличне математичким или природњачким, па ни лингвистичким ресултатима. Ако ли је још и натега с изворима; ако извори допуштају да се од историјске слике пређашњега времена похватају само одломци; ако по тим одломцима као по сигурним индицијама треба тек васпостављати целу слику — онда историја још више постаје уметност, у којој систематично научно смишљање вешто а сигурно васпоставља полу изгубљене слике пређашњих времена. У ову последњу врсту дошли би скоро сви задаци и послови српске историографије.

Сви они лични утицаји, које смо обележили као утицаје који *кроз историка* делују на карактер историје, дела његовога, још се у већој мери огледају на историјским изворима. То ће се показати у самим врстама њиховим.

А три су главне врсте извора, из којих се црпу историјска знања.

Кад историја црта уређена државна времена, најпоузданији су јој извор тако звани *споменици*, тј. *писма, натписи, новци* итд. тих времена. Ако су они исти, који су догађаје стварали, њима управљали, или у њима знамениту улогу играли, оставили своје наредбе, уговоре, законе, преписку, мисли и свакојаке белешке или исказе о своме времену и догађајима његовим, њихови су ти *споменици радње* данашњем историку грађа најпоузданија. *Поузданост* те грађе извире из њене *аутентичности*. За то се у наше време ти извори увек међу на прво место, и за то се, свуда где се за историју мари, толико троши за претресање архива, тражење и издавање старих писама, и сваковрсних споменика (нпр. с погледом на културну историју), тих најаутентичнијих извора за сазнавање прошлога живота.

После аутентичних споменика заузимају по сигурности прво место *писци*, који се обично деле на *домаће* и *стране*.

Поузданост и једних и других треба тек критиком да се утврди. А критика писаца зависи опет од *њихових извора*. У колико су коме писцу извори ближе *аутентичнима*, тако рећи документалним изворима, у толико је и поузданост тога писца тврђа. У колико је писац јаче мислио, већма својим умом проницао оно што пише, већма се трудио, да догађаје у дну њиховом испита и сазна, у толико је он ближе аутентичности. Јер и сами сувременици *не појимају* у једној истој мери и с једном истом снагом догађаје свога властитога времена. Далеко су пак од аутентичности писци, који су мало истину а више партијско или једнострано схватање љубили, или који су посведочили плитко и недовољно познавање свога времена и његових догађаја. Не улазећи, на послетку, даље у карактеристику писаца, пошто нам није намера да питање о изворима историјским до дна црпемо, завршићемо ове врсте о писцима тиме, што ћемо напоменути, *да се у њиховим делима често налази на хартију стављен само извор треће врсте*, који нас овде највише интересује, и о коме одмах хоћемо да говоримо.

Тај трећи извор јесте *народно мишљење или народна традиција о догађајима.*

По самој природи ствари, у онај исти мах кад се врше догађаји и кад постају документални споменици о њима, ствара се и *народно мишљење* о њима. Колико су широки кругови, у којима ово народно мишљење постаје, толико су често различити извештаји и гласови, који се о догађајима као народно мишљење распростиру. Обично се свакојаки варијанти брзо склопе у две три струје, које продиру широм целога народа. У овим струјама суштаствени извештај о догађају често тече из извора мало аутентичнога; чешће је од свега потекао по чувењу, из

секундарних извора, од удаљенијих или потчињених сведока. Много пута га карактерише тенденциозно схватање које постане или отуд, што врховни кругови нађу начина да га произведу, или отуд што му популарно, често по врло чудним разлозима створено мишљење, по своме расположењу правац одреди. То све и данас на наше очи бива; а што данас бива, оно се у стара времена с пуним разлогом може замислити у потенцираној мери. Често је догађај површно и сазнат и схваћен; најчешће му је више позната његова спољна, него његова унутрашња страна. Нису без утицаја ни личне особине, таленат, бистрина и схватање оних, који први о догађају причу склапају, и који је одевају обликом, у ком ће се после од уста до уста распростирати. Овако прикупљен материјал народно мишљење (особито у старија времена кад су масе народне имале далеко мање него данас могућности да сазнаду унутрашњост догађаја) много пута израђује у причу *по своме расположењу, уливајући у традицију и своје осећање и своју критику догађаја.* Али народно мишљење никад не израђује ни своје осећање ни своју критику засебно од догађаја; оно *осећање и критику* улива *у приповетку* догађаја, прерађујући често, особито у познијим фазама приповедања историјских традиција, те традиције спрам онога свог расположења и осећања. У опште, изјаве савременога догађају народног мишљења започињу са свим нов живот кад постану *народне историјске традиције.* Тај живот није више ни историја ни народно мишљење о догађајима, него живот приповетке с историјском садржином, живот једнога литерарног дела. У том стању традиције се са свим одвоје од првашњега свог извора; оне улазе у масу народне усмене литературе; и прелазећи с колена на колено, оне се позније кристалишу у извесне облике, који се већ више и не мењају, него просто трају донде, докле их време потпуно не сатре или другима не замени.

По свему, дакле, у склапању народне традиције често објективни аутентични извори играју малену улогу. Много пута, и нарочито о знаменитим догађајима, осећања која су *за* догађај или *против* њега, улију у причу појезије и суда, осећајних субјективних елемената мисли. Тим приповетка о догађају постаје топлија, живља; тим се она лакше чува и преноси; тим је већи њезин васпитни значај за потоње народно мишљење. Народна историјска традиција хоће дакле као год и књижевничка историја да буде magistra vitae.

Из овога јасно следе два поглавита начела. Прво је, да је *народна историјска традиција* извор увек врло карактеристичан, увек останак или предање некадашњега јавног народног мишљења о догађају, али да у њему ретко кад одблескује *објективна* слика времена или догађаја, с којом би *критични* историк могао бити задовољан. Међу тим колико би било погрешно примити народну традицију као објективну слику догађаја, не мање би било погрешно и одбацити је *само за то, што није потпуно објективна слика догађаја*.

Никад народно расположење не може постати и свој правац узети без икаква повода; никад она субјективна слика догађаја, коју можемо посматрати у гдекојим народним традицијама, није могла склопити се без некаквога узрока. Тај повод, тај узрок изнаћи, откопати извор народнога колорита — народно расположење, објаснити његове оптичке илузије и логичке обмане — то је задатак критичне историје и критичнога историка. Тим послом може се добити најдрагоценија грађа, грађа за упознање *духовне физиономије народнога јавнога мишљења*, грађа по том за изучавање психолошких особина, и интелектуалне висине јавнога мишљења, којом се дубљина или плиткоћа народнога суда објашњава. Оно, дакле, што се у просвећеним временима добива разматрањем литературе оних периода о којима историјске студије

чинимо, то се истим методом за простија књижевно неразвијенија или патријархална времена, може постићи разматрањем усмене народне историјске и политичне књижевности, народних историјских традиција. А зар та грађа није драгоцена за времена тако удаљена и тако оскудна сваковрсним изворима, као што су наш XIV и XV век? Овако радећи може историја у народној традицији наћи прилично боја, којима се може попунити гдекоје месташце на слици прошастога живота нашег.

Међу тим ко је пажљиво пратио ток мисли које се овде излажу, лако ће опазити главни последак, који из њих следује. А тај је последак у овоме.

Обично прва и трећа врста извора историјских тече најобилатије и најнепосредније. Разлика је само у том, што се за нека времена сачува више прве, а мање треће врсте споменика. Други извор тече по средини. Према времену, снази умној и образованости, он је упућен да црпе из средине, из које прва и друга врста црпу, и то кад из једне, кад из друге; много пута из обадвеју. Јер писац историк, писац летописа или ма каквог историјског списа или ће сам припадати меродавним творцима догађаја, или ће бити блиско њима, или ће бити међу савременим и добро обавештеним сведоцима, или ће се служити чувењем, причама, друге врсте изворима, управо једном врстом народне традиције. Овај други случај најчешће се догађа познијим писцима. А и њима чешће, него ли иначе ако о догађају нема приступних никаквих других извора осим горе поменутих извора друге врсте. С тога је тако потребно утврдити критику писца, определити врсту његових извора, карактеристику његових података, пре него што се на те његове податке и казивања ослонимо. Из те критике извире вредност тих казивана и података.

Покрај тога по себи се разуме, да би за потпуно историјско изучавање најбоље било, кад би нам за сваки период могли бити на расположењу обилати извори све

три врсте. У том случају историк би се могао корисно и без икакве штете за објективну историјску истину послужити трећом врстом извора, народном историјском традицијом, или споменима некадашњега јавнога народнога мишљења.

Али се често догађа, да о неким догађајима нема све три врсте извора. О некима говоре само извори прве врсте; о другима се даду чути само извори друге врсте; а о некима се опет најопширније прича у изворима треће врсте.

У свакој историји је овако. У нашој пак српској историји играју врло знатну улогу извори треће врсте.

По живој политичкој нарави нашега народа, народне су историјске традиције тако живахне, појетички склопљене, и распрострте, да су оне непрестано заступале недостатак писане историје. За наш се народ може казати, да је он увек имао своју народну усмену историју, која је један део познате и чувене народне усмене књижевности (тако званих умотворина) нашега народа.

Ова усмена народна историја, склопљена у рапсодичне песме и приповетке (везана много пута само за земљиште описиваног историјског догађаја), испуња време од XII века, па до позних наших времена.

Данас, кад имамо прилично критички израђене и осветљене многе делове своје историје, можемо већ поредити ову *народну усмену* са *књижевном критичком* историјом. И са свим овлашно поређење показује нам често чудновате разлике у карактеристикама људи и времена. Примера ради доста је поменути Марка Краљевића у садашњој књижевној и у народној усменој историји. Таких супротности наћи ће се још на више места. Међу тим тек се може као једва почет сматрати труд, који би ове супротности или изравнао или објаснио. Овај историјски извор, усмена народна традиција у нас, још није критички испитан. Још није истражено постање критичној

историји супротних народних традиција по својим узроцима и поводима, без којих оно никад није. Још нису на праву меру и на право своје значење сведени ови споменици некадашњега народнога јавног мишљења о овим догађајима.

Међу тим је ова усмена народна историја у нас почела улазити у списе историјских писаца наших (у изворе друге врсте) још од најстаријих времена. Одавно су књижевници опазили, да су причања попа Дукљанина (писца XII века) црпена из народних историјских традиција[1]. Колико је народне историјске традиције ушло у причања наших средњовековних историјских писаца (св. Саве, краља Ст. Првовенчаног, Доментијана, арх. Данила, Константина Философа и др.) то још није одређено, и за сад је још тешко бар у потпуности одредити. Али познији писци, од половине XVI века на овамо, као што су Мавро Орбини, Лукарић, патријарах Пајсије, Ђурађ Бранковић, Троношац, писац приповетке о боју косовском, потпадају скоро са свим под уплив окићених и појетичких народних историјских традиција. Ово скоро искључиво надвлађивање треће врсте историјског извора у списима поменутих историјских писаца главни је узрок некритичности тих дела.

У време кад је своју историју радио много заслужни Јов. Рајић, први историк и основалац историјске струке у новој српској књижевности, није било могућно имати овај преглед и ову унутарњу аналитичку критику извора, која је данас нама на расположењу (а коју у осталом и ми нисмо ни из близа потпуцце разрадили). Много је и много најдрагоценијега, понајвише прве врсте материјала, лежало неиздано и непознато или у архивима или којекуда по приватним рукама, или у народном памћењу. За то Јов.

[1] **Он сам у приступу говори:** Verumtamen nullus legentium credat, alia me scripsisse praeter ea, *quae a patribus nostris et antiquis senioribus veridica narratione referre audivi.* **Издање Црнчићево, 1 стр.**

Рајићу често није било могућно отети се и сачувати од погрешке. Често му је недостатак аналитичке литерарно историјске критике извора био сметња која му није дала ухватити систематички критички метод истраживања, којим је у неким питањима још у оно време било могућно на чистину изаћи. За то су и под његовим пером много пута извори прве или сигурнија казивања извора друге врсте потиснута говором извора треће врсте, који се за рана одомаћио у позније врсте старих историјских писаца, које смо мало час побројали. А што су се Рајићеве погрешке после толико дуго време у нашој историјској литератури држале, то је дошло с једне стране отуда, што су прилично позно издани сви извори прве и друге врсте, а с друге је стране сведочанство, како је мало у нас напредовало израђивање критичке историје или критичко историјско обделавање појединих догађаја и времена наше прошлости.

У чланцима који ће доћи напред, биће изложени и и по овде исказаним мислима аналитички размотрени извори о два догађаја из српске историје XIV века, о *смрти краља Стеф. Дечанскога* и о *смрти цара Уроша*. Намера је, да се ређањем и анализом извора о тим догађајима, покаже, како се управо извори оне горе показане три врсте у потоњем свом литерарном животу боре за егзистенцију, како једни другима, могло би се рећи, преотимљу публику. Анализа неће на крају изнети особито фини морал. Показаће се, да умовима каткад више годи *шарена поезијом окићена неистина*, него сухопарно, по расположењу неудешавано, објективно историјско казивање Али у том не треба видети ништа што би нас доводило у малодушност или очајавање. И фине, племените биљке не расту на ледини и прљуши, него траже урађено, негом приправљено земљиште. Исто тако и начини мишљења и суђења, који су у једном народу обични, не морају остати вечити за то што су

негде неколико векова трајали Тога ради тамна свакојаким предрасудама и средњовековном маглом испуњена времена имају према себи и историју, а за то се времена културног и литерарног напретка по правди поносе друкчијим умовима, друкчијим умним делима, друкчијим радом, друкчијим животом, па — друкчијом и историјом!

ЂУРЂЕВА ЖАРА

Град се отвара!
Јека фанфара
Чу се проз поље
Чу се кроз доље. —
Сетли нам гости
Полазе веће; —
Да се опрости
Ко ће, ко неће? —
„Како и куде“? —
Ћути се свуде,
Нико с' не креће.

И гле, евнуха чета
Из града тио шета. —
Ој Смедерево славно,
Овако славе давно
У теби није било!
Ој Смедерево мило
Па што си тужно тако?
Та певај ми овако,
Ко красни ови тићи,
Сарајски соколићи,
Та петат' није ружно.
Еј Смедерево тужно!

Град се отвара,
Јека фанфара

Народу јавља,
Да се приправља:
Ђурђево чедо,
Јадно и бледо
На пут се креће. —
Ко ће, ко неће
Госпу да прати?
Ко ће, зар мати? —
Чујте и збори,
С јадом се бори:
„Браћо и сеје
Збогом остајте!“ —
„Где ли је, где је“ —
На град итајте.

И трчи момчад чила,
И свет се слеже сила,
Све, старо, младо лети
Ка оној клетој чети;
И виде јање мило
Где вуци собом воде. —
Је л' наше оно било,?
Па куд нам сада оде?
Гле што је тужно тако?
Зар вику ту не воле?
И зар га тако јако
За нама срце боле?
Ој Маро што си бледа?
Ти плачеш? Зло је теби! —
Ко тебе да погледа
А сам да плак'о не би?
И ми смо томе криви,
Несрећни смо и ми,
Несрећни јер смо 'живи,
А дошли дани зли.

„Ту је, већ стиже!“
Жагор се диже.
Али у часу
Опет се расу.

Нико не збори.
Жеља га мори
Да види свате
Мару што прате.

Шта то ромори?
Ветар не збори:
„Браћо и сеје
Збогом остајте"
„Она је, где је?"
Ту је, гледајте.

А красна срма, свила
Низ парипа с' повила,
По њој се злато нија,
Те према сунцу сија
Ко зора кад засине
Те ноћне гони тмине.
Ал сунце и не гледа
Одело дивног чеда;
Већ зраке шаље јасне
На лице моме красне,
Па ту јој чело греје
Да сету с њега свеје. —
Да се наљуби миле
Загорқињице виле, —
Ох љуби сунце љуби
Још, док се не изгуби
То око, лице бело,
То чело невесело,
Твом јарком на век зраку,
У харемскоме мраку.

Ој Маро мила
Куд си се спремила?
Куда нам шећеш,
На далеко л' нећеш?
Далеко? —
Преко брегова,
Преко градова,
Преко равнина,

Преко планина,
Преко — —
Далеко! —
Дренопољу чак
Лети коњиц лак.

У Дренопољу томе
У граду далекоме,
Њу чека ђувегија,
Османска љута змија,
А српска крвопија;
Њу чека црна коб,
Пророков први роб;
Њу чека господар,
Мурат цар.

Ој прођ' се Маре шале
И ман' се турске але;
Уврати ђога свога
Са поља зеленога,
За тобом тужи ево
Сво дично Смедерево. —
Ну како прижељкује,
Вај Маре тешко му је,
Растат' се с тобом сада
По среди љутог јада;
И Ђурђе стари пиштећи од једа,
За тобом Маре препун јада гледа;
Ој врати му се Марице, поврати,
И тешке јаде очеве прекрати.

Али за Маром шета
Узастопце мати клета,
И Мари проговара:
„Па иди кћери мила,
„И срећна мајци била,
„Код славна господара,
„Најсилнијега цара.“

А она тужна ћути,
У оку јад се мути;

Ни збогом рекла није,
У руке лице крије,
И грозне сузе лије;
Ој мајко, та види је!

Па збогом мајко мила
„И проклета нам била!“
То народ рече, оде. —
А оста пусто поље;
Нек иду нек је воде
Кад мајка има воље.

Ој Маро чедо сјајно
Покривај лице бајно;
Та ти си султаница,
Па сме ли твога лица
Гледати сјај,
Роб онај
Што покрај тебе јаше,
Ил там по зади тај
Што главом тужно маше
Зар ђаур Маро сме
Красоте гледат' те? —
Зар ђаур тебе да с' не боји
Та робови су они твоји!

„Не, браћа то су моја мила,
„Што ропчад никад нису била,
„У једној смо колевци,
„При једној смо попевци,
„Уз песму и гусларе
„Српске нам славе старе
„Однеговани српски, одојени,
„Ах ми смо своји, своји смо рођени“.

Ој Маро покри лице
И косе и очице;
Гле сунце теби јасно,
Целива чело красно.
Чуће то цар

Твој Господар.
Неће му бити мило
Што те је пољубило
Сунце у твоје бело
Госпоцко чело.

„Ој љуби сунце тако!
„И греј ме вазда тако!
„Па нек се љути звере
„Нек само себе ждере!
„Ја с' нећу, нећу крити
„У мрак се црн завити
„На земљи бар овој
„Српској, слободној!“ —

Тамо се дижу
Мунаре вите,
У небо стижу
Поносите.
Оџа ту кличе,
Пророка виче:
„Алах ил алах!
Ел алах!“

Дренопољ то је град;
Алаха слави сад.
Ту радост сад је веља,
Ту песма од весеља,
Жагор и јека
Оружја звека
Силан свет,
Стар и младет.
Све живо на град језди
Да се поклони звезди
Која ће зраком да сљеди
Османов месец бледи.
Ту Кизлар ага трчи
Пред госпом пута крчи.
Нек мирно шета веселога лица
Та преодница, сјајевна звездица

Нек светла оде пред светлога цара.
Мурата господара.

У сјајној пратњи ушкопљеника,
Ђурђева двора ојађена дика,
Са браћом Стевом, Лазарем
У мрачни ступа већ харем.

Марино срце писну;
Задрхта грозно, врисну:
„Ах црна кућо, црни гробе мој!“
„Ах ту зар живот да сараним свој!“

Красна је, дивна Мара
Достојна силног цара;
Ал Мурат је ли ње
Девојке несрећне? —
Зар може најдивнији
Божји цвет,
Узабрат најгрознији
Демон клет?

Ах гледај сунце тамо,
Још један тренутак само,
Пољубац јоште једном,
Остав на челу ледном.

Ах љуби, сунце, љуби,
Још, док се не изгуби
Твом јарком на век зраку,
У харемскоме мраку
То красно чело, око, лице бело
Ах то девојче сетно невесело.

Н. В. Ђорић.

„НА ГРАНИЦИ“

УСПОМЕНЕ ИЗ ПРВОГ СРПСКО-ТУРСКОГ РАТА ГОД. 1876.

(ШТАМПА СЕ КАО РУКОПИС, И ЗА ТО СЕ ЗАБРАЊУЈЕ СВАКО ПРЕШТАМПАВАЊЕ ИЛИ ПРЕВОЂЕЊЕ БЕЗ ОДОБРЕЊА ПИШЧЕВОГ)

(НАСТАВАК).

IX. Черњајевљева дивизија на Св. Аранђела. Свршетак борбе на Књажевац

Да видимо сад како је испало оно велико озбиљно предузеће нашега главнокомандујућег, којим је хтео да помогне Хрватовићевој војсци, и да сачува Књажевац од катастрофе. О том предузећу имам податке од једног пријатеља, који је био очевидац, а то је тадашњи начелник инжињерије у штабу ђенераловом г. мајор Петар Аранђеловић. Ево тих података, само што ћемо их местимице допунити примедбама потпуковника г. Јоце Прапорчетовића, који је такође био очевидац:

„Кад сам 22-ог јула после подне стигао у Алексинац — причао ми је г. Анђелковић — чујем где се *по чаршији* говори, да се спрема некакав поход, да ће ђенерал те ноћи да иде некуда с војском. И ако нисам имао никакве заповести, сматрао сам за дужност да се одмах јавим у штабу. Чим ме је ђенерал угледао, рече ми да се одмах са мојим пијонерима спремим за поход.

У вече, око 8 сахати кренусмо се из Алексинца са 6 до 7.000 пешака, са три тешке батерије, међу којима је једна била дванајестофунташка, и са нешто „комбиноване“ коњице (то су они ескадрони, које је наш Цветко саставио из најбољих каваљериста и најбољих коња

што је могао наћи у наша два три коњаничка „пука" који беху по Тешици, Алексинцу и Делиграду).*

Путовали смо, може се рећи, убрзаним[1] маршем једно три сахата, кад стигосмо до села Станаца, ђенерал заповеди да се стане, и додаде гласно да сви чујемо:

— Два часа одмора! —

За два сахата не вреди спавати помислим ја, па тако су мислили и остали официри, јер ни један није легао да спава, само ђенерал заповеди те му начинише постељу од сена, коју оградише даскама те је изгледало као наши сељачки гробови.

Дође 1 сахат после по ноћи — нема заповести да се крећемо даље.

Прође и 2 сахата, нема заповести. Сказаљке на сатовима, које смо врло нестрпљиво консултирали показиваху редом 3, 4, 5 сахати после по ноћи, а ђенерал спава, нигде ни од куда никакве заповести. Ту и нас најзад сан савлада, па кад видесмо да се и не мисли на даље маширање, легосмо да се и ми мало одморимо.

Сутра дан око 7 сахати из јутра сви бесмо на ногама ишчекивајући заповест.

Међу тим ђенерал је устао тек око 8 сахата. Његов ћирица Аксентије (један каваљерист из наше стајаће војске) беше већ приставио самовар и спремаше чај. Осем тога беху зготовили и кајгану, пун један велики чанак. Пошто је ђенерал са својом свитом добро доручковао, нареди да се војска крене даље к Св. Аранђелу.[2]

* Г. потпуковник Прапорчетовић вели да није било толико пешадије него $6^1/_2$ батаљона, али је артиљерије било много више, несразмерно према броју пешака.

[1] По казивању г. Прапорчетовића путовало се са свим обичним маршем.

[2] Потпуковник Прапорчетовић вели да не зна кад се сам штаб кренуо, јер је он био с авангардом, али каже да су се трупе кренуле око 4 сахата, те су већ биле на маршу, кад су се појавиле бенгалске ватре на Мрамору, и од нишке стране.

После путовања од једнога сахата, стигосмо у шумицу села Гојмановаца, које је на самој граници између Србије и Турске. Ту ђенерал сјаше с коња и нареди да то исто учини цео штаб, а Аксентију викну да у хладу простре његов „кавјор". Ја несам знао шта је то, ал Аксентије беше већ научио толико руски да разуме све заповести које се њега тичу, па донесе некакав ћилим од жанила те му простре. Ту се поседало и попила „по која", неко је пио вина, неко ракије, ко је шта миловао.

Међу тим трупе пролазе мимо штаба.

Пошто се ђенерал скоро један сахат на томе месту одмарао, устане и пође са штабом даље.

Сад смо путовали једно два сахата без прекида. На један пут чујемо потмулу грмљавину топова из далека, у правцу где је Књажевац.

Сматрали смо за дужност да обратимо пажњу ђенералову на одјек те пуцњаве

Черњајев заустави коња, и сви стадосмо, па слушамо

Потмула пуцњава чујаше се све чешће и све јаче.

Ђенерал слуша, слуша, па тек викну.

— Командир батереје! — али досетивши се да га ни један батеријски командир неће моћи чути на таком растојању, нарочито у сред ларме, које праве батерије на маршу, окрете се једном ђенералштабном официру: капитан Прапорчетович! —

— Заповедајте г. ђенерал! — одазва се Јоца и притера свога коња ближе, салутирајући.

— Појезжајте паскарјеје приказат командиру тјажелној батереи, что би сеј час отпустил несколько висстрелов по Књажевацкому направленију! —

— Разумем г. ђенерал! — рече Јоца, ободе коња, и одгалопира да изда ту чудновату заповест; пуцати из топова и ако нигде пред нама на неколико сахати нема

непријатеља. Кад се Јоца вратио и јавио да ће командир одмах извршити мени се та наредба учини ужасно непаметна. У колико ја разумевах ову нашу експедицију, ми иђасмо да изненада нападнемо Турке с леђа или с бока, док се они још бију с Хрватовићем. Ово неколико метака топовских огласиће Турцима тако благовремено да и ми на њих идемо, да ће комотно моћи учинити нужне распореде. Осем тога тај безцељни пуцањ превариће Хрватовића као да смо ми бајаги већ ступили у борбу. Ваљало је пошто по то одвратити Черњајева од тога корака, и неко од наших приђе ђенералу и покуша да му црквено-славено-сербским језиком протумачи ту мисао.

Чим га је Черњајев саслушао, он стаде викати и махати руком.

— Одбој! Одбој! Остав! —

Командир батерије који беше поставио један топ и таман хтео да командује: „Пали!", срећом беше у том тренутку погледао к нама, и видећи да ђенерал маше руком и да му се један ордонанс у галопу упутио, батали паљбу и врати топ у колону.

Одатле пођосмо даље, али сад нам терен стаде правиди ужасне тешкоће. Код једног села коме не запамтих имена, имали смо да прођемо кроз једну јаругу. И ступање у њу, и пењање из ње на другу страну беше тако стрмо да те бог сачува. С једне стране пута сеоске куће и ограде њихових авлија, а с друге стране амбиз.

Главнокомандујући нареди да дванајестофунташки топови ту остану, јер је очевидно било да се не могу ни спустити по тој стрмени а камо ли извући из јаруге уз брдо. Да би нам пак остала артиљерија (четири фунташи тешки) могла проћи, ђенерал заповеди мени да с пијонерима просечем кроз сељачке авлије нов пут, који би се блажије спуштао.

За по сахата ја сам ту заповест извршио и рест наше артиљерије прошао је, али с ужасним напрезањем, јер пут беше узан, па блато, па свако чудо.

У подне стигосмо до Св. Аранђела. Ту се даде целој трупи одмор. Ђенерал са штабом одседе у намастирској механи, у којој само један момак беше остао, који је одмах испекао једно тако велико прасе да се слободно могло назвати свиња. Заседоше па једу. Зову и мене неколико пута, али ја се изговарах да имам грозницу. У ствари несам био ни мало болестан, али ми је у том тренутку још јечала у ушима топовска грмљавина, коју отоич чусмо од стране Књажевца, па ми није било до јела....

После ручка оде ђенерал са својом свитом да гледа манастир. Ни једног калуђера у њему, црква стоји пуста широм отворена. Пошто обиђоше манастир, сиђоше до чесме, из које широки млаз планинске воде шикља.

Ђенерал и његов стари друг из Ташкента, син милионара Хлудова, дивни егземплар онога што Немци зову „Schlachtenbummler" — одоше на једно 100 хвати испод чесме. Ту ђенерал загази у воду, па стаде сопственоручно правити брану за поток воде, који се преливао из чесме, ређајући камен до камена. Пошто је у томе провео ½ сахата, Черњајев изађе из воде па седе уза страну и стаде гледати како се зајажена вода мучи да продре између појединог камења ђенералске бране.

Пошто је тако подуже седео и гледао, викну:

— Висарион Висарионович! —

— Ваше Високопревосходитељство! — одазва се пуковник Комаров који је с осталим штабом недалеко стајао.

— Здјелајте одолженије, прикажите что б' нам подали кавјор сјуди, и принесите пожалујста вашу географическују карту! —

— Сију минуту! В. Високопрев-ство! — рече Комаров и после неколико тренутака простреше на ново жа-

нилу, и ђенерал Черњајев са својим шефом штаба легоше потрбушке на ћилим, те стадоше нешто штудирати на оном листу ђенералкарте бечког ђеограф. института, који смо овог рата највише — штудирали.

Ја стојим иза једног дрвета, па само гледам шта се ради.

Она печена свиња, коју мало пре појоедоше, мора бити да је ипак било само прасе, јер после једнога сахата заповедише да се испече један грдно велики ћевап. У исти мах заповедише капетану Цветку Павловићу, да иде у фуражирање у околна села, или да набави хране и ракије за војску. Пошто Цветко оде, ђенерал опет викну.

— Капитан Прапорчётович! —

— Заповедајте, г. ђенерал! —

— Постарајтес, пожалујста, узнат у здјешњих крестјан, какаја дорога веђот од Свјатово Аранжела до Тресибаби! —

— Ако сам добро разумео, треба да потражим сељаке из оближњих села који знаду пут одавде до на Тресибабу? —

— Сељаков, точно так-с! —[1]

После Прапорчетовића зовнуше капетана Сировацког, па му заповедише да с једним ескадроном иде у рекогносцировку, да се приближно обавести је ли могуће тамо к Тресибаби проћи с војском, и где је непријатељ. После по сахата Сировицки — прави тип Пољака, чак и што се бркова тиче, танки па дугачки — оде с једним ескадроном, али не прође дуго, а он се врати, па иште још више каваљерије. Дадоше му. Који су ескадрони били не сећам се, али знам да је и Крсмановић

[1] Г. Прапорчетовић вели да ова епизода не стоји, него да је ђенерал питао њега за пут на Тресибабу, и да њему, који је цео тај предео кроќирао, није било нужно питати никога, него му је одмах, одговорио да имају два пута, један преко Лалинаца, други преко Пирковца и Давидовца, и ђенерал одмах посла у последњем правцу два кадета с неколико коњаника а преко Лалинаца посла пок. Цветка с коњицом у рекогносцировку. —

пошао с њима, и ако се њему обратиш можеш више чути о тој рекогносцировци.

Међу тим беше готов и велики ћевап, који је као што ми хвалише био врло добар, само што не беше соли ни у кога, да се посоли.

Око 5 сах. по подне врати се Сировацки са своје рекогносцировке, и поднесе свој извештај. Какав је био тај извештај не знам, али знам да се још није давала заповест за полазак.

Кад се смрче, стиже ђенералу депеша да је — *Књажевац пао....*

Душаваља, тај глас их је све јако снуждио. Ми Срби у штабу, бесмо као убијени. Черњајев је дуго ходао горе доле, лупајући се по кашто шаком по десном буту, најзад нареди — да остајемо ту где смо.

Сутра дан 24-ог јула добије ђенерал некакав рапорт из Алексинца од пуковника К. Протића. Ја га нисам читао ни слушао, али из њиховог разговора, у коме се често помињало име пуковника Милутина Јовановића, толико разумедох као да на Алексинац продире велика турска сила, или као да нам некаква турска војска прети да нас одсече од Алексинца. Било како му драго, ђенерал Черњајев се од тога рапорта уплаши, па нареди да се одмах све трупе враћају у Алексинац и то у „бојевом" маршу. Сад тек настаде ужасна мука. Коњи не беху јели скоро ништа за 24 сахата. Топове смо морали износити из оне јаруге готово на рукама.

Око 11 сахати зовне ме ђенерал к себи и нареди ми да одмах одем у Луково и да с потпуковником Тепловим пројектирам утврђења луковачке позиције."

Оволико из казивања г. Аранђеловића.

Међу тим, док је главнокомандујући правио брану испод чесме у св. Аранђелу, док је Аксентије простирао ћилим, и док се спремао онај велики историјски ћевап, дотле се свршавала очајна борба једнога против шесто-

рице, у тим тренутцима се решавала судбина не само вароши Књажевца, него и Зајечара, дотле је изгубљена битка, која је Турцима дала целу тимочку долину, и отворила врата у Србију. Али нека опет прича очевидац.

„Скробничка механа
27 јула 1876.

Мој докторе, као што видиш из места у коме ти пишем, наш „Rückwærtsconcentrierung à la Benedek" већ је извршен, само са том разликом што за наш Кенигрец нису криви ни наши команданти ни наша војска, већ онај који нас до последњег тренутка заваравао обећавајући нам обилату помоћ, а који нас је у часу најузвишеније нужде напустио.

Да пређем одмах на причање голих факата, па ти не треба никакво тумачење.

20-ог јула, дакле шести дан наше борбе за Књажевац, у 10 сахати у јутру ударе Турци на наш центар.

Пошто је један њихов ескадрон узалуд покушавао да продре, стадоше се спуштати све веће и веће масе пешака према нашем положају.

Сад се на томе месту отвори јака артиљеријска и пушчана ватра, која је трајала до саме ноћи, без икаквих одсудних резултата.

Како је тога дана наше десно крило било поштеђено од напада, то је један његов батаљон послат у помоћ нашем центруму, а међу тим и тешка батерија с Фрањићевог положаја учествовала је у борби поред пожаревачке лаке батерије која је била у центруму.

Но све ово на центруму био је привидан напад. У један сахат по подне нападну Турци са 12 батаљона на наше лево крило, и у 2 сахата већ је наша лака батерија на левом крилу морала да се повуче на само брдо „Јевик".

Један гружански батаљон похита у помоћ левом крилу. Али у место једнога Турци пошаљу око 6 сахати у вече својима још четири батаљона у помоћ, и тако тих 16 турских батаљона успеше да потисну наше лево крило, са „Јевика."

Борба је трајала до самога мрака, и обе стране остадоше у положајима, у којима их је мрак затекао.

Ноћу нареди Хрватовић те и мајор Аксентије Јаковљевић оде на лево крило, те тако се оно појача са пет батаљона (три крагујевачка, један књажевачки и један пожаревачки), са једном тешком батеријом и са половином једне лаке.

Те исте ноћи (између 22-ог и 23-ег јула) доби Хрватовић депешу од главнокомандујућег ђенерала Черњајева, која нас обрадова као да нас је у сред леда сунце огрејало. Черњајев јављаше у тој депеши, да ће он: „са повећом масом пешака и знатним бројем артиљерије да нападне Турке с леђа, преко Дервента."

Тај се радосни глас одмах саопшти целој војсци, и могу те уверити, да је изазвао безгранично одушевљење. Војници, који беху већ клонули и телесно и морално, после шестодневне очајне борбе, сад на ново оживеше, заборавише на све претрпљене јаде, и одушевљено обрицаше да ће се сутра тући до последње капи крви. Није ни чудо, сада бесмо сви убеђени да ће се спасти Књажевац од извесне пропасти, у пркос бројне и квалитативне надмоћности непријатеља.

Одушевљење у војсци, које настаде кад се сазнало за ђенералову депешу, беше тако велико, да пуковник Хрватовић реши исте ноћи, да се сутра не чека непријатељев напад, него заповеди да наша војска пође напред, да нападне на целој линији.

И доиста, 23-ег јула, у 8½ сахати изјутра напала је Турке цела војска књажевачке обране, на свима тачкама и успела је да дуж целе линије потисне непријатеља.

Тако је наше лево крило ућуткало турску артиљерију у два њена положаја, а наша пешадија, у којој су се нарочито одликовали јунаштвом гружански батаљони, отела је шанац у коме су се Турци на томе крају били укопали, и тај је шанац остао у нашој власти цео дан. — У центруму су наше трупе истисле непријатеља из шуме и заузеше прве висове идући Тресибаби. — Исто тако и на нашем десном крилу, непријатељ је био испрва потиснут, но после једнога сахата и по борбе, добровољци наши, који су били на томе крилу, почну одступати. Наши пешаци који су били редом с њима у шуми, не знајући како на другим тачкама стоји, а видећи да добровољци одступају у нереду, поколебају се, а за тим почну и сами одступати. Ово је за тим као зараза упливисало с десна у лево тако, да тачно у подне наше десно крило и центрум уступише земљиште, које бесмо пре подне заузели, и повукоше се на свој јутрошњи положај, само на левом крилу остаде заузета турска позиција у нашој власти.

У два сахата после подне навали једно 8—9 турских батаљона да продре кроз наш центрум, и да друмом уђу у Књажевац, но кад при свом њиховом наваљивању не могаху успети, Турци око 5 сахати по подне јурну на наше десно крило. Најпре коицентрисаше према том нашем крилу своју целокупну артиљерију, па онда јурнуше на њ главном масом својих пешака, и тако им пођe за руком да нашу поколебану трупу потисну, и да „Главицу" заузму. Одмах одвојисмо с левог крила три тешка топа, и посласмо у центрум. Наша већ поколебана и јако уморена пешадија, сматрајући себе за изневерену, јер се смрче, а од Черњајевљевог обећаног напада на Турке ни трага ни гласа, није могла помишљати на то да на ново отима „Главицу".

И тако нас затече мрак и у 9 сахати у вече борба престаде.

После једнога сахата, турска пешадија користећи се мраком и шумом, прикраде нам се ближе и на један пут изненада припуца најсилније.

Тај изненадни ноћни напад тако нашу војску збуни да стаде у нереду одступати.

Хрватовић, у том ужасном часу, показа се на висини свога положаја. Он узе сам један пожаревачки батаљон, одведе га на „Главицу" до 80 корачаји пред Турке, и ту се тако рећи гушао с њима, дајући на тај начин могућности осталим трупама центрума да се прикупе пред самим уласком у Књажевац.

Варош не беше могућно даље држати, трупе нам беху до крајности исцрпљене, наш центрум проваљен, непријатељ се већ налазио на 1500 корачаји од наше одступнице к Бањи, па се ваљало постарати и за артиљерију на „Јевику" која је имала један једини мост у вароши за свој прелаз на леву обалу Тимока

Беше нам тако тешко, као да ће нам срце у грудима препући од жалости. Али није се имало куда, већ и командант мораде сагнути главу под тешким ударцем немилостиве судбине, и у 11 сахати ноћу, он издаде заповест за опште одступање.

После пола ноћи Књажевац беше напуштен.

Ја мислим да нећу претерати ако речем да је борба пред Књажевцем, једна од најсјајнијих у овоме рату. Војска се борила с доста пожртвовања и храбрости; комордије и занатлијске чете уведене су у борбу, грађани и старци из Књажевца који беху ослобођени по годинама од службе у народној војсци, ступише драговољно у редове своје војске; резерве и потпоре истрошише се; нико се у борби није могао смењивати; *оба последња дана не беше ни помена о јелу*, сваки је само гледао да има доста муниције. Један се Србин у тој борби имао да бори против 6—8 Турака; *сваки пети војник беше нам или мртав или рањен*, дакле hors de combat, па при свем том

седмога дана *ми* нападамо на целој линији и потискујемо донекле непријатеља, надајући се да ће ђенерал Черњајев доиста напасти на Турке с леђа. Како тај напад изостаде, сваки је јавно гунђао о превари. — Кад се узме да је од Књажевца до Зајечара само један марш, и да је Осман-паша располагао довољно великом силом да би могао одвојити довољно јаку колону својих трупа, која би могла врло лако савладати нашу малену посаду на Вратарници, и напасти књажевачку војску у исти мах још и с бока и с леђа, кад све то узмеш у рачун, онда ћеш и ти бити мог убеђења, да Хрватовић није водио тако упорно одбрану Књажевца до последње могућности што је то војна уметност и наука налагала, већ просто за част војске и оружја српског.

Напустивши Књажевац, наша се војска подели на двоје. Једна под пуковником Хрватовићем повуче се к Бањи алексиначкој и заузе књажевачку клисуру од уласка до скробничке механе, где ти ово пишем. Друга се партија под командом пуковника Лазе Јовановића повуче к Бучју, заузме теснац Бучја и влашкога поља, и одржаваше свезу луковачке војске с бањском.

Наравоученије ове, на жалост ни мало не измишљене, басне — прави сам.

Твој *Бајаловић*".

X. Велике и мале последице изгубљене битке на Књажевцу.

После нашег „препада" на Мрамор 23-ег јула, и после черкеског напада на наших 5 села у Старој-Правој Србији и на Голешницу 24-ог јула, наш командант није хтео силазити са штабом у Тешицу-Оризиште, већ остасмо на Суповцу.

Ако се не варам 25-ог или 26-ог јула, доби наш командант подугачко писмо од пуковника К. Протића из

Алексинца, које је страшно наљутило нашега команданта. Ја се не сећам целе садржине тога писма, али смисао је био од прилике овај:

Ваше наваљивање и запомагање да вам се што више помоћи пошље, учинило је те сам вам морао послати готово све што беше остало војске у Алексинцу. Сада се види да то беше просто узнемиравање од стране турских башибозука, а из ваших депеша је изалазило као да вас је главна турска сила напала, као да сте у опасности да вам турска војска не одсече одступницу за Алексинац, и ја сам, разуме се, према таквим извештајима са Суповца, морао известити ђенерала Черњајева о опасности која прети Алексинцу. Ђенерал, који је с главном масом алексиначке војске био отишао на Св. Арханђела, да отуда удари на Дервент и да нападне с леђа турску војску с којом се Хрватовић имао да бори, бранећи Књажевац — чим је добио мој извештај, вратио се назад да брани Алексинац. Опасност на Суповцу показа се илузорна, међу тим размислите сами, колико су ваше депеше узрок, што ђенерал није могао помоћи књажевачкој војсци, и што је Књажевац најзад морао да падне....

Ја понављам, да сам у горњим врстама хтео да предам само смисао тога писма, јер од његовог текста несам запамтио ни једну реченицу.

— Дакле — насмеја се пуковник Милутин саркастичким, горким смејом — ја сам крив на Суповцу што је Књажевац пао, и разуме се ја сам крив за све несрећне посљедице те велике изгубљене битке! То је комотно. А ви сте, господо, који сте цело време били са мном, видели колика се маса регураглне турске војске 24-ог по подне појавила на мраморским висовима, ви сте чули сва извешћа која сам добијао с Голешнице, па судите јесам ли имао право што сам онако журно тражио помоћи! —

Ова свеза тако удаљених операција као што је наша борба пред Суповцем и она пред Књажевцем беше нам на један пут тако необичном светлошћу и тако изненадно осветљена, да многи од нас није могао доћи до речи од силних мисли које премишљасмо. Најзад, разуме се, да смо ми давали за право поступку нашега команданта, и да нам се чинило да је схватање пуковника Протића неосновано.... Ја до мрака несам могао да се отресем ових мисли: Ако наш командант није имао право што је слао онакве депеше, претпоставимо да је страх за нашу одступницу био претеран, док се оне масе турских пешака и каваљерије с мраморскога виса не би заиста кренуле против нашега положаја, да ли ипак није и пуковник К. С. Протић пао у исту погрешку, да није он опасност за Алексинац преставио ђенералу Черњајеву далеко већом него што је била баш и према депешама нашега команданта. Ја не могадијах да се разаберем у тим мислима. Једно ми беше само јасно, а то је да нас је демонстрација на Мрамор — скупо коштала!

Истога дана дођоше нам у госте два судска комесара из Алексинца; они се одмах затворише у једну собу са нашим командантом и дуго конферираху. Шта је била њихова мисија не могах сазнати, али њихова тајанственост нас је тако интриговала да смо помишљали: ама да то није некаква истрага?

Мало доцније дође депеша од ђенерала нашем команданту у којој му се заповеда да шефа штаба г. потпуковника Анђелковића и моју маленкост одмах упути у главни штаб у Алексинац.

— Шта је ово? — рече командант — да не ће вас да саслушавају за нашу битку 23-ег?.. Идите господо! —

Одмах после ручка потпуковник и ја седосмо на једна коморџиска кола и одосмо пут Алексинца.

Тек што смо се пустили из села на друм видимо пред нама добровољачки батаљон капетана Протопопова, где са својом фантастичном заставом машира пут Алексинца. То јутро беше дошла заповест да се на Суповцу остави само једно 300 добровољаца, а остале, око 800, да Пропопопов одведе у Алексинац. Они дакле беху на маршу. Мора бити да је Протопопов освестивши се од своје „контузије" (који је род повреда играо врло велику улогу у нашој војсци доцније кад се умножише руски добровољци) послао извештај ђенералу пун чудеса храбрости из његовог препада на Мрамору, јер кад је он са својим батаљоном стигао пред стан ђенералов у Алексинцу, Черњајев је добровољцима држао беседу пуну полета и поклонио им је 150 дуката (ако не чак и 300) а Протопопова је пољубио и предао му таковски крст, који је са својих прсију скинуо. Један од водника добровољачких Коле Рашић причао ми је доцније, да је Протопопов осем крста задржао за себе и ону суму дуката, која му је била предата да је подели међу добровољце, јер — рече — „ако сам ја сад од вас добио десет пара, то смо и ми видели пару од оних дуката". Да би на овом месту свршио с Протопоповим, ваља ми само додати да је на скоро чинио таке ексцесе у пијанству, да је више пута апшен у Делиграду; најзад га ђенерал Черњајев отера из своје војске, и од тога доба несмо за њ ништа чули док чак у зиму не нађох једиу скандалозну нотицу локалну у бечким листовима како „витез таковскога крста по имену од Протопопов није хтео да плати што је попио у некаквој механици, него се тукао, исцепао једну ноту од 5 фомрината и био уапшен." То је све што о њему знам.

Ми смо стигли у Алексинац око 5 сахата после подне, и одмах одосмо у штаб, који је био у истој кући где је ђенерал становао. У пространом предсобљу патосаном мозаиком, нађосмо неколико столова и столића претрпаних хартијама, депешама и картама.

За највећим столом сеђаше штудирајући неку карту, један господин, тако својих 30 година, плаве косе, с малим уздигнутим брчићима и кицошким цвикером на носу. Он беше у цивилном оделу.

Чим уђосмо, он устаде и упита с киме има част? Ми му се рекосмо. На то ће он:

— Драго ми је. Моје је име Војводић, капетан ђенералног штаба, аташиран сам штабу Њ. Високопревасходства, г. ђенерала Черњајева! —

Он је говорио српски, само је мало заносио на руски. Он нам то одмах протумачи рекавши нам да је он родом из аустријске Србије, и да се учио у Русији, где је свршио ђенералштабну академију, и да отуда ми опажамо његов руски аксан.

Што се нашега позива тиче, он нам рече да смо доиста звати, али да треба да чекамо док се ђенерал врати, јер је са шефом штаба отишао у Делиград Књазу.

На наше питање, да ли он зна рад чега смо звати, он се окрете мени.

— За вас знам да ће вам главнокомандујући предложити место главног доктора армије при своме штабу, а за вас г. потпуковник — окренувши се г. Анђелковићу — не знам, али чини ми се да ће вам предложити неку већу команду. —

Ми се опростисмо и одосмо у варош, да нађемо где ћемо преноћити. Све три гостионице „Лав", „Круна" и „Трифунац" беху тако препуне, да није било ни спомена о смештању у гостионици. Из те муке избави нас г. Печеновић, председник алексиначког пододбора црквенога крста, који нам рече да је његова кућа пуста и да можемо код њега одсести.

Пошто смо то пребринули, одосмо код „Лафа" на оно за чим смо највише жељни били на Суповцу, а то је — на чашу пива. Како онолика војска у Алексинцу није допуштала да фабрикат тамошње пиваре иоле стоји,

већ је свака порција била попијена готово врућа, то је алексиначко пиво у то доба био грозан напитак, па при свем том толико смо га били жељни, да смо попили по 3—4 чаше. Мени није шкодило, али у потпуковника беше осетљивији желудац, и он доби тако жесток акутни катар, да је после неколико недеља боловао.

Сутра дан пуче глас да је и Зајечар пао Турцима у руке, да се тимочка војска спаја с моравском у једну целину, да се укидају дивизије, да се оснивају корпуси и т. д.

И доиста „Српске Новине" од 28 јула донеше на челу овакву депешу:

„Делиград 27 јула.

Књажевим указом постављен је г. ђенерал *Черњајев* за главнога команданта сједињене тимочке и моравске војске.

Пошто линија Зајечар-Књажевац не даје потпуно сигурних положаја *за одбрану*, а доноси са собом распачавање наше војне снаге, узета је нова линија *за операције*. Према усвојеној новој операционој линији, а по стратегијској потреби, наша је војска *оставила Зајечар без борбе.*"

То је дакле резултат саветовања у Делиграду! Морам признати да ме је тај глас јако снуждио. Књажевац је остављен без помоћи да пропадне, а сад је наравно да се мора и Зајечар *из стратегијских разлога* напустити!...

Кад сам по други пут отишао у штаб, затекох предсобље пуно официра, писара, чиновника, туриста и коресподенатa, и све се тамо мува тамо амо као у каквом мравињаку. Ту беше ордонанса који донеше важне рапорте па не знају коме да их предаду, ту се обавештаваху разни командири појединих „части," које тек што беху приспеле у Алексинац, где треба да се улогорују, ту беше гомила руских официра и добровољаца, који су да-

нас стигли и очекиваху да се представе ђенералу, како би што скорије добили своје опредељење, други опет дошли да траже какав револвер или сабљу, јер их кроз Аустрију нису хтели да пропусте с оружјем а у Србији нигде несу могли добити да купе, и један офнцир им раздаје сабље које у једном ћошку беху наслоњене уз фуруну.

Рекоше ми да ме шеф штаба очекује, па ме проведоше кроз некакав собичак, из кога су се спуштали басамаци за у сутерен, у Комаровљеву собу.

У тој соби с једним прозором беху три кревета с изгужваним и ненамештеним постељама, на којима се ваљало пуно разбацаних хаљина, руских новина, других хартија, планова, карата, чизама, дурбина, кеса и т. д. Између два предња кревета беше астал, такође претрпан рукописима у најђенијалнијим нереду, и за асталом сеђаше на једној столици пуковник Васирион Васирионович наслонивши своју главу на једну руку, и подвлачећи нека места на карти која је стајала пред њим.

Пуковник Комаров беше данас у руској униформи ђенералштабног пуковника (мундир тамно-зелене чохе са јаком и нарукављем од црне кадифе и богатим сребрним везом). О врату и у петљицима имађаше неколико руских ордена.

Морадоше му два пут рећи да сам дошао, док се разабра из својих тешких мисли, али за тим чим се тргао, живахно скочи и пружи ми обе руке:

— Ах, здравствујуће доктор! — Очењ пријатно, сађитес, пожалујста! и он сопственоручно разгрну хаос на једном кревету па седе, а мени даде своју столицу.

Остали разговор вођен је такође руски; ја ћу га овде написати српски, онако из сећања, јер онда несам имао каде да правим белешке.

— Цељ, рад које сте позвати ово је: његово високопревасходство наш главнокомандајући, примивши ко

манду над сједињеним војскама моравском и тимочком жели да попуни свој штаб тако, како би сваки род оружја, и свака струка била у њему заступљена што се може боље, и како би све гране војне администрације радиле хармонично. Између осталога, главнокомандујући жели да се обрати особита пажња војно-санитетским установама, и ви ће те учинити велику љубав његовом високопревасходству, ако усхтеднете примити на се управу војног санитета у моравско-тимочкој војсци. —

За време док је Висарион Висарионовић ово говорио, његове мудре плаве очи блудиле су по соби, као да на све друго мисли пре него на оно што говори.

— Г. ђенерал треба само да заповеди! — одговорих ја.

— А, не тако, г. мајоре! Он зна како је то тежак задатак, и он жели да вам га повери само тако, ако га се радо примате! —

— Г. пуковниче, ја морам признати да се радујем тој одлуци г. ђенерала, не ради мене лично, јер ће с овако малим среcтвима санитетским и с овако бројно незнатним лекарским персоналом којим ми за сад располажемо, бити ужасно тешко учинити да служба санитетска постане иоле довољна за нашу војску, али ја се радујем ради саме струке што јој се ствара центар. Наш је санитет уређен на основи поделе војске у дивизије, и да је та подела остала, таворили би се прилично; али још и пре првих битака поцепаше састав појединих дивизија, а после првих битака сваки час су поједине бригаде друкчије груписане, једна команда претварана је у другу, тако да је у војно-санитетској струци настао хаос. —

— Као и у интенданцији и у осталима — додаде Комаров — али како сте ви енергичан човек ја се надам да ћете ви вашу службу брзо уредити како ваља. —

— Трудићу се колико могнем. —

Комаров ми пружи руку као да утврди уговор, па онда ме кроз једна стаклена врата своје собе уведе у

једну пространу салу, која за Алексинац беше раскошно намештена. Ту ме Комаров остави па уђе у ђенералову спаваћу собу, из које после неколико минута врати заједно са ђенералом.

Черњајев беше чисто млађи. Из очију му севаше необична ватра. Један део његових частољубивих жеља беше испуњен. Он беше главнокомандујући једне велике војске. Има његових непријатеља, који кажу да је он само за то и оставио Хрватовића без помоћи, да би дошао до те своје цељи, али ја познавши га доцније добро, апсолутно у то не верујем, у пркос колосалног частољубља, које влада тим човеком.

Он ми пружи руку и рече :

— Ја вам благодарим што сте пристали на мој предлог, јер сам убеђен да сте ви најспособнији за то место. Када сам синоћ у Делиграду саопштио како сам намислио саставити мој штаб, Његовој Светлости беше мило што је за санитет мој избор пао на вас. Мој начелник штаба саопштиће вам све податке који су вам нужни, и ми ћемо вас свима силама помагати у чему год вам наша помоћ затреба. У данашњој наредби саопштиће се ваше наименовање, и ви можете одмах отпочети ваш рад. У осталом ви знате да мој штаб живи као једна фамилија, од сада сте мој гост! —

Ја се поклоних, ђенерал ми још један пут пружи руку, па онда оде у своју собу, а ми одосмо опет у Комаровљеву собу.

Ту заседосмо и Комаров поче овако:

— Видите, докторе, ова линија означена на карти црвеном писаљком, која се пружа од Зајечара, преко Књажевца, дуж целе границе до Алексинца и до Делиграда, то је била наша одбранбена линија. Сваки човек, који мисли, макар не био ђенералштабни официр, признаће да је та линија ужасно дугачка и да би требало имати три пута више војске но што је ми имамо на

Морави и Тимоку, па да се на тој линији бранимо. С тога смо ми напустили Књажевац и Зајечар, да би се с оволиком војском какву имамо, могли боље бранити. Погледајте ову другу линију Луково — Бања — Алексинац. Она је три пут краћа и у њеној позадности, на средокраћи стоји као главна резерва Делиград. Ми сад целокупну моравскотимочку војску формирамо у четири кора: алексиначки, бањски, луковски и резервни у Делиграду. Из Делиграда просецамо најкраћом линојом нов пут за Луково, и тај ће пут бити за неколико дана готов. Чим се он сврши, делиградски корпус има само један мали марш до Лукова, исто тако до Бање и до Алексинца. На коју год тачку наше нове одбранбене линије пође турска сила ми на тој тачци можемо имати два кора, и то за неколико сахата, па да видимо хоће ли Турци продрети. Према овакој формацији и оваком распореду трупа изволите и ви распоредити цео ваш персонал и материјал и све пољске војносанитетске установе. —

Ја га замолих да ми даде рока само неколико сахата, докле по телеграфу сазнам од дотичних команданата колико који има у том тренутку на расположењу санитетског персонала и материјала, па обећах после тога израдити и поднети потпун план и распоред.

Комаров рече да он све оставља мени, како ја нађем за добро, и ја одмах одем у телеграфску штацију где сам до мрака остао телеграфишући у свако место где сам знао да има трупа из моравско-тимочке војске.

Из штације одох у квартир да видим шта је с потпуковником Анђелковићем. Радознао сам био да видим какво су њему опредељење дали.

— Понудили су ми команду луковског „корпуса" који се има тек да формира! — рече г. Анђелковић.

— И ви сте, наравно, примили? —

— Боже ме сачувај! Ја сам одбио. Ђенерал се бог зна како љутио, викао, али ја остадох при своме. —

— Ама за што, за бога? Ја се сећам да сте ми причали како су вам у кадетском животу најслађи снови били командовати један пут: „Корпуси, стројте се у лево!" а сад кад вам се нуди команда једнога корпуса, ви одбијате? —

— Друга је ствар командовати готовим корпусом, а друга кад вам се каже: идите у Луково, па из трупа, које тамо нађете, формирајте корпус. Међу тим бог зна колико и каквих трупа има, па онда зар ће Осман-паша са целом својом војском поседнувши Зајечар без пушке једне, чекати док ја у Лукову формирам корпус, зар он не ће похитати да кује гвожђе док је вруће, да се дочепа Честобродице и да иде право на Ћуприју? А после зар сам ја у таком стању здравља да могу примити на се таку ужасну одговорност? —

Што се тога тиче, г. Анђелковић је био доиста у жалосном стању здравља, и тај разлог беше доиста за њ најважнији, као што је његово доцније тешко боловање у Београду показало, јер је најзад морао узети одсуство и отићи да се лечи!

У вече тога дана био сам први пут за столом ђенераловим и за вечером сам видео искупљен готово цео штаб. Али још пре вечере, чекајући с осталима у предсобљу, које је уједно било и трпезарија, бејах сео поред једног стола претрпаног хартијама, и како на врху табака, на који се бејах наслонио руком, угледах име пуковника Милутина, то ме та хартија заинтересова, и држећи да није никаква тајна инструкција, кад тако лежи бачена у остали хаос од писама и депеша, станем читати, и на моје велико изненађење нађох да је тај акт смрт наше јужно-моравске дивизије, са којом сам ја до сад делио добро и зло. У том акту стајаше како је главнокомандујући нашао за нужно да се што скорије изврши утврђивање Ћуприје, и како је решио да тај важан посао за одбрану Србије повери њему, т. ј. пуковнику г.

Милутину Јовановићу, пошто његове трупе и онако улазе у састав алексиначкога кора, и наређује му да одмах пошто прими ово писмо са целим својим штабом оде у Ћуприју и да отпочне нужне радове.

Ово мора бити да је био концепт од кога је копија већ експедирана била, јер исте ноћи зачух под нашим прозорима топот коњски читаве кавалкаде, и после неколико тренутака дође наш бивши командант са свима нашим друговима официрима, са којима смо проживели толико горких и толико пријатних тренутака.

Пошто се опростисмо, оде наша „дивизија“ у Ћуприју, где су је језични Ћупричани после називали „почасном дивизијом“.

— — — — — — — — — — — —*

XI. Почетак борбе за Алексинац

Сутра дан по моме доласку у Београд**, 8-ог Августа чујем да је још јуче турска војска напала на алексиначку авангарду код Суповца. Одмах седнем на једна поштанска двоколица и појурим колико сам игда могао брже натраг у Алексинац. Целу ноћ сам путовао и осванух 9-ог Августа у Сараорцима. У подне бејах већ у Ћуприји, и надао сам се да ћу, ако и даље будем тако брзо путовао, за рана стићи у Алексинац. Али ја несам ни слутио како изгледа друм на оном парчету које ми је ваљало прећи после подне.

Одмах, чим измакох из Параћина, нађох друм закрчен транспортима рањеника. Код свакога је ваљало застати, видети да није коме нужна каква помоћ, која

* Овде изостављамо целу главу «о санитету моравско-тимочке војске» јер ће о томе опширно говорити друга књига «Историје српског војног санитета». Тако исто изостављамо и главу «Црногорска офанзива на Мостар» коју ћемо као засебну целину донети у «Отаџбини» доцније.

** Где сам се десно на одсуству од два дана.

се не може одлагати; нарочито сам хтео да од болничарских нижих чинова, који су спроводили транспорте, сазнам да ли је цео персонал и материјал моје струке, сваки на своме месту. Њихови одговори умирише ме, шта више обрадоваше ме гласом, да се у Алексинцу појавило и једно друштво инглеских лекара, који се баве нарочито нужним хирушким операцијама, јер баш у томе беху слаби они, које бејах оставио.

Око Сикирице беше друм тако закрчен, да се није више могло ни касати а камо ли галопирати, али ту не беху рањенички транспорти закрчили пут, већ бежанија целог насељења из „Бугар-Мораве", које се спасавало испред навале турских зверова, са целом стоком, живином, са целим својим покућанством, са свачим што се само могло изнети из куће, било на претовареним трошним колима, било на леђима укућана, који су поред кола пешачили.

Она грозна сцена коју сам 20-ог јуна по подне гледао у Оризишту, беше ми на ново пред очима, само у далеко огромнијим размерама, и с том разликом, што у тој бежанији не беше ни једног војника, већ све сами немоћни старци и бабе, нејака дечица, слабе жене и кукавне девојке. Ова сцена не изазиваше осећање као 20-ог јуна, јер бегање ове нејачи беше са свим природна појава, него она параше срце ужасном гомилом несреће која среташе сваки поглед, на све стране. Пред толиком огромном масом јада и чемера осетих како сам ужасно мајушан црвић, који никоме не може помоћи. Трудио сам се до некле да бар научим кочијаше да терају редом једна кола за другима, да не најахује један другоме на врат и у бок, и да не сакате јадну децу која трчећи преплашено тамо и овамо сваки час падаху под точкове и вriskaху да би се камен заплакао, али све забадава; у оном урнебесу хиљадама људских гласова и блејања небројних чопора домаће стоке, која се с људима беше

заплела у неразмрсну гужву, не чујаше нико мој глас... Он се губио као запомагање мрнара који се уватио за катарку свога разбијенога брода на мору, па виче кроз урлање бесне буре морске, не би ли му ко год у помоћ дошао.... Море бесни као да је дошао последњи дан света, а он јадник мисли да ће се и његов глас чути....

Морам признати да несам имао куражи да даље гледам у то узбуркано море људске несреће, него заклопих очи, па пустих постиљона да како зна обиђе то место. И сада кад је слика временом у мојој успомени много изгубила од својих страхота, ја не смем да је копирам, не смем да је причам. Сваки би рекао да није могуће замислити тако ужасне јаде искупљене на једном месту.

Кад стигосмо до ћуприје на јовановачкој реци, ту смо морали стајати готово читав сахат, јер не само да се на мосту беше свет зајазио нherо и с десна и с лева од моста беше пуно. Стоку су преко воде терали.

Пошто пређосмо и јовановачке војне пекарнице пут постаде мало слободнији тако да је коњ у мојим двоколицама могао да закаса.

Кад се испесмо на врх „Мечке“ јасно сам чуо грмљавину топова од стране Алексинца.

— Каријером! викнем ја постиљону, и како сад већ беше готово цео друм чист, јер се гомиле бегунаца кретаху с десне и с леве стране пута, то за тили часак сиђосмо у Ражањ.

Чим двоколица стадоше пред поштанском зградом, ја скочим и одмах потражим поштара.

— Господине, — рекох му — ја сам војни лекар, молим вас да ми дате најбољега коња што имате у штали како би што скорије стигао у Алексинац, јер ви знате да се пред Алексинцем бије жестока битка а ту је сваки лекар потребан као парче хлеба! —

Поштар, ужасно сплетено створење, који је на то место постављен сигурно кад се није ни слутило да ће Ражањ постати тако важна станица, као што је у нашем рату била, прогунђа нешто, оде у шталу,ваљда да изда наредбу за што сам га молио, и после десет минута ја опет седох на моја двоколица и пођох из Ражња.

Али тек што замакнусмо иза последње механе лево и пођосмо уз брдо, а коњ стаде.

— Шта је то? Шта гледаш, удри! — раздерем се ја на постиљона.

— Не помаже тући, г. мајор, — рече он — можете га убити, он неће маћи! —

И доиста, што га је постиљон више тукао, то је он више чифтета бацао, али ни да макне с места.

— Дај овамо тај бич! — рекох ја и узевши камџију од постиљона ударим коња колико сам игда могао.

Он скочи у страну и стропошта двоколица у јарак тако, да ја и суруџија не бесмо благовремено скочили са двоколица на земљу, за цело би скрхали коју кост ако не би сломили врат у оном јарку.

— Ама зар је то најбољи коњ у шталама ражањске поште? — упитах ја савлађујући мој гњев док је постиљон извлачио колица из јендека.

— Ба! — рече постиљон — то нам је најгора рага. Имамо ми у штали коња који узлете уз ово брдо као тица! —

— Тако ли је! цикнем ја и потрчим натраг пешке у пошту.

Поштар стоји пред шталском капијом и блеји у светину која се ваља поред њега.

Ја га ухватим за прси.

— Господине, ја сам вам казао за што ми је нужно да час пре будем у Алексинцу, и ви ми опет дадосте најгору рагу, коју имате у штали! —

— Ако вам коњ није по вољи а ви тражите бољег! — рече сметењак.

У мени прекипе жуч, и пре него што сам могао размислити шта чиним, ударим му шамар да му је сигурно уво запевало.

— Ја немам када да тражим бољега коња, али ако ми га ви одмах не дате, убићу вас на месту, јесте ме разумели?

За тим га одвукох у шталу. За 5 минута беху амови на другом једном коњу, који ме је доиста као стрела даље одвезао.

Ову епизодицу само сам за то испричао да се види како је било местимице на оној поштанској линији кроз Србију, која је у овом рату била најважнија етапна линија. Чиновник бајаги, па не разуме какву смо нужду имали у лекарима на бојишту док му се не удари шамар као каквом распуштеном шегрту. Кад се тако поступало спрам вишег официра, ја како ли су пролазили поштом добровољци или други људи којима се хитало на бојиште?

Причали су ми доцније да је ражањски поштар од страха, који сам му ја задао, токорсе померио памећу. И ако сам знао да онакав човек нема много услова за то померавање, опет ми га беше жао, докле га опет несам видео у једној другој пошти, здрава и читава и онако исто сметењака као што је и пре био.

И ако сам услед енергичне рекламације добио у ражањској пошти врло добра коња, опет беше доцкан кад сам се кренуо и тако стигох у Алексинац у сами мрак. Целим путем од Делиграда видео сам како пламте дивна села „бугарморавска". Те паљевине казаше ми да је турска авангарда, организиране чете паликућа черкеских, дошла већ до Мрсоља....

Кад сам стигао у Алексинац беше борба тога дана свршена. Ја зауставим кола пред зградом алексиначке гимназије, у којој беше пољска болница и уверим се да

је већи део рањеника тога дана превијен и експедиран даље. да је остало у болници само неколико тешких случајева, један коме беше подвезана Art. carotis, други са преломом бутњаче. То беше јуначки руски добровољац капетан *Фермор*, који тога дана беше најпре рањен у стопалу, па пошто су му на завојишту превили ту рану, он није хтео да иде у болницу у Алексинац, него је јурнуо још један пут напред онако рањен, докле му друго непријатељско зрно није сломило бутњачу. Тек сад је допустио да га однесу у Алексинац. Доцније је сиромах умрьо у смедеревској резервној болници у пркос свију напрезања Др. Марконета и његовог друштва, које је доиста знало свој посао и савесно га радило. У једној празној соби нађох мртво тело руског новинарског кореспондента *г. Јерошенка*, који тога дана беше погинуо.

У рањеничким собама нађох инглеске лекаре, ако се не варам Др. Хјума и Др. Атвуда, на послу, јер наши лекари не беху се још вратили са завојишта, а од милосрдних сестара нађох госпођицу Шпањићеву, која је као год и г-ђа Протићка (удовица Петра Протића Драгачевца, потпуковника) неуморно радила за време целе борбе око Алексинца, и које су доиста с правом благосиљане од свију рањеника.

Из болнице одох у главни штаб који затекох при вечери. За столом беше пуно младих руских официра. који за време мога кратког осуства беху подолазили из Русије, и који беху задржани при штабу као ордонансофицири.

Тек што и ја седох, отворише се врата и уђе један висок, мало погрбљен црномањаст официр, у походној униформи српског пуковника са шајкашом дивизијара О десном рамену висаше му на танком кајишу черкеска сабља а на грудима имађаше два ордена руска (једно беше орден Св. Владимира с мачевима).

Ђенерал Черњајев погледа га зачуђено и понуди му једну столицу поред себе.

— Од куда ви, г. пуковниче Рајевски? — рече главнокомандујући.

— Ја с прћиловичког виса ваше високопревасходство. Наредио сам да цела војска одступи на Ђунис! —

Черњајев испусти кашику из руке и скочи као опарен.

— Шта? Јесте ли ви при себи? Како одступање за име бога?

— Па није могуће било држати се даље, ваше висство! — рече Рајевски уставши и сам.

— Ама како ви смете напустити поверену вам позицију без нарочите заповести? —

— Ја сам два пут слао за заповест, па кад не добих никаква одговора.... — поче Рајевски.

Черњајев се ухвати за косе, стаде ходати по предсобљу и непрестано виче:

— Пуковник из руске војске да тако уради!... Та то није никаква војска.... Ето чорт знајет что такое, ето Миљутинскаја армија!.... —

Ко зна како су се силно мрзили Черњајев и руски војни министар Миљутин, тај ће разумети смисао овога прекора који Черњајев баци на руску војску.

У Черњајеву је све више кипела жуч. Он стаде пред јадног Рајевског па демонстрирајући руком пред његовим носем, истисну кроза зубе само ово неколико речи:

— Ви.... ви.... ви не заслужујете да носите име Рајевских. Ви сте данас осрамотили вашега деду, који се онако славно тукао против Наполеона, ви сте осрамотили брата, који је ађутант Государја! —

Рајевски пребледи као смрт, стукну један корак назад као да је на змију стао, и само рече:

— То није истина, Михаил Глигорич! — узе капу, па оде.

Васирион Васирионич покуша да утиша ђенерала, и то никад није тешко било, јер он плане, а после неколико тренутака се каје ако је љутит коме неправо учинио. Пуковник Рајевски хтео је ту исту ноћ да остави Алексинац и српску војску па да иде кући (а то је могао, јер руски добровољци ни један не полагаху никакве заклетве ступајући у српску војску, нити се даном речју обвезиваху служити известан рок, нити признаваху и самом Черњајеву власт да им суди, а камо ли српским војним старешинама и судовима, те је према томе сваки одлазио из војске кад год му се хтело, што је доцније било од кобних последица, као што ће се видети) али Черњајев као да му се још исту ноћ извинио за увреду коју му је нанео, и сутра дан у јутру видех на прсима пуковника Рајевског, поред она два руска ордена и — таковски крст....

Још исте ноћи одјурио је шеф штаба са неколико ордонанса да по заповести ђенераловој поседне на ново војском прћиловички вис, који је Рајевски био напустио. Благодарећи енергији Марка Милошевића поручика, који је под Рајевским командовао једним комбинованим батаљоном (војници стајаће војске измешани са добрим војницима народним прве класе) и батерији јуначкога капетана Ђаића, Комаров је затекао прћиловичке висове још у нашим рукама.

Али шта се догодило 7, 8, 9, и 10 августа, како су дошли Турци од Суповца дотле?...

Ево шта ми је о томе причао потпуковник Јован Поповић, који је — онда мајор — командовао нашом авангардом на Суповцу:

«6-ог августа пробудише ме моје уходе из Ниша.

— Вардајте се — рекоше ми — силна турска војска спрема се да ве нападне колико сутре, а најдаље преко сутра.

И око подне видели смо доиста густе колоне турске где се крећу с Горице. Око две хиљаде башибозука заноћи код саме мраморске ћуприје. Ја о свему томе известих мајора Светозара Хаџића, који је оздравивши од своје ране, коју је добио у мраморској битци, пре три дана дошао и примио опет команду своје бригаде у Тешици.

7-ог августа у зору моје предстраже опазе турско кретање. С' обсерваторије која је непрестано била на ономе месту, где је 23-ег јула наместисмо, кад се оно тукоше с Черкезима наши добрровољци, јави ми официр, да се на мраморском вису види око 15.000 војске. Да не бих претерао, ја телеграфишем Хаџићу у Тешицу да на ме иде 10.000.

Ја узјашем на коња и похитам на вис, и пред мојим очима придође к оној маси Турака, за коју ми је официр с опсерваторије јавио, још седам колона, тако да их је сад од прилике могло бити 20.000 људи. Ја ипак телеграфишем само 15.000. Трећом депешом јавио сам да их има 20.000 и да сам од непријатељског плана сазнао то да ће највише наваљивати кроз село Бресницу, да старим путем пређу преко Голешнице. Дакле исто као што су хтели још 23-ег јула.

Пошто су се Турци прикупили на Мрамору, почеше наступати с башибозуцима и Черкезима. Иза те авангарде видела се још једна линија башибозука. По зади се спушташе седам колона низама. Муваше се, муваше неко време тако да се није могло видети на коју ће страну. Најзад око 6½ сахата нападоше на целу линију. Ја сам на тој линији од Мораве код Суповца до Голешнице имао свега шест батаљона (два алексиначка и 4 ћупријска) и четири лака 4 фунтова топа. Као резерву за целу линију имао сам у Грејачу један смедеревски батаљон друге класе.

Чим из турског маневрирања видех да су доиста наумили главном силом ударити на Голешницу, послах

бугар-моравски батаљон у десно, а бањски батаљон који је био у Сеченици повучем у Суповац, на саму границу и уједно наредим да онај батаљон из Грејача иде право ка Голешници. Кад је тај батаљон био готово на по пута, добијем заповест од мајора Хаџића да га пошљем у Тешицу, за то га вратим, и заповест буде извршена.

Међу тим борба је трајала на целој линији већ два и по сахата. Око 9 сахата Турци провале између Змијине главе и Голешнице, потиснувши моје десно крило. Сва села иза мога десног крила букнуше у пламен. Кад сам то видео наредим да и лево крило одступи на Грејач. Одступали смо под ватром, непрестано борећи се, и то у врло добром реду. Турци иду полако за нама и дотераше нас до Оризишта. Чим моји људи пређоше преко моста што је испод оризиштске механе на Турији, ја га запалим. Али Турци беху тако близу да су успели угасити мост и око 11 сахата отеше нам механу, у којој је за живота јужно-моравске дивизије био наш штаб.

Ја задржим моје људе на ивици села Тешице, ту дочекасмо и задржимо Турке, па их онда тако нападнемо, да су не само оризиштску механу напустили, него се вратише преко Турије.

Сад су они били запалили мост и сад сам га ја угасио.

Али не прође опет много а Турци се прикупише и на ново нападоше. Три пута тога дана отимаше нам Турци мост и механу, и три пута их ми од њих отесмо, тако да у вече кад омркнусмо, механа и мост остадоше у нашим рукама. Хаџић је са два батаљона смедеревска (један онај мој из Грејача) и са Мостићевом батеријом био на вису десно од мене и ту је замркао.

Ми смо тај дан имали мало губитака, а Турци су на оној пољани иза механе, где је био кавалеријски логор, кад је дивизијски штаб био у механи, грозно страдали од картеча мојих лаких топова. Тога дана по-

кушавала је турска коњица да с десне обале моравске прегази реку па да ме ухвати с бока и с леђа, али ја пошљем два топа на саму обалу те је растерасмо.

Ту ноћ преноћили смо испод Мачковца с оне стране ћуприје. Борба је трајала до 9 сахата ноћу.

Око по ноћи дође к мени шеф штаба, пуковник Комаров, са петнајест руских официра (међу њима беше потпуковник Дим. Караџић), и рекоше ми да су дошли по заповести главнокомандајућег, да одмах правимо „препад" на Турке.

— Шта се хоће да постигне са тим „препадом?" — упитах ја забезекнут од такове заповести.

— Да се заплаше Турци, како не би сутра нападали! — рече шеф штаба.

У мало се несам од чуда прекрстио

— Господине пуковниче, — рекох ја — да сте довели какву свежу трупу, могли би извршити препад, али моји људи тукли су се данас од 6½ ујутра до 9 сахати ноћу, и за цело то време нису имали каде ни да се напију, а камо ли да једу и да се одморе. Ја их не могу узети на душу. У осталом ја и са свежом трупом не бих тај препад предузимао. Ми би преплашили само престраже турске авангарде, и док би се с њима чаркали дотле би се цела турска војска постројила у бојни поредак, и дочекала би нас тако, да не би знали како би наше батаљоне држали под руком у овоме мраку. Да сте нам данас послали помоћи, Турци не би видели Оризишта, а сада у место помоћи долази заповест да се с малаксалом од умора војском извршује препад. Прокопсали смо с препадом од 23-ег јула, те ћемо ноћас видети од њега хасну. —

— Дакле ви не ћете да извршите ту заповест? —

— Ја сам војник, г. пуковниче, и ако је гола заповест, ја ћу је с места извршити. Али ако се ја као командант ове трупе питам за мишљење, ја сам отсудно противан такоме предузећу

— Главнокомандујући жели да се и ви сагласите, то није проста заповест, већ ако хоћете предлог.

— У томе случају ја се не могу с њиме сагласити. У осталом ја на овоме месту несам најстарији. Да упитамо г мајора Хаџића за његово мишљење.

Зовнусмо Хаџића.

И он је био отсудно противан разуме се, јер и он је увиђао да би то била проста детињска опасна играчка, која нам није могла донети никакве користи, а могла нас је скупо стати.

Комаров је седео код нас до два сахата по поноћи, па онда са свих 15 својих официра оде опет у Алексинац, обећавши нам за сутра послати помоћи.

8-ог августа нападну нас Турци око 6 сахати изјутра. Ми смо имали свега 8 батаљона, ја 4 и Хаџић 4. Тукли смо се, очекујући, обећану помоћ, равних десет сахата.

Помоћи ни од куда.

До 4 сахати после подне два пут су нас Турци потисли од моста и механе и два пута ми њих. Око 4 сахата јако навалише на моје десно крило.

Замолим Хаџића да ми помогне ако може, и он ми посла две чете једног ћупријског батаљона. Али те две чете у место да оду онамо куда сам их био послао, разиђу се по кукурузима. Ја с коњаницима и официрима појурим за њима, па их истерамо из кукуруза, прикуписмо их на једну чистину баш код некаквог забрана. Ту их ја станем псовати

— Докле ћете узмицати, бог вас убио, кад ће Турци за вама све до Саве и Дунава? Напред, марш!

— Хоћемо, хоћемо господине! — загракташе несрећне Влахуце, и стадоше с места пуцати у ветар.....

Моја предња линија, која се до тога тренутка врло добро држала, чувши пуцњаву иза својих леђа, помисли да је опкољена, и у највећем нереду одступи до села Мрсоља.

Турци нас несу гонили.

Они се задовољише Тешицом и Нозрином, која им села падоше шака услед нашег одступања до Мрсоља.

У вече 8-ог августа дођоше к нама пуковници Јован Ђорђевић и Коста Протић, обиђоше војску и вратише се у Алексинац. Они нам беху довели три чете „Књагињине легије”.

9-ог августа је било борбе али мање, само на предстражама.

10-ог августа пред зору дође потпуковник Караџић са 4 шабачка батаљона I-ве класе, упућен од пуковника Косте Протића да мене смени, и донесе ми заповест да ја с мојом војском идем у мостобран алексиначки да се одморим У 8 сахата у јутру одем ја у мостобран и дадем људима одмор. Тога дана тукао се Караџић на Мрсољу и легија Књагињина ту је много страдала. Око 4 сах. после по́дне добијем заповест од Комарова да с мојим батаљонима одмах идем напред да сменим Караџића. Ја пођем, но већ сам близу мостобрана почео сретати поједина разбијена одељења наше војске и сретао сам их све док у Житковицу не нађох Караџића. Борба беше већ престала.

Тога дана је на прћиловичким висовима командовао пуковник Рајевски. Ноћу, између 11 и 12 сахати дође ми Комаров у Житковац и заповеди ми у име ђенерала да идем на прћиловачки вис, јер је Рајевски одступио са војском. Пођемо одмах заједно, и поведем моја два батаљона. Кад на прћиловачком вису затечемо Марка Милошевића с једним комбинованим батаљоном и батерију Ћаићеву. Они нам рекоше да је Рајевски био заповедио да цела војска иде на Ђунис, но како они нису видели да Турци наступају, то су они при свем том остали на позицији. Услед тога сутра дан ђенерал поздрави Марка чином капетана а Ћаићу посла таковски крт.

При поласку казао ми је Комаров да ја остајем командант тога виса док не дође који старији.

У зору добијем овакво писмо од ђенерала: Барем за три дана жив да не одступам с прћиловичког виса, а ако се за три дана одржим, обећава ми чин потпуковника.

Ја му одговорим да бих се и без те обећане награде трудио да одржим моју позицију, али ако ми не пошље помоћи не ће се моћи ништа учинити. За то га ја молим да ми пошље помоћи. И ђенерал ми доиста у вече тога дана посла у помоћ пет батаљона и Шамановићеву батерију.»

Толико што ми је причао г. потпуковник Јово Поповић.

Али војска турска која се беше упутила на Алексинац није ишла само левом обалом Мораве. 10-ог августа пала је прва турска граната с Глоговичког виса пред алексиначки карантин. Турци дакле беху и на десној обали Мораве дошли под сами Алексинац.

Пре него што станемо причати борбу око самог Алексинца и њене резултате, добро ће бити да видимо шта су Турци радили од како паде Књажевац па до овога тренутка, да видимо по каквоме плану предузеше Турци своју офанзиву на Алексинац.

У томе ће нам добро доћи већ поменута књига Карла Мајерса, који је непрестано био у турском главном стану. Он прича: *

«Пошто Турци узеше Књажевац, настаде пауза у операцијама, која је трајала равно 12 дана. Што се не наставља офанзива у тимочкој линији, што се не настављају операције да се дође за леђа српској линији Алексинац — Делиград, то се у корпусној команди Ахмед-Ејубовој извињавало тешкоћама у довлачењу хране и

* У поменутој књизи стр. 22.

маленом снагом.* Али ако је тако, онда је цео план офанзиве на Књажевац погрешан. Даља погрешка коју Турци учинише, то је, што нити гонише непријатеља, нити се стараху да добију свезу са Осман-пашином војском од Зајечара. Јер у самој ствари цео корпус Ахмед-Ејубов логоровао је до 5-ог августа на Тресибаби с обе стране пута, и ниједан једини низам није послат у тимочку долину а камо ли даље. *Само је башибозуцима поверено да поседну Књажевац, и они су — као што се није могло другаче ни очекивати — ту лепу и пространу варош опљачкали и спалили.***

2-ог августа стиже на Тресибабу дивизија Фазли-пашина (13 батаљона, 6 ескадрона и 3 батерије), коју беше послао Осман-паша из Зајечара да још боље ојача корпус Ахмед-Ејуб паше. 5-ог августа крене се цела та војска, али на велико изненађење свију, не преко Књажевца напред, већ преко Дервена натраг истим путем којим је пре три недеље почела офанзиву на Књажевац. Ево шта је био узрок. За то време беше стигао Али-Саибов корпус у Ниш, и сад се хтело, да се оба корпуса саставе

* То је просто смешно. Читав корпус па малена снага према оној шаци војске српске која им је била на путу. Биће пре да је књажевачка одбрана улила мало решпекта силноме Ахмед-Ејуб паши!

** Г. Мајерс је прави трубадур Черкеза и башибозука, он је у њих просто заљубљен и у целој својој књизи кити их као какве јунаке. Међу тим — што рекао Хрватовић — паликућа нит' је кад год био нит' ће кад бити јунак. Они су били јунаци кад је ваљало стављати на муке наше заробљене војнике, кад је ваљало пећи и черечити лешеве њихове, кад су распарали живе жене и убијали невину децу, а да испред јунака беже као кукавице, то су показали у битци више Пајеша у кршу, као што смо видели. Мајерс, да би оправдао своје љубимце Черкезе и башибозуке, не стиди се измишљавати да су Срби на турском земљишту починили сва зверства, која су они за целога рата вршили на нашем земљишту, и ако то не може ни једним фактом доказати. Они су у Књажевцу не само спалили сваку кућу, него су отровали и сваки бунар трпајући у њих људске или свињске лешеве, они су скрнавили наше олтаре, они су нашим војницима који беху погинули на бојишту одсецали удове тела, којима се име не може написати, и трпали им у уста, они су на сваки 10 корачаји у Књажевцу оставили по једну рашчеречену свињу да труне, да би отровали ваздух целе околине на далеко. Где су то чинили српски војници или добровољци на турском земљишту, г. Мајерсе?

у Морави па да нападну Алексинац с фронта. Дошавши на Дервен пошље Ахмед-Ејуб-паша своју авангарду на Лалинце, а велику комору и бригаду Хафиспашину пошље преко Грамаде у Ниш. Главна трупа стиже у Лалинце око 7 сахати у вече, и ту се улогори. Она је тога дана маширала девет сахата кроз ужасно мучан терен преко стења и камењара Нарочито је било тешко за артиљерију. По 10 коња је упрезано пред један топ и опет су читаве чете пешака морале гурати топове само да се извуку.

6-ог августа крене се војска из Лалинаца на Рсавце. Извиднице су биле састављене из Черкеза. Око 10½ сахата пре подне, стадоше пуцати с једног шумовитог стрмог виса на одељење Черкеза, које је било заштитница десног бока. Опасност за целу колону Ахмед-Ејубову, да је у том непроходном терену била нападнута од иоле замашније српске војске, беше тако велика и тако очигледна, да је одмах све заустављено, и послаше два батаљона и два топа против оног виса, са кога се пуцало. Прошло је два сахата док се та трупа попела на онај вис и док се уверила да се непријатељ, састојећи се из неколико сељака из Нишевца, повукао. За тим се маширало даље. Око ½1 по подне опази черкеска патрола која је на челу колоне маширала да на једној голој коси стоје 2—3 српска батаљона, као предстража. Патрола се одмах врати у шуму и јави о томе главној трупи Черкеза. Ова појури на ивицу шуме, па онда без много околишења јуриши на Србе, који се ни чему нису надали. С тога су Черкези могли приближити до на 200 корачаји српском положају и одатле просути ватру на њих, али черкески покушај да продру до у саму трупу српску осујети се тиме, што су се Срби необично брзо прибрали и постројили у бојни поредак, па отворили ватру на Черкезе, која их натера да се повуку опет у шуму. У тој малој чарци Черкези су имали 2 мртва и

13 рањених. Од Срба смо доцније нашли 5 мртваца и међу њима једног официра (?) и једног свештеника. Међу тим беше стигла и авангарда војске до на ивицу шуме. Батерија се одмах постави на позицију и отпоче ватру. Четири батаљона низама буду послани против српског левог крила. Али како српска трупа није имала топова, то се она повуче к Језеру.

После тога турска војска је могла проћи и улогорити се југо-источно од Рсаваца.

7-ог августа трупе су се одмарале од свог усиљеног дводневног марша. Само је шеф штаба, Неџиб-паша вазда рекогносцирао алексиначки предтерен. Тога дана у јутру беше пошао из Ниша и мушир Али-Саиб-паша са две бригаде (Хафис-паша и Мустафа-паша) у којима је било 16 батаљона низама, са три батерије и 2.000 Арнаута и преко Мрамора и Суповца продираше к Алексинцу на левој обали Мораве.

Главнокомандајући турске војске, Абдул-Керим-паша беше наредио да обадва корпуса који беху растављени Моравом, 8-ог заједнички пођу даље к својој цељи. За то је нужно било да Ахмед-Ејубов корпус изврши кретање полулево од Рсаваца како би је довео паралелно са фронтом главне српске позиције асексиначке. Зором 8-ог одмашираше Рифад-пашина и Хасан-пашина бригада од Рсавца, кроз долину јужно од Палиграда, и држећи се јужном косом до Доњега Крупца, па онда начинише фронт спрам Старога Потока. Тек што се наша авангарда показала, а западно од Доњег и Горњег Крупца две српске батерије отворише ватру против турских колона. Одмах им две батерије стадоше одговарати. Пошто је артиљеријска борба трајала сахат и по, Хасан паша, који беше постројио своју бригаду у бојни поредак спрам Доњега Крупца, пошље два батаљона у шуму западно од тога села, и кад се та трупа приближила

не виђена српској батерији с бока, она се морала скинути са те позиције и одступити. Кад је српска пешадија видела на томе месту да Хасан-паша хоће са целом трупом да је нападне с фронта она се повуче и заузе други вис. Тај вис је огранак Озрена, који се пружа западно и паралелно са старим потоком. Још садваља споменути да је тај вис у свези са јужном страном Озрена састављао турску позицију спрам српског утврђеног положаја на Алексинцу, и да је играо важну улогу у борби за Алексинац.

Ове турске бригаде које састављаху авангарду нападну на тај други положај српски, у $2^1/_2$ сахата отму вис, а Срби се повуку у своје шанчеве. Тај напад обојих бригада био је потпомогнут од два батаљона и два топа који су дуж Лесковика и Озрена у исто време ударили с деснога крила. Срби су у повлачењу имали да прођу преко једног пропланка. Ту их на један пут из шуме нападоше сакривене две черкеске колоне, *и ту дође до гушања, које је неколико минута трајало и које је обема странама нанело великих жртава.**)

Тако постепено заузе турска војска своје позиције и после подне тога дана била је овако распоређена: дивизија Хусеин-Сабри-паше са две бригаде на висовима западно од Старог Потока, са левим крилом код Буимира на Морави, са десним крилом наслоњена на Пруговац. Главна трупа, т. ј. дивизија Сулејман-пашина. артиљеријска разерва и корпусна главна команда стајали су источно од Старог Потока. Дивизија Фазли-пашина стајала је као резерва јужно од Палиграда.

На левој обали Мораве Али-Сајибова војска тога дана беше борећи се дошла до Тешице.

* Глете за бога, г. Мајерсе, ко би се томе надао да ће се Срби тако изненађени у свом повлачењу ипак усудити да се ухвате у коштац за вашим јуначким љубимцима па чак и да им нанесу великих жртава!

9-ог августа с' турске стране на десној обали Мораве само се рекогносковаше непријатељски положај, опредељиваху се тачке за подизање противубатерија и поправљао се распоред трупа. Тако Азисова бригада буде послана у прву линију, а Фазли-пашина дивизија у другу, до Сулејмановог положаја. Главни штаб оде такође у прву линију. — На левој обали Мораве, Али-Сајиб дође тога дана борећи се до Нозрине.

Усред рекогносцирања српскога положаја 9-ог Августа Ахмед-Ејуб-паша нађе да турски положај треба утврдити шанчевима, који су ноћу између 9-ог и 10-ог августа подигнути.

Турски положај који је имао да служи као основа за нападне операције, и за прихватање трупа ако се с нападом не би успело, било је на венцу висова који се пружају западно од Старог Потока, са српским алексиначким положајем са свим паралелно. Турска позиција беше растављена од српске једном долином која је широка 1000—2000 корачаји, и у њеном јужном изласку лежи село Буимир. Северо-западна падина турског положаја беше обрасла шумом, допушташе дакле прикривено привлачење и сметаше прегледности. Десно крило осигурава се само држањем јужне падине озренске групе а лево крило ослања се на Мораву. Вис који је источно од Добрујевца, изванредно је добар положај за резерву, и на њему може нападач, ако буде сузбијен и гоњен, врло добро да се брани. Та је описана турска позиција ојачана са још четири батеријска анпласмана сваки за 8 топова. Левокрилна батерија лежала је пред Буимиром, деснокрилна између Добрујевца и Станаца.

Кад се према оваком распореду нападача измере јаке и слабе стране алексиначког положаја може се рећи: српска позиција беше с фронта врло јака, она владаше тереном испред ње колико топовски метак носи, и имађаше махом добар преглед пред собом. Трупе су у њој

биле добро заклоњене и могле су се у унутрашњости позиције кретати по вољи без икакве сметње. Крила јој беху добро наслоњена, а имађаше повољне услове и за одступање. Слабе јој стране беху, што беше преко два сахата пешачка дугачка и што јој главни шанац на левом крилу беше на таком месту, да чим он падне цела позиција не може се више држати.* Тај разлог у свези с напоменутом потребом да се за сигурност турског десног крила заузму висови који су пред њим, беху узрок те су у диспозицији за напад на Алексинац, поклонили највише пажње томе крилу. Према побројаним тактичким одношајима у опште основна мисао за напад на Алексинац беше: на левој обали Мораве само посматрати, с фронта држати непријатеља у шкрипцу, а са главном силом нападати на српско лево крило нарочито најсевернији шанац алексиначке позиције (Живанов).

10-ог августа рано у јутру отворише све српске батерије силну ватру на турску позицију. Турска артиље-

* Овде *Мајерс* мисли Шуматовац. Из овога разлога који Мајерс наводи, наш фортификатор Алексинца капетан Магдаленић, није никако ни хтео да утврђује Шуматовац. Ја сам слушао да су његови разлози били: прво, шиљак терена на коме је доцније то утврђење подигнуто, растављено је од осталог целокупног система алексиначких утврђења тако дубоком јаругом, да више никако не може улазити у тај систем, а друго, кад непријатељ узме тај вис, он све остале алексиначке шанчеве бије у теме. И тако је шуматовачки вис остао неутврђен до самог доласка ђенерала Черњајева у Алексинац. Тадашњи командант у Алексинцу, пуковник Коста С. Протић, као енжењерски официр, одмах је увидео да је то огромна погрешка неутврдити Шуматовац, и чим Черњајев дође, он стаде навањивати да се Шуматовац на сваки начин утврди. Срећом ђенерал га послуша и брат пуковника Протића, капетан Живан С. Протић добије задатак да утврди Шуматовац. Турци су се већ били на српском земљишту кад је тај важни посао свршен. Честити фотификатор Шуматовца испустио је своју јуначку душу бранећи тај шанац, али је створио услове за најлепши лист у историји србијанскога ратовања с Турцима у години 1876. Черњајев је наредио, чим Живан погибе у своме шанцу, да се од сада тај редут зове «*Живанов шанац*» а кад после свршене борбе за Алексинац, Ахмед-Ејубова војска беше одбијена од Алексинца, пуковник Протић постаде ђенерал, за то што је наваљивао да се Шуматовац утврди. Бар сам ја слушао да је ђенерал Чарњајев казао г. К. С. Протићу честитајући му ђенералство. «Да није било вашег наваљивања, Шуматовац би остао неутврђен. Ви сте највише заслужни за то што је Живанов шанац спасао Алексинац, и за то сте ђенерал». —

рија одговараше. На левој обали Мораве, стадоше две батерије Али-Сајибове с висова код Беље (?) пуцати на један српски шанац у дољи (мостобран?). Азис-пашина бригада буде послана да се попне уза стрмените лесковничке висове и да полако продире према српском левом крилу, али да се тога дана не упушта ни у какву озбиљну битку.

Пред мрак тога дана приближе се шест српских батаљона на пушкомет левом крилу Ахмед-Ејубове војске,* па без икакве претходне борбе, пођу на јуриш да отму турску батерију левога крила. Благодарећи неустрашимости двају турских батаљона, који су их најстрашнијом ватром задржали толико, док стигоше у помоћ још 5 турских батаљона, та им је намера осујећена, и тих 7 турских батаљона после жестоке пешачке борбе, која је трајала до 9 сахати ноћу, одбише Србе.

За 11-ти август нареди Сердар-екрем Абдул-Керим паша, да Ахмед-Ејуб са својом војском предузме главни напад на алексиначка утврђења, а Али-Сајиб да гледа да на левој обали добије што више терена.

Распоред турских сила био је 11-ог августа овакав: Али-Сајибов корпус са три бригаде на левој обали Мораве држао је висове западно од Житковца и Мрсоља. Ахмед-Ејубов корпус био је у свом описаном положају на десној обали Мораве и то: Сулејманова дивизија на левом крилу и у центруму, Хусејин-Сабријева дивизија на десном крилу. Бригаду Азисову позваше још 10-ог пред вече с озренских висова натраг и саставише с главном трупом. Дивизија Фазли-пашина састављаше резерву и стајала је на једном венцу источно од Добрујевца. Још 10-ог по подне добије Фазли-паша заповест да одмах пошље 4 батаљона преко Станаца и Липовца противу

* Ако се не варам била је смедеревска бригада I-ве класе и једна чета руских добровољаца («пластуна»).

северо-источних српских шанчева у шуми. По тој заповести имала је сутра дан да за тим батаљонима сљедује цела Фазли-пашина дивизија.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

НАД БЕОГРАДОМ

Споменичe нѣми прохујалих дана!
Зашто ти је чело суморно и тавно?
Дал' се сећаш, можда, крвавих мегдана
Што дигоше у зрак твоје име славно?

Ил' гробове бројиш туђинских синова,
Што падоше редом под зидине твоје,
Занесени чаром освајачких снова
Далеко од крила домовине своје?

Јест, и сада често, кад те кроз ноћ гледим,
Укажу се људске горостасне сени:
С размрсканим груд'ма, са челима бледим,
И уснама ладним у крвавој пени....

И ја слушам шапат непојмљивог збора,
Шапат, који тијо умире и тоне....
То је, можда, израз дубокога бола?
То су, можда речи које клетвом звоне!

О, колико снова, надања и мѹка,
Заривено лежи у камењу твоме,
Што их сруши смрти оружана рука
У данима славе, у помаму своме!

И ти јоште живиш!... Твоју седу главу
Не положи у гроб тако бурно време!
Можда чекаш снова поништену славу?
Тај блеђани призрак будућности неме?...

ВОЈИСЛАВ.

ИЗ НОВЕ СРБИЈЕ

V

ГОЛАК

Од Бојника иде једна путања, једним билом шумарицама обраслим, на југ у село *Лебàне*, 2 часа далеко.

Лебàне је велико село српско, у једној долини, на реци *Jàблâници*, на левој обали њеној. Одмах преко реке дижу се планине, све огранци великог *Голака*, гњездо дивљег и неприступног Арнаутлука, у који сам данас намеран да уђем.

Чим пређосмо Јабланицу, одмах се почесмо пети уз брдо, уз брдо, и тако четири часа све уз брдо до у село *Бў̑вце.* Пут иде на југ, билом *Шуманске планине.* Донекле је наша војска просецала нешто мало пута, а одатле се иде, кроза шуму, све стазом, којом сада ми и кола протерујемо. Свуда, докле год око допрети може, виде се само брда и вртаче, и опет брда и вртаче. Земљиште је тако несретно издробљено, да га, мислим, нема нигде оваког. Једно због овога, а друго што је у овим планинама живео сам чист Арнаутин, овај крај био је неприступан не само странцима и путницима, него и самим Турцима из Лесковца. Хан, који је пошао овамо с пратњом из Лесковца, допр'о је само до у *Медвеђу*, па се, од страха од Арнаута, морао вратити.[1]

Бў̑вце је велико село, а врло несретно место: све сама брда, и између њих страховите вртаче. Куће су

[1] *Hahn.* Reise von Belgrad nach Salonik, p. 34.

растркане по брдима два часа раздалеко; од прилике овако: ћувик, на њему неколико кућа, па онда вртача, па опет ћувик и на њему куће, итд.

Овако је исто и у свима другим селима; сва су она једнака. Рекао би човек да њих није стварао онај исти мајстор, који и друга лепа села у нашој Новој Србији. Може се, без претеривања, узети као правило, да сваки Арнаутин у овим кршним крајевима има по једно брдо и по један поток. На брду му је кућа, око ње њиве и ливаде, а на потоку воденица. Ту на врху тога брега, седи он, под оружјем, с пешкиром око главе, пуши чибук, и гледа дивотну панораму око себе од дан хода и више. Пред њим су, на другом брду, стаје и чељад комшије његовога; може их ра̂т довикати, кад му што требају, — само једна вртача раздваја их; али, да оде к њима, ваља му најмање по часа хода. Ноћу, око његове куће и кошаре, вију вуци и у скучници се јуре, али он ни мукајет за то!

Ми смо врло погрешно мислили о Арнаутима, или, ако не ми, оно сам ја погрешно мислио. Ја сам у Београду мислио да је Арнаутин дивљак који ништа не ради, него седи и чека с пушком кога ће да убије и оплени и шта ће да отме и украде. Али, кад сам видео Топлицу, Лаб и Пусту Реку, и ово мало Арнаута што је положило оружје и предало се нама, ја сам се, до душе, уверио да је Арнаутин у једну руку дивљак, да му је убити човека јевтиније него оченути пурењак, да би за једно зрно овога узео живот онога; но, у исти мах, ја сам се, на срамоту своју, уверио да је Арнаутин, с друге стране, усталац и радин као ретко друго које племе, да је најбољи земљоделац у Новој Србији, и да је, и морално и материјално, чистији од племена с којим у суседству живи. Патриjотизам, или, боље рећи, шовинизам не допушта признавати одлике и јаче врлине племену које мрзимо, али истина тражи да се чује и са-

слуша, ако не пре и више, а оно бар онолико колико се поклања пажње и вере себезналом хвалисању. Арнаутин и земљу ради и стоку држи; он њиву ђубри, а ливаду наводњава и одводњава (у Топлици и Пустој Реци). У њега је кућа боља; није, до душе, бела и окречена, али има више одаја, на форму коначића, под којим је ȃр за коње (у Топлици и Лабу), као што пева наша народна песма.

„Па он иде у подруме доње,
„Те изводи коња од мегдана."

Под Голаком је ретка кућа с више одаја, него сва сачињава једну велику шупљину, у којој је на средини огњиште, с једне стране којега седи и спава домаћин с чељаћу, а с друге стране привезан коњ и стока. У Топлици, Лабу и Пустој Реци, куће су чатмаре, а у Голаку брвнаре; српске су кровињаре. Арнаутин је крупније чвршће и лепше расе. Он је и чистији: и у њега, и у жене, и у детета увек је чиста рубина и чист пешкир око главе.

Он је и гостољубивији: на путу кроз ове крајеве, само су се арнаутске куће отворале преда мном и нудиле ми хлеба, сира и цицваре, оно чиме су богате; на против, у Прекопчелици, великом српском селу у Пустој Реци, у којој сам пао гладан и уморан, нисам могао ни у кметовској кући, *за паре*, а камо ли друкчије, да добијем комад хлеба и сира; тако исто и у Бојнику.

Али, чиме је Арнаутин без сваке сумње виши не само од Срба у Новој, него и од нас у Старој Србији, то је — што он никад не пије ни вина ни ракије. Редак је који и каву срче. А *бесу* арнаутску не треба ни помињати.

Значајно је да једини Арнаути имају традиција о прошлости ових места, о старим црквама и зидинама; они знају све путове, сва брда и планине, и код себе и далеко од себе; Срби знају само најближу околину своју, а

често не знају ни њу: ханџија у Подујеву живи двадесет година у Лабу, и не зна како се зове ни један планински вис који сваки дан гледа око Лаба. С одласком Арнаута из ових крајева, ми смо се лишили толико драгоцених обавештења.

Редак је Арнаутин који не зна српски. Гдекоји чак хоће да признају и порекло српско.

Имају и многе наше обичаје. Тако нпр. свадбени су обичаји као и у нас: девер; наконче; решето и жито; млада заличена; док свати ручају, она двори, итд.

У Бувцима, уз команданта дивизије, кога Арнаути зову *паша*, живи и један поглавица арнаутски. То је *Саид*, импознатна фигура, поштен и честит човек, задружан и имућан домаћин. Кућа му је и задруга у селу *Лапаштици*, а он је дошао у Бувце, *паши* уз колено, као представник свога племена. Њега слушају Арнаути као свеца. Он је једини човек који може, или преко ког се може, владати овим дивљим крајем и племеном. Он ми је показао где год има каква старина у Арнаутлуку дао ми је вођу који ме је провео по пустим и непроходним местима, и ја га за то са захвалношћу помињем.

Саид ми је причао да у *наших* Арнаута има седам *фисова* или племена. Ти се фисови зову: *Сбпа*, *Краснйч*, *Барйш*, *Кблмен*, *Жёра*, *Бътйч*, и *Хбп*. Ја сам их овде исписао и акцентовао сасвим онако како ми је Саид изговарао.

Фис *Сбпа* не жени се из себе; сматра се за род; а други се готово сви жене.

Највећи је фис *Краснйч*, а најмањи *Бътйч*.

Наши фисови давали су све дажбине цару. Али *Горња Дибра*, у правом Арнаутлуку, и *Шкодарска* „не дава ништа." *Малсија* „дава што хоће."

Од *Буваца* до *Бање* има добра 3 часа. Мустафа, вођа мој, води ме преко шуманске планине, преким путем, све

неким хајдучким стазама. Ја на коњу а он пешке; и опет он брже и лакше иде по овим дивљим кршевима. Кад одмакосмо једно по часа од Буваца, Мустафа нађе у планини своје козе, с којима се играше његов синчић, а чуваше их његова кћи. Беше то млада девојка као момак одевена: на њој црне сукнене чакшире, као и у оца јој, и црвено сукнено јелече; плава је; око главе јој бео пешкир; дражесна дивља лепота! Она приђе и даде ми једну погачу и на њој два комада сира, које је Мустафа поручио за ме и за њега, да нам се нађе на путу.

Бања је на речици Бањи, која извире око *Мшти̑це*, из планине *Велигла̀ве*, која је један део *Голака*. Бањица тече, једном клисуром, с југа малко на северозапад.

С десне стране клисуре и реке, на брдима и у вртачама, село је *Сјарина*. Кажу, разуме се Срби, да се оно управо звало *Свињарина*, али Арнаути, којима је мрско изустити оно што свињу казује, изврнули су Свињарину на *Свјарину*, а ову на *Сјарину*, које је име сада најобичније.

У селу *Сјарини* имају̑ у једног Арнаутина грдно велики ћупови, за два метра у висину и један метар у пречнику. Он вели да их је у земљи нашао; орао једном, па му, док је плужио, на један пут пропадну волу ноге у земљу; он откопа, и види да му је во упао у некакав ћуп; стане копати још дубље, и ископа два овако грдна ћупа, од којих је један мало крњ, а други је читав. Овај читав откупио је г. ђенерал К. С. Протић за наш народни музеј.

На левој обали Бањице, између атара села *Свираца*, које је на левој, и *Сјарине*, која је на десној страни реке, има једна *Бања*, и мало даље, једно десет минута уз воду, опет на левој спрани, једна црквина.

Где је Бања, ту има најпре једно (крајње, лево) платно од зида на свод, по чему би се могло судити да је то била кућа уз бању. До тога је платна права бања,

озидана квадратним зидом на свод, два хвата широким и дугим, на ком је кров срушен. Ту је басен за купање, дубок човеку до пазуха; озидан је циглом, па цементован с три прста дебљине. У тај басен долази вода из једне дограде у десно, где извире врућа вода, и има купка само за једно лице, које мора чучити па да га вода ухвати до испод пазуха.

Све је ово било забатаљено и затрпано, али, благодарећи заузимљивости г. др. Сипњевскога, који ту има амбуланцију, Бања је почишћена, поправљена, покривена (до душе шумом) и тако уређена, да се већ купају и лече неки официри и војници, који су страдали од зимушње кампање, а близу им је доћи о позиција.

Петнаест корака од бање уз воду, извире један извор који има гвожђа.

Одатле навише десет корака, кључа, из једне стене, на три места, вода која је на првом месту врућа, а на другом и трећем тако врела, да се пуши у сред лета. Рука се не може одржати ни три секунда, а да се не опрљи; а док се изброји 20, у ова се два врутка јаје скува. Ни доктор ни ја немадосмо термометра да измеримо топлоту ове воде, али, по томе што се јаје у њој скува, држим да ће имати преко 60 R.

Одавде пошав цркви, све истом страном, уз воду, извире најпре вода која има гвожђа, потом вода која је топла, али кйси и има гвожђа. Ту код те воде има пуно одроњених каменица, у којима има гвожђа.

Од *Бање* уз воду за десет минута, у једном шипрагу, на једној стени која је висока три хвата, и која изгледа да је сасечена те дотерана да представља собом као неку високу терасу, — има једна стара, обрушена црквица, зидана циглом и каменом.

Предња је препрата порушена, и од ње се види само лево платно зида и два велика камена, која су била довраци на вратима.

Друга, света препрата очувана је прилично. Крова и свода нема. Врата у другу препрату била су, види се, доцније зазидана; ваљда су је Турци за штогод употребљавали. Над вратима очувао се један крњадак од кубета.

Црква нема форму крста, нити има удубљѐњâ за певнице.

Живопис је сав уништен. Једва се у олтару назиру гдекоје контуре од ликова, избодене, нагрђене, тако да се једва распознају. Тако исто на десној страни зида, близу угла што га прави зид од препрате, види се једна десна мишица и једно јако раме, црвено обојено; чисто се чини неверица да је какав угодник божји представљен у тако витешкој атиди.

Ништа се не зна о овој бањи и цркви, па и у књигама нисам нашао никаква помена о њима.

Хан, који није улазио у клисуру бањску, чуо је да у Свјарини имају не само топли извори, него и стари зидови градски од сечена камена.[1] Ја тога нисам могао нигде видети.

Место је врло лепо и романтично, а црквица је тако лепа, да једва има две стâре другарице у Новој Србији.

Из Бање сам се кренуо за *Свирце*, село под самим *Голаком*. Пут иде прво уз реку, једно четврт часа, па онда завија десно, и пење се све уз брдо, непрестано уз брдо. После по часа хода, човек осети да је баш према Бањи, онде одакле је пошао; затим хвата повијарцем на лево, и, свега за два часа, доведе нас у село *Свирце*.

Свирце заузимљу простора више од два часа. Ту је зборно место Арнаутима из Доњег Голака. Они из Горњег Голака збирају се у село Прапаштицу, у планини Грапашници, која је само један део Голака.

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 34.

По часа на више од села, на једном вису, наше су предстраже, и то је планина *Голак*, који је, ћенаром својим, завио са запада и спустио се на југоисток ка Врањи. Голак је граница и водомеђа Новој Србији. С Голака се види, два часа испод наших предстража, *Ново Брдо*, место знатно сребрном рудом и трговином у старој држави српској. Некад је било велики град (варош), имало на 40.000 житеља, и носило презиме „Мајка градовима." Сад је мало незнатно место; с Голака му се виде црни остаци од старинске тврђаве, око које се лила толика крв у петнаестом веку. У нашим старим летописима забележено је да су га Турци неколико пута освајали: „Дође цар Мусија под Ново Брдо 1412"; „прими Хадом паша град Ново Брдо 1441"; „у уторник, 11 фервара 1444, плени Изгуровић и пороби и исече Ново Брдо"; „заврати цар Мурат деспоту Ђурђу Ново Брдо и сву српску земљу, 1444"; „прими цар Мехмед Чалапија град Ново Брдо, 1 јуна 1455"; „бист смртоносије у Новом Брду 1456 и 1468". Мијаило из Острвице[1] прича како је Ново Брдо ужасно пострадало 1455. Султан Мехмед Чалапија (Челебија-Витез), освојивши Цариград, пође да смрси конце и Србији, којој су се тада спуштале границе мало ниже од садашње нове границе. Опседне Ново Брдо, и оно му се најпосле преда по уговору да ће грађане оставити на миру и своме имању, и да им неће узимати ни момака ни девојака. Али, кад се извршила предаја, 1 јуна 1455, Султан заповеди да се позатварају све капије на граду осим једне, кроз коју заповеди да изиђе на поље, ван града, сваки домаћин са својом чељађу. Људи су излазили један по један, а султан је стојао на капији па лучио маторце на једну, момке на другу, а женскадију на трећу страну. Ко је међу људима био виђен и одличан, тога је погубио; од момака одабрао је 320 и од женскиња до 700, па разделио међу своје по-

[1] *Гласник* XVIII, 116.

ганике; а младиће узео је себи за јаничаре, и послао их у Анадол, преко мора. Међу тим младићима био је и Мијаило из Острвице, заједно с браћом својом.

Каква грдна жалост што нисмо могли сада повратити ово драгоцено место своје, ову колевку кнеза Лазара![1]

Из Свираца пошао сам на село *Туларе*, па да се спустим низ *Медвеђу*, и одатле одем у Лесковац.

Прођох поред *Мркоња*, који ми остаде у лево, на запад. Мркоњ је врло висок, оштар, каменит врх између два брда на великом планинском повијарцу што га Голак к северу пушта. Мркоњ изгледа дивотно, као какав горостасни обелисак, руком људском намештен. И заиста, на први поглед чини се да је изидан, и то можда и наводи многе, који га изближе не виде, на мисао да ту морају бити зидине каквога града; али од тога нема ту ни трага.

Даље од Мркоња, повише њега, види се Мачија Стена и Хртица, два виса, која сам с Лаба тако радо гледао, и, далеко унапред, познато ми Петрово Брдо. Спуштам се с муком низа стрме низбрдице, и гледам ове дивотне планине пред собом, а све се осврћем да још једном видим јединствени Мркоњ. Ко једном Мркоњ види, а он се издалека види, тај га ласно не заборавља!

Сишао саму туларску реку, до села *Петриље*, која јој придаје и своју *петрињску* речицу.

Неколико минута унапред више Петриље, састају се *Бањица* и *Туларска река*. Од ових става наниже, река се зове *Медвеђа*.

На недомак села *Дуката*, на десној страни Медвеђе утиче у њу река *тупалска*, а према Дукату с лева, река *мачедолска*.

[1] *Новаковић, Ст.*, Врања и врањско поморавље у *Годишњици* III-ћој.

Код села *Дедӣча*, на левој обали, Медвеђа прима у се, с лева, *Лапа̂штицу*, а још мало ниже, с десна, *Капӣт* речицу.

Саид ми рече да у *Дукату* има неких остатака од градића, али ме други увераваху да нема. Ја пак не имадох вође да ми покаже, те да се лично уверим. Предео је пуст; нигде живе душе, осим наших коморџија из бригаде крајинске који иду тамо амо, од војске к војсци, и безбрижно уз пут пецају рибу, и ако их Арнаути испреко границе нападају и коње им и храну отимају.

Медвеђска је клисура и тесна и дивља. Једино добро које се види у овом крају и у целом Голаку, то су шуме, велике, густе, и прастаре шуме.

После три часа, стигох у *Негосалце*, лепо удољасто место међу бреговима у Медвеђи, у коју ту увире, с лева река *Гајтан*, коју и Хан и аустр. ђенерал-штабна карта зову Грабовница, а на место овога села на утоку реке у Медвеђу, мећу *Гардаре*. Гардара нема нигде, него има село *Газда̂ре*, и оно је унутра, у долини ове мале речице.

Чуо сам да у *Газдарима* има нека црквина, и сврнуо сам у Гајтан да је видим.

Гајтан је прекрасна долина, једина питома и љупка у целом нашем Арнаутлуку. По средини доље вијуга лепа *Гајтан*-речица, а с обе стране, под брдом, куће, ливаде, њиве, и, у реци, воденице. Нисам се само ја, варошанин, дивио лепоти ове долине, него и два моја пратиоца из смедеревског и крајинског округа, сељаци који, живећи увек у природи, не налазе у њој оне лепоте која чара нас варошане. *Гајтан* — лепо име за још лепше место; фини, свилени гајтан на грубом сукну арнаутском! Дугачак је можда три часа, али, овако мален, вреди више него сав велики Голак.

После по часа хода, Гајтан има једну притоку с десне стране, са запада; он пак тече од северо-запада,

а извире готово на северу, испод *Ђака*. Ову притоку Гајтанову раздваја од њега једно билце планинско.

Гајтан је сав пуст; нема у њему живе душе, али је пун изобила летине, коју сада обара једна чета наше војске.

За два часа стигао сам у тако звано село *Газдàре*.

Ту, на левој обали Гајтана, на једном источном избрешку, има једна црквица с две препрате, прва 5, а друга 6 корака дуга, и 5 корака широка. Зидана је простим, модрим каменом; гдегде, у своду, види се гдекоја „тугла". Висока ће бити 2 хвата; у олтару имају три дупље, и у другој препрати, на десној страни, прозорчић. Свод се још држи; проваљен је мало над олтаром, и у правој преправи, на десној страни, до врата. Крова нема; не познаје се да је било какво кубе. Изгледа као да црква није имала не само живописа, него ни малтера; малтерисана је само међу камењем. У другој препрати узидана, с лева три, а с десна два ћупића,ваљда за скривање нечега.

Не треба ни да помињем да, у овом пустом месту и свуда пустом суседству, нисам могао ништа разабрати о овој црквици.

Одавде се попех уз брдо, на исток, и, идући ивицом брда, стигох за један час у село *Бучумèт*. Пусто, али велико и лепо засејано село арнаутско.

Био сам чуо да и у Бучумету има нека црквина, али ми наши војници овде рекоше да нема, него да је пометња с оном у Газдарима.

Од Бучумета до Лебана има два часа. Пут иде све голим брдом, с кога је врло лепо погледати на све стране: *Ђак* и *Петрово Брдо* час су у лево, час за леђима; а с десна стоји непомично шиљати *Мркоњ*. Пода мном су, десно село *Радиновце*, *Рȁнковце*, *Шȕлова*, лепо се види *Слишȁне* и *Прекопчȅлица*; а покаткад се, одоздо из клисуре Медвеђине, помоли вијуга Медвеђава.

Али је опет занимљивије ићи од утока Гајтана клисуром, и газити сваки час Медвеђу.

Од Гајтана, Медвеђа постојано тече на североисток. Ту је одмах, лево, вис *Црни Врх*.

После један час хода, *Ри̑нковце*. Ово пусто село у Медвеђи различно се изговара: Рујнковце, Руњковце, Рунковце, а Арнаути само *Ринковце*.

У овом селишту, на левој страни Медвеђе, на западу, на једном језику који се из брда к реци исплазио, стоје темељи од цркве која је била 16 корака дугачка, а 8 широка; зидана је од камена.

Место је врло лепо; у клисури, свуд у наоколо на 50 корака висови, а поред црквишта, са запада, ромори поток ринковачки, а од југа и истока пирка га бистра Медвеђа, пуна рибе.

Кад је *Хан* овуда прошао, он је видео и сводове цркве, и вели да је била лоше озидана на старијем темељу, у ком има неколико старијих тесаних стена.[1]

Од Ринковца по часа низ Медвеђу село је *Радиновце*. У њему има сада само једна кућа арнаутска.

На врх једног виса, на југу, што се из Медвеђе диже правце у небо, имају остаци од некаке градине, „туглом" зидане. Не зна се ни каква је ни чија је.

Од Радиноваца низ воду по часа, село *Ши̑лова*, велико и лепо село српско, у долини међу бреговима, кроз које продире река Медвеђа. Оно се, за Турака, звала *Ши̑лова бугарска* за разлику од *Шилове арнаутске* у Гајтану.

Саид ми је причао да близу Шилове има арнаутско село *Рафу̑на*, и у њем једна црквина. Замолих једног сељака да ми покаже пут и пођох с њим у Рафуну.

Путања води преко Медвеђе, на југ, на врх брега, па онда повија све повијарцем, кроз пространу шуму,

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 140.

кроз грање и шибље, куда ничија нога не пролази. Густа шума; испод ногу зија стрма провала; према себи, одмах преко јаруге, брда која у небо стрче — страхота Божја! Место пусто и сасвим дивље, горе него и једно што сам га до сад видео; још кад ми вођ рече да су Арнаути испреко границе пре неки дан долазили овде да обиђу своје пусте куће, — ја, право да кажем, покајах се што сам овамо загазио. Али нема се куд; натраг је далеко, мучили смо се читав један час довде, грехота би било не извршити до краја и не видети шта има.

После једно четврт часа спустисмо се у јаругу, и ту на левој страни, а на десној поточића који више Шилове утиче у Медвеђу, има, на северној страни, једна црквица, којој је прва препрата 4 корака дуга и широка а друга је порушена сва и само гдегде виде се остаци. Зидана је каменом и гдекојом четвртастом туглом. Малтера ни живописа нема.

Двадесет корака ваља се пробити кроз трње, док се до ње дође.

Све што сам о овој црквици сазнао, то је: да је, пре 20 година, била читава; да се управо зове *тумарачка*, јер се и *Рафу̂на* пре звала *Тума̂рце*, па је Арнаути презвали, и да је управо на шиловском атару, па су је Арнаути заједно с њиме приграбили и присвојили.

Из Рафуне натраг у Шилову, па одатле, испевши се на један вис, за по часа у *Лебане*.

У Лебанима утиче у Медвеђу, с југа, река *Шуманска*, коју састављају *Бувачка* и *Трстенска* речица, и одатле Медвеђа губи своје име и унапредак се зове *Јабланица*.

Од Лебана у Лесковац има три часа. Пут иде поред *Јабланице*, левом страном њеном, а она савија право на исток. Све до Лесковца је пространо, родно поље, између

мале *Лесковачке планине* на југоистоку и једног била у правцу Пусте Реке које се зове Кремен.

На путу су села: *Ждѐглово* (на карти аустр. ђенерал-штаба *Нишдеглава*), *Кдњусе* и *Лугâре*, сва три на левој обали Јабланице.

На пола пута је *Бошњâце*, које има цркву Св. Петку која је скоро грађена, скупо стала, али накарађена.

Мало више Бошњака гази се Јабланица, која испод Бошњака окреће свој ток на североисток, све до села *Стопање*, више Лесковца; а одатле завија на север, дуж друма лесковачког, који пресеца код *Печеневаца*, и утиче у Мораву према селу *Грданици*.

Од брода у лево, остаје не само Јабланица него и село *Пертâте* (на карти *Прекате*), па се иде право на исток у Лесковац. Између Бошњака и Пертата био је и велик дрвен мост, па се пролетос проломио баш у тренутку кад су се преко њега превозила два болесна војника наша, и, срећом, није било ништа ни њима ни коњма, ма да су се скрхали с висине од 2 хвата.

Голак, већина Пусте Реке, и један део некадашњег среза лесковачког састављају сада срез *јабланички*, који припада округу топличком.

По административној подели и по попису од 1879, у јабланичком су срезу ова села са оволико кућа, душа и пореских глава:

	КУЋА	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКИХ ГЛАВА
Бошњаце	65	296	295	1	132
Пертате	66	239	230	2	107
Ћеновац	18	84	86	—	33
Тогочевац	39	210	180	1	81
Цекавица	28	113	119	—	46
Пусто Војиловце . .	11	33	29	—	16
Врновце	19	78	55	—	33
Велико Војиловце .	27	90	91	—	41
Лугаре	16	64	85	—	30

	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКИХ ГЛАВА
Ждеглово	21	83	85	—	37
Коњина	23	102	91	—	45
Лебане	27	99	84	—	44
Шумане	72	265	242	—	119
Шилова	37	164	157	—	60
Гегља	15	52	38	—	15
Штулац	13	59	50	—	22
Прекопчелица	29	108	95	(17 м. 18 ж. Арн.)	44
Кривача	4	10	9	(Арнаути) —	4
Радиновце	6	25	20	(Арнаути) —	8
Руинковце	17	56	40	—	—
Мијајлица	7	34	24	—	8
Ргуровце	24	82	71	—	—
Поповце	12	40	37	—	—
Бојник	26	103	92	1	45
Драговац	26	111	107	—	56
Ђинђуша	20	63	63	—	24
Придворица	20	80	65	—	30
Црквица	11	38	37	—	16
Лопатинце	26	122	95	—	45
Стубла	31	127	104	—	47
Граница	10	36	35	—	13
Плавце	10	33	29	—	14
Дубово	40	124	110	—	52
Г. Коњувце	22	71	76	—	27
Д. Коњувце	24	89	86	1	34
Чуковац	7	29	25	1	8
Г. Бријање	20	63	74	—	28
Кожинце	13	55	48	—	21
Гласовик	26	106	95	—	44
Житни Поток	52	201	172	—	77
Статовац	4	9	13	—	4
Драги Дел	13	54	51	—	23
Старо Село	8	38	23	—	13
Бублица	27	112	110	—	42
Злата	12	56	41	—	20
Магаш	23	86	75	—	35
Брестовац	28	126	100	—	42
Вујаново	7	30	22	—	9
Речица	12	57	58	—	22
Славник	13	53	39	—	19
Турјанс	16	60	57	—	—
Оране	15	58	49	—	7
Лозана	18	61	49	—	—
Ивања	30	115	102	—	45
Свињарица	8	28	27	—	12
Слишане	47	179	169	—	70

	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКИХ ГЛАВА
Мајковац	6	29	27	—	10
Тупале	20	88	86 (Арнаути)	—	28
Свирце	19	63	71 „	—	26
Лапаштица	5	23	10 „	—	9
Капит	10	26	16 „	—	11

Село Тупале има заселак *Ђулекар*.

И тако у јабланичком срезу има 61 село, 1316 кућа, 9909 душа (5188 мушких, 4721 женска), међу њима 493 арнаутске (259 м. 234 ж.) 7 мушкиња које чита и пише, и 1953 пореске главе.

Остављајући Ґолак и Арнаутлук, дужност ми је да поменем да свуда у нашем Арнаутлуку има пуно дивљих крушака. Под Петровом Гором наилазио сам на праву шуму од дивљих крушака.

Крушка се каже арнаутски *дарда*, којој је четврти падеж *дардене*, и по томе неће бити сасвим неосновано што *Хан* мисли да је старо име *Дарданија* постало од арнаутске *дарде*, т. ј. крушке.[1] Ако би се ово нагађање признало за сигурно, онда би Дарданија била то исто што и наш крушик.

VI

ЛЕСКОВАЦ

После Ниша, Лесковац је у Новој Србији најважнија највећа и најлепша варош.

Лесковац је јужно од Ниша, шест часова удаљен. Лежи у пространој равници к северу, западу и истоку; југозападно наслоњен је на један гребен који се зове крупним именом *лесковачка планина*; с југа му стоје две велике планине *вучанска* и *накривањска*.

[1] *Hahn*, Reise von Belgrad nach Salonik, p. 35.

Кроз *Лесковац* тече река *Ветерница*, која му долази с југа, дели га на пола, и, два часа северно више њега, утиче у Мораву више села *Богујевеаца*.

Иза вароши, с гребена на који је наслоњена, види се на северу *Јастребац*, једина планина у том правцу од Лесковца.

Сав овај брег иза вароши засађен је лозом, и лесковачко вино на гласу је.

Лесковац се одликује лепим и чистим кућама, пространим улицама, и знатном трговином. У његовој околини сеје се много дувана, од кога је, као што познаваоци тврде, бољи алексиначки; али главни артикал који околина производи а Лесковац прерађује јесте конопља. Лесковачко поље, Пуста Река и сва равна места пуна су кудеље, тако добре и високе, какве у нас нема. Лесковац сву ту кудељу прерађује, за своју и своје околине потребу, а највише за извоз у Стару Србију. Његова је конопља чувена као најбоља и у самој Новој Србији. Још Иродот хвали конопљу ових крајева, и вели да је кудељно платно тако добро да се тешко распознаје од ланеног.[1]

Хан мисли да је Лесковац место где су биле римске Scunae,[2] и у виноградима, иза вароши, да је морала бити нека акропола, ма да јој никаква трага није нашао.

Доиста кажу да је пре неког времена било, у једном винограду, видљивих остатака неких старинских зидина, али је сада то све под земљом, а на површини нема ништа. Народ вели да су то били двори Југ-Богдана, и да је лесковачко лозје његов рукосад.

Пре двеста и једанаест година, Едуард Браун, лекар краља енглеског, био је у Лесковцу (који он пише *Lescoa* или *Lescovia*), где је видео повећи градић (a large

[1] *Hahn*, Reise etc., p. 27.

[2] *Hahn*, Reise etc, p. 235.

tower), по изгледу старински, али без икаквих натписа. Варош је, вели, затворена и многољудна, и лежи на реци *Липерици*.[1] Браун је не дочуо ово име, и по његовој погрешци сви су географи и картографи све до најновијег доба, до аустријске ђен. штабне карте писали и звали Ветерницу *Липерица*.

За време Немањића, Лесковац се звао *Глубочица* или *Дубочица*, а тако се звао и сав у оно време округ лесковачки, коме је са севера била граница Топлица, с југа, Врања, с југозапада Косово или Ситница.[2]

Дубочицу, и „град" и округ, поклонио је Немањи „богољубиви" цар цариградски Манојло", кад су се састали у Нишу, и она је била српска све до коначне пропасти садашње Нове Србије, 1455.

Кад је се *Дубочица* прозвала *Лесковац*, то се још не зна. Чудо је да то име *Дубочица* не зна нико у целој области лесковачкој, и то је чудо тим веће што се *на ћутуку*, тј. у баштинским књигама у Цариграду, и данас Лесковац и његова даља околина пише и зове *Дилбочица*. Ово је нашао у турским баштинским књигама г. А. Пачић.

За Турака, Лесковац је био у великој важности. До пре двадесет година, он је био пашалук, који је, пре ослобођења Србије, обухватао и крушевачку и параћинску нахију. Ниш је дотле био све на другом месту, и тек у новије време, новом административном поделом, постао је важнији од Лесковца.

Кад је наша војска, у декембру 1877 године, опколила Ниш, родољубиви Лесковчани устали су на оружје и сами овладали својим „градом" и ослободили од Турака околину своју.

[1] *Brown Edward*, A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia etc. London 1673, p. 43.

[2] *Новаковић, Ст.*, Земљиште радње Немањине, р. 26.

Лесковчани су и иначе врсни људи, добри радници и трговци, и одлични устаоци за јавне, грађанске, послове.

Они су имали своју школу, и плаћали учитељима добру плату.

Стекли су и цркву, велику и лепу, коју све до скора нису никако имали, а стекли су је на начин који најбоље показује колико су они устаоци, и колико могу да се довију те да постигну што хоће.

Турци су врло тешко и веома ретко давали *каурима* право да граде себи цркву. Чак и кад би се не само точкови него и све чивије најбоље подмазале, опет је ствар врло сумњиво стојала. И Лесковчани су учинили све да добију право да зидају цркву, и заиста га и добију, и почну зидати богомољу. Али Турци, у Лесковцу, скоче и стану томе на пут, говорећи да они не дају да се гради каурска црква онде где они живе. Лесковчани, код права а без права, шта ће да раде својој муци а турском насиљу, него се довију и кажу власти да они не граде цркву, него кућу за попа и за учитеља, и, да би им се сверовало, подигну уз цркву оџак и огњиште. Турци, видећи то, увере се да је кућа, а не црква, и оставе Лесковчане на миру. Тај оџак и огњиште и сад стоји уз цркву лесковачку.

Лесковцу је једина мâна што је баровит; читави крајеви леже у бари и жабокречини. Без сумње ће Лесковчани, сада кад су слободни, настати да отклоне ово зло од себе, и тада ће Лесковац бити не само једно од најлепших, него и од најпријатнијих и најздравијих места у Србији.

Знаменитост је у Лесковцу конак Шашит-пашин, у коме је сада општински суд.

Грађевина је од пре 90 година, на два боја, у авлији која је прâво поље, и у којој има и други један конак, новији, али не бољи.

Дрво је, кажу, довлачено из крушевачке нахије.

Ко год дође у Лесковац, треба да види онај стари конак, па ће се дивити, нарочито у две прочељне собе, с крајева, резби, кичици и укусу источњачком, и финој и уметној изради плафона.

За време рата, по попису који је Врховна Команда наредила, Лесковац је имао 1989 кућа српских, 51 турску, 29 јеврејских, и 48 циганских, — свега 2117.

Душа је имао мушких 3229 српских, 119 турских, 75 јеврејских, и 109 циганских, — свега 3532.

Женскиња 4467 српског, 143 турског, 82 јеврејског, 107 циганског, — свега 4799.

Свега пак, и мушкиња и женскиња, било је 7853.

Не знам чему се има приписати овака несразмера између мушке и женске популације. Обично је женскиња мање него мушкиња, а овде је знаменито више женскиња.

Пореских глава било је 1830; али, кад се обију исељени Турци и Цигани, и овај број биће мањи.

По попису од 1879, Лесковац има 2061 кућу, 9718 душа (4900 мушких и 4818 женских), од којих 9124 српске (4611 мушких и 4514 женских), 167 јеврејских (79 м. 87 ж.), 427 турских (210 м. 217 ж.), међу којима су 244 циганске, које кад се одбију од турских онда је правих турских душа само 183; даље, Лесковац има 1980 жењених, 1952 удатих, 142 удовца, 448 удовица, 848 мушкиња и 79 женскиња које пише и чита; пореских глава има 2368, беħарских 210, и арачких 6.

До почетка 1879, за време војне управе, Лесковац је био окружно место и имао под собом три среза: пусторечки, ветернички и власотиначки. Сад је столица срезу лесковачком и потпада под округ нишки.

По административној подели и попису од 1879, у садашњем срезу лесковачком, који припада округу нишком, ова су села:

	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКИХ ГЛАВА
Бунуша	64	259	232	—	100
Вина	42	125	110	—	57
Вукова Глава	20	69	58	—	24
Радоњица	46	189	179	—	69
Славујевце	18	86	77	—	31
Игриште	14	41	37	—	15
Дрводеља	9	32	30	—	14
Барје	12	45	33	—	13
Горина	34	140	138	—	58
Тодоровце	30	95	85	—	39
Мирошевце	69	277	279	1	113
Стројковце	84	272	268	2	115
Вели Поток	32	102	96	—	43
Чивлак Накривањски	14	35	33	—	16
Накривањ	98	339	310	1	145
Чукљаник	28	121	119	9	48
Жабљане	36	122	115	—	51
Брза	73	245	195	—	109
Вучје	91	340	339	3	141
Пресечина	18	57	57	—	23
Рударе	30	85	72	—	38
Шаиновце	15	47	40	—	20
Паликућа	25	75	82	1	33
Г. Јајна	24	103	77	—	37
Д. Јајна	24	88	84	—	37
Шишинце	34	128	126	—	56
В. Трњане	67	221	217	2	105
Тулово	55	170	160	—	70
Слатина	48	151	120	—	59
Зољево	24	71	72	—	36
Загужане	42	137	132	—	58
М. Грабовница	23	70	72	—	30
В. Копашница	57	172	165	—	79
М. Копашница	17	45	39	—	21
В. Грабовница	95	332	299	1	134
Бунидрод	28	153	148	—	59
Жижавица	8	44	33	—	16
Г. Бунидрод	54	225	213	—	89
Губеревце	127	427	426	1	179
Дедина Бара	56	200	186	2	87
Вратмиловце	30	115	108	—	42
Бадинце	17	78	74	—	30
Номаница	6	29	29	—	11

	КУЋЕ	МУШКИЊЕ	ЖЕНСКИЊЕ	МУШКО ЧИТА И ПИШЕ	ПОРЕСКИХ ГЛАВА
Злоћудово	13	39	43	—	14
Г. Крајинце	32	104	99	—	53
Д. Крајинце	43	140	130	—	57
Мрштане	87	276	241	—	118
Манојловце	54	177	153	—	75
Бобиште	12	34	30	—	17
Кумарево	27	95	85	—	43
Богојевце	93	355	362	7	155
Навалин	53	189	184	—	83
Брестовац	87	350	356	1	144
Д. Бријање	37	132	102	1	49
Шарлинце	27	139	148	—	50
Кутлеш	34	159	132	—	56
Чекмин	54	217	189	2	87
Чивлак Разгојински	23	124	108	1	43
Липовица	67	264	257	1	106
Каштавар	12	42	41	1	13
Бријановце	23	96	101	—	35
Печењевце	88	410	336	14	159
Дупљане	57	203	189	1	77
Прибој	35	163	163	—	65
Подримце	8	28	19	—	9
Залужње	27	113	90	—	45
Чивлак Мира	14	61	34	—	22
Д. Стопање	40	163	161	—	72
Винарце	106	427	386	7	175
Г. Синковце	16	61	79	4	30
Д. Синковце	11	31	41	—	14
Власе	22	101	95	4	39
Белановце	13	40	35	—	18
Г. Трњане	15	55	51	—	21
Д. Трњане	14	69	59	2	24
Свирце (српско)	18	85	72	—	32
Г. Стопање	20	82	68	3	31
Туревковце	77	280	273	18	120

И тако у срезу лесковачком има 78 села, 3095 кућа, 22.042 душе (11.456 м. 10.586 ж.), 90 мушких који читају и пишу, и 4701 пореска глава.

По часа северозападно од Лесковца, на путу који води у Бојник, на левој обали Јабланице, село је *Тӯре-ковце*, које има велику нову цркву, и близу ње једну турску текију.

Текија се зове *Шамбабина текија*, јер је у њој гроб *Шам-бабе*, оца Шама. Шам-баба је, прича се, био нека-

кав дервиш, који је секао Србе на Косову тако да су и Лаб и Ситница потекли крвави. Али се нађе некакав силан Србин који се залети и осече главу и самоме Шам-баби. Томе угоднику божјем још не беше дошао земан да умире, за то он узме у наручје своју одсечену главу, и пође за оним Србима који су се повлачили с Косова, и стигне их на *Бојнику*. Ту буде нов крвав бој. Шамбаба и ту исече многе Србе својом дервиш-сатаром,[1] па се онда спусти на ниже к Лесковцу. На месту где му је сада гроб, сретне га једна девојка, па, видећи такво чудо, врисне: — Леле! Човек без главе! и од страха падне мртва на земљу. Од тога вриска, и Шам-баба се стропошта на земљу. И њега и девојку укопају на том месту, а на његовом гробу начине текију, којој долазе сваког петка те се моле богу.

(НАСТАВИЋЕ СЕ).

М. Ракић.

БОЛНА МАЈКА

Већ недеља дана прође
  Мене тешка мори боља
Мој животе јадан ли си
  Поред сретних пун невоља

Па да оће што раније
  Да се сврше јади силни,
Кад су тако на ме дошли
  Што ме нису уморили!

Нема дрва, леба нема
  Тешка ј' патња шта ме мори —
А гле сада шта то сјакти
  То у пећи ватра гори?

А на столу лебац стоји,
  Откуд ово ћери мила?
Та у кући ничег нема,
  Чиме би ме заранила.

[1] *Дервиш-сатара* је секира у облику полумесеца. Њу у бојевима носе дервиши и секу рањенима главе. То су чинили и за време нашега рата ове године. Међу трофејима што их је задобила наша храбра војска видео сам и једну грдно велику *дервиш-сатару*, којом је један дервиш секао главе нашим рањеницима на бојном пољу, док, на послетку, није то платио и главом и сатаром својом.

И видар је долазио,
Да ми вида горке јаде,
Ти му за то новцем плати
Ти му готов новац даде?

Јели да су добри људи
То нам они добро чине,
О погледај благи Боже
Нине душе милостивне!

Што не збориш ћери мила
Зашто криваш очи твоје?
Ој придружи покрај мојих
Молитвице лепе твоје.

Ма ти ћутиш? Шта је, реци?
Сузе квасе твоје лице?
Еј, сад знадем откуд ово,
Авај, мене сиротице!

Драгутин Илић.

ДЕСПОТ СТЕВАН ЛАЗАРЕВИЋ

ЗА ВРЕМЕ ТУРСКИХ МЕЂУСОБИЦА (1402—1413)

од

Љ. Ковачевића

(наставак).

И ако нам се није сачувао уговор између Стевана и Жигмунда, из познијих односаја њихових дају се извести ове три главне тачке.

1. Стеван је признао Угарској право на бановину мачванску и Београд с његовом облашћу.

2. Добио је у баштину област београдску с Београдом,[17] а може бити и „Мачву", ако то није било доцније, јер је њоме владао пред смрт.

3. Оба су владаоца обећали један другом узајамно пријатељство и помагање у ратовима.

Нема сумње, да су овом савезу с Угрима и тада била противна нека српска властела, као год и 1398.

[17] — — обрѣтаѥть мѣсто прѣдьреченнаго Бѣльграда и испрошь се оть Оугрь, понеже аще и вь прѣдѣлѣхь срьбьскыихь лежимо ѥсть, ѥко на срьдьци и плештоу ѕемли оугрьской обрѣтаѥть се" вели наш Константин, lit. 284.

Ако се Вук за живота материна свадио са Стеваном и побегао султану, као што то тврди Константин; то је он по свој прилици, био главни противник српскоугарске дружбе, и ово је био главни узрок завади међу браћом. Ова претпоставка оправдава се нарочито потоњом политичком радњом Вуковом. Према томе, распра између Вука и Стевана имала се догодити негде у другој половини 1403, а измирење пре половине 1404.[18]

Тек по што је Жигмунда послужила срећа, те је своје противнике победио а његов такмац Владислав оставио Далмацију (крајем октобра), могао је послати Стевану, према уговору, нешто своје војске. Примивши угарску помоћ, негде крајем 1403,[19] отпочео је Стеван рат с Бранковићима и њиховим савезницима Турцима. Наши летописи по правилу бележе: „**Въ лѣто SЦКІ** (т. j. од 1 септ. 1403 до 1 септ. 1404) **плѣни деспоть Ситницоу**", а, као што се зна, област је ситничка била у држави Бранковићâ. Њима је тада била така „**ноужда и оусилость**", да су послали по начелнику Смилу један део својега блага на оставу у Дубровник, а нешто су предали дубровачким трговцима, који су се десили у њиховој држави (Пуц. I стр. 99, у свези са 75 и 36—37). Освојење ситничке области још се јасније види из повеље, којом су кнегиња Милица и њени синови, кнез Стеван и господин Вук, даровали кули св. Василија, близу Вилиндара, село Ливочу на Морави Бинчи, и наредили да се обележе međе селу Коњусима. За овај посао одређен је био Бранко, ћефалија *приштински*, и по два човека из Грачанице,

[18] Ст. Нов. мисли, да се Вук није ни враћао за живота материна (Годишњ. III, 312). Да није тако, види прим. 20; Пуц. I, 74; Mon. Serb. 269, повељу од 2 дек. 1405, на којој је печат Вуков с натписом: „**благовѣрни и христолюбиви гнь Вль(къ) Стефань**".

[19] Вршак напредовања достигли су Бранковићи у октобру 1403. То се види из повеље, којом су обдарили светогорски манастир св. Павла, и у којој два старија сина Вукова узимљу уз своја имена и владалачко име *Стефан* (Mon. Serb. 278, Годишњ. III. 446, због датума).

Ливађа, Сврчина и Липљана, а сва су ова места у Ситници (Упор. Hahn, Reise v. Belgrad nach Salonik, 160—161).[20]

Будући је краљ Жигмундо, у лето 1404, отишао с војском у Моравску (Rad, IV, 81), то се угарска помоћ, по свој прилици, вратила из Србије пре тога времена. Ну Стеван је и после тога рат наставио и то у правцу ка Зети, где је владала од 1404 његова сестра Јелена са сином Баошом III. Пошто је освојио Пећ, походила је његова мати Милица манастир Дечане и приложила му „пређе отета села" која су се тада находила у њеној држави. За место Дечане говори, да је било **„ѡть ѕлочьстивихь ѥзыкь исмаилтьскихь пожежено и опровржено и ѡть прѣжде нась дрьжавшихь растлѣнно и опровръжено"**.[21] Од Пећи пошао је Стеван још ближе границама зетским. Овај успех, јамачно, заплашио је Дамјана, Јеронима и Ненада, синове Душманове, господаре доњега Пилота (Polati minoris), те су, негде око половине 1404, признали над собом власт млетачку.[22] Примицање деспота Стевана није остало без последица ни за млетачке земље у Зети. Тако је влада млетачка 13 новембра донела одлуку, „*да се одмах пошље 40 балистара у градове Скадар, Дриваст и Леш, будући, по гласима који се чују о успеху деспота српског, прети очита опасност поменутим местима*". (Ljub. l. cit, V, 47—48). Ну ова опрезност није ништа помогла мљетачкој сињорији, јер се у Скадру дигла буна и већ се 12 јануара 1405 знало у Млеткама, да је скадарска варош освојена (Ljub. l. cit, V, 51). Тиме се отпочела дуга и врло крвава војна између Млечића и Ба-

[20] Mon. Serb. 264. Ове CCXLVIII листине нису писате пре 1402, као што сам мисдио на том основу, што се у њима Стеван зове *кнезом* (Годишњ. III. 444.) Ова је титула дошла ваљада у односу према матери, ако не буде погрешка писарска. Да су ове листине постале после 1402, сведочи њихова садржина, а на првој печат Стеванов, на коме се назива деспотом а не кнезом.

[21] Mon. Serb. 264—265. У овој се повељи спомињу оба сина Миличина.

[22] 13 јула 1404 одлучила је влада млетачка, да их прима под своју власт. S. Ljub. Mon. Spect. V, 44.

оше III, коју ћемо, у даљем току ове расправе, морати више пута спомињати.

Међу тим смрт кнегиње Милице (11 новембра 1404, види Годишњ. III, 417—420) одазва Стевана из Зете и обустави његово даље ратовање. Док је он примио владу у своје руке и учинио најнужније мере за утврђење своје власти, дотле је — ако не и пре — стигао султанов посланик, послат можда на молбу Бранковића, да га измири са својим господаром, Мусулманом Челебијом, и Бранковићима. У корист мира радила је по свој прилици и република дубровачка, јер је рат у Србији веома шкодио њеним трговачким интересима. Савет, који је веће дубровачко, двадесет првога дана после боја код Грачанице, послало Бранковићима, тешко да је и сада изостао.[23] Још је врло вероватно, да је и побожна Јевђенија (калуђерско име Миличино) при издисању оставила аманет синовима и унуцима, да се међу собом измире. Све ово скупа, а поглавито повољни увети, које је султанов повереник предлагао, доведоше до мира, негде крајем 1404 године.

Какав је био овај уговор, Константин нам не каже. Али знајући, да је Мусулман, крајем 1404, морао ићи у Азију да ратује против брата, а видећи, да после мира Бранковићи опет владају у својој држави (у априлу 1405, Пуц. I, 61—62) а Стеван очевином — можемо с доста великом сигурношћу извести:

1 Да је Стеван тим миром задржао под својом влашћу земље, којима је кнез Лазар владао, не плаћајући

[23] У писму Ђурђу Бранковићу општина дубровачка вели: «Ето чујемо, да је господство ви у размирици с кнезом и *братом* му, те нам је недраго. Бог је сведок, волели бисмо да је међу вама мир и љубав, као што и доликује; а кад би то било, господовали бисте и уздржали земљу у добру миру и стању, те би и вама добро било, и наши би трговци могли долазити, јер трговац не тражи друго, до мирну и богату земљу». Овако је писмо послато и госпођи Мари. (Пуц. I, 43, 42).

Турцима никаква данка[24] за *њих, нити је био дужан да им помаже у ратовима*;[25]

2 Да су Бранковићи добили натраг своју државу

Остаје нам да споменемо још два догађаја, који су се збили пре смрти Миличине.

Познато је, да је Тамерлан заробио у боју ангорском не само Бајазита, него и његов харем. Том приликом допала је била ропства Оливера, (гл. XXII, 263, по нар. п. Милева) најмлађа кћер Лазарева а жена Бајазитова. Стеван је, негде око 1403, послао Тамерлану свога посланика Аидина (Радослава), те је избавио сестру из татарског ропства. Знатна је сведоџба Константинова, да је том приликом покушао Стеван, да преко својег повереника начини с њиме уговор, који би, разуме се, био наперен против Турака.[26]

Млетачка сињорија, желећи, да њени трговци тргују по српској држави, одлучила је 7 јуна 1403, да пошље некакога Антонија, Србина из Скадра, деспоту Стевану, да му честита, што се спасао од ангорског пораза, и да му, том приликом, дарује од стране републике један чи-

[24] До оваког закључка дошао је и Хопф, само што он држи, да је овај мир начињен крајем 1403. В. Hopf. Gesch. Grich. VII, 71.

[25] Према Костантиновој сведоџби: „**оутврьждаѥть** (Стеван) **же обьходе протеѥ грады своѥ, отрьгьшеѥ же се прѣжде Исмаилиты самовластьно, ѧдѣхь вьꙁеть, соудиѥ же, тѣми поставлѥни прѣжде, сами бѣжаше**“ (Гласн. XLII, 284), чини се, да је Стеван ратовао и на другим странама своје државе. Па како су Турци још раније освојили два важна града, Ниш и Голубац (Zinkeis, I, 317), и како оба ова града доцније находимо у држави Стевановој; то их је он освојио у времену 1403—1404 (ако их не буде миром добио), а можда и *пре* доласка угарске помоћи, јер само тако може опстати Костантиново тврђење: да је Стеван најпре постигао извесне успехе у рату с *Турцима*, па тек онда начинио савез с Угрима.

[26] Константин каже, да је Стеван послао Аидина Тамерлану „**О нѣкыхь ѥко оутврьжденыихь, наче же на вьꙁисканиѥ сестрыѥго,.... юже и многыимь раꙁоумомь оть тоудоу иꙁводить.**“ (Глас. XLII, 276). Из овога се види, колико заслужује вере казивање Орбиново и других: да је Оливера умрла у ропству. По Константину, она је преживела смрт Стеванову (Гл. XLII, 321) и становала у Београду (Ibid 324.)

тав *оклоп* и измоли повељу за млетачке трговце, да могу по Србији трговати, плаћајући обичне царине и дажбине (S. Ljub, Mon. Spect. V, 11—12). Је ли Антоније долазио у Србију и је ли какав трговачки уговор закључио са Стеваном, о томе се за сада не може ништа поуздано казати.

(наставиће се.)

ДОДАТАК

ЧЛАНКУ О ДРЖАВНИМ БУГАРСКИМ ПРИХОДСКИМ ШИЋАРИМА.

Ово дана у скупштини је претресан и усвојен предлог Министра Финансије, да се и на све српске и румунске производе место 5% по 8% од вредности као и на остале стране производе наплаћује.

У прочем бугарски су ђумруци и до сад по овој такси наплаћивали. Сад су ово, у практици упражњавано, повишено наплаћивање узаконили сигурно што је и Србија према бугарској ђумручину на 8 % подигла.

Но од саме повишице која као што рекох и до сад је фактички постојала не би наш извоз нове терете трпео — али је трпео и трпиће знатно од произвољног оцењивања буг. ђум. чиновника, који сад ту ђумручину на неке наше производе на 50 до 100% истерају. Тако н. пр. вино као главни извозни артикал из Србије, које се ове године у нишком и пиротском округу по 20—30 пара куповало, Царибродски ђумрук оцењује по 60 сантима и по 26 пара на оку ђумрук са акцизом наплаћује. На оку ракије наплаћује се 2 гр. и томе подобно.

Влада је скупштином овлашћена да на дуван, спиртове „и *проче*" што се за прву потребу становника не би сматрало (а ту могу ђутуре све наше производе уврстити) може и већи ђумрук да удари, и што је намера

Владе да увоз нашег обичног вина у корист домаћег виноделија сасвим отежа.

Само у виду велике оскудице у крупној стоци ова се новим наређењем сасвим од увозне ђумручине ослобођава, што ће бити у прилог нашем извозу, који у овом артиклу такође није незнатан.

Такође је истим наређењем у неколико и дација на дуван измењена. Акциз на оку домаћег сировог дувана спушта се од 75 сан. на 50, а на иностран остало је по пређашњем 1 динар. Регал на израђен дуван у виду бандерола повећан је на све сорте (осим прве) по 1 дин. и 10 сант. од оке и од ове повишице у дацијама на дуван Влада очекује за 5 до 600.000 дин. већег прихода од досадањег.

Бугари из својих народно политичних обзира нису наплаћивали никакву ђумручину на производе румелијске и македонске. Сад пак пошто су се уверили да је ово привилегисање румелиота и македонаца више у прилог разних шпекуланата ишло, који су под именом производа тих провинција многе стране протуривали, онда је у корист државне касе, ма на уштрб своје популарности, Влада ударила ђумрук и на производе тих провинција, и то у оној мери у којој се на буг. производе обратно од њихове стране наплаћује.

Даље на предлог Министра финансије господина Каравелова, скупштина је усвојила још неке измене у државним приходским партијама. Тако нпр. са домаћег виноделија, у заштиту кога као што нам је познато знатна се увозна ђумручина на страна вина наплаћује, — као: акциз, војвода-параси, ђулумлук, гица, патент за продавање домаћег вина на велико и т. д.

Место свију ових разних дација заводи се новим законом једна по *пространству винограда* која у неким окрузима (варнеиском, шумљанском и свиштовском из-

носи 5 а у осталим по 4 динара од ђулума.* Од ове измене влада се нада ако не већем, а оно више постојаном (независећем од стања бербе) приходу, а главна је добит што се држава избавља од потребе да зарад надзора за правилним оцењивањем и скупљањем досадањих дација не мора масу акцизних чиновника да држи. —

Опет на предлог владин скупштина је у нечем изменила и налог на ситну стоку

Тако је *беглук* на прилику у *оапте* смањен, и то на овце према пределу од 1 дин. и 2 д. п. на 90—75 д. п. — а на козе смањен је само за 2 дин. п. (дакле од 1 д. 2 д. п. на 1 дин. равно).

Серћим, данак на свиње, уништен је био руском управом, но овим истим законодавним решењем тај се данак васпоставља у цифри од 60 д. п. на сваког брава старијег од шест месеци.

Новим опет предлогом, који је такође Скупштина одобрила, укинут је данак на пчеловодство и свиловодство у интересу развијања те две полезне гране народног газдинства.

Но од свију финансијских предлога новог Министра Финансије и који је такође Скупштина одобрила јесте предлог, да се од *десетка у новцу* (који су Руси увели) врати на *десетак у натури*. Влада само од ове једне промене очекује неколико милијона динара прихода више. — Десетак у натури за време турске владавине у Бугарској износио је до 20 милиона динара. Влада ће међутим бити задовољна ако им Бугарска сад пола од те суме да, а то ће опет бити више но *деапут* што је новчани десетак у последњој години донео.

У својој тежњи да државне приходе увећа, нови Министар Финансије спремио је за скупштину још један предлог о уваћању патентарине на трговачке радње, јер

* Ђулум је мера којом се у Турској мери површина и износи пространство од 40 аршина (корака) у квадрату. —

до сад осим радње са пићем и дуваном друге нису у име патента што плаћале.

И тако оснивајући се на ове измене у данцима, Влада на сигурно рачуна да ће буџет држав. прихода, који је сад дјествително спао до цифре од 17 милиона, подићи бар до цифре од 23 милиона динара.

У овој повећаној цифри државни су приходи унешени у пројект новог буџета, који се већ у буџетској комисији народног собранија сад претреса. —

Неће излишно бити да на крају овог извештаја у следећој таблици упоредимо неке дејствителне бугарске државне приходе за прошлу годину који су у «Државном Вјестнику» саопштени, са онима буџетом предвиђеним:

ТЕК. БРОЈ	ОД ЧЕГА?	ПО БУЏЕТУ	ДОИСТА НАПЛАЋЕНО	РАЗЛИКА		ПРИМЕТБЕ
	а, од пића					
1	Акциз на спир. пића	6.000	209,678	више	203.678	
2	« « пиво . . .	1.600	7.780	«	6.180	
3	« « вино и ракију	360,000	768.751	«	408.751	
4	Патент на право трговања са пићем . .	365.000	426.217	«	61.217	
5	Глобе		5.514	«	5.514	
	Свега дин. .	732,600	1,417.970[1]	више	686.370	[1] Годишњи трошак на акцизни надзор износи 139000 динара.
	б, од дувана					
1	Акциз на сиров дуван	350.000	332.345	мање	17.655	
2	За бандероле (регал на израђен дуван)	2,000.000	1.435.239	«	564.761	
3	За патенте на дуванску радњу	100.000	101.021	више	1.021	
4	Глобе		12.937	«	12.937	
	Свега дин. .	2,450.000	1,881.542[2]	мање	568.458	[2] Годишњи трошак над дуван. фабрикама 142.000 динара.

ТЕК. БРОЈ	ОД ЧЕГА?	ПО БУЏЕТУ	ДОИСТА НАПЛАЋЕНО	РАЗЛИКА	ПРИМЕТБЕ
	в, од ђумрука	4,530.000	3,426.530[3]	мање 1,103.440	[3] Годишњи трошак за издржавање свију ђумрука персоналом износи у суми 515.400 д.
	г, разни посредни данци				
1	За право на продавање стоке («интизат») .	14.000	52.473	више 38.473	
2	Кантарија («бећ») . .	3.500	9.818	« 6.318	
3	Жиговина	70.000	158.182	« 88.182	
4	Приход од пасоша .	65.000	246.173	« 181,137	
5	За суваћење стоке («атлакије») . . .	25.000	13.948	мање 11.052	
6	Од мангупа («јува») .	50.009	17.577	« 32.423	
	Свега дин. .	227.500	408.171	више 280 635	
	д, приход од поште	310.000	100.000[4]	мање 210.000	[4] За десет месеци само 78.570 дин.

Остале приходске партије за прошлу рач. годину нису предате јавности да би се могло оценити колико се са буџетским слажу или од ових разликују. Но по аутентичном дознању најважнија од тих партија, а то је приход са усева („ушур") који се пређе у виду десетка узимао, ове године једва је до 4,000.000 дин. изнео, а по буџету очекивало се отуда најмање 7,000.000 дин.

Србин у Софији.

ПОСЛЕ ДЕВЕДЕСЕТ ГОДИНА

ПРИПОВЕТКА ПО НАРОДНОМ ВЕРОВАЊУ

I

Чак онамо преко брдâ и врлетӣ има село Овчина. На крај села на једном брдашцу има једна кућица, колик добра печурка — није већа. Наоколо мало њивице,

нешто поврћа и једна ливадица. Све лепо урађено, окопано, оплевено — милина ти погледати.

То је кућа неког Страхиња, врло разборитог, вредног, личног и куражног момка.

Страхињ је у детињству остао сироче, без игде иког свога. Служио је по Овчини код бољих газда док је мало одрастао и ојачао, па је онда отишао по мајсторији. Пристао је уз мајсторе Осаћане, и с њима је силазио чак доле у Посавину те градио куће, вајате и остале зграде. Кад је спечалио неку парицу, вратио се у Овчину. На оно мало баштинице, што му је остало иза оца, начинио је сам ону кућицу и ту је живео као домаћин.

Страхиња су сви у Овчини и по оближњим селима волели, а богме и требао им је. Само су му неки по мало замерали што је „пропалио" дуван, а још момак. Онда се тамо врло ретко палио дуван; по гдекоји тек виђао се с чибуком у зубма, па и то само од старијих људи, а момчад — никако.

На другом крају села беше кућа неког Живана Душмана; задружна и богата кућа. Живан је био врло опаке нарави; волео се свадити с човеком него попити чашу ракије, па богме често се и потуче. Својом пакошћу досадио је готово сваком у селу па и по околини. За то су га, веле, и прозвали: Душман. Али и ако је Живан био тако опак човек, опет је имао нешто што ретко ко има, а то је — тврду реч; што рекне неће порећи ни преварити па макар погинуо.

У Живана беше лепа, честита шћер, таман у напун. Већ је беху почели неки и просити: али Живан не да ни доћи! Кажу, да се и побио с неким просцима. Но ваљда није истина, него се то онако разгласило.

„Чујеш, море ти, Радојка! повикао би Живан својој шћери. Ако те још једном видим с овцама под оном лужином.... слободно не иди ми кући!"

Радојка само обори очи па затрепти као прут од страха.

„Шта ћеш тамо? Зар нема паше и по другим брдима!

— Има, једва прошапуће она.

— Има ја како! Али нема оног дроње, оног Страхиња, што по ваздан ћурлика у двојнице.... Ама док ли га само домчам, одраћу га као јарца!"

Тако је Живан готово свако јутро припрећивао Радојци, кад се год спремала да изјави овце на попас.

Радојка је гледала да како било заметне траг па да се нађе с овцама барем према оној лужини, ако не баш под самом лужином.

И Страхињ се нађе у послу на близу око лужине: или сече пруће, или дрва, или какву јапију, или — тек онако којасне се, колико нек се види ту.

Кашто јој помогне и вратити овце, кад зађу у шевар, па ако нема никаке опасности онда ће и проговорити коју с њоме.

Дуго је то тако трајало. Страхињ и Радојка баш су се заволели, није друга. То су већ сазнали готово сви по Овчини. Неки почеше говорити Страхињу да би добро било да запроси Радојку; али је он све некако оклевао. Знао је, да се Живан неће дати ни осолити. На послетку науми Страхињ да покуша па шта бог да. Замоли неког чичу Средоја, свог првог комшију и најбољег пријатеља, да оде Живану те да му помене....

„Шта зар за оног дроњу! плану Живан као помаман на Средоја. Зар за оног што још није из пелена изишао, а већ забаглао чибучић у зубе!... Вала не дам је па макар ми седе плела!"

И још је много праскао и викао. Чича Средоје нађе се у чуду. Да није био већ стар и бео као овца, ко зна шта би још било.

Док ти се Живан на један мах као нешта досети па се насмеши пакосно и рече:

„Ако мајчин син преноћи у зарожанској воденици — даћу му Радојку!"

Средоје заколута очи па нехотице протепа:

„Одиста велиш?

— Тврда реч! не био Живан, већ пас, ако слагао!"

Средоје слеже раменима, покуњи се и оде. Живан чисто расте што се тако лепо досетио, да се отресе Страхиња....

Сутра дан се рашчу по Овчини како је нестало Страхиња. Ваздан се људи чудише куд се то део. Прође један дан, два — три, а њега нема. Средоје каза некима како је Страхињ, кад је чуо поруку Живанову, само одговорио: „Добро! Али ако не сверује, биће од нас јада, заиста!...„ Еле сви су већ били на чисто, да је Страхињ отишао у Зарожје и пропао сиромах у оној проклетој воденици.

Радојка се снуждила — ништа јој се не мили на овом свету.

„Иди под лужину, иди! вели јој Живан и смеши се זајед. заједљиво. Тамо је лепа паша. А где је сад твој дрӧњо.... Неће га мајчин син заћурликати више у двојнице, бѐли!..."

II

То је било још онда кад су Зарожани затурили вилама орасе на таван, појили врбу, сејали сȏ, ишли четомице у планину да секу чачкалице те ишчачкају зубе; кад су закувавали качамак у бунару, истезали греду, уносили прегрштима видело у кућу... И тако даље.

Тада је у Зарожју, подалеко од села, на реци, била у некакој грдној гудури — воденица сеоска. Ту су Зарожани млели жито те се хранили хлебом. Али, за чудо божје — није се могао ни један воденичар одржати у тој воденици! Омркне прву ноћ здрав и читав, а осване — мртав, с црвеном масницом око врата као да је гај-

таном удављен. То се чудо рашчуло на далеко и већ нико живи није смео да се најми за воденичара. Има неколико недеља како се Зарожани муче и петљају са самом воденицом, мељући по мало дању.

И још нешто! Тада је био у Зарожју кмет — неки Пурко, који је имао најдужи перчин у свем селу. Онда се Зарожани нису шишали, него су и они и свуд по околним селима носили перчине: неки низ леђа, а неки подвијене под капу иза врата.

Пред кућом Пурковом беше лепа рудиница; на тој рудиници голем, гранат орах. Под тим орахом састајали су се људи с кметом, па се разговарали и договарали о својим пословима. Онда још није било механа. Можда је и било, али тек Зарожани нису знали да има механе на свету.

Лицем на Ивањ дан беху се искупили људи с кметом под орах. Неки поседали, неки полегали насатке, неки потрбушке, па се по мало разговарају. Кмет и још њих два — три пуше на кратке чибучиће.

Кмет легао потрбушке па се ногата најлак; у руци му некакав патрљак те шара њим испред себе по земљи.

«Море људи! почеће Пурко, запаравши мало оним патрљком испред себе, — шта ћемо с нашом воденицом? Воденичара нема нити га можемо наћи. Да има барем два витла, па би нам било доста млети и дањом, а ноћом — нек је носи ђаво! Али овако све се мучимо без брашна. Село велико, један витао, налога.... Куд ће доспети да намеље свакоме, кад само дањом меље!

— Па и онако, брате, прихвати један, не може воденица бити сама. Сваки час ваља што оправити, јаз чистити, камен посецати.... Ми и онако имамо послова и сувише!

— Хвала богу! рече кмет и ногатну се мало, све нам је у селу добро! Овце се близне, летина поноси добро, говеда се обадају, народ поштен. Само та проклета воденица!

— Ама како би било, рећи ће један, да ми лепо узмемо пусат па пренoћимо ноћ — две, е да могнемо заварчити оно чудо....

— Е.... оно јес.... ама знаш.... аја!" замрмљаше готово сви у глас.

Као да их прође и нека језа. Они који беху полегали насатке изврнуше се потрбушке, а они што беху потрбушке — изврнуше се насатке.

Сви се мало замислише.

„Ја велим, браћо, рече кмет и запара добро оним патрљком, да још једном огледамо. Да нађемо како било воденичара, па ако се одржи — добро, а ако и он пропадне, онда ћемо је развалити па градимо другу где.

— Право велиш, да још једном огледамо!" завикаше сви.

Таман они то завикаше, а помоли се озго низ један гај неки човек; за појасом му две пушке и велики нож, а преко рамена затурио торбу; хита брзо доле к њима.

„Ко ли ће оно бити! учини кмет, смотривши оног човека.

— Чини ми се Страхињ, рече један.

— Који Страхињ? упита неко.

— Онај из Овчине.

— Шта ли ће у Зарожју?" додаде кмет.

У том Страхињ сиђе доле к њима. Упита се за здравље, па и он седе међу њих и узе пунити лулу да запали.

„Ама, кмете, поче Страхињ, пошто одби дим два, вама овде треба воденичар?

— Јес, јес! повика кмет и сви с њим

— Е ако оћете, ево ја дођох да вам будем воденичар, рече Страхињ.

— Шта!... ти!... Страхињ!... бог с тобом!" завикаше сви, и опет се изврнуше, они што беху потрбушке — насатке, а они насатке — потрбушке.

— Окани се ти тога, рече кмет, и добро запара патрљком. Ми тебе знамо, волимо те.... па нисмо ради....

— Не брерите бригу, одговори Страхињ. Само ако оћете — ето ја ћу одмах ићи тамо."

Одвраћаше га они, причаше му: како су многи већ пропали, како бог те пита од кад не може ни један воденичар да се одржи. Али све узалуд. Страхињ рече да он то све зна добро, и баш за то што зна — дошао је навлаш да барем преноћи једну ноћ у њиховој воденици.

Не могоше му ништа, него пристадоше, кад је толико салетио. Он им рече, да му спреме само доста жита да може сву ноћ млети; а за њега и остало нек се не брину. Они му рекоше да ће му све дати што му треба и разиђоше се, сумњиво машући главама.

III

Одиста је страшна та гудура, где је воденица зарожанска. С једне стране густа шума, и дању је мрачно у њој, а камо ли ноћу. С друге стране кршеви и стене, све некаке окапине, чини ти се сад ће се сурвати доле. Речица се вијуга испод оне стране где је шума, па гдешто хучи преко широких плоча стрмо у вирове, где што завија измеђ крупних као плашће стена. Воденица је баш под једном таком стеном, припета као ластино гњездо уз њу.

Беше се већ одавно смркло. Помрчина као тесто; али време тихо. Кашто чак доле ниже воденице на броду хукне вода јако. Нигде се не чује ништа. Само гдешто звонац зазвони крај реке, или совица захуче у шуми, или из села озго чује се где који пас да залаје два три пут па ућути.

Страхињ наложио у воденици ватру. Једну врећу жита сасуо у кош, две му још стоје спремне. Изиђе још једном те разгледа, да ли је све добро око жлеба, укарари камен да ситно меље, одгрну брашно у мучњаку.

За тим увуче некаку грдну кладетину, дугачку сврх човека; метну је лепо поред ватре, с једне стране потури јој неки пањић, па је покри и намести да изгледа као да неко лежи.

Кад све то намести, онда се полако попе на један таванчић, што беше начињен од неколико дасака баш изнад врата. Извади нож и обе пушке запе их и мету преда се, па се пружи потрбушке на оном таванчићу, и чека шта ће да буде.... Пушке је напунио салаутским марјашем.[1]

Настаде глуво доба. Не чује се више ни звонац ни сôвица. Само чекетало чекће монотоно, вода хуји на омаји под воденицом, и.... ништа више.

Док ти на један мах уђе у воденицу повисок човек уђе нечујно, рекао би врата се и не отворише. Претурио преко рамена бео покров, па му се спустио низ леђа чак до пета; црвени се — као да ће му сад кануги крв из лица и очију. Приђе полако к мучњаку, потури руку те узе мало брашна, загледа га на длану па баци опет у мучњак. Страхињ узе полако обе пушке и спреми се; чисто већ не дише колико се притајио. Онај човек приседе крај ватре, па све испод ока погледа на ону покривену кладу. Поседи тако мало, па се диже полако, приђе оној клади и на један мах притиште је гњавити. Али брзо оскочи и стаде; рекао би зачуди се. Постаја тако, постаја, па тек викну да је сва воденица одјекнула: „Еј, Сава Савановићу, деведесет година вампирујеш и не оста без вечере као вечерас!" Сад је већ Страхињ знао с ким има посла! Али још чека мало.... Вампир опет погледа на ону кладу, па, рекао би, наљути се — притиште опет гњавити је; гњави а расте, расте — нарасте већ готово до према оном таванчићу. Страхињ

[1] *Салаутски марјаш*, неки стари турски новац; вредио је од прилике два гроша. У народу се верује, да се вампир и сваки утвора боји пушке само онда кад је напуњена тим марјашем.

истеже обема пушкама: гру! гру!... Само нешто писну и као мало зајеча. Дим се разиђе. Нигде ништа!...

Страхињ полако сиђе озго, старну ватру, погледа на врата, а оно широм отворена. Узе један угарак у једну а нож у другу руку па изиђе на поље, разгледа свуд око воденице — нигде ништа! Врати се опет унутра, притвори врата, повади брашно из мучњака у врећу, па засу другу. Напуни пушке и запали лулу — хоће да чека баш док не сване. И ако је био куражан, беше се богме прилично престравио.

У том се чу у селу да запева петао. Њему чисто би лакше. Добро је, сад се већ ничега не боји.

Тако је Страхињ дочекао свануће здрав и читав. Таман се он спрема да пође из воденице горе у село, док ето ти Заражана — има њих десетак с кметом. Већ у напред жале Страхиња. Али од како за се знаду нису се ваљда толико никад изненадили, као сад кад су за текли жива Страхиња!...

„И по богу зар си жив! викнуше сви у глас од чуда.

— Жив богме! Ама је и било белаја!

— Казуј, казуј!...” салетише га сви, гушећи се већ од наглости да чују то чудо, како је остао жив.

Таман им поче Страхињ причати све по реду, док ето ти озго читаво рекао би село, па и неке бабе и жене; похитало све воденици Све се то начети око њега — пуна воденица, пајош пред воденицом. Прича он њима, а они се чуде, машу главом, узвикују: „их, брате за бога! е чуда људи! о бог с нама!”

Али кад им каза шта је вампир узвикнуо — сви се замислише. Дуго су ћутали. Нико није знао ту да паметује.

„Бога ми јест, почеће неки стари Мирко, ето откад и ја памтим — није се могао ни један воденичар одржати, а и онако је по селу много умирало људи.

— Ама зна ли ко каквог Саву Савановића? упита кмет.

— Ко би знао!

— Нико не памти да је тај човек и био кад у нашем селу!»

И опет се Заражани замислише.

У том се прогура напред једна баба, са свим седа и без зуба, па рече:

«А знате ли, децо, ко ће то најбоље знати?

— Ко? упиташе многи.

— Баба Мирјана. Она је, децо, најстарија у нашем селу. Ја још нисам била ни проходала кад се Миријана удала. Ако она не знадне — не зна нико.

— Да зовемо Мирјану! викну неко.

— Ама она је обневидила!

— И оглунула.

— И не може на ноге!

— Па да идемо ми њојзи! рече кмет.

— Ајдемо, ајдемо Мирјани!» повика сав тај народ, и крете се горе у село заједно са Страхињом

Нађоше бабу Мирјану седи крај ватре, стара престара као аветиња: састивила већ браду и колена. Запиткиваше је, док једва у зло доба одговори:

«Знам, децо, био је овде у нас један Сава Савановић. Једва га памтим. А чинио је зла људма и док је био жив

— Па где ли је укопан? упита Пурко, викнувши што игда може.

— У кривој јарузи под рачвастим брестом.»

Опет се Зарожани замислише. У Зарожју, хвала богу, има доста јаруга и кривих и правих, а има и доста рачвастих брестова; али нико не зна где је баш та права «крива јаруга» и рачвасти брест. На послетку и да нађу јаругу, али — брест! Може бити да му се већ ни корен не зна.... Кад је себе то било — није шала!

Еле мислише Зарожани, окреташе од сваке руке — аја, ништа се учинити не може! На послетку смислише

да данас спреме све што треба: глогов колац, воде аџијазме и ајгировита врана коња, па сутра зором да траже „криву јаругу" и гроб Савин — е да нађу како год.

IV

Зором сутра дан искупише се готово сви Зарожани, под онај орах пред Пурковом кућом. Спремљено је све. Чича Мирко ишао је до попа те га намолио да и он с њима пође. Пурко спремио свог вранца без белеге, још непочишћена. Неки Ненад осекао колац од црног глога и заоштрио га не може боље бити. Неки понели будаке и мотике.

Кад већ оскочи сунце с копља, крете се сав тај народ да тражи криву јаругу и рачвасти брест. Уђоше у једну јаругу — истина, прилично је крива, али нигде бреста, и не познаје се да је ту могло бити какво дрво. Није то! Пређоше у другу; у њој има брестова, по гдекоји је и рачваст; али опет јаруга није крива, него пукла права — као под конац осечена. Није ни то! Пређоше у трећу јаругу. Ту опет пуно рачвастих дрва, али ни једно није брест, него букве или друго шта. Јаруга је крива да кривља бити не може, али која вајда кад нема бреста. Није ни то! Уђоше у четврту јаругу — и крива и пуна све рачвастих брестова, али малих, једва најдебљему да има двадесет година, а куд је себе деведесет! Није ни то!

Већ почеше Зарожани да губе сваку наду; не могу наћи — сва им је мука узалуд! Хајде да виде још једну јаругу. Истина подалеко је, али кад су већ пошли што му драго.

Препентраше се преко једне врлети па се спустише у неку широку, голему јаругу. Изгледаше им доста права. Баш кад уђоше у њу, наиђоше једну букву — дебела је, голема, рекао би има јој сто година. Више др-

већа и не беше готово; само по гдјекоји жбун и трн, али беше неколико крупних пањева, неки огорели, неки већ иструлили — готово се сама прњад начинила. Тумараше Зарожани по тој јарузи, али ништа. Беху већ сустали — спали с ногу.

„Станте, људи! викну Пурко, да мало душом данемо! Ово се изгибе.

— Вала, браћо, баш изгибосмо, рече чича Мирко, па још у лудо!

— Ама чусте ли ви, браћо, добро бабу Мирјану? упита кмет чисто сумњајући. Рече ли она баш „у кривој јарузи под рачвастим брестом“?

— Чусмо, брате, као и ти, ето баш тако! одговорише многи.

— Е не можеш наћи, није вајде! рече кмет готово у очајању ... Миран, отрго се!“ повика одмах у том на свог вранца, који се беше нешто усфркао и почео копати ногом.

Коњ мало стане па опет копа ђа једном ђа другом ногом; њуши ону земљу и фрче. Пурко га трже за улар и умирује — неће да се смири!

„Ама шта му је сад! узвикну кмет већ љутит па ожеже коња подобро штапом. Коњ се мало смири па опет копа и фрче и њуши.

— Море кмете, гледај де! учини Страхиња.

— Шта?

— Ама ето ту, чини ми се, неке труловине, као од дрвета.... ту где коњ копа!

— Јес бога ми!“ учини кмет и стаде завиривати онде. Сви нагрнуше да виде.

„Копни де који будаком!“ рече Пурко.

Један прiђе те закопа неколико пута, наиђе одиста на некакав пањ. Коњ све више фрче и копа ногом.

„Ту је! ту је! повикаше сви некако узјазбено.

— Дајде, дете, мало те прњади,“ рече чича Мирко.

Онај што беше закопао будаком узе мало труловине

од оног пања и пружи чичи. Чича разгледа, разгледа па учини:

„Брестово, бога ми! Вала ја бих смео у живот, ако то не буде пањ од оног рачвастог бреста.

— Може бити, рече неко; видиш где и коњ једнако копа ногама и фрче.

— Па зар не видите, настави чича, да је баш ово крива јаруга. Па, како ми се чини, и понајстарија је; ни једна од оних не беше овако дубока ни пространа.

— Е, људи, овде да копамо! рече кмет.

— Да копамо!" гракнуше сви.

Они с будацима и мотикама окупише копати живо. Већ ископаше грдну пањину на оном месту; па копај даље. Сунце превалило већ а још ништа нема. Готово хоћаху да се окане. Но опет смислише да копају још мало, па ако не буде — да се разилазе. Нису ударили још два три пут будаком, док се указаше некаке даске. Сви се згрнуше озго да виде. То је! Што дубље, даске се све боље указују. На послетку се познаде да је гроб. Полако очистише свуд земљу око оних дасака и спремише се да отворе.

Чича Мирко принесе воду аџијазму. Поп натаче петрахиљ и узе књигу да очита опело. Ненад принесе онај глогов колац, засука руке и спреми се.

„Добро гледај, Ненаде, вели му Пурко, да не прсне на те или на нас кога крв. А ти, чича Митре, одмах залиј аџијазмом. Чувај да не излети лептирак!".... Тако кмет све разреди па онда рече онима што су копали:

„Дела сад подухватите капак будацима полако и скините." Они то учинише.... Имају шта видети!

Лежи читав читавцит човек, рекао би јуче су га ту спустили. Само што је претурио ногу преко ноге, руке пружио поред себе, надувен као мешина, сав црвен чини ти се сама је крв; једним оком зажмурио а другим гледи; на прсима му се познају две крупне ране од пушке

како га ударило с леђа па му избило на прси, али готово обе зарасле.

Сви спремише мотике и будаке да су готови. Ненад истеже оним коцем те у сред трбуха..... „Аџијазмом, Мирко!“ викну Пурко. Мирко у оној хитњи а нешто и руке му, стару, дршћу — промаши те не погоди баш да га залије уста, него поли по лицу. Али у тај мах излеће вампиру из уста прамичак некака маглице — сушти лептир и одлети некуд. „Их утече лептирак!“ повикаше многи. „Шта учини, чича Мирко, да од бога нађеш!“

Али већ што му драго. Набацаше још на њ глогова трња па удри закопавај. Закопаше опет све лепо и поравнише. Поп очита опело.

Једва пред мрак вратише се Зарожани својим кућама, радосни што су нашли вампира Саву и заварчили га тако. Истина утекао је лептирак, али не мари. То не може маторим људима нахудити.

V

Онаке части, онаког гошћења није ваљда нико доживео, као Страхињ читаву недељу дана у Зарожју. Лепо му људи не даду да иде. Онај га вуче к себи, онај к себи. Хоће он да иде, изговара се да му је кућа сама, нема му ко обићи њиву. Аја! „Ако ти влат један пропадне, све ћемо ти ми надокнадити!“ веле му Зарожани. Па што је дарова надобијао: чарапа, пешкира, тканица, кошуља — напунио је своју торбу дупке пуну.

Кад се већ наврши недеља дана рече Страхињ кмету:

„Газда Пурко! вала ти на љубави и на части, а ја бога ми морам ићи!“

Уставља га Пурко још; али Страхињ навалио да иде, и никако друкчије. На походу упита га Пурко:

„Па, Страхиње, брате, шта је твоје да ти дамо?

— За што?

— Па што си нас опростио ове беде.

— Ништа, газда Пурко, вала ти! Ја ништа не тражим. Лепо сте ме почастили, а ја и нисам дошао амо за паре.»

Ту му Страхињ исприча рашта је дошао да им буде воденичар.

„Их за бога, брате! Зар мој кум Живан тако!..... Знао сам да је опаке ћуди, али баш толико да је — не бих веровао.... Е стани ти, ето мене сутра у Овчину, па ћу му ја добро искресати....»

Далеко је Пурко испратио Страхиња, па се онда лепо ижљубише и расташе као род какав.

Обрадоваше се сви по Овчини кад видеше да им дође Страхињ. Само Живану као да не беше мило Није могао Страхињ већ да се наприча. Радојка је одмах сутра дан изјавила овце под лужину. Она је од некуд прва дочула. Њој је Страхињ прво и испричао, какво је чудо било у Зарожју.

Кад би пред мрак ето ти Пурка и још неколико одабраних, старих Зарожана — те право Живановој кући. Шта су тамо радили и уговарали, то они знаду. Тек после две недеље дана било је големо весеље код куће Живанове. Он је своју реч одржао и дао Радојку за Страхиња. Истина и Пурко га је прилично изрезилио. док се то тако свршило.

Тако причају још стари људи по Зарожју и околним селима и куну се свима чудима — да је све истина.

А онај лептирак дуго је, кажу, морио малу дечицу по Зарожју, па је временом и њега нестало.

Милован Ђ. Глишић.

СРПСКЕ ЖЕЉЕЗНИЦЕ

СА ТРГОВАЧКО-ПОЛИТИЧКОГ, ТЕХНИЧКОГ, И ФИНАНСИЈСКОГ ГЛЕДИШТА

—

Жељезничка конвенција између Србије и Аустро-угарске већ је закључена, потписана и ратификована.

Питање о грађењу српских жељезница, већ је изван сваке сумње.

Према расправи која је на ванредној народној скупштини у Крагујевцу вођена поводом пом. жељез. конвенције, и према изјавама наше владе том приликом, остаје још троје да се уради:

1. Да се осигура свеза српских жељезница са бугарским и турским жељезницама, и да се прецизира добивена свеза с аустроугарским жељезницама код Београда.

2. Да се изабере друштво, коме ће се поверити грађење и експлоатација српских жељезница.

3. Да се нађу извори за *евентуалну* каматну гаранцију, коју ће држава имати да плаћа томе друштву *као зајам*, у случају ако приходи експлоатације не би покривали уговорени интерес уложенога капитала за грађење жељезнице.

Ми ћемо за сада у овом чланку да говоримо о једном дêлу пројектоване трасе, о условима за давање концесије, и о гарантовању камате оних капитала који се уложе у грађење српских жељезница.

У опште говорећи главно је начело за све жељезнице, које су намењене поглавито трговини, да њихова траса пролази кроз пределе што је могућно плодније и насељеније, у којима се може подићи како земљорадња тако и индустрија; да додирује што више главних трговачких места; и то начело дакле мора важити и за Србију, где се бар окружне вароши морају сматрати као важна места за трговину.

Не обзирући се на државно-политичке разлоге Србије и њених суседа, ми ћемо овде да говоримо само са гледишта трговачко-политичког и финансијског, које гледиште господари српском тргови-

ном, и које захтева да се главна пруга српских жељезница свеже директно са што више окружних трговачких центара, и да се окрене на *северо-запад*, чим пређе преко северне границе српске. Срећом са тим захтевом иде упоредно и знатна уштеда не само у времену за које треба да се сагради жељезница, него и у њеном коштању, и у суми камате коју ће ваљати гарантовати.

Жељезнице су данас главни посредници, који сувишак производње дотичне државе преносе онамо, где је тих производа мање и где се они највише траже. Тешко би се могла игде наћи држава у којој би се све производило што је за људски живот нужно.

Извесна земља може бити врло удесна да производи жито и вино, али у исти мах она није кадра да производи добра платна, челичне и гвоздене робе, свилу, каву.

С тога ваља жељезнице тако провести, како ће, узевши у обзир правац за транспорте еспапа, бити што јефтиније *довожење робе до жељезнице и пренос на њој*.

Ми не смемо ни за тренутак сметути с ума да Србија махом извози жито, стоку, коже, вино и шљиве, и да ће увек имати јаку конкуренцију суседних земаља које махом то исто извозе, ако се не постара да окрене свој извоз најпречим путем на запад.

Врло ће се ретко десити да Србија своја жита, стоку и вина извезе у горњу Немачку или у опште на север и на североисток, а а за цело никада с успехом право на исток јер је у Бугарској, Румунији, Галицији и Русији та иста производња много јача, тако, да се већ сад сувишак локалног потрошка знатно извози на запад.

Сама Угарска извози годишње 7—8 милиона хектолитара жита (480 милиона ока) докле Србија у средњу руку годишње извози само 300,000 хектолитара (19 милиона ока) жита.

Извоз жита из јужне Русије износи сада 60 милиона хектолитара, 3920 милиона ока, која се маса преноси морем у западна пристаништа Талијанска, Француска и Аустријска.

Када би се само четврти део таквих квантума окренуо да се превози српским жељезницама, онда би њихов рентабилитет био изван сваке сумње.

Из горе наведених података очевидно је да и Србија мора окренути извоз својих жита на запад.

Тако исто стоји и с извозом наших свиња, јер оних 100,000 угојених и 200,000 мршавих свиња, које Србија у средњу руку годишње извози, ваља окренути на запад да би се избегла конкуренција румунска, пољска, и маџарска у извозу свиња.

Славонија извози годишње око 70,000 а Босна око 80,000 свиња. О њима ћемо лако издржати конкуренцију.

Према свему изложеном најбоље пијаце за нашу производњу могу бити само у јужној Немачкој, у доњој Аустрији, Швајцарској Италији, Француској и од части Инглеској.

Србија као земљорадничка земља има највећи интерес да се свеже са жељезничком станицом у Осеку, где је жељезничка раскрсница, од које се транспорти могу зракасто упутити.

Још године 1864, када је белгијски консорцијум Вилермон покренуо питање Алфелд-фијуманске жељезнице, признато да је Осек најважнија централна тачка за аустријске пограничне жељезнице, а у исто време влада Књаза Михаила нашла је, да је за свезу српских жељезница Осек најважнија тачка, јер се нарочито нагласило да је и за транзитни обрт најкраћа линија до Беча она, која би ишла преко Осека.

Ако замислимо да се осем сада углављене пруге, отвори још једна побочна линија из велике Плане, преко Пожаревца, и Рама на Базјаш ради свезе с линијама аустријског жељезничког друштва (а та би побочна линија износила 69 километара дужине, и о њој ћемо мало ниже опширније говорити), онда би упоређење разних могућних линија између Ниша и Беча, испало овако:

Ниш — Велика Плана — Базјаш — Пешта — Беч 906 кил.
Ниш — Велика Плана, Београд, Земун — Будапешта — Беч 859 „
Ниш, В. Плана, Београд, Земун, Осек, Столни Београд
Најсењ, Беч . . . . 818 „

Дакле пруга преко Осека и Столног Београда до Беча краћа је за више од 80 километара, и одговара најбоље свима захтевима наше трговине.

Не само да нам интерес нашег извоза препоручује ову пругу, него и обзир на тразинтну трговину, јер и ако се може рећи да ће се наша производња због увећаног земљишта после рата, и у след жељезница утростручити, опет је транзинтна трговина за приходе наше жељезнице много важнија, и за то морамо тражити свезу са суседним државама на оним линијама, где ће пут за транзитну трговину бити најкраћи.

Према статистичким податцима нашега досадањег извоза при дотичним ђумруцима од 1874, 1875 и 1876 године, и према партији наше државе, која ће доћи у свезу са нашим жељезницама, наш извоз износиће годишње 35,500 тона (28,400,000 ока) и може с временом, кад се земљорадња и сточарство подигне, заједно с другим предметима извоза т. ј. с кожама, машћу, дугама, шљивама,

вуном, каменом и дрвима изнети три пута толико дакле 35,500 × 3 = 106,500 тона или 85,200,000 ока. Овој суми треба додати увоз манифактурне вунене, свилене и платнене робе, артије, стакла, машина и колонијалних еспапа, соли и т. д. што ће изнети годишње 70,000 тона или 56,000,000 ока. Дакле цео обрт наших жељезница *без транзитне трговине и без унутрашњег промета* изнеће 176,500 тона или 141,200,000 ока. То је према садашњем извозу и увозу. Тој суми која по себи није незнатна, ваљаће доцније додати извоз гвожђа олова, бакра и угља, који се предмети тек онда почињу извозити кад се имају жељезнице, и кад се почне заводити индустрија.

Ако би се коме учинила неверовaтна наша горња претпоставка да ће се наш извоз са жељезницама утростручити, нека нам допусти да наведемо један пример, из кога ће се видети да производњу треба само мало увећати па да се увоз утростручи. За тај пример узећемо жита. Сада Србија производи разних жита на 10 милиона хектолитара годишње (660 милиона ока) а од те суме извози само 300,000 хектолитара (19,800.000 ока). Ако би Србија производила само за један десети део више дакле у место 10—11 милиона хектолитара, онда би, кад се од једног милиона више задржи 400.000 хектолитара као семе, остало за извоз од тога једанајестог милиона 600,000 хектолитара. а та сума, са садашњим извозом од 300,000 чини утростручени извоз, дакле 900,000 хектолитара годишње.

Да је овај рачун основан, доказује нам Русија. Докле у јужној Русији није било жељезница, Русија је извозила само 2 милиона хектолитара, а од 1865 године овамо извози као што смо горе рекли 60 милиона хектолитара годишње, дакле за циглих 15 година скочио је извоз на суму 30 пута већу, а ми претпостављамо да ће наш извоз само три пут бити већи него сад.

Из овога се види да изналажење удесних пијаца, и целисходно удешене комуникације могу да даду трговини неочекивани полет. Ако држава обрати довољно пажње на правац жељезничких пруга, онда то може бити само од користи целоме народу. Осем те користи и само грађење жељезнице мора бити врло корисно народу, а ево за што. Од прилике трећина целокупнога капитала који је потребан да се сагради жељезница мора се готовим новцем донети и оставити у земљи (за наднице, за камен и шљунак, цигље, дрва и остали материјал); та радња даје многима прилику да зараде, а тиме се знатно подиже благостање и пореска снага народна.

Враћајући се на правац наших жељезница морамо додати да ни сама Угарска не може имати интереса да гради своју линију од 340 километара Будапешта-Земун; она се укршта са Алфелд-Фију-

мамаиском жељезницом, која при свем том што иде право на запад, слабо се рентира, дакле пруга Будапешта-Земун још мање се може рентирати без источног транзита. Изгледа дакле да би та пројектована пруга била једино концесија учињена угарској престоници, а могуће је да Аустроугарска влада има каквих концесионалних обвеза на спрам државног жељезничког друштва . . .

Пошто смо напред доказали да наш трговачки интерес захтева правац преко Осека на запад, и пошто и сам угарски трговачко-политички интерес иде с нашим паралелно, то можемо слободно рећи да је линија Земун-Будапешта са трговачко-политичког гледишта, права утопија.

Према томе, кључ за источњачки трговачки обрт, не може се тражити нити наћи на левој обали Дунава. Да је ово истина доказује и одлука скупштине коју су 23-ег јуна ове године по нов. календару држали концесионари жељезнице Финфкирхен-Будапешта односно грађења исте жељезнице, која ће по новом пројекту ићи од Финфкирхена, преко Домбове, Хеђеша, Пинцехеља и Симонторуја, дакле долином карошком, и која ће се свезати са линијом мађарске државне жељезнице код Келенфелда. У тој одлуци изрично се признаје да је то најпреча и најкориснија линија за извоз на јадранско море.

Тако исто у седници угарског сабора од 9 јуна ове године неколико посланика обратише пажњу на то да пруга Земун-Будапешта не може послужити међународном саобраћају ако је то главни задатак те линије, а осем тога она није корисна ни за извоз угарских домаћих производа на запад. У тој дебати казао је даље председник мађарске владе г. Тиса, да је аустријско државно жељезничко друштво у свима преговорима о линији Земун-Будапешта свагда постављало услов да јој се осигура барем линија између Будапеште и Беча за сва времена противу сваке коцкуренције, ма каква она била. Из тога се види колико зазире аустријско државно жељезничко друштво од жељезнице, која би свезала наше линије са Бечом али на десној обали Дунава.

Али то би жалосно било и штетно по наше жељезнице, када би некакво страно друштво, па макар то било и друштво аустријске државне жељезнице, имало права, да за љубав својих приватних интереса натера нашу трговину да се мора возити на дужим и заходним линијама тога друштва, где би транспорт више коштао, и где би се изгубила снага за трговачку конкуренцију.

Што се пак наших линија тиче, у унутрашњости Србије, ту ствар стоји друкчије, јер, узевши у обзир да ће приход наших же-

љезница од транзитне трговине бити већи него што ће бити приход од увоза и извоза, не би штетно било кад би наше железнице биле за који километар дуже јер би се више плаћало за превоз, само да додирну који производни округ више. Осем тога не треба заборавити да ће после извесног броја година, држава морати гледати да те железнице од приватног друштва откупи, и да при грађењу уговора за концесију, при бирању линија, не треба изгубити никада из вида да је држава газда железнице а оно друштво само — кириџија, возар.

С тога не би могли никако саветовати нашој влади да допусти грађење побочне линије од Велике Плане, преко Пожаревца и Рама до Базјаша, јер тим би се користило само аустријско друштво железничко на својој линији Базјаш — Будапешта — Беч, а наша би држава штетовала баш када би то друштво и спустило цене подвоза на својим линијама испод цена на линијама Београд — Земун — Будапешта — Беч, али на десној дунавској обали, које су као што је напред казано, краће. А штетовала би Србија у том случају и за то, што би пруга В. Плана — Београд врло много од саобраћаја изгубила, а нарочито што би се наша престоница обишла, те би се тако са свим поништила трговачка и саобраћајна централизација на београдској станици.

Али с друге стране опет, ако би Пожаревац и Смедерево морали своје производе носити најпре у В. Плану па одатле у Београд, тј. с њима путовати 128 километара, онда је лако могуће да би они наваљивали сами да добију свезу с Базјашем јер би на тој линији уштедили свом извозу 25 километара путовања (рачунајући свагда до Беча).

Осем штете коју би имао Београд од линије Велика Плана — Пожаревац — Рам — Базјаш, изгубила би наша железница на самој транзитној трговини кроз Србије кирију за 26 километра, јер је линија од Велике Плане до Рама дугачка 66 километара и на против од В. Плане до Београда износи 92 километра.

Ово је главни разлог за што се ваља постарати да се главна линија наших железница што више приближи Пожаревцу и Смедереву, како би се Београду осигурала централизација обрта.

С тога сад приступамо расветљавању питања како би се наша железница пружити могла, па да се не само свеже са Пожаревцем и Смедеревом, него и да се изгладе поменуте обилазне дистанције, и преко свега тога још да се учине знатне уштеде у трошковима за грађење железнице. Само нека нам се допусти да се, пре него што

уђемо у техничке детаље ове трасе коју мислимо предложити — осврнемо на послове трасирања, који су до сада предузимати.

Године 1865 наредио је пок. Књаз Мијаило да француски енжењер *Кис* пропутује по Србији те да потражи најудеснију трасу за српску жељезницу. Кис је поднео резултат својих штудија у једном крокију са приближним предрачуном коштања. Као полазну тачку и станицу београдску изабрао је Кис нашу бару „венецију“ код Београда. Одатле је траса пројектована кроз топчидерску долину до изнад Рипња, где се имао прокопати тунел од 5 хиљада метара дужине да би се спустило у долину Раље. Одатле је траса преко Умчара и Колара улазила у моравску долину, а одатле преко Орашја, Мале Крсне, до близу Велике Плане, где би се имало прећи на десну обалу Мораве и т. д.

Године 1871 трансираху у Србији енжењери аустријског држав. жељез. друштва. Они усвојише Кисову трасу до Рипња, пролажаху кроз Парцањску вододелницу са тунелом од 1800 метара дужине, прелажаху долину Раље и улажаху у долину Ропочевску или Сопотску помоћу два мала тунела од 190 и 460 метара. Одатле је ишла траса долином Луга и Јасенице до Велике Плане, а после левом обалом Мораве даље.

Траса, коју су бирали владини енжењери године 1873 ишла је од прилике истим правцем, па и сам *Понсен*, који је 1875 године трансирао, усвојио је у главноме исти правац.

Само један конзорцијум, а то је онај кога је представљао енжењер *Крајтер*, покушао је да проведе трасу дуж дунавске обале непосредно преко Смедерева. Али је ову линију ђенерал Блазнавац из стратегијских обзира, одсечено одбацио.

У след свега изложеног усуђујемо се запитати:

Је ли све што се могло покушано, да се дође до најкраће, најјевтиније и најкорисније трасе, која би се уједно могла у најкраћем року извршити, и која би главни саобраћај обрнула на запад у директној свези преко Београда?

На то питање мора се одговорити *да се све није покушало.*

Ми предлажемо оваку трасу:

Линија би имала да пође од савске обале у директном продужењу савске жељезничке ћуприје у долину Мокрога Луга, поред Вајфертовца, Њемецовог и Фшетечкиног парног млина, да засече пресло између београдских винограда и Бањице (било засеком, било малим тунелом од 300 метара), да се настави косом кумодрашког брда до пресла између Авале и Кумодража, где би се морао начинити тунел од 400 метара. Даље би ишла линија дуж падине у

врчинској долини до вододелнице која се пружа од Парцана до Смедерева. Тунел који би био нуждан да се прође кроз ову вододелницу може изнети највише 600 метара, и лежао би између Мале Иванче и Камендола. Одатле би се линија могла без сваке сумње под најудеснијим техничким условима спустити или право на Смедерево или преко Колара на Малу Крсну, и даље моравском долином. Па баш и кад се не би хтело да линија удари на Смедерево или Малу Крсну, опет би много корисније и јефтиније било да пређе од тунела између Иванче и Камендола долином Рање у ропочевску долину где би се помоћу једног тунела од 300 метара састала са линијом досадање трасе, јер би чак и ова линија била за два километара краћа и уштедила би 700 метара тунелског рада (дужина свију тунела досадашње трасе у овој партији износи 2502 метра), а тиме би се уштедила *читава година дана* у грађењу железнице.

Варијанта преко Мале Крсне била би за 7 километара краћа, а она преко Смедерева била би исто толико дугачка као и досадашња траса. *Дакле не би се ни мало обилазило, а Смедерево би дошло у свезу са главном српском железницом.*

Ако би се усвојила варијанта на Смедерево, или преко Колара на малу Крсну, онда би у једном и у другом случају ваљало начинити само једну малу побочну линију од 13 километара до Пожаревца, па би онда и та окружна варош, без обилажења, дошла у жељезничку свезу. Линија Пожаревац, Мала Крсна, Смедерево, Београд, Земун, Будапешта-Беч износила би 695 километара, дакле би ипак била краћа за 26 километара од Пожаревца преко Базјаша.

Пењања на свима горе поменутим варијантама била би врло блага; нигде не би износила више од $^1/_{80}$ т. ј. $12^1/_2$ милиметара висине на један метар дужине, а то би потпуно одговарало систему жељезнице првог ранга.

Што се тиче београдске станице, која се до сад пројектовала у бари „венецији," то би она не само стајала у лўку, што је за обрт и сметња и опасност, него би за њу требало насути најмање један милион кубних метара земље, а то би коштало преко пет милиона динара, јер би материјале за насипање ваљало из далека довлачити. Темељи за станичке, магацинске и радничке зграде морали би се због подводности и рђавог земљишта врло дубоко спустити, а кад се дода висина насипа, до кога се ти темељи морају озидати, онда је јасно да би сами темељи прогутали ужасне суме. На томе месту било би због инундације готово немогућно начинити подруме, дубоке кавале, и оне просторије, које су нужне за спуштање локомотивских точкова ради оправке.

У стратегијском обзиру лежала би београдска станица у бари онако, како ни један Србин желети не може.

У бари „венецији" нема за жељезничку станицу ни једног услова који је за коректан положај нуждан, сем велике просторије.

Ако би се когод нашао који би у тој невољи хтео тако да се помогне да у бари начини само малу станицу за еспапе, а за формирање влакова у Топчидеру, онда би ми имали само обратити пажњу на то, да би се тиме само учинило да Земун постане главна станица.

Станица београдска за линију коју ми предлажемо, могла би се наместити у мокролушкој долини и то почевши од места испод дома за сумануте па до преко воденице Стефановићеве на простору који би био у правој линији дугачак до 2000 метара и који би био широк од 120—140 метара, како би се где падина врачарског брда засекла. Тој би се станици прилазило са два друма, т. ј. топчидерског и крагујевачког. Насипање може се извршити материјалима који ће се од врачарског брда откопавати, дакле било би много јевтиније, а у једно би се добило довољно камена за станичке темеље.

Овако положена станица у теснацу мокролушке долине била би и стратегијски положена далеко боље него у бари, јер би имала и десно и лево прекрасне висове и анпласмане за батерије. Ако би се још једна трокатна кућа за станове жељезничког особља удесно поставила на челу станице (а то се може, само није овде место да о том опширније говоримо) онда би та кућа заштићавала целу главну станицу као каква траверза. Једино што би остало експонирано, то би биле шине од три колосека. Из природних извора у долинама мокрога луга и кумодража може се простим водоводом довести толико воде колико треба за локомотиве и у опште за станицу, а тиме би се знатне суме уштедиле.

Уштеда, која би се постигла ако би се усвојила линија, коју овде предлажемо, и ако би се главна станица овако поставила налази се у скраћењу линије, у томе што би се имало око 700 метара мање тунелског рада, у томе што би станица београдска много мање коштала, у томе што би се уштедило плаћање камате жељезничког капитала за читаву годину дана, за коју годину би се цела грађевина пре свршила. Кад се одбије оно што би се више потрошило на нужне вијадукте при прелазима преко долина онда би *чисте уштеде било око десет милиона динара.*

Што се тиче укрштања жељезничке пруге са топчидерским друмом, то су околности тако удесне да друм може посредством једног моста прелазити преко жељезнице, и то пред станицом онде где се топчидерски друм рачва на двоје.

Ми молимо стручњаке да зрело промисле о траси и положају београдске станице, како их ми овде предложисмо, јер се из искуства зна колико се после мора да каје, кад се у почетку не узму у обзир све околности.

Ми знамо да је врло тешко искоренити предрасуде, а и опште мишљење да је бара „венеција" једино место за београдску станицу, спада у такве предрасуде, али при свем том сматрали смо за дужност да се покушамо борити против те предрасуде.

Да сумиримо оно што смо казали о траси. Ми предлажемо.

1. Да књажевско-српска влада ступи у предговоре са ц. и кр. аустроугарском владом, да би се у место линије Земун — Нови Сад — Будапешта — Беч, добила свеза српских жељезница с Бечом преко Земуна — Новог Сада — Осека и т. д. на десној обали Дунава. Ова би линија за цело више користила и српској и аустријској држави, а за ове преговоре још никако није доцкан, и у закљученој конвенцији нема никакве сметње тим преговорима.

2. Да главна српска линија од Београда пређе непосредно преко Смедерева и Мале Крсне на В. Плану и т. д. са побочном линијом Мала Крсна — Пожаревац.

Сада ћемо да пређемо на питање *о давању концесије за грађење и експлоатисање српских жељезница.*

Ма која траса да се изабере, крајње је време да се јавно проговори која о условима, под којима ваља дати концесију за грађење и експлоатисање српских жељезница, пошто је већ решено да их држава неће у сопственој режији градити. У осталом баш и да није тако решено, са грађевинског гледишта савршено је све једно да ли жељезницу гради држава о свом трошку или је гради некакво приватно предузимачко друштво, ако се и оно обвеже да гради и опреми жељезницу солидно и према захтевима техничке науке, а то се безусловно мора тражити код линије међународног саобраћаја као што је наша.

Али није све једно са гледишта експлоатације у том случају, ако би држава приватноме друштву гарантовала извесну квоту интереса па уложени капитал, јер онда влада разликује двоје, прво што заједно с концесионисаним друштвом мора да се брине за амортизацију уложеног капитала и његов интерес, а друго што се мора старати да сврће трговину са свију страна к жељезници, како би се њено рентирање подигло и осигурало, и како би плаћање гаранције што краће време трајало.

Већина европских држава усвојила је систем уступати експлоатацију жељезница приватним друштвима; у новије време то се изменило, и то с тога што са свим неоснована конкуренција разних приватних друштава и њихов међусобни тарифски рат, беху почели штетити трговачке и државне интересе.

Аустрија је у сљед тог почела не само да гради нове жељезнице о државном трошку него и да откупљује старе жељезнице од старих друштава и већ их је откупила на 970 километара, што преставља вредност од 158 милиона динара. Угарска већ сад има 2000 километара краљевско-државних жељезница у вредности од 480 милиона динара, и баш сад се погађа да још откупи жељезницу у Потисју, Ердељску и загребачко-карлштатску, што ће изнети на 1000 километара дужине у вредности 180 милиона динара.

Румунија, Италија и Немачка имају већ највећи део жељезница у државним рукама, а Прајска баш сада нарочито на томе ради да откупи своје жељезнице.

У Француској, где држава до сада управљаше само седмим делом својих жељезница, баш се сада воде преговори са друштвом Орлеанске жељезнице ради откупа, јер се то друштво својим монополисањем обрта сукобило с интересима државним.

Ова општа тежња коју видимо у целој Европи да се жељезнице откупе од приватних друштава, основана је дакле махом у томе што та друштва у место да возе трговачку робу најкраћим путем, користећи се и споредним линијама, вуку све на своје линије, често са свим неоправданим странпутицама и обилажењем само да осигурају своје приватне интересе спуштањем своје подвозне тарифе ради конкуренције. Отуда ничу две незгоде:

1. Поједине жељез. линије изгубе транспорт који њима припада, и приход од њега

2. Товари се држави плаћање гаранције због навалице ненаплаћеног вожења.

Али није само овај тарифски рат узрок за што се државе старају да откупе своје жељезнице, него и други недостатци приватне експлоатације, који не само што шкоде трговини него и сигурности у самој конструкцији и оправкама, а то су неопростиме штедње у најнужнијим издатцима, једино у корист веће акционарске дивиденде, рад које страда лична сигурност путника.

Да наведемо само један пример, докле може да иде несавесност за љубав веће дивиденде.

На једној линији жељезничког друштва, које се такође налази међу конкурентима за српску жељезницу, беше приличан број исква-

рених древених мостова. На предлог дотичног шефа линије да се ти мостови што пре изнова начине у интересу сигурности саобраћаја, написао је главни директор тога друштва својом руком овакво лаконско решење. „На линију од које се нема ћара, не може се ништа ни трошити“

Али са целим горњем расправљањем ми не желимо да докажемо да би неопходно нужно било да српска држава одмах, чим буде жељезница готова, прими експлоатацију на себе, јер са мало изузетака, опште је правило, да државе много скупље управљају жељезницама него приватна друштва. Осем тога држава мора да одреди сталну тарифу а не може је сваки час мењати према специјалним захтевима трговачког обрта, јер кад би то чинила, могла би многе путнике и пошиљаче роба начинити непријатељима владе, и најзад не плаћајући за транспорте својих трупа, држава би отимала жељезници знатну ренту. Даље држава не би могла имати у виду само један интерес, што већи добитак од жељезничког прихода, јер држава мора да се обзире на многе своје интересе, који се често сударају.

С тога смо ми тога мишљења да се и експлоатација за известан број година уступи каквом приватном друштву, али држава мора пазити да у концесији задржи себи право најстрожије контроле при грађењу, администровању и експлоатисању жељезнице, и при попуњавању прибора за обрт, и при грађењу нових зграда, коловоза итд.

Према томе ако држава пристаје да плаћа гаранцију, онда пре свега ваља у дотичном уговору за концесију најтачније и најподробније предвидети све горе изложено, како би руковање концесионисаног друштва непрекидно стајало под упливом државе. У том уговору ваља изрично казати: да друштво не сме никакве повеће зграде подизати, нити други коловоз наместити, нити већи број локомотива и вагона набављати докле за све то не добије пристанак владе, јер се догађа да поједина друштва ове издатке кадшто без икакве нужде предузимљу, само да чист приход изгледа мањи, јер се према њему државна гаранција плаћа. Ако држава не би пристала да се ти издатци урачунају у редовне трошкове жељезнице, онда их друштво може учинити, али од засебног капитала, а не од онога који је уговорен.

Даље у акту којим се даје концесија ваља условити: да држава има право по истеку извесног броја година откупити целу жељезницу са прибором.

Рок за саграђивање жељезница ваља *што краћи* одредити како би држава за што мање интеркаларних интереса гарантовала, јер

што дуже траје грађење, то је већи капитал на који ваља интерес гарантовати.

Цифра коју држава буде гарантовала ваља да се тачно прецизира у уговору за концесију. Та сума не сме више износити од 4—5°/$_0$ фактички уложеног капитала заједно с интересом на тај капитал за време грађења жељезнице. Курс за емисију потребнога капитала (то је диференција фактично примљеног капитала и номиналне вредности акционарског капитала) не сме ући у рачун. Тај курс за емисију не тиче се државе никако. За то ваља изабрати друштво коме стоје на расположењу готови капитали, или бар средства да дођу јевтино до нужних капитала.

У опште не може се довољно препоручити да се при давању концесије узму у рачун само *права* жељезничка друштва, и да се из офертални конкуренције још у напред искључе жељезнички посредници, који са таквим концесијама само тргују. Друштва која се пусте на оферталну лицитацију, треба да покажу да имају не само довољан капитал односно кредит за набавку истог, него и стручну способност за такав посао.

Гаранција треба да буде привремени зајам, који друштво мора с временом вратити држави с интересом од 4°/$_0$. Та се гаранција само у толикој суми има исплаћивати жељезничком друштву у колико приход жељезнице, по одбитку трошкова *за сами обрт*, не би био у стању исплатити амортизацију и интерес уложеног капитала. Према томе, ако би друштво, за време трајања његове концесије хтело да рашири мрежу својих жељезница, треба условити у концесији да држава за те побочне нове пруге не мора давати никакву гаранцију.

Даље треба концесијом условити да известан део чистога добитка, (пошто се исплати право коштање обрта, амортизација, интерес на улож. капитал, проценат за пензионски и резервни фонд, порез држави (јер ће друштво после 10 година морати да плаћа држави патентарину за своју радњу) — припадне државној каси.

Рок за трајање концесије зависи од величине суме, годишње амортизације и величине интереса (ануитет) на уложени капитал. С тога често ваља дати дужу концесију, да величина годишњих ануитета не би сувише смањивала бруто-приход жељезнице. Обично се даје концесија на 50—90 година.

Пошто изађе рок концесије, треба условити да жељезница са свима приборима постаје бесплатно државна сопственост.

Што се тиче права државиног да откупи жељезницу, то ваља условити да се то може извршити за 28—30 година од почетка

жељезничког обрта, и у акту којим се буде уговарала концесија ваља тачно означити којим ће се начином израчунати сума за откуп.

Даље треба држава да задржи право учествовати у одређивању такса за путнике и робу, у одређивању распореда за вожење, за експедицију поште жељезницом, и одређивању брзине вожења на разним влаковима.

Још треба да уђе у уговор за концесију не само да се друштво подвргава српској јурисдикцији, што се и по себи разуме, него и да влада задржава право да води надзор над свима гранама жељезничке експлоатације.

Што се тиче *техничких* услова за концесију, ови су најглавнији:

1. Земљиште у опште, које је нужно за жељезницу као и потребне просторије за жељезничке депове материјала, мајдане за земљу, шљунак, камен. песак и т. д. све то ваљало би да држава купи од приватних сопственика, па да она уступи друштву по извесну цену за готове паре или на рачун доцније гаранције. Ту би држава знатне суме уштедила од својих и општинских просторија.

2. Докле год се не отвори саобраћај на целој линији Београд-Врања дотле, ваља условити да друштво плаћа за увоз свију материјала из иностранства (за шине, локомотиве, друге машине, вагоне и апарате и т. д.) *само половину ђумручине.*

3. За материјал од којега треба да буду шине ваља за курентну линију (ону која је на отвореном пољу изван станицâ) условити да шине буду од Бесемеровог челика. Оне истина коштају за једну трећину куповне цене више, али оне трају четири пута толико колико гвоздене шине, што је доказано на рајнској жељезници и на Фердинандовој северној аустријској жељезници. То, што би друштво скупље платило челичне шине на курентним линијама, могло би се изравнати тиме што би се могло допустити да у место 37 килограма гвоздених шина на метар буде 31 килограм челичних шина на метар, наравно са таким профилом челичних шина, да буду подједнако јаке у издржавању терета са гвозденим шинама.

4. Тунели, мостови, вијадукти и пропусти морају се одмах при грађењу жељезнице тако удесити, да могу служити и онда кад на целој линији буде два коловоза.

5. Систем за локомотиве и вагоне ваља да друштво најпре поднесе на одобрење влади.

6. Чим бруто-приход жељезнице на километар пређе на пример 35,000 динара, одмах држава да има право захтевати од друштва

да оно сагради и други коловоз на оним партијама, где се возови између две станице укрштају.

Пошто ми *овде* не можемо написати детаљну пунктацију *свију* услова за давање концесије, јер то и несмо узели као цељ овога чланка, то сада можемо прећи *на питање о државној гаранцији.*

Ми ћемо покушати да докажемо, како је неосновано тврђење свију непријатеља Србије, да наша држава није у стању наћи финансијски извор за плаћање гаранције жељезници, и то надамо се да ћемо моћи доказати да Србија то може урадити не прибегавајући као друге државе увећавању пореза, лутријама и таковваним драговољним зајмовима, јер су и то данци само посредни, који су у неким државама постали узроци народног осиромашења и исељавања.

Издавање оваквих облигација и срећака користи само великим трговачким и богаташким кућама, које при продавању цертификата за пренотације згрну у свој џеп прву диференцију курса, не уложивши ни једну пару готовог новца. Чим те артије изађу на трговачку пијацу, ретко се може што на њима зарадити, јер подлеже знатном колебању курса.

Ми дакле предлажемо да се за евентуалну државну гаранцију жељезници не употребе овака средства, него да се послужимо вишком наше ђумручине, кад се она подигне на 7% као што је решено, који вишак до сада још није утрошен у каквој партији расхода државног буџета за 1880.

Ђумручину плаћа трговачки сталеж, дакле она класа која ће се највише и користити жељезницом, за то нама и изгледа најправедније да половина ђумручког прихода послужи државп за осигурање гаранције.

Ђумручки приход кнежевине Србије износио је последњих, за цело неудесних година, у старим границама државе, по специјалним податцима, и по одбитку транзитне таксе:

Године	1872	2,245,519	динара.
„	1873 (у Бечу крах)	1,912.923	„
„	1874	2,113.554	„
„	1875	2,178.003	„

Средња цифра дакле за ове четири године износи 1,113.500 динара. То је минимум годишње ђумручине од $3^1/_2$ %.

Узевши у обзир проширење кнежевине, и повратак у редовно стање, дакле и живљу трговину, износи приход од ђумручине, према државном буџету за ову годину . . . . . . 2,550.000 динара.

Овоме ваља додати повећање ђумручине за још 3½ % . . . . 2,550.000 динара

Даље ваља додати ђумручину за увоз жељезничког материјала, а доцније у место тога прихода, увећани увоз и извоз због жељезнице најмање . . . . 500.000 „

Свега . 5,900.000 динара.

Од ове суме ваља одбијати 2,600.000 динара што ће државни буџет употребити као и сада на друге своје издатке. Остају на расположењу од саме ђумручине *три милиона динара*.

Узевши у обзир да ће све три пруге српских жељезница (454 километра) заједно с интеркаларним каматама коштати сто милиона динара, то ће требати државне гаранције у максимуму (5%) годишње 5,000.000 динара платити, и то само у случају ако приход жељезнице не би никако већи био него што износе трошкови за обрт, а то је најневероватнији случај, који се ни на једној жељезници првог ранга до сада није догодио.

Даље нам у овом питању треба да знамо колики ће бити од прилике вероватни бруто-приход наших жељезница. Напред смо из статистичких података израчунали увоз, извоз на 176.500 тона или 141,200.000 ока. Из овог податка и из обрта путничког не можемо израчунати приход наших жељезница, јер немамо статистичких података о дистанцијама на којима ће се путници, еспапи и стока превозити. Тако исто не може се у напред ни приближно израчунати колики ће приход бити од транзитне трговине, јер она ће се отпочети тек пошто се наша жељезница свеже са суседима. Због тога што још није сграђена српска жељезница, не можемо те податке позајмити ни са турских жељезница, јер и оне због истог узрока немају још никаквог транзитног обрта, као што нам показују следећи податци: Године 1879, на линији Солун-Митровица (363 километра) по одбитку административних влакова, било је еспапа само 78,174 тона или 62,539.200 ока, путника 58,074 и 35.547 војника.

Много ћемо лакше наћи вероватни приход српских жељезница, кад се послужимо за упоређење оближњим аустријским линијама. На првом је месту жељезница аустријског-државног друштва, која прима на се трговачки саобраћај источне половине од Србије, и од чести из Бугарске и Румуније. Транспорт за Румунију и из ње не може овде ући р рачун, јер он неће никада ићи преко Србије. Али за то ваља додати цео транспорт за Турску и из ње, и за то се може узети садашњи приход те жељезнице потпуно у рачун.

Бруто-приход аустријског жељезничког друштва за год. 1879 износи на километар у средњу руку . . 32.400 дин.

На јужној аустријској жељезници .	31.200 „
На галицијанској линији Карло Лудвик	29.300 „

У средњу руку 31.300 дин. на километар.

Мање жељезнице у Угарској све су, осем оне Алфелд-Фијуманске, само посреднице саобраћаја локалног или индустријске жељезнице другог ранга, и према томе и њихов је бруто-приход мањи. Да наведемо неколико примера из године 1879 који се и нас тичу ради упоређења:

Угарска западна жељезница има прихода на	8.000	динара	на	километар
Алфелд-Фијуманска	8.400	„	„	„
Арад-Керешдолинска	6.900	„	„	„
Арад-Темишварска	12.600	„	„	„
Прва ердељска	4.400	„	„	„
Фифкирхен-Мохачка	32.400	„	„	„
Фифкирхен-Барчка	19.400	„	„	„
Жељезница у Потисју	20 600	„	„	„

у средњу руку 14.100 динара на километар

Средња цифра бруто-прихода свију аустријских и угарских жељезничких линија износи на километар:

Године	1876	20.136	динара
„	1877	21.878	„
„	1878	20.702	„
„	1879	21.800	„

у средњу руку 21.129 динара

Ми ћемо дакле за наш рачун о почетном рентабилитету српских жељезница узети да наше жељезнице неће носити више него што смо видели да носе мале угарске линије другог ранга у средњу руку, па нећемо претпоставити да ће наше жељезнице имати ту суму од 14,100 динара, него само 10.000 динара бруто прихода на километар за првих 10 година обрта, т. ј. хоћемо да претпоставимо да ће наше жељезнице имати само једну трећину оних прихода што их имају линије аустр. жељез. друштва. Очевидно је да ми узимљемо најмању могућну суму евентуалних прихода за наш даљи рачун.

Пошто ће српске жељезнице износити 454 километра, то можемо слободно узети да ће бруто-приход износити 4,540.000 дин.

Да претпоставимо да ће трошкови обрта у првих десет година износити 50% бруто-прихода, то треба одбити . . . . 2,270.000 динара

Претиче дакле прихода 2,270,000 динара

Кад се овај рест прихода за амортизацију и интерес уложенога капитала, за коју цељ, као што смо видели треба 5,000.000 динара онда је јасно да ће држава имати да плати гаранције 2,730.000 динара или 2·7%. Али да узмемо да ће још горе околности бити, само да се не преваримо у предрачуну, па рецимо да ће држава морати да плати 3,000.000 т. ј. 3% гаранције. Тај се издатак може подмирити неупотребљеним сувишком ђумручког прихода.

Али у место да се та гаранција плати готовим новцем из ђумручких прихода, ми предлажемо: да се за време од 10 година, за које ће време приход од железнице бити мали, да се сваке године изда 3 милиона динара у државном папирном новцу (банкама) дакле свега 30 милиона.

За сваки милион динара емитираног папирног новца имало би се од ђумручке готовине депонирати по један милион динара у металном новцу код управе фондова. Тај депозит употребиће се у своје време да држава према захтеву појединаца исплаћује свој папирни новац металним новцем, а међу тим тај би депозит вукао интерес 5%. За случај ако би се десило да неко пре тога времена зажели променути своје банке у метални новац, оно ће му се издати, али ће се банке које је он вратио на ново емитирати а њихова вредност на ново депонирати у металу, тако да за тих 10 година буду банкноте у циркулацији. Разуме се да ће државне касе примати те банке пуноважно како за данак тако и за сва друга плаћања на њима. Са тим банкама платиће се једна *трећина* плате свију чиновника, официра итд. а та трећина у металу, даваће се у име државне гаранције. Све државне плате износе годишње 8,225.000 динара у старим границама а са новим границама 9,400.000 динара. Према томе исплатило би се годишње у целој Србији 15% свију државних расхода у папирном новцу и тако остао тај новац у земљи, у пуној вредности без курса. На тај начин а због парцијалних раније исплаћених у металу сума, све ће се банке откупити од прилике за 12 година.

Спремања за почетак грађења железница трајаће још по године. Време грађења железнице трајаће три године. Вероватно трајање државне гаранције 10 година — свега $13^1/_2$ година. На тај начин, ако би се одмах почело по 1 и по милион динара од ђумручине улагати у гаранционски фонд, имали би слeдећу фруктификацију.

По истеку I-ог полгођа	1,500.000	динара
„ „ прве године додаће се по 5°/₀ интереса, ...	37.500	„
и нов годишњи улог	1,500.000	„
Свега . .	3,037.500	динара
Камата за III-ће полгође	37.937	„
Улог трећег полгођа	1,500.000	„
Сума после $1^1/_2$ године	4,613.473	динара

и т. д. По истеку 12-те године имали би 48,527.843 динара. Од те суме ваља сад купити натраг 30,000.000 папирног новца, и платити готовим новцем још последњу рату државне гаранције од 3,000.000 динара. Остало би дакле 15,527.843 динара на расположењу. Овај сувишак могао би се употребити као основа за капитал одређен на откупљивање целе жељезнице. Том основном капиталу ваљало би сваког полгођа и даље додавати по $1^1/_2$ милион вишка од ђумручине, и онда добили овакав рачун:

Основни капитал	15,517.843	динара
Интерес I-ог полгођа по 5°/₀	383.695	„
Полгодишња ђумручина	1,500.000	„
Капитал после I-ог полгођа . .	17,411.538	динара
Интерес II-ог полгођа	435.285	„
Полгодишња уплата од ђумручине . . .	1,500.000	„
После једне године износи капитал .	19,345.832	динара
Полгодишњи интерес	481.187	„
Полгод. уплата од ђумручине	1,500.000	„
После једне и по године капитал износи	21,327.993	динара

и т. д. На концу $15^1/_2$ година *износио би капитал за откупљивање жељезнице:*

102,356.298 динара у готовом новцу, не рачунајући суму коју буде држава платила за првих десет година у име гаранције, која је сума новаца просто узајмљена концесионисаном друштву, и која се при откупљивању жељезнице заједно са 4°/₀ годишњег интереса рачуна као да их је држава платила à конто откупљивања жељезнице, за случај ако друштво не би дотле у стању било да врати тај зајам.

Међутим прошло је 28 и по година од почетка плаћања гаранције.

Ако се осем горе наведеног фруктифицирања сваке године, почевши од 11-ге године експлоатације, буде додавала овоме фонду за откуп жељезница и цела патентарина од жељезнице, онда ваљда

не остаје ни најмања сумња да би држава најдаље за 30 година, рачунајући од почетка експлоатације, била у стању да откупи све српске жељезнице, јер онда ће тај фонд имати око 150,000.000 дин.

Да би се чували државни интереси, да не би цифра гаранције постала неочекивано велика, да не би дакле изнела свих 5% уложеног капитала т. ј. 5 милиона годишње, то би ваљало при грађењу уговора за концесију поставити још ова два услова:

1. Патентарина са прирезима што ће их жељезничко друштво имати да плаћа држави, не сме се уврстити у обичне расходе друштва за сбрт, него то мора да се подели на купоне акционарско. Тако исто не сме друштво ту патентарину и прирезе разрезати на таксе за подвоз и превожење.

2. Гаранција се не сме плаћати на номинални т. ј. акционални капитал, него само на фактички уложени капитал са додатком интеркаларних интереса.

При завршетку нека нам се допусти да рекнемо коју реч о тарифном рату и конкуренцији између аустријског жељезничког друштва и угарске владе, ради којега рата и конкуренције с извесне стране прете да ће бајаги Србију са свим искључити из међународне жељезничке свезе од Цариграда до Беча.

Говори се о формирању неког новог франц. конзорцијума, које би хтело да велику источну жељезницу проведе од Крајове преко Бугарске до линије Филипопољ-Цариград. Кад се узме у обзир да би се та линија имала да веже са парчетом Оршова-Темишвар, онда није тешко погодити да то бајаги ново друштво није ништа друго већ аустријско држав. жељ. друштво, јер у разлозима мотивације за ту нову линију нарочито се каже како угарска влада не би никако била у стању спречити остварење оваког пројекта.

Али кад се мало изближе загледају трговачке користи које би се бајаги имале од те пројектоване линије кроз Бугарску, међу којима парадирају: развијенија земљорадња и јача пореска снага народа у бугарској кнежевини наспрам Србије, и јефтиније коштање жељезнице на километар, при чему случајно заборављају да израчунају шта ће коштати мост на Дунаву код Турну-Магурели, шта ли прелаз жељезнице преко Шипке -- кад се све то мало изближе загледа, мора се доћи до убеђења, да с те стране нема никакве стварне опасности за Србију

Румунија већ сад плаћа велике гаранције за своје жељезнице, а кад се сагради и линија Букурешт-Црна Вода, онда ће плаћати

годишње 30,000.000 динара самих апуитета, а то није ни мало ситница у румунском буџету који свега износи до 100.000.000 динара. Дакле и Румунија неће бити у стању да прихвати тај нови пројекат. Он је просто плашило. Та жељезница Оршава-Крајова-Филипопељ *неће се никада саградити*, јер свако друштво, које би било вољно да уложи тако грдне капитале за ту линију, мора знати, да је најкраћи пут за међународни саобраћај кроз Србију, и да би њихова линија кроз Бугарску била сазидана само за љубав аустр. држ. жељезничког друштва.

Г. Ф. Винтер.
инжењер министарства грађевина.

ТАРИФНО ПИТАЊЕ

ПО ЖЕЉЕЗНИЧКОЈ КОНВЕНЦИЈИ ЗАКЉУЧЕНОЈ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И АУСТРО-УГАРСКЕ.

Жељезничкој конвенцији закљученој између Србије и Аустро-Угарске чињене су у главном три примедбе. Једна одо тих тиче се тарифног питања, о коме је реч у члановима 9 и 11 конвенције.

Да наведемо најпре саму садржину тих чланова.

Члан 9 гласи:

Чланак 9.

На целој дужини жељезницâ, које се имају саградити, неће се чинити никаква разлика између поданика Страна Уговорница, ни што се тиче подвозне цене и јавних таксâ, као ни времена и начина отправљања.

Нарочито са увезеном робом из једне од двеју Држава у другу, било да у овој остане, **било да кроз њу транзитно прође,** *ни у којим напред поменутим односима, неће се поступити мање повољно него са робом, која се из ове државе извози или у њој остаје.* Осим тога обрт ових пруга, исто као и њино саграђење, биће једнообразно са обртом и саграђењем великих Аустро-Угарских пруга и на то односна правила имају се колико је могуће подударати са правилима Аустро-Угарске, а нарочито што се тиче права и обавеза жељезницâ према интересима публике.

А у члану 11 стоји:

Чланак 11.

Стране Уговорнице постараће се да интересоване управе обеју држава за превоз путника и еспапа с једне стране између важнијих Аустро-Угарских станица, а с друге стране између важнијих станица Србије као и забалканских земаља, уведу непосредна отправљања или непосредне тарифе, у колико то обе Стране Уговорнице за корисно нашле буду. Увођење једнообразних наредаба за непосредни промет, оставља се непосредном споразуму надлежних надзорних органа обеју страна.

Свака од двеју Влада задржава себи потпуну слободу за одређивање тарифа у локалном промету, то јест за превоз робе на свом сопственом земљишту, која не долази из иностранства или која још није прошла кроз ђумрук дотичне Државе у слободан саобраћај, као и за робу, која није одређена за извоз у иностранство.

Србија пристаје, да са Аустро-Угарском монархијом поступа као са народом највећма повлашћеним у свему што се тиче међународног промета и провоза (transit), тако, да Србија на линијама, које се имају по сили ове конвенције саградити, неће на роби и другим ма каквим подвозним предметима, који се из Србије у треће земље, или који се из трећих земаља у Србију увозе, или кроз Србију превозе, применити ни непосредно ни посредно мање километарске таксе, ни друге олакшице и повластице од оних, које се примењују на исте артикле у промету са Аустро-Угарском. Обратно, Србија уживаће исте користи на савезној Угарској прузи, која се свршује у Будим-Пешти као и на пругама које сада вежу Будим-Пешту са Бечом, у колико томе не би била противна већ постојећа права, задобивена усљед повластица или другог каквог основа (titre).

Осим тога обе Владе дејствоваће сагласно, да тарифе, које се имају примеменити на робу и на ма какве друге превозне предмете, који ће се из Аустро-Угарске у Србију и обратно увозити, буду једне исте на српским пругама и на поменутој савезној прузи."

Ова два члана, као што се види, узета укупно, говоре о свима тарифним одношајима наше жељезнице. У њима се налазе опредељења:

1. односно наше локалне тарифе;

2. односно тарифе за транзитно отправљање наших производа кроз Аустро-Угарску

3. односно непосредног пошиљања наше робе преко Аустро-Угарске; и

4 односно саобраћаја на суседној савезној прузи.

Овакав поредак не налази се о тарифи нигде у конвенцији, али смисао чланова конвенције, које смо навели, обележава јасно овакав ред у питању које претресамо.

Пођимо са нашим посматрањем оним редом, како смо обележили.

1. *Локална тарифа*. О овој је реч у другом ставу члана 11 где се изречно каже: да се свакој страни оставља потпуна слобода за одређивање тарифе у локалном промету. Србија ће, дакле, у простору својих граница моћи да одређује онакву тарифу, каква годи интересима њеног унутрашњег промета. Ово је сасвим саобразно суверенству самосталне кнежевине. Јер и тарифно питање, од како постоје међународне жељезнице, дели се на двоје: с једном половином улази у опсêг државног — унутрашњег — а с другом у круг међународног права. У унутрашњем одношају тарифна политика мора да буде самостална у самосталним земљама, а зависна у потчињеним. Наша жељезничка конвенција с Аустро-Угарском води потпуног рачуна о овоме. Србија у своме унутрашњем саобраћају има право самосталног опредељавања тарифе на својим жељезничким пругама; има дакле оно право. које одговора њеном политичном положају.

4. *Тарифа за транзитно отправљавање српских производа, кроз Аустро-Угарску*. Ова страна нашег тарифног питања најслабије се разуме од оних, који су до сада критиковали то питање. Узрок овоме лежи у једностраном оцењивању. Махом се тарифа транзитног отправљања посматрала само са гледишта и по смислу члана 11 конвенције. Међу тим у овом погледу игра већу улогу члан 9. У овоме члану, у ставу другом. стоји да ће се са увезеном робом из Србије (или обратно) у Аустро-Угарску (или обратно), за било да српска роба остане у Аустро-Угарској било да кроз њу транзитно прође, исто тако повољно поступати, као са робом која се из Аустро-Угарске извози или у њој остаје. С овим се, по моме мишљењу ни више ни мање не казује, него да ће српска роба, одређена за транзитно пошиљање преко Аустро-Угарске уживати све оне саобраћајне олакшице, дакле и *тарифне* које уживају аустро-угарски производи истога реда. Српском пошиљачу стајаће до воље, да се при транзитном експедовању кроз Аустро-Угарску послужи тарифом и начином пошиљања, каквом се служи Аустро-Угарски транзитни промет. Па нека би се. по најгорем по нас тумачењу, овакво по-

ступање с нашим транзитом односило само па пругу Земун Пешта-Беч, опет је оно довољна гаранција да наши производи, у иначе подједнаким околностима, на јевропским пијацама, одрже конкуренцију са производима истога рода из целе Маџарске и једног дела Цислајтаније. Наши пошиљачи трантизних производа у многим обзирима су у повољнијим приликама од пошиљача из суседне царевине. Споменућемо само јавне дажбине, које прате сваки корак пошиљача Аустро-Угарског, па да тиме парализемо онај вишак подвозарине, коју ће наш пошиљач због већег растојања имати да подноси. Мимо овога, на жељезничком саобраћају пе одвећ знатнога вишка, биће српски пошиљач у свему осталом у надмоћију. Ово је смисао члана 9. А члан 11 у трећем ставу опредељује, да ће Србија с Аустро-Угарском поступати као са народом највећма повлашћеним и обратно *Србија ће уживати исте користи, користи народа највећма повлашћеног на пруги до Будим-Пеште и Беча.* Када се овај опредељај члана 11 доведе у свезу са опредељајем у другом ставу члана 9 излази јасно да ће српско трапзитно пошиљање моћи да се користи на савезној прузи и прузи до Беча *или са оном тарифом којом се возе Аустро-Угарски производи истога рода* или са *тарифом Аустро-Угарском, која вреди за друге највећма повлашћене народе.* Било да српски пошиљач трапзитне робе употреби једну или другу тарифу, он се изравњава у свему са пошиљачима народа највећма повлашћених и с пошиљачима из уседне монархије тако, да се нема бојати њихове конкуренције на пијацама све до Беча.

Сад настаје питање: а шта ће бити с пошиљањима иза Беча, преко Аустро-Угарске границе. И овде је на реду да говоримо.

3. *О непосредном пошиљању наших производа преко Аустро-Угарске.*

Много се сумњало да ли Србија има по конвенцији право непосреднога пошиљања изван граница суседне царевине. Овој сумњи нема места:

1, за то, што с појмом транзитног пошиљања нераздвојено и право непосредног пошиљања;

2, што се у 2 ставу члана 9 изречно признаје право непосредног пошиљања у речима: „Нарочито са увезеном робом из једне (Србије) у другу (Аустро-Угарску) државу, било да у овој остане, *било да кроз њу транзитно прође....*"

3, У члану 12 конвенције још је јасније и изриком означено право саобраћаја Србије с Европским копном; јер је у томе члану казано да ће на ту цељ дужне бити и Србија и Аустро-Угарска,

свака на свом крају, да осигурају *непосредну и угодну везу* за непосредни саобраћај.

4, У трећој тачци члана 17 опредељује се и начин транзитног и непосредног пошиљања. Тамо се каже, да роба, која је смештена у вагонима прописно затвореним, може без истоваривања, *пролазећи провозно* на земљиште Аустро-Угарске из Србије и обратно. Шта више, у том случају чине се трговачком непосредном саобраћају још и те олакшице, што ће таква роба бити ослобођена од декларације, истоваривања и прегледања; само се захтева да таква роба буде товарном листом и спроводним писмом пријављена за провоз

Из наведенога види се јасно да српски пошиљачи имају неоспорно право непосредног пошиљања својих производа кроз Аустро-Угарску, на коју било страну света. За лакше извршење овога права дужна је суседна монархија да се постара. Она мора да осигура угодне свезе за непосредна пошиљања из Србије и из забалканских земаља. Највећа гаранција да ће се Аустро-Угарска заиста и постарати да одговори својим обвезама у овом погледу, лежи у њеном интересу, да производе Србије и забалканских земаља привуче к себи, па било да их она утроши, или да их, као транзит, спроводи у остали свет. И у једном и у другом случају она се користи; а њена корист, у овој прилици, иде руку под руку с привременом коришћу Србије и њених пошиљача.

Ако с фатичког погледа посматрамо ово питање, долазимо до још очигледнијих доказа, да Српским производима не стоје никакве сметње на путу да се транзитно и непосредно шиљу кроз Аустро-Угарску у остали свет, јер и по стању које сада постоји, или боље да речемо, које је постојало пре ове конвенције, српски пошиљачи експедовали су своје производе и транзитно и непосредно кроз Аустро Угарску на европске пијаце. У конвенцији нема опредељаја који ово пошиљање спречава, шта више има их који га олакшавају. Интереси трговине и интереси предузимача жељезничких пруга стварају непосредне и транзитне путове производима целога света. Овај закон светске трговине и интереса не да се укинути.

Него и поред свега показанога, ја не полажем никакву вредност на сва права и на све олакшице, које је створила конвенција српској транзитној трговини *кроз Аустро-Угарску*. Не бих полагао томе никакве вредности ни онда, да су та права и те олакшице далеко веће и јаче. Ја бих ишао још даље па би казао: за Србију би био већи интерес да нема ни оволиких повластица и олакшица за транзитна и непосредна помишљања кроз Аустро-Угарску. До овог убеђења довеле су ме следеће околности.

Србија је мала самостална земља, која има пуно разлога, да се чува од сувишног уједињена њених економних интереса са економним интересима једне снажне државе, као што је Аустро-Угарска. Економна зависност почиње са уравнањем трговачких интереса. Сва модерна завојевања почела су са економним подчињавањем.

Снажне државе увлаче слабије, на које су бациле своје око, у круг својих економних интереса. Немачка, како је на чело њене управе стао кнез Бисмарк, непрестано остварује своју тежњу, да све омање западне независне државе потчини осудном економном упливу Немачке царевине. Луксенбург, Швајцарска, Холандија, Хансијске вароши и др. државице, наведене мудром политиком немачког канцелара у економну солидарност с немачком царевином стоје, ближе или даље, на прагу опасности да дођу у политичку потчињеност Немачке царевине. Па као што је правац Немачке политике, нарочито од берлинског конгреса, у свему од највећег утицаја у Аустро-Угарској, тако је тај правац меродаван и за економну политику Аустро-Угарске према Србији и осталим народима на балканском полуострову. Ово се опажа још од онога времена, када је гроф Андраши, закључујући са Српским заступником у Берлину познату конвенцију од 26 јуна 1878. у тачки 2-гој, ставу 3-ћем предвидео, да се проучи питање о ђумручком савезу, који би се закључио између Србије и Аустро-Угарске.

Аустро-Угарска је у овом случају потпунце копирала план кнеза Бизмарка према Холанду, коме се трудио да докаже корист од ступања у Немачки ђумручки савез. Но благодарећи увиђавности наших државника, а нарочито г. Ристића, Србија је се вешто измиголила испред отворене замке: ступање у ђумручки савез са Аустро-Угарском.

Аустро-Угарска, видев да јој није испао за руком први покушај према Србији, видев да од ђумручког савеза не може ништа да буде, употребила је други рецепат Немачког канцелара, онај на име, који је он употребио наспрам Швајцарске: покушава сада да увлачењем Србије у сферу својих жељезничких интереса, дејствује у правцу економног подчињавања. Отуда је и дошло да је она са Србијом у жељезничком питању поступала „као сила према сили" што је дала Србија више повластица, него што је очекивао цео дипломатски свет. Тако ја тумачим оне олакшице и повластице, које нам је Аустро-Угарска пружила за наш транзитни и непосредни саобраћај кроз своју средину. Сада настаје питање: хоћемо ли имати довољно снаге и вештине да се оградимо и противу овога другога покушаја на нашу судбину? Одговор је на питање тежи, него што

се на први мах чини. Треба нам много и разноврсних снага, треба нам млого што шта учинити па да се спасемо. Многи услови стоје изван домашаја наше снаге па шта више и наше воље. Међу прве од отих услова ваља рачунати свезу наше жељезнице са Солуном, а одма за овим: економни савез свију омањих балканских земаља: Србије, Бугарске, Грчке, Црне Горе и Румуније. И Турска царевина треба да уђе у овај савез, јер према њој немамо се бојати никаквог опасног надмоћија. Ово би био пут којим би омање балканске државе, против којих је наперена садашња Аустро-Угарска-Немачка економна политика, могле да сачувају своју политичку самосталност и да осигурају своју будућност. Географски положај, културно стање, трговачки интереси, индустријски полет — све ово треба да гони балканске државице на живо старање, да приступе збиљском раду за осигурање своје скупо стечене самосталности. Свака за се је немоћна да се бори противу силне царевине, као што је Аустро-Угарска.

Немоћ ова није само у погледу физичке снаге него је још јача у погледу на економна срества, којима располаже једна и друга страна. Докле Аустро-Угарска има бродопловних река, и морских обала и јако морнарство и мрежу железничких путова и индустрију која је дорасла до извозне снаге, дотле у земљама узетој свакој на посе, на које је њена економна политичка наперена, или тога ни како нема, или га има у малом облику. Ако се све ове земље удруже, било у облику ђумручког савеза било у форми повољних железничких и трговачких уговора, било односно пловидбе по заједничким пловним рекама, онда ће оне све укупно имати толико услова и снаге, да ће се моћи успешно одупрети навали, која ће стално а у промењивим облицима кидисавати противу њих са стране Аустро-Угарске непосредно, а са стране Немачке царевине посредно.

Ако Турска царевина добро схваћа свој економно-политични интерес, она ће и сама приступити природном савезу својих младих суседа; а користан почетак и по себе и по нас треба да учини отварањем пруге Солун-Врања. У том случају ми би већ дошли у срећан положај до не чинимо употребу од свију оних олакшица и повластица, које нам пружа наша жељезничка конвенција за транзитни и непосредни саобраћај кроз Аустро-Угарску и са њом. Што се јаче будемо ослобођали саобраћаја са Аустро-Угарском и кроз њу, све ћемо већма чинити услуге нашој економној будућности. Садашњост може одо тога у неколико да пати. Али код оваких огромних питања као што је еманципација наше економне политике, мора се имати у виду: како ће се осигурати самостални економни

и политички опстанак народа, а не смо се гледати на тренутну корист. Потребе и недаће садашњости несмеду у очима државника наших да баце у засенак интересе будућности Србије и српскога народа.

Свакоме ће сада бити јасно, да ја, и ако сам показао да нам конвенција пружа повољне услове за непосредни и транзитни промет кроз и са Аустро-Угарском, опет не само не полажем на то велику вредност, него идем тако далеко, да бих желео, да се ови услови никако или бар у што мањој мери примењују у нашем трговачком саобраћају са иностранством. Само на такав начин видим пут за еманципацију нашег економног стања, а за ову еманципацију прозирем лепшу будућност Србије и српскога народа. Не одричем, шта више признајем да је о овоме лакше писати и размишљати него ли га у дело приводити. Али ако ови редови не принесу никакву другу корист него само обрате пажњу других мислилаца на изложене околности, рачунаћу да сам довољно постигао. Није више користио онај који је највише учинио, него онај који је покренуо и друге да о томе мисле и размишљају, рекао је један мој учитељ. Ја сада велим то исто; јер је ово питање, којег се овде летимично дотакосмо такoво, да ће читави нараштаји имати посла са његовим решењем. Па ако дадне Бог да се и после много десетина година повољно расправи по Српске интересе, опет ће бити вредно да сви пријатељи народа српскога даду себи труда око разбистравања његовог.

4 Још имамо да видимо: какви опредељаји постоје односно *тарифе за узајамни саобраћај на савезној прузи и Српској железници.* Ово је питање потпуно рашчишћено у извештају одбора ванредне народне скупштине. Тамо је објашњено, да о овоме питању говори последњи став члана 11. који гласи: „Обе владе дејствоваће сагласно да тарифе, које се имају применити на робу и ма какве друге производне предмете, који ће из се из Аустро-Угарске у Србију и обратно увозити, буду једне исте на српским пругама и на поменутој савезној прузи“. У поменутом извештају објашњен је и смисао овога определаја. Казано је, да се овом одредбом смера само на то да тарифе у извесним случајевима буду исте како на српској железници тако и на савезној прузи. Ова истоветност намењена међусобом олакшавању трговине. Ова и оваква олакшавања имају се у виду код свију трговачких и саобраћајних уговора који се закључују између суседа То доноси собом само суседство и интерес пограничних становника. Ни по природи саме ствари не би могло друкчије да буде. *Суседство* је појав у друштвеном животу, који све

односаје опредељује. Он утиче на појединца, на фамилије, општине и државе. Његов утицај на државе јавља се у повољнијем, пријатељским поступању суседа наспрам суседа него наспрам трећих.

Ово повољније поступање између Србије и Аустро-Угарске предвиђено је у цитираном ставу чланка 11. конвенције. По њему ће се обе државе, односно владе, старати да тарифе буду исте, на савезној и Српској прузи. Тиме још није речено и колике ће бити те истоветне тарифе. Остављено је да се о томе учини погодба доцније. Од ове ће зависити све. Обе стране ће бити дужне да при овом погађању заступају своје интересе. Заступање пак интереса не сме се тумачити и уједначити са преваром. Нити су нити ће бити криви наши државници што нису могли или што можда неће моћи да преваре Аустро-Угарске државнике. Окривљивање оваквога рода, каквих је заиста било, не могу се узети у озбиљан претрес. Преживело се мишљење да главна смер међународним погодбама треба да буде: превара. Главно је да се интереси земље чувају. Пут и начин како ће се ово постићи не може се у напред нити у опсегу једног чланка исцрпсти.

Казао сам шта сам знао о тарифном питању по нашој железничкој конвенцији с Аустро-Угарском. Да ме не би рђаво разумели они, који ће даље мислити о овом питању, рећи ћу, да сам уверен боље но ико о томе, да сам врло мало казао. Мени је главна смер била да покушам објаснити: да смо постигли довољно олакшица у погледу тарифног питања, но да треба тежити да се ослободимо од употребе како ових олакшица тако и осталих, које су нам с рачуном уступљене од стране суседне царевине. У колико ће се ово моћи остварити, показаће нам најскорија будућност.

ВУКАШИН Ј. ПЕТРОВИЋ.

ТОПОВИ ГИГАНТИ

4, Најновији спредњи и остражњаци.

(НАСТАВАК).

У години 1854 појаве се прве панцерне лађе и то најпре у виду пловећих батерија. Велики отпор ових причинио је да је одма Француска и Енглеска а затим Северна Америка почела се занимати њиховом конштрукцијом и усавршавањем. Нарочито у почетку

одликовала се израдом панцерних лаћи Северна Америка у њеном грађанском рату.

Артиљериски конштруктери морали су се старати да и овом противнику на пут стану. За пробијање оклопа потребне су велике ударне снаге а за постигнуће ових велика пуњења и велика тежина зрна. Но да се велико пуњење издржи морали су се тражити материјали нарочити или су се морали почети да дотерују. Да се пак тешко зрно добије потребни су били велики калибри. Американци били су и овде први, који се нису плашили од жртава, и поједини фабриканти као и сама држава надметали су се у проналасцима. Нарочито су се одликовали израдом цеви, мајор Родман, Далгрен Парот и Еиме (Ames).

Родман је употребио шупље ливење гвоздених цеви са унутрашњим лађењем; јер је увидио да неједнакост у лађењу слојева има јаког уплива на издрживост цели, и да делови који се последњи ладе постају најнехомогенији. Пошто се масивно ливене цеви ладе с поља то су ту и најјачи, а у средини где се доцније ладе и где треба да су најјачи остају слаби. Унутрашњим лађењем достигао је дакле да досадањи начин промени и да ојача цеви изнутра, дакле баш тамо где се и тражи највећа издржљивост.

Далгрен је лио цеви цилиндричне али пуне, по том их је стругао и дотеривао на такву форму да су били тамо најјачи и најдебљи где су највећи напони барутних гасова. С профила цеви Далгренове изгледале су степенасте.

Парот је радио по Родмановом начину само што је још на задњи део где је сагоревање барута, навлачио још једну јаку карику од кованог гвожђа у врућем стању, док је међу тим унутрашњу цев непрестано ладио.

Еиме је правио цеви од кованог гвожђа по особитом начину. Он је правио од 3 концентрична прстена кругове, који су се својим равним површинама у ватри спајали докле се жељена дужина није добила. При овом мора се особита пажња на спојеве обратити, нарочито пак у унутрашњости.

Од свију ових најбољи се показао систем Родманов од кога ћемо и навести неколико топова, који служе јошт у американској морској артиљерији.

I, 15 цолови

Калибар	37·5 см.
Дужина цеви	4·75 м.
Дужина шупљине	4·125 м.

Тежина	21.600 кг.
Барутна пуњења	15·7, 22·7, 27·2 и 37·5 кг.
Тежина зрна	148, 180 и 203·5 кг.
Цев кошта	31 000 динара

Овај је топ за време америчког рата играо велику улогу и постао љубимац морске американске артиљерије. Први пут са једним таквим топом пуцао је северо американски монитор Уиаукен (Weechawken) са зрном од 180 кг. и фишеком од 15·7 на даљини од 400 корака на батеријски заклон „Атланте.“ Начинио је у страни ове лађе на 2 метра дугачки отвор, побио и ранио 48 људи. Морално дејство на послугу Атланта било је у толико више доприминрајуће што су се држали сигурни у заклону свога панцера, и кад је Атланта била погођена још са 2 метка и то једним 11 а другим 15 цоловим, ништа јој друго није остало но да се преда.

Још су знатни два 1000 фунташа који су по родмановом начину изливени, они се у неколико разликују у димензијама према опредељењу. Лакши је одређен за лађе а тежи за приморске батерије, ови су познати под именом 20 цолови.

II, 20 цолови

1, лаки

Калибар	48·5 см.
Тежина	51156 кг.

2, тешки

Калибар	48·5 см.
Тежина	60000 кг.
Дужина цеви	5·9 м.
Дебљина цеви на задњику	1·355 м.
» » » устима	0·825 м.
Тежина кугле пуне	504 кг.
Дужина лафета	6·4 м.
Висина лафета	2·51 м.
Тежина	18144 кг.
Фишек тежи	81 и 40·8 кг.

Овај је топ пробан 26 октобра 1864 у форту Хамилтону код Њујорка и показао је задовољавајући резултат, али доцније у пракси измени ћуд и по својој прилици то је и узрок те даље више нису израђивани.

Ови сви родманови топови били су са глатком душом.

Од 8 до 15 цоли калибара било је врло много у Америци и то по све 4 напред помснута начина израђених топова, али је врло велики број од њих, неки још при проби, а други при употреби испрскао и огроман новац упропашћен.

Око овог доба, кад су се појавили оклопи, предузела се и израда жљебних топова, који су се одликовали од глатких, тачношћу гађања, и даљином терања (метања). Осим овога жљебаци пад глаткима имају и ту надмоћност што се код њих при истом калибру може употребити и много већа маса зрна. према томе добијено је и увећано ударно дејство. На овоме су највише радили у Енглеској: Ланкастер, Витворт и Армстронг.

Ланкастрове прве цеви опробане су под Севастопољем и нису показале особите резултате. У 1862 години на лондонској изложби Ланкастер је изнео један топ од ливеног гвожђа са елиптичном душом, следећих размера:

Калибар	већи пречник	19·75 см.
	мањи „	18·75 см.
Дужина цеви		3·3 м.
Тежина		4790 кг.

За Ланкастром појави се Витворт са топовима који су имали душу на форму полигона шестостраног. Израда Витвортових топова одликује се особитом тачношћу а услед тога и особито тачним погађањем како код спредњих тако и код остражњака. Највећи топ који је та фабрика до 1868 израдила јест тако звани 9 цолови.

Калибар му је	22·5 см.
Дужина цеви	4 м.
Дужина душе	3·4 м.
Тежина цеви	14616 кг.
Тежина зрна	101·25 и 126 кг.
Тежина фишека	22·5 кг.

Највећа пак заслуга за конштрукцију издржљивих топова, који су могли да пуцају далеко и са тешким зрном, припада Армстронгу. Он је први употребио и добро користовао својство метала и први је примсиуо тако звану вештачку металну конштрукцију при изради топова.

Армстронгови топова било је остражњака и спред пунећих се, но први нису прешли преко 100 фунтовног калибра, због рђавог затварача. Од спред пунећих се знатан је 600 фунташ који је израђен одма после 1860 године и познат под именом Дебели Виљем (Big Will), размере су му следеће:

Калибар	32·25 см.
Тежина цеви	22680 кг.

Тежина зрна	270 кг.
Тежина фишека	4·05 кг.
Тежина барутног пуњења у зрну	12·25 кг.

Француска је прва показала надмоћност жљебака над глаткима 1859 год. у Италији противу Аустрије, и од тог доба ови су топови може се рећи са свим победили дотадањи глатки систем. Француска марина до 1867 год од великих калибара правила је 16, 19, 24 и 27 см., сви су од ливеног гвожђа и ојачани челичним обручима. Рађени су у Риелу (Ruelle).

Сви су ови топови остражњаци са уздужним завртним затварачем.

Размере ових топова сљедеће су:

Калибар	16 см.	19 см.	24 см.	27 см.
	мили	мм.	мм.	мм.
Пречник душе	164·7	194·0	240·0	274·4
Дужина цеви	3385	3800	4560	4660
Највећи спољни пречник . .	634	772	980	1113
Дужина наобрученог дела .	1650	1740	2015	2247
Број обручева	7	10	15	22
Највећа дебљина обручава .	70	95	130	145
Јачина метала испод обручева	164·65	194	240	274·3
Тежина цеви у килограмима	5000	8050	14250	22000

16 см. топ има један ред обручева, сви остали по 2 реда. На једном од обручева находе се рамена.

Односно тежине зрна, величине пуњења и дејства топова, има се навести сљедеће:

16 см. топ

Тежина зрна износи	45 кг.
„ фишека обичног	5 кг.
„ фишека проти панцера	7·5 кг.
Почетна брзина зрна са 7·5 кг. је	345 м.
Може да пробије оклоп дебео	10 см.

19 см. топ

Тежина панцерног зрна	78 кг.
Тежина обичне гранате	53 кг.
„ унутрашњег гранатског пуњења . . .	2·2 кг.
„ фишека за обичну гранату	8 кг.
„ фишека за панцерно зрно	12·5 кг.
Почетна брзина зрна	344 м.
Може да пробије до 800 м. даљине оклоп од .	12 см.

24 см. топ

Тежина панцерног зрна	. . . .	144 кг.
„ обичне гранате	. . . .	100 кг.
„ унутрашњег гранатног пуњења	. . .	4·2 кг.
„ фишека за панцерно зрно	. . . . .	20 кг.
„ фишека за обичну гранату	. . . .	16 кг.
Почетна брзина зрна	. . . .	320 м.
Може да пробије до 800 м. оклоп од	. . . .	15 см.

27 см. топ

Тежина панцерног зрна	. . . .	216 кг.
„ обичне гранате	. . . .	144 кг.
„ унутрашњег гранатног пуњења	. . .	6 кг.
„ фишека за панцерно зрно	. . . . .	36 кг.
„ фишека за обичну гранату	. . . .	24 кг.
Почетна брзина за 36 кг. фишек	. . . . .	342 м.
Може да пробије оклоп од	. . . .	19 см.

Осим ова 4 калибра постоји још и једна 22 см. хаубица. Ова је била најпре глатка а по том жљебљена и опредељена за вертикалну ватру у место старих мерзера.

Калибра је	. . . .	22 33 см.
Дужина цеви	. . . .	2 84 м.
„ душе	. . . .	2 352 м.
Тежина цеви	. . . .	3700 кг.
„ зрна	. . . .	80 кг.
„ фишека	. . . .	4 кг.
Највећа даљина метања	. . . .	5200 м.

Још су Французи израдили један глатки позадњи мерзер, који је био изложен 1867 на њиховој индустријској изложби у Паризу. Овај је имао калибар од 42 см., доцније мислили су Французи да га изолуче али су увидили да им неће добро испасти за руком с тога су остали при глатком, и нису више од два екземплара правили. Дакле проба остала им је безуспешна.

Аустрија у ово време имала је најјачи топ 24 см. из крупове фабрике опредељен за наоружање лађе „Лисе". Конштрукција је крупова како што се тиче цеви тако и механизма. Размере су сљедеће:

Калибар	. . . .	24 см.
Дужина цеви	. . . .	4·7 м.
Тежина цеви	. . . .	14000 кг.
„ зрна	. . . .	125 кг.

Тежина фишека	21·5 кг.
Почетна брзина	440 м.

Пруска је одмах, чим су се почели уводити жљебови, усвојила и систем остражњака, према томе остражњачки систем пуњења најбоље се у пруској одомаћио и одатле тек на остале државе распрострьо. Материјал за израду најбољих пруских топова је челик и челичне топове Пруска израђује у фабрици Круповој у Есену. Бронзане топове и топове од ливеног гвожђа који се израђује у шпандавској војној фабрици нећемо ни спомињати, с тога што су ово топови мањег калибра, јер сам материјал за њихову израду није способан за издржање великих напона барутних гасова, који се у великим цевима догађају.

Најинтересантнији од крупових топова који спадају у периоду до 1870 године доиста је монстрозан. То је тако звани крупов 1000 фунташ.

Калибар му је	35·6 см.
Дужина цеви	5·7 м.
Тежина цеви са затварачем	50000 кг.
Највећа дебљина цеви	1·6 м.
Тежина зрна	480 кг.
Тежина фишека	75 кг.
Почетна брзина	336 м.

Од већих топова Пруска у то доба имала је још и оне исте које и Аустрија.

Русија имала је у добу до 1870 године од монструма само 8 цолови и 9 цолови, тек доцније увела је још веће калибре.

Са овим је завршено са монструмима истина новије конштрукције али не толико јаког дејства као што су садашњи, с тога ће мо садашње рачунати у најновију периоду и показати њихову надмоћност над свима досад наведеним.

К. Р. Костић
АРТ. КАПЕТАН.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

НЕКОЛИКО ПРИМЕДАБА

на књигу Д. Ђурића „основна тактика"

(Министарство војно — *Основна тактика три рода војске*, за питомце војне академије и слушаоце других војних школа, за спрему подофицира и официра за полагање испита, а и за старешипе народне војске, написао *Д. Ђурић*, ђенералштабни потпуковник, професор тактике у војној академији, начелник штаба шумадијског корпуса).

Прва је вредност ове књиге, да ју је писац написао великом брижљивошћу и трудом; да је управио своју пажњу на све гране и струке војне и ратне службе; и да је уз ту мету проучио дотичне књиге готово свију велесила и, у колико је могуће, преиначио и удесио њихова правила према особеностима народне србске војске. Највећа корист пак даје се црпсти из Ђурићеве књиге тиме, што у читаоцу буди и оштри размишљање и суђење, те овај добија сопствене назоре и развија му се мњење о подобним приликама.

У ратовању има неких празакона и праправила, која постоје од када је света и века, од првог рата, кад оно уби Кајин Авела, и која ће постојати, докле год буде трајало рата у људству, а то ће од прилике бити донде, докле живих људи има на овој нашој земаљској лопти. Та су правила непомична и неподложна појединим мњењима. Ми видимо, да на неким равницама и на неким рекама од памтивека сви народи имађаху своје одсудне битке. Косово поље, Моравско поље ниже Беча, Липиско поље, Шалонска поља носе од природе на себи печат вечитих одсудних ограшаја. Стратегија остаје у избору војишта и бојишта са својим начелима она иста кроз векове. Тако има и у самом сукобу (: чистој тактици:) опет сталних, непроменљивих закона. Али начин, којим се стратешки ступа на ограшје и одступа; начин, по коме се има да креће војска у самој битци, како би надмашила, савладала, сузбила и за даљи бој онеспособила свог противника, тај начин је тако разноврстан,

као што су разне човечије нарави, назори, умовања појединих вођа; тако разноврсна, као што су разполики: земљиште, поднебље и кад-кад и ветар и осветљење огpашја. За постизавање једне исте мете има их многих разних путева и средстава, тиче се само тога, да вођ зна и уме долетити и, измислити и употребити на згодном месту, у згодном часу и овима сходан начин и сресство, па да без превеликих жртава постигне главну цељ.

Са тог гледишта нека нам је добро дошла Ђурићева књига, јер нам она назначава и где-где само наговештава та разна средства у ратовању, остављајући, да читалац сам себи најбоље бира и да оштри свој ум.

Ако сам узео да пишем критику о истој књизи, бива једино у намери, да јој придружим своја лична ратна искуства; да изречем своје назоре о истом предмету црпљене са другог становишта, са другог гледишта, желећи при том и надајући се да моје подузеће не само да нсће шкодити „основној тактици", но да ће је читаоцу још дражом учинити.

Ја ћу у претресању садржине књиге сљедовати реду делова њезиних изузимајући VI део, који сам променуо са VIII делом, из сљедећег разлога: Први пет делова баве се више науком (теоријом), — преуготовљавају војнике и говоре о спреми за рат. Она три последња дела врше ратни посао. Ал у практичном ратовању не почиње се одмах са бојем, но предходе друге неке дужности. Војник је под оружје позван, он је узео свој пртљаг, опростио се од рођених, и ево га дошао у гарнизон или у ратни табор и јавља се власти да је ту. Сад почиње или се понавља вежбање у чистој тактици; у служби таборисања; у стражарењу, у расматрању земљишта свуд у наоколо; у посади и брањењу, у опсади и нападу на поједине предмете, у патролисању, ако има томе времена. То је садржина VIII дела. Сад се креће војска и тражи противника и да се огледа с њиме. Ту је вежбање у путном строју, у проматрању, у патролисању и сад тек ће наићи војска на непријатеља и судариће се с њиме. То и садржина VII дела „начела кретања". Међер је бој, судар, битка: врхунац, челенка, венац и завршетак у војничком животу. За то би требало и тај ред у књизи да се задржи. Тим ће садржина књиге постепено све веће и веће дражи будити у читаоцу и у овом ће оно што је читао дуго свеже и дубоко у срцу му урезано остати. Овако, које завршио занимљаво писан VI део, и он мери даље што долази: „А, патролице!" па ће их можда и непрочитане на страну метути. Почем је књига већ писана, онда би ја препоручио сва-

ком читаоцу, да чита после V дела — VIII па VII а VI да остави при крају, — увериће се, да је боље и занимљивије.

Што су војници боље изучени и боље извежбани у оној предходној спреми, научно и дјелом у таборисању, у путовању, стражарењу и проматрању, у брањењу и нападу на поједине предмете, тим ће они мирнијом душом и чистијом савешћу и веселијим срцем и са неким нестрпљењем ступити у бој, да се огледају са противником и да покажу отачаству, свом народу и целоме свету: шта знају и шта су кадри да учине. Да шта је у опште храброст, но поуздање у своју умну и телесну снагу. Не бојати се просто смрти, то је дужност и треба да је својство природно сваког створења, дужност тим већа по умног човека, који зна, да је смрт природно сљедство нашег рођења, и главни услов нашег порода и приплодног множења. Са разлогом је дакле рекао Јулије Цесар: „Ја не појимам, да може бити људи на свету, који се боје умрети, кад је смрт општи закон и општа судба, којима је свак живи подложан. Страшљивац умире сто пута, док неустрашим не умре ни оно једаред при издисању, јер се не боји смрти“.

Ал не бојати се смрти још није она храброст, коју треба војник. Ко хоће свог ближњег да спасе од утопа, мора најпре да је научио да плива, па да је његова племенита тежња успехом увенчана, — иначе ће неустрашимо скочити у воду, па ће се и сам утопити, а оном не помоћи.

Ако хоће војска народна да сачува род, народ, отаџбину од напасти, ваља јој дакле поред неустрашимости и презирања сваке опасности, да је обучена и извежбана у оружју и разним струкама ратне службе, па да има убеђење, да ће достићи своју мету; и ту ће онда бити и самопоуздања и храбрости и славе!

Коначно нека се свак војник у тој мисли соколи, да је он у слози са браћом законом намештен штит свом отачаству, свом васцелом народу, својој жени и нејакој деци.

Да неимаше Црногорци кроз пет столећа тог усхићења, тог мушког поноса, зар би данас било независне Црне Горе, те србске дике и србског поноса! Да не скочише Срби у Шумадији пре седамдесет и шест година на оружје и да не унићe Србија 1876 године онако смело у рат, зар би данас било независне Србије!

I део. Стр. 18. „Но у име већег осигурања успеха нужно је, да противника још из даљине тучемо, да га и за време самог нашег наступања и приближавања слабимо“.

Ја велим, није свагда *нужно*, да противника још из „даљине тучемо“. Ако н. пр. може војска при наступању противнику тако

да се приближи, да ју овај не види, и ако она или поједина њена одељења могу изненадно голим ножем или бајонетом, много пута ноћу — на њ да рупе, — тим ће јамачнији и издашнији успех бити. Или ако смо противнику спремили заседу, онда се не сме ни гласа, а камо ли пушке из заседе чути. Изненадни напад искључава предходно или уводно пуцкарање.

„Како је уређена пешадија?“ (страна 25). — Ако је и у србској војсци тактично тело пук (полк) од три батаљона као део војске усвојен, штета. — То тактично тело је застарело, јер је произашло у оно доба, док је владало врзење или везанија у војнике. Полк (или пук) сачињавао је тако рећи једну велику породицу, отац јој или врховни старешина беше онај, који га је својим новцем или својим моралним упливом — као делија и вођа на гласу, сакупио. — Од како закон налаже, ко из куће мора бити војник, и од како је аванеовање изравнато у целој војсци државе по струци оружја, нема та подела смисла на полкове. Из изкуства се зна, да својства полковника, као оца или старешине, задахну сав полк његов.

Па ако су та својства ванредна, племенита, узвишена над свакидашњим ситничаријама и бож помози! ал ако је тај отац стар и нелагодан, онда је често и зловољан, цандрљив — и оскудица кад кад у рабарбари или сајдличевом прашку свети се на појединим члановима те подчињене му велике породице, над којом он има много пути неограничену власт, и моћ над смрћу и животом. При таквим околностима незгодним увуче се у то огромно тактично тело нека рђа, неко улагивање неко бабско оговарање, и тешко оном честитом, искреном, заслужном официру, који не зна и који неће да се улагује, јер је противно његовом мушком образу! — А та нелагодина угњили се скоро у цео полк — и тако окужено тело треба годинама и годинама и крајње строгости, док се изгна рђа из њега, баш за то, што су тако велика тела. — Том нелагодином задахнути полкови обично су и непоуздани у рату. — Инглези зову наше батаљоне полковима. У Аустријској војсци имају стрељачки батаљони, и пионери, који несу уврштени у полкове, па како добар дух јунаштва и запта влада у њима! Три батаљона нек су полубригада, шест батаљона бригада.

Реч пуковар за руско полковник мислим да није сретно изабрана. *Вар* је наречице за *вароши* и градове и значи санскритским кореном: утврђено место или браниллште. Ако је пуковнија тактично тело, онда је правилније пуков*нар*, јер је санскритски корен нар-човек н. пр. мли*нар*, ста*нар*. — У ческом језику: бед*нар* и т. д.

„Како се данас рукује војском?“ (страна 30).

„Три вида заповести: усмена команда, трубни знаци, или обично усмена или писмена заповест.“ — Ја би додао још и ове видове: порука по ађутанту или ђенералштабном официру, телеграфом (којих има две струке, муњом (жицом) и видним (оптичким телеграфом), и из опсађених градова доставе голубовима, или као што је 1870 и 1871 године у Паризу чињено: средством балона.

„*II део. материјална спрема.*“ Говори о храни за војску. Ја би препоручио, да се уврсти у дневну рану и по части у резерву папула од пасуља, сочива или граха. Ова треба само да је сувље, тврђе уготовљена, како би је војник могао више дани у торби носити а да се не поквари. Папула куд и камо је боља рана по српског војника од историчке германске „ерпсенвуршт,“ почем за њу не треба фабрике — свака наша сеоска жена, а и сваки војник је зна зготовити у српским пределима где има доста тог зрна у спреми. Ми знамо да се је врховни вожд Карађорђе готово искључно ранио папулом, коју је сам у торбици носио уза се. Што се тиче зготовљења меса, налазим да је најпрактичнији онај начин, ког су се служили војници под ђенералом Книћанином 1848 године: Сваки војник добије свој оброк меса, и мете га на жив угљен — после минут часа га обрне, и за тили час му је печење сочно и снажно готово, које се може са сваким инглеским бифтеком да мери. А у луксузна печења већ спада ћебап, који се даје исто тако без сваке справе и без посуђа особито зготовити.

„Шта је то застава?“ (страна 45).

Што год је писац о значајности заставе писао, красно је и оживљава чуство читаочево.

Ја ћу само на оно да приметим, где писац вели, да сваки батаљон има своју заставу.

Докле је постојао готово искључно бојни строј у развијеној линији, имало је смисла, да сваки батаљон има своју заставу, као средсреду и остожје, око којег се војници скупљаху и сабијаху и у најжешћој битци. Онда је и могуће било да десетине одабраних јунака десно, и десетини лево од заставе буде завештана застава као аманет на чување и брањење, јер је имадоше у линеалном строју свагда међу се у среди пред очима и могоше је лако својим животом и чувати. Ал од кад поста колона, и то са разлогом, готово искључни строј за путовање и за бој; — и од кад се сваки батаљон без разлике распе у стрељачки низ, — од тог доба нема сталног места по заставу батаљону; нема никога, коме би поверен био аманет. Барјактар усамљен сирома узврда се при стубном строју и незна

куд и камо: час је у десном час у левом боку колоне, а кад се распршти батаљон у стрељачки низ као јато јаребица, а он сасвим остане на цедилу, и мора да иде од немила до недрага другим батаљонима, који и онако имају своју заставу да чувају.

Бива већ и у најизученијој и најхрабријој војски, да је у жестокој битци изгубила своју заставу ни крива ни дужна. Почем је застава аманет и светиња, онда се тим лаким губитком и новим стубним стројем крњи и вређа појам о светињи њезиној, те онда се мора други начин тражити, како да се избегне то омаловажење заставе. За то нек нема свак батаљон, већ свака полубригада или бригада своју заставу, и стожер, око којег се војска купи, и на коју свак појединi војник заклетву полаже. — Застава није данас више услов храбрости и пожртвовања: у аустријској војсци има стрељачки батаљон без заставе. А десети Копалов батаљон 1848 године је себи код свете Лучије — и без заставе — толике славе стекао, да га још до данас није ни један батаљон са заставом стигао а камо ли претекао.

Толико нек је доказ, да може данас бити храбрости и одушевљења и самопрегоревања војничког, а да сваки батаљон засебну заставу нема.

Сасвим је друго што строј и ратовање (тактика) црногораца, ту мора апсолутно бити застава у сваком батаљону, и има прилике, где свака чета своју заставу развија — та има у Црној Гори, где је част и слава бити барјактар у породици, у племену наследна имаовина од оца на сина, као у други народа што се наслеђује велепосед.

„*III део. о моралној спреми војске.*" Ово је лепо написан део, и не могу да пређем, а да не наведем овде од речи до речи прве његове гласове:

„Војска се за бој спрема на три главна начина: *морално*, „*материално* и *научно* или *стручно*; војник је морално спремљен, „ако има *војничког духа.* Он је она сила у војсци, која ломи и „најоштрије оружје, руши и најтврђе градове. Војник без оружја но „с војничким духом пре се може замислити, јер на послетку може „отети оружје од противника. Но војник са најбољим оружјем али „без духа, нема места у тактици, јер ће на послетку и своје оружје „предати противнику. На послетку војнички дух то је она сила у „војсци за коју је први Наполеон казао да тече $^3/_4$ победе, и тек $^1/_4$ „да долази на осталу материјалну спрему."

Кад оно беше бој на Шиљеговцу, дође Хорватовићу допуна редова, ал без оружја, он их пошље у низ стрељачки онако са голим шакама, па иза низе да чекају, док је који од браће рањен или

погинуо те да прими од овог оружја. Тако и учине. У таквом је народу војнички дух, задахнут рођењем већ и ауторитетом заповедниковим. А ми видесмо обратно пре неколико година у иначе занешеног за славом народа војску од 120,000 људи, где предадоше велики свачем снабдевен град и положише у истом часу сви оружје пред ноге противникове, и даше се у ропство. Овде се је годинама радило, да војнички урођени дух буде силом угушен, и то оном практиком, коју наша књига на страни 60 алинеји другој, онако језгровито разјашњава, и коју ћемо мало час од речи до речи овде навести.

„Да би боље разсветлили, шта је то војнички дух, вели даље „Ђурић „сетимо се најпре, шта је то војник и шта тактика од њега „тражи?

„Војник је борац на живот и смрт. Он врши своју службу, не „штедећи свој живот. Њему је главно *победа* а живот му је тек „средство. Природна смрт на домаћој постељи њему је неприлична, „војник је највећи радник и за опште добро, јер он поред осталог „улаже за њега своје најмилије — живот. Па њему не грози само „опасност од противничког оружја. Има на војни небројених црних „неприлика„ у које он пада: глад, жеђ, умор, болест, заразе, жега, „хладноћа, непогода, неспавање и т. д. све су то још жешћи и чешћи „његови противници, од којих неки чак и после војне не остављају „га на миру.

„Као што видимо од војника се тражи ни више ни мање, но „да измени главну црту природе човекове: *чување себе самог*. „Та готовност војникова, та његова нарав, да све казане незгоде „сноси а да се са самопрегоревањем бори с противником, зове се *војнички дух*."

Ја додајем јоште оним набројаним телесним непогодама и душевни потрес и бригу војника у српској народној војсци у сред растовања за женом и децом, за слабим родитељима, за нејаком браћом и сестрама: где су и како су? Можда у збегу и гладни и жедни, можда изложени крвничким насртајима. Ко при таквом расположењу срце има, да врши своју војничку дужност наспрам отачаства, у томе заиста влада знатни војнички дух.

„Које црте састављају војнички дух? (страна 47) „Храброст „послушност, уметност, другољубље, сталност, тачност, частољубље „и славољубље."

Добро су изведене ове поједине жице војничког духа.

Ја би уврстио још веру, верност, и љубав и оданост к својим старешинама.

У црту „дружељубље“ уврстио би ја онај само српском народу својствен алем камен „*побратимство*.“ и наденуо би исто име тој жици у место „дружељубље,“ којим ми више означујемо љубав између мужа и жене; побратимство и братимљење нема осим срба ни један народ више на свету. Сетимо се само. који је диван штит части девојачкој побратим посестрими својој! Арбанаска „Беса“ није ни близу нашем братимљењу. Усред бујне крвне раздраге једна једина реч жене противникове: „да си ми по богу брат?“ претвори Србина из јаросног лава у кротко јагње и у штита оној његовој посестрими, и ко би њену част нападао — напада његову част и вређа му мушки образ. Кад оно оте Карађорђе Београд, и српска војска рупи у турске куће, опобратими Туркиња србина и буде спасена. А шта да рекнемо о оном побратимству међу кнез Алексе Ненадовића и Муселина Асан-аге? Овај иде кнез Алекси о глави, изашиље четир турчина, да Алексу из саседе убију. Пушка промаши, чује везир београдски о том и штитећи кнез Алексу, пошље бумбашера у Ваљево, да му доведе Асан-агу у Београд на одговор. Овај се поплаши те Алекси: „Да си ми по богу брат, Алекса, што ћу? куд ћу сад?“ Алекса прими побратимство и помогне Асан-аги, те овај пребегне у Босну где је постао каштье пашом; нек нам покаже од стотина година овамо, особито у новије време један народ такве црте побратимства! —

И ми имадосмо 1848 године леп пример побратимства између Србина и Турчина који беху добровољци у Книћаниновој војсци, који двојица беху испред стана томашевачког на мртвој стражи, па се побратиме, и осташе један другом верни у боју против шест коњаника, изневши много рана сваки из боја.

Мене је, свог команданта, у колено тешко рањен добровољац из Србије, 1848 године пред Белом црквом побратимио, почем остасмо нас двојица сами испред капије утврђене у очиглед непријатељу, „да га не оставим на бојишту.“ Изнео сам га.

Ако има који претежак задатак ратни да се изврши, нека се сви, који се сами јаве, или који су одређени, побратиме, па онда се можемо уздати успеху.

Може ли величанственијег дела бити но што учинише, три побратима Милош Обилић, Топлица Милан и Косанчић Иван на косову!

„Частољубље“ (страна 53).

Неслажем се са једним слогом ове жице, која овако гласи: „има „војске у којој је то чисто лично частољубље јако развијено и која „се на њему највише држи. То су обично велике војске насилних „неприродних држава, који племенит какав позив не покреће, у њима

„ћемо видети гордост, набуситост, омаловажавање млађих, на послетку и међусобан бој (дуел) због смешних ситница. Све су то појави погрешног частољубља. Велика је врлина у војнику нештедити „свој живот, но само у духу, у интересу војске, иначе је изневеравање војске. У оваквој дакле војсци частољубље нема праву улогу: „оно се не сматра као средство за унапређење војске, но као средство „само за личне користи, дакле као цељ. Треба зрело дакле промислити, те васпитање удесити тако, да частољубље иде правцем, који „одговара правом интересу војске, који ће саму војску да одржи „у јединству, а не да је растројава.“ (НАСТАВИЋЕ СЕ).

Ј. Стефановић Виловски.

БИБЛИОГРАФИЈА

Дучић Н. Архимандрит. Отворено писмо Д-ру Владану Ђорђевићу, начелнику санитетског одељења у министарству унутрашњих послова и уреднику «Отаџбине». (У Београду у државној штампарији 1880). На 8-ни 7 стр.

(Ђорђевић Владан). Министарство унутрашњих дела. Санитетско одељење. Предуготовна радња за реформу санитетске струке у Србији. Прештампано из «Српског архива за целокупно лекарство» из књиге 6 одељка I. У Београду. у државној штампарији 1880. На 8-ни 2 л 507 стр.

Јовановић К. Д. О Арбанасима, историјска студија У Београду, у државној штампарији 1880. На 16-ни стр. 90.

Живановић Јован. О спаривању и оплођивању у животиња у опће, а особито о партеногенези у пчела. Саставио Јован Живановић. Прештампано из програма српске православне велике гимназије Карловачке за школску годину 1879—80. У Новоме Саду, штампарија А. Пајевића 1880. На 8-ни 12 стр.

К. К. Разбибрига. Књига за оне који од невоље, зубобоље, костобоље главобоље и све боље и горе и оне који желе да се развеселе. Збирка 365 одабраних анекдота, шала и доскочица. Покупио К. К. Панчево 1880. Наклада књижаре браће Јовановића. На 8-ни 148 стр

Красић Владимир Српске народне пјесме старијих и новијих времена. Скупио Владимир Красић. Књига прва. Панчево 1880. Накладом књижаре браће Јовановића. На 8-ни XII стр. 3 л. 212 стр. и 2 л.

Миловановић С Ј. Српска стенографија по Габелсбергерову систему. Израдио Ј. С. Миловановић. У Београду 1880. У држ. штампарији. На 8-ни 73 стр.

Одабране народне песме за учење на изуст у српским основним школама. Друго издање. У Н. Саду. Издање штампарије А. Пајевића. 1880. Јавор 1880 стр. 672.

Петровић Мита. Расток и како се њима бојадише коса. Написао Мита Петровић професор у Сомбору. Прештампано из Летописа, књиге 122 за год. 1880. У Новом Саду. Срп. нар. задр. штампарија. 1880. На 8-ни 8 стр. «Српска Зора».

Поповић Јован. Земљопис за српске народне школе у Угарској. Израдио по Кутнеру и другима Јов. Поповић, управитељ српске више девојачке школе у Панчеву. Друго поправљено и допуњено издање са сликама. Панчево 1880. Накладом књижаре браће Јовановића. Јавор 1880, 637.

(Поповић В. Стева). Дечије књиге. Свеска прва. Босиље. Дарак доброј деци од чика Стеве. Са 15 слика. Издање књижаре Луке Јоцића и друга у Новоме Саду 1880. На 16-ни 1 л. са сликом и 72 стр.

Поповић Л. Сретен. Путовање по Новој Србији. Пише Сретен Л. П. Издање српске књижаре браће М. Поповића у Новом Саду. Свеска четврта (Штампарија А. Пајевића у Н. Саду). На 8-ни 143—191.

Ракић Мита. Царица савска. Приповетка Т. Б. Андраша. С француског превео Мита Ракић. У Београду, штампарији задруге штамарских радењика. На по се штампано из подлиска «Видела».

Руварац Иларион. Прилошци к објашњењу извора српске историје. XIII — XXIV. Од Илариона Руварца. На по се штампано из гласника српског ученог друштва књ. XLIX. У Београду штампано у државној штампарији 1880. На 8-ни 1 л. 52 стр.

Ружичић Никола. Номоканон о браку или нова ручна књига за свакога у опште, а нарочито за свештенике и богослове, с додатком о сроству за правнике. Од Николе Ружичића свештеника — професора богословије. У Београду у државној штампарији 1880. На 8-ни 5 л. IV стр. 1 л. 236 стр.

Стацевићева Ана. Идеалисткиња. С руског од Срдана. У Темишвару 1880. Штамп. «Нар. Гласника». На 8-ни 265 стр. «Српска Зора».

Шобајић М. Максим. Славенска слога или руска војна 1877—78 Написао Максим М. Шобајић. Издање браће М. Шобајића у Никшићу. Н. Сад, штампарија А. Пајевића 1880. На 8-ни 109 стр. «Српска Зора».

Одговор г. Дучићу

НА ЊЕГОВО „ОТВОРЕНО ПИСМО"

(писано на Св. Вратоломију)

«Si tacuisses Philosophus mansisses».

Г. Архимандрите,

Пажљиво сам проучио отворено писмо, које сте ми послали. У колико сам га схватио, ви ми у њему кажете:

1. да нагињем цинизму, исмевајући све било или не било за исмевање

2. да сам ја назвао српски рат за ослобођење и независност „новинарским ратом";

3. да ја са мојим ратним успоменама секундирам пештанским чивутима и софтама, њиховим грдњама, којима обасипаху и обасипљу српски рат и српски народ „који не уступа ни јунаштвом, ни патриотизмом, ни човјечанским врлинама ни једном народу“

4. кривите ме што нема телеграма о боју на Радојни „у коме је српско оружје са свијем тријумфално и поштење задобило“;

5 питате, не мене лично, као писца ратних успомена „на Граници“. него ме три четири пута питате *као начелника српског санитета*, зар сам се заклео да зовем новинарским ратом онај рат који је само Србију стао преко 20.000 мртвих и рањених?;

6. нападате ме због ђенерала Черњајева за кога велите да су га довела славенска осећања да помогне српском народу на бојном пољу колико је *знао и могао*, велите да бар ја не би требало да корим Черњајева који сам био у његовом штабу. Овде сте написали „........“ које тачкице треба да кажу да сам му лично неблагодаран, и замерате ми што ја (!) несам чувао Черњајева од погрешака.

7. велите да моје успомене из првога рата вређају понос целога народа српског којега сте и ви „син и поријеклом Срб, од како се населио на балкански полуоток“

8. најзад називљете моје дело „памфлетом“

Да видимо колико има истине у свакој од ових тачака.

1. Ја не знам већега цинизма него кад неко јавно каже оно, што није истина. Молићемо, а где сам ја у мојим ратним успоменама исмевао оно што *није* за исмевање? Изволте цитирати та места, иначе ће на вама остати један придев, који врло мало доликује орнату архимандритскоме.

2. Где стоји то написано да сам *ја* назвао српско-турски рат новинарским? Ја сам верно побележио један *разговор* који се *фактично* десио под хладњаком, пред механом у Оризишту, где је био наш штаб, и у томе разговору, као што се сваки може уверити, који уме читати, *ја* сам баш опонирао ономе, који је наш први рат назвао „новинарским ратом.“ А за што сам у опште тај разговор записао и изнео на јавност? За то што се у њему најбоље огледа како брзо окрене шовинизам (надувено и са свим погрешно схваћено родољубље) у противну крајност, чим удари на први неуспех. Зар ви не знате колико је било људи који су проглашавали сваког за издајицу који неће 1876 рат с Турском, а који су после првог неуспеха говорили. „Није вајде треба се мирити с Турском“? Зар ви не знате колику нам је штету учинио првог рата наш неопростими шовинизам? Зар није крајње време да се лечимо од те болести?

3. Што велите да наш народ не уступа ни једном народу у свима човечанским врлинама, то само доказује да се ви још нисте излечили од шовинизма. Благо вама ако ви мислите да се један народ, који је, после робовања од четири века, тек почео да стаје на своје ноге, који почиње да се курталисава оних махна, које су неумитне посљедице сваког, а камо ли онако дугог робовања, да се такав народ, који се налази у препорођају, *тиме* може унапредити ако му се не би казала ни једна махна, ако би му се само певала ваша *куражна* песма „Народе мој, ти си најхрабрији, најпаметнији најприљежнији, у тебе има више човечанских врлина него и у ког другог народа на свету". Ако тако мислите, на част вам то мишљење, но ја га не делим, а мислим да га ни један *прави* пријатељ народа неће делити. Што велите да пештански чивути и софте треба да се радују мојим ратним успоменама, да ја секундирам њиховим грдњама, то само показује како сте дубок психолог. Видите, има скоро три године како сам ја написао моје успомене, па како сам хтео да се штампају тек после моје смрти, ја сам у њима написао *голу истину*, разуме се у колико сам се свагда могао о њој уверити. Бојећи се ипак да не оставим након себе рукопис, у коме има много погрешних података, ја сам мој рукопис послао редом готово свима главним командантима из првог рата (осем оних са којима несам био толико блиско, да би имао право обратити им се) с молбом, да ми кажу све нетачности и погрешке које у њему нађу. Они су не само нашли да у мом рукопису нема готово никаквих већих погрешака, него су ме, неки усмено а неки писмено, обасули таквим хвалама, које ми скромност не допушта да изнесем на јавност. Само ћу толико рећи да ми је један српски виши официр написао ово: „Твоје дело „на Граници" опраће љагу, коју су *туђе* погрешке бациле на српску војску." Ако усхтедnете, ја ћу га замолити за допуштење да његово име изнесем, и да цитирам цео пасаж његовог писма. Али не остаде на самим хвалама оних људи, који су ваљда бар тако исто добри Срби као што сте ви, а који су за цело бољи војници но што сте ви г. архимандрите, него са свију страна стадоше наваљивати на ме да штампам моје „успомене" тако, да сам најзад у толико попустио, да штампам за живота барем *известан део* мојих ратних успомена. Ја сам знао да ћу и штампањем тога известног дела мојих мемоара, добити још коју стотину личних непријатеља, али при свем том што сам их и дотле имао у приличном броју, ја сам ризиковао да их добијем још. А знате ли какво ме је чивутско и софтинско осећање навело на тај корак? Да вам кажем: У мени се кристалисало убеђење: да ће Србија само

тако моћи извршити своју мисију политичку и постати држава способна за самосталан живот и за унутрашњи развитак, ако између осталога, за сада концентрише што више своје умне и материјалне снаге у својој војсци, ако се постара да што брже увећа и добро уреди своју стајаћу војску, ако похита да што скорије начини од своје народне војске праву војску, на коју може рачунати у кризама светским, које ће нас и против наше воље увући у свој вртлог, у кризама, у којима ће се *о нама* решавати *без нас, ако дотле не будемо боље готови но што бесмо године 1876.* С једне стране то убеђење, а с друге тешка искуства из наших ратова, која смо тако скупо платили, а којима смо се тако мало користили, грдне погрешке и недостатци, који се одмах првог рата показаше у свима гранама нашег војног устројства, наоружања, администрације и т. д. доведоше ме на мисао: да ми никад не можемо онако реорганисати нашу војску како би у интересу наше народне будућности требало, док не стечемо кураж да сами пред собом признамо *све наше махне*, да начинимо тачан списак *свију погрешака које смо учинили у оба рата*, да разгледамо и проучимо *сваку поједину од тих погрешака*, јер само кад дођемо до потпуне објективне историје нашег ратовања, моћићемо извући сву корист од учињених искустава, моћићемо доћи до здраве основе за реорганизацију наше војске. Сматрао сам за патриотску дужност да од своје стране припомогнем колико могу изради те историје нашега ратовања, за то сам као бивши управник пољске војносанитетске службе у оба рата написао „историју српског војног санитета“ а као јавни радник у опште, написао сам моје ратне успомене „На граници.“ Специјалне побуде за овај последњи рад беху ове: Наш ђенералштаб, из разних узрока, а нарочито за то, што своју малобројну снагу мора да распачава на хиљаду страна и послова, по свој вероватности, неће скоро доспети да напише потпуну историју нашег ратовања. Поједини официри, који имају огроман материјал и одличну способност да раде на томе пољу, не могу да загазе у тај посао, јер би на сваком кораку морали да критикују рад својих претпостављених или старијих било из рата, било у садашњим звањима, морају за све што би од свога рада хтели да публикују, тражити дозвољења надлежним путем и т. д. Ја, као независан (по своме занату) човек, могу лакше да пођем том трновитом стазом, и ја сам отворио прилику свакоме од њих да у форми писма, исправке, критике и т. д. каже све што зна, а што може да послужи за објективну историју наших ратова. Ја сам управо замишљао да од мојих успомена начиним конац, на који ће се приватним путем нанизати један велики део наших ратних иску-

ства који ће *правом историку* дати покритикован материјал. А што сам изабрао баш ову форму белеристичну? Та ви би бар, као историк, могли знати да се давно преживео онај суви пергаментски стил, којим је некад писана историја. Ја сам хтео да наша ратна искуства прочита не само класа научника, него сваки Србин који зна читати, јер само кад у целом народу сазри убеђење какве су нам махне и погрешке биле узрок несреће у првом рату, само онда ће бити могуће онако извршити реорганизацију војске и њено *ново наоружање*, као што треба да буде. Да сам писао вашим стилом, можда би читали чланови ученог друштва, па и то бог зна да ли би сви прочитали. Најзад, за што сам уплео по коју шалу и досетку? Мој г. архимандрите, зар ви несте никад видели човека који неће да покаже како је несрећан, па се смеје и шали, а сузе му потоком лију низ образе? Зар ви доиста не видите, или нећете да видите, да су оне успомене, у пркос њиховог литерарног облика, написане крвљу и сузама? Да сте с вашим отвореним писмом причекали док се наштампа *цело* моје дело „На граници" ја сам тврдо убеђен, да ви не би никад написали оно о пештанским чивутима и софтама. Али наравно, ко ће чекати, кад сам се ја усудио казати да је Турцима пред Новом Вароши „од некуда" помоћ дошла! Таку грозну повреду величанства Дучићеве војне славе, ваља одмах казнити!

4. Ја нећу да улазим у анализу ваше фразе да је у „боју" на Радојни „српско оружје тријумфално поштење задобило," јер би по логици, коју сам ја учио, морало изаћи да српско оружје пре тога боја, није имало тога „поштења." Али како ви можете *мене* кривити што нема никаквог званичног телеграма о тој вашој славној победи? Зар сам ја писао званичне телеграме о биткама? Команда јаворске војске, која, као и друге наше главне команде у првом рату, није имала сувише сјајних успеха да јави, за цело не би пропустила да јави „о тријумфалној" победи на Радојни, да сте ви доиста разбили Мустај пашу с оноликом војском. Али команда је сигурно боље знала како је било у ствари, па није хтела да се брука вашим минхаузенијадама.

5. Збиља што се ви у вашем отвореном писму обраћате непрестано *начелнику српског санитета*? Зар ви мислите да сам ја као тај начелник писао оне успомене? Какве свезе има један мој приватан књижевни рад са мојим званичним положајем? Ви знате врло добро да нема и не може бити никакве свезе између тога двога, али ви сигурно тиме хоћете да кажете како би боље било да ја мало више гледам мој санитст, него што сад чиним.... То је заиста пуно такта, нарочито од човека који је као члан скупштинског од-

бора ad hoc за санитетски законик, имао прилику да види да ја моју званичну радњу не забатаљујем баш тако јако. Кад би се ја том методом у јавној дискусији хтео да служим, ја би вам могао одговорити: гледајте ви г. архимандрите ваш петрахиљ, омофор, набедреник и камилавку, а оставте се сабље, шињела и кепија официрског. Али ја ћу се задовољити само с тиме да вам кажем: будите уверени, да ћу ја за санитет у Србији, ако не више, за цело толико урадити, колико ви за морал у монашеском чину, и за унапређење религиозности.

6. Што се тиче ђенерала Черњајева, ја сам му *лично* за много што-шта врло захвалан, и ја сам ту захвалност доказивао делима, о чему вас најбоље може уверити сам Михаил Глигорич; али ја немам права да у *јавни рад* мешам моја лична осећања, бар не смем допустити да она упливишу на објективност оцењивања оних факата, која несу ничија приватна својина, већ припадају историји. Један човек, који је тако био судбоносан у историји нашег првог рата, лоше се брани кад се зањ каже „Дошао је из љубави к нама, учинио је *колико је знао и могао*". То није довољно па да неко узме судбину једног читавог народа у своје руке. Михаил Глигорич Черњајев нити је онај анђео спаситељ словенства, каквим су га 1876 у Русији градили извесни кругови, нити је онај црни ђаво, за каквог су га многи у Србији проглашавали после Ђуниса. Он је даровит *човек*, са многим добрим особинама, али и са многим слабостима. Држао сам да ћу му јавно најбоље показати своју личну захвалност, ако га у мојим успоменама нацртам онаквог, какав је у истини био. Да је вама стало до истине, а не до ваше ситничарске сујете, ви би или дочекали крај мојих успомена, или би потражили од мене раније цео рукопис, а ви знате да би вам га драговољно дао на прочитање. Да сте тако учинили, ви би видели, да Черњајев излази из мојих мемоара: као велики пријатељ Срба, као поштен човек, храбар и способан официр, који би са једном дивизијом *стајаће* војске могао чудеса починити, човек врло доброг и милостивог срца, — али с друге стране сангвиничар, идеалиста више него што за војнички занат може поднети, претерано частољубив и неспособан за *главнокомундујућег* једне повеће *народне* војске, нарочито кад је она рђаво наоружана и у сваком погледу оскудна. У осталом колико су српска војска и он, поред свију својих махна, учинили у првом рату — најбоље се види кад се тај рат упореди са руско-турским ратом у Бугарској; ту се тек Европа уверила против *каквог* смо се ми непријатеља четири месеца одржали *на граници* Србије. Да несу шовинисте, као што сте ви, толико година трубили, да је Турска

трула лешина коју ми можемо од шале пребацити у Азију, наша би ратна спрема била друкчија, па би и резултати првога рата били други, у пркос Черњајевљевих слабих страна. Али ви му чините рђаву услугу, кад га *онако* браните.

7. А шта ли треба да вам одговорим на оно што велите да сте ви „пориједлом Срб и син српскога народа од како се населио на балкански полуоток"? Ја вам честитам старост од седам стотина година, али допустићете ми, као јестаственику, да посумњам да ли су материјалне честице, које данас састављају лепог и угледног *човека* Нићифора Дучића, за свих седам векова од како су се Срби настанили на балканском трополу, састављале увек човека, да ли несу, у вечном оптоку материје, биле за неко време и у другој, каквој мање словесној животињи? Ако сте хтели да кажете да су вам претци живели на балканском трополу, од како су Срби амо дошли, онда сте се рђаво изразили, али баш да узмемо да је то нека заслуга, кад су некоме претци одавно на балканском полуострову, онда сам ја много важнији човек од вас, јер моји су претци староседиоци на балканском полуотоку. Они су неколико векова били овде пре, него што су се Срби доселили. Али све то није главно, ви сте хтели да кажете како сте ви Србин, а ја несам. Душе вам, зар ви то *вама* приписујете у заслугу што сте се случајно родили од српских родитеља? Жалосно вам ваше родољубље, та Срба има тако мало на свету, да би се ја и дан и ноћ на коленима молио Богу, кад би он хтео да створи још 5—6 пута толико Срба, колико их сада има, да се можемо бочити са државним колосима од 40 и више милијуна. Та ја би од сваког странца који даде себи толико труда да мало-мало научи српски говорити, гледао силом да начиним Србина по мислима и делима, само да нас је више, а ви налазите да чак ни ја несам Србин! Није вајде, ви сте највећи српски родољуб!

8. Ово довде ишло је још и којекако, али ваш закључни „кна лефекат", бомба којом сте мислили да ме на крају вашег отвореног писма смрвите, она је најдражеснија! Ту сте просто — сладак. Ви називљете моје дело на граници „памфлетом." А знате ли ви шта је памфлет? Да вам кажем. Онај штампани спис без потписа, који не износи ни толико листи, да би од њега могла бити брошира (т. ј. да се брошира, прошије код књиговесца), зове се памфлет. И ви зовете дело од 30 штампаних табака, које сам ја мојим пуним именом потписао, памфлетом? И то кажете у спису од три листа непрошивена? Оно јест досетка, само за цело није на мој рачун.